श्रीरस्तु ।

शास्त्रमुक्तावली ९

शतदूषणी ॥

(प्रथमखण्डः)

कवितार्किकसिंहेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीमद्वेदान्ताचार्येण विरचिता ।

श्री महाचार्येण विरचितया चण्डमारुताख्यया व्याख्यया सह

श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्कर अनन्ताचार्येण

परिशोधिता ।

श्रीसुदर्शन मुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्र्यत ।

॥ श्रीकांची ॥

१९०१

इदानीमेतन्मूल्यम् -२-८-०

Vol I C

SASTHDAMUKTHAVALI. - 5.

THE

SATHADUSHANI.

BY

SRI VEDANTA DESIKA,

With

CHANDAMARUTHA

By

THODDAIA CHARIA.

EDITED BY

P. B. ANANTHACHARIAR

PRINTED AT THE
SRI SUDARSANA PRESS
Conjeeveram.

Vol 1

1901

Price Rs 3-8-0.

श्रीः ।

श्रीमते लक्ष्मीहयवदन परब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

श्रीमते निगमान्त महादेशिकाय नमः ।

श्रीमद्वेदान्तदेशिक विरचिता

शतदूषणी ।

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्तां सदा हृदि ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

महाचार्यविरचितः - चण्डमारुतः ।

विश्वं बिभ्रति वीर्यखण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
ज्योतिर्मण्डलभासितत्रिभुवने सर्वं स्वतो द्रष्टरि ।
अस्तु श्रीनृहरौ स्वभीतिविहितस्वाज्ञानिलार्यानले
श्रीमत्स्वाश्रित मृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥ १ ॥

मायम्लापयितुं विनम्रजनता नानापराधव्रजं
वात्सल्यैकघनावदेन कुहना निद्रां दधद्धर्मणा ।
धाम्ना खल्वसुतान्तराळ पुळिने रङ्गेशयं शाश्वतं
लक्ष्मीभूमिनिषेव्यमाणचरणं तत्परं मन्महे ॥ २ ॥

पद्मावीरुदुपाश्रय स्स्तवयन्ति स्रग्भूषणाख्याम्बरे-
र्भास्वत्पाण्यधराङ्घ्रिपल्लवधरो दोस्स्कन्धविभ्राजितः ।
भक्तानाफलितोर्धिते मरतरव्याप्तविपापनलो
भद्रायास्तु मुकुन्दकल्पविटपी शेषाद्रिसर्गी स नः ॥ ३ ॥

तापत्राय तटिद्वतेकमलया नित्यानपायर्धये
भक्ताना मभिलाषपूर मखिला न्संवर्धुकायार्थितान् ।
वेतंडाचलशृंगसंगिवपुषे भव्याय कृष्णात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वर फलीभूताय तस्मै नमः ॥ ४ ॥

चरणयुगळमेव यस्यलब्ध्वा धनमनपायि मुनिर्धृतामहान्त ।
तृणमिवविजहुः पुरान्यदर्था नवतु समां घटिकाधराध रंद्रः ॥ ५॥

सीदन्तीनां श्रुति परिषदां साधुतत्वावबोधे
पीटांलुंप न्कुमतिकलितां भाष्यपीयूषवर्षैः ।
विश्वत्राणेहरि मभिमुखं सत्यकामं वितन्वन्
पायादस्मा न्यतिपरिवृढ श्रेयसामेकसूतिः ॥ ६ ॥

गुरगवदनतेजो वृलिताश्चर्यशक्तिः
कविकथकमृगेन्द्र स्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।
जयतिगुरु रवाधां वेदचूडार्यसंज्ञा·
मनितरजनलभ्यां लम्भितो रंगभर्त्रा ॥ ७ ॥

अव्याजसौहृद मशेष जनेषुसाक्षा न्नारायणो नरवपुर्गुरुरिरिमुपीणाम् ।
वाचंसमर्थयितुमच्युसमेयजात श्रीश्रीनिवास गुरुवंयमहंभजामि ॥८ ॥

वेदान्तार्यौक्तिभावं भवदुदितचरं कृत्स्नशोनेश्वरोहं
वक्तुंवोद्धुंच भेको नहिजलधिगतोप्यस्यपारंक्रमेत ।
आज्ञा न्तद्व्याक्रियायां तदपिशिरसिमे विभ्रतोऽप्यास्वमेधां
सूक्ष्मार्थे न्वादधान स्सममुपकरणैः श्रीनिवासार्य ! चेत. ॥ ९॥

क्ववेदान्ताचार्यः क्वचपुनरहं क्वास्यधिषणा
परिच्छेदातीता क्वममत्तिरेषाल्पविषया ।
क्वगंभीरातद्गीः क्वममपृथुकानामिववचः
परन्तद्भक्तिर्मा त्वरयतिगिरांतस्यविवृतौ ॥ १० ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कुदृष्टिजनोद्भावित चित्तान्धतमस विध्वंस-
नार्थतया शास्त्र च तत्वज्ञानद्वारकतया तत्वज्ञानस्य च भगवत्प्रसादाधीन

समाहारस्साम्नां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां
लयः प्रत्यूहानां लहरिविततिर्बोधजलधेः ।
कथादर्पक्षुभ्यत्कलिकथककोलाहलभव
हरत्वन्तर्ध्वान्तं हयवदनहेषाहलहलः ॥ १ ॥

तथा तेन विना स्वग्रन्थेन प्युत्पादयितु मशक्यत्वाच्च छात्रानुजिघृक्षया तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुदृष्टिजनसन्धुक्षितान्धतमसविध्वंसनं भगवन्तं प्रार्थयते (समाहार इति) जगदुज्जीवनाय भगवता स्वयमेव वेदस्य प्रवर्तितत्वा त्तत्साध्यतत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसादः स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यतएवे त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि । हयवदनो दीरिता स्सर्वे शब्दा हलहलत्वेन विवक्षिताः । तदेकदेशा स्सामादय इतिभावः । सामशब्दो गीतिविशेष वचनः -" गीतिषुसामाख्या " इति जैमिनिना सूत्रितत्वात् । अत स्सामाधिकरणभूतो वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते । एवच सामवेदस्य सामनिरूपणीयत्वा त्तन्निर्वाहकत्व निरूपकमुखेनाह (साम्नांसमाहार इति) " तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे " ति ऋग्लक्षणाभिधानेना र्थस्य ऋग्वेदनिरूपकत्वा त्तत्प्रवचन मुखेन तन्निर्वाहकत्वमाह (प्रतिपदमृचामिति) " शेषेयजुश्शब्द " इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तरा प्रतीते र्यजुषांधामे त्युक्तम् । समुदायस्यैकदेशाधारता विवक्षिता । एषांविशेषणानां कृत्स्नस्यापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मत फलतश्च भगवदधीनत्वे तात्पर्यं । ऋगादौ धर्मा श्चातुर्मास्यादयः, फलं ज्ञानं, तत्प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितं । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक निरासोपि ततएवेत्यभिप्रायेणाह (लयः प्रत्यूहानामिति) फलितमाह(लहरिविततिरिति)बोध -धर्मभूतज्ञान,सएव जलधि , तस्य लहरिविततिः-भगवत्स्वरूपरूपगुणविभूतिविषयकज्ञानावस्थाः । तद्धेतुरितियावत । आयुर्घृतमितिवद्व्यपदेशः (कथेति) कथायां प्रवृत्तायां, निरर्थकदर्पेण, क्षुभ्यन्तः- न्यायापरामर्शनिबन्धन मिथ्यादर्शनवन्तः, कलिकथकाः - पापस्वरूपा [illegible]दाः , तेषां , कोलाहलः - निरर्थकशब्द समुदायः , तैर्हि

इदप्रथम सम्भव कुमति जाल कूलकषा
मृषामतविषानल ज्वलितजीव जातातव ।
क्षरन्त्यमृतमक्षर यतिपुरन्दरस्योक्तय
श्चिरन्तनसरस्वती चिकुरबन्ध सैरन्ध्रिका ॥ २ ॥

प्राचीमुपेत्य पदवीं यतिराजदृष्टा तत्सन्निकृष्ट मपि या मतमाश्रयन्त ।
प्राज्ञा यथोदितमिद शुद्ध पठन्त प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोषयन्तु ॥३॥

प्रतिज्ञा स्पष्टमुद्घोषयन्त स्तत्साधकाना मपन्यायतया स्पष्टमुदीर यितुमशक्नुवन्त " वशिकृततटिनी वर्षारम्भ प्रवाह विडम्बकै रल-घुभि रपभ्रश दुम्भोपलम्भित डम्बरै । उपकरणयन्त्येते बाला वृद-प्रकुतूहला नुपल निकर प्रास प्रायै रुपन्यसनक्रमै " इतिन्यायेना ऽऽहो पुरुषिकया डिम्भान्प्रलोभ्य तेषा स्वान्ते ध्वान्तमुत्पादयन्ति । अनेन परदेवता स्तुत्यात्मक प्रार्थनात्मकञ्च मगळ कृत भवति ॥१॥

वक्ष्यमाणार्थाना भगवद्भाष्यकाराभिमततया दुपादेयतमत्व विषयञ्च दर्शयन् गुरुस्तुत्यात्मक मगळ माचरति (इद मिति) अमृतशब्देन स्वप्रतिपिपादयिषिता अर्था उच्यन्ते । चिरन्तनसरस्वती- वेद , चिकुरा – वेदान्ता । चिकुरादि मालिन्येन जटीभुता अविविक्ता स्तिष्ठन्ति , वेदान्ताअपि परापादितमालिन्या अविविक्ता स्थिता , चिकुरा स्सैरन्ध्रिकाभि र्विविच्यन्ते, वेदान्ताअपि भगवदुक्तिभि र्भेदाभे-दघटकरूपेण तत्वहितपुरुषार्थ प्रतिपादकरूपेण स्वरूप गुणविभूति प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थ प्रतिपादनरूपेणच विविच्यन्ते । यद्वा – सैरन्ध्रिया विप्रकीर्णा न्केशा नेकीकृत्य बध्नन्ति , भगवदुक्तयो व्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्या न्येकरण्ठीकृत्य ब्रह्मणि बध्नन्ति । अनेन कुदृष्टि निरसनार्थ भाष्यतात्पर्य विषया अर्था स्वग्रन्थस्य विषय इत्युक्त भवति ॥ २ ॥

चिकीर्षितस्य प्रयोजन दर्शयति (प्राचीमिति) परमतनिरसन

वादाटवेषु निर्भेत्तु वेदमार्गविदूषकान् ।
प्रयुज्यताशरश्रेणी निशिता शतदूषणी ॥ ४ ॥

तत्र तावच्छास्त्रारम्भे–

विचारविषयत्वेन सूत्रत्वयदसूत्रयत ।
परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्ति रत्र निरस्यते ॥

प्रयोजन । मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया ऽर्थज्ञानाधीनत्वेपि योगाचारछात्र निरसने ना र्थज्ञानापेक्षेत्यर्थ ॥ ३ ॥

ज्ञानवद्भिस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवे त्यभिप्रायेणाद (वादाटवेष्विति) बाह्या वेदवाक्यानि दूषयन्ति नविशि ष्य, कुदृष्टयस्तु प्रतिवाक्य दुरर्थकथनेन विशिष्य दूषयन्ती त्यभिप्रायेण वि शब्दप्रयोग । यद्यप्येकैकस्मिन् वादे बहूनि दूषणा नि प्रतिपाद्यन्ते, तथापि निरसनीयैक्येन दूषणाना मैक्य विवक्षितम् । तेन शतदूषणीत्युपपद्यते ॥ ४ ॥

(तत्रेति) तत्र – ग्रन्थे, तावत् - प्रथमवादे, इद निरस्यत इत्यनेन सम्बध्यते । शास्त्रारम्भइत्येत दसूत्रय दित्यनेन । अत्र प्राथम्ये हेतु । (विचारविषयत्वेनेति) विचारो विषयो यस्य त-द्विचारविषय । यदिति सूत्र परामृश्यते । (असूत्रयदिति) सूत्रशब्दात्प्रा-तिपदिकात तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे " प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे " इति णि चि यदसूत्रयदिति प्रयोग पाक पचतीतिवत द्रष्टव्य । यद्वा- य दसूत्रयत् । असूत्रयदितियत् - यत्सूत्रणमस्तीत्यर्थ । अत्र सूत्रणे । अथवा – यदसूत्रयदिति माणवकम्मुण्डयतीति वत् । यदिति पदजात परामृश्यते । यत्पदजात सूत्रत्वेनाकरोदित्यर्थ । अत्र –पदजाते । अथवा-विचारविषयत्वेनेति षष्ठीतत्पुरुष, यदिति ब्रह्म , असूत्रय दिति सूत्रेण प्रत्यपदाय दित्यर्थ , पर्यायेणातिक्रामति पर्यायपति दात्रेण लुनाति दात्रयतीतिवत् प्रातिपदिका द्धात्वर्थे णिज्विधानात । यद्वा–" सूत्रविमोचन " इति धातोर्वा चुरादि णि च्येतद्रूप। अत्र प्र

निर्विशेषब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचि न्मुख्यवृत्तित्वमस्तिनवा। न चेत्, असाधुत्वापत्तिः ।

त्वाशान विवक्षितम्। अत्र - ब्रह्मणि । विचारविषयत्वेन यदसूत्र यदित्यनेन निर्विशेषब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वा जि ज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेषब्रह्मलक्षणात्र युज्यत इति सूच्यते । परोक्तवृत्तिप्रद्वेषे निमित्तान्तरमाह (सूत्र कृदिति) परोक्तवृत्त्यगीकारे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्यारभ्य - "अनावृत्तिश्शब्दा दनावृत्तिश्शब्दात्" इत्यन्त सूत्र मसगत स्यादिति भाव । निर्विशेषब्रह्मण स्स्वप्रकाशत्वेना भ्युपगमा दजिज्ञास्यत्वादा द्य सूत्रमनुपपन्न । अनवधारणत्वापरोक्षवृत्तिकल्पनादीनिच डिम्भप्रलोभ नानि निरसिष्यन्ते । जिज्ञासाभावा न्निर्विशेषब्रह्मस्वरूपविरुद्ध स-विशेष प्रतिपादना द्योत्तरसूत्राणि व्यर्था न्यनुपपन्नानिच । "परं जै मिनिर्मुख्यत्वात्" इति सूत्रासागत्यच । तस्मादेव सूत्र कृर्वत परो क्तवृत्ति नेष्टेति भाव. । "शास्त्रारम्भ" इत्यनेन "प्रणवएव विस्वर" इति न्याय स्सूचित ॥

(ब्रह्मशब्दस्य क्वचिदिति) ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोध स्सूच्यते। शब्दपदेन प्रसजनीयस्या साधुत्वस्यानिष्टत्व द्योत्यते । "योहि शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति" "यथैवहि शब्दज्ञाने धर्म . एव मपशब्दज्ञाने ऽधर्म" "एकैकस्य हि शब्द स्य बहवोऽपभ्रंशा" "किंशब्दोपदेश कर्तव्य, आहोस्वि दपशब्दो पदेश" इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात्। (असाधुत्वा पत्तिरिति) साधुत्वहि शक्तिमूलप्रयोगविषयत्व, वृत्तिमत्व वा, अन्यस्यानिर्वचनात्। न ताव दनादि प्रयोगविषयत्व साधुत्व "तेसुरा हेलयोहेलयइति कुर्वन्त पराबभूवु" इत्यत्र सुरार्थे अरिशब्दापभ्रंश - अरिशब्द गतत्वा त्तस्य सादित्वे वेदस्यानित्य संयोगप्रसगात् । ना-पि यज्ञप्रयोगार्हत्व, "साधुभिर्भाषितव्य" मिति साधुत्वस्यैव तन्निमित्तत्वात् । अतएव न धर्मजनकत्वम्, साधुत्वस्यैव तन्नि-

मित्तत्वात् । अतएव न धर्मजनकतावच्छेदकरूपत्व साधुत्व , तद्-
वच्छेदकश्च घटविषयघटशब्दत्वादिर , तदवगम श्चानुशासनादिति
निरस्त , घटशब्द प्रयोक्तव्य इत्यादिरूपेण विधानस्या नन्यथा स
म्भवेन साधुत्वपुरस्कारेणेव विधानस्य वाच्यत्वात् । नापि व्याक
रणव्युत्पाद्यत्व , तत् किंविधेयत्वम्? साधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वयोर्ना
द्य , प्रातिपदिकाना मसाधुत्वप्रसङ्गात् । नद्वितीय , आत्माश्र-
यात् । तस्मा च्छक्त्यभावे तन्मूलकप्रयोगाभावा त्तन्मूलकवृत्यन्त-
राभावाच्च ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वम् । अनादिप्रयोगविषयत्व य-
त्नप्रयोगार्हत्वम् , अनाद्यनपभ्रष्टत्व , व्याकरणव्युत्पाद्यत्व वा साधुत्व
मित्यभ्युपगमेपि शक्त्यभावे वृत्त्यन्तरस्या प्यभावेन प्रयोगस्यैवा स-
भवा त्तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वासम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या साधुत्वमे
व । किंच • मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धि , अनुशासनापरिगृहीत-
त्वात् । तथाहि । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यर्थसम्बन्धिनएव
शब्दस्या नुशासनीयतया प्रतिज्ञानात् लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्ध
त्वस्य तवा सम्प्रतिपत्ते । अन्यथा " अप्राप्यमनसा सह " तित्व
न्मते लक्षणाया अपि निषेधे वेदान्तानां मूकत्वप्रसगात् , श-
ब्दस्यार्थेन सह शक्ते रेव प्राप्तित्वादिति त्वया भिधानाच्च । लक्ष
णाया स्सम्बन्धत्वेपि मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धि । तथाहि " सि
द्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यादिना शब्दार्थसम्बन्धाना नित्यत्वएवा नु
शासन प्रतिज्ञातम् । " सिद्धे शब्दे र्थे सम्बन्धे चेति , अथ सिद्धश-
ब्दस्य क पदार्थ ? नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द , तद्यथा " सि-
द्धाद्यौ .. ' इति । अथवा – सन्त्येकपदा न्यप्यवधारणानि । तद्य
था ' अब्भक्षो वायुभक्ष ' इत्यपएव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति .
एवमिहापि सिद्धएव नसाध्य इति । अथवा पूर्वपदलोपोत्र द्रष्ट-
व्य । अत्यन्तसिद्ध स्सिद्धइति । तद्यथा ' देवदत्तोदत्त ' ' स
त्यभामाभामे ' ति " इति शब्दार्थतासम्बन्धविशेषणीभूतस्य सिद्धपद-
स्य नित्यवाचित्वप्रतिपादनात् । तत्र किम् मुख्यस्सम्बन्धो मुख्यश्चा
र्थो विवक्षित , उता मुख्योपीति विमर्शे , सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्स
म्बन्धस्यच स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् , प्रत्या म्नाशन्ता

त्यादौ मंत्रविशेषस्थपुरुषाणां तत्सम्बन्धरयचा नित्यत्वदर्शनेन लाक्षणिकार्थं तत्सम्बन्धयो रत्धारया न्मुख्य एवेति निश्चिन्वन्ति विपश्चितः । ननु स्यादेवं यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थ विशेषोपस्थित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि लक्षणा स्यात , नचैवम् , किन्तु शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धि नरसामान्येच लक्षणयोपस्थिते प्रकरणादिना लक्ष्यव्यक्तिविशेषलाभः , तस्मा ल्लाक्षणिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति चेत् । न । *अनन्तव्यक्तिषु लक्षणाकल्पनापेक्षया* प्रकृतव्यक्तिविशेषएव लक्षणाकल्पने लाघवात । किंच – अपूर्वव्यक्तिलाभानुरोधेन शक्ते स्सामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीयाया लक्षणाया स्तात्पर्यविषयीभूत व्यक्तिविशेषातिरिक्तविषयत्वकल्पने मानाभावात् । किंच मुख्ये ऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याय्याकारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवाहनित्यताया स्सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् । एवंच व्यक्तिविशेषमात्र *नियताकारविशिष्ट लक्ष्यार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहानादित्वं* वक्तु मशक्यम् । किंच सामान्यत स्सर्वशक्तस्यापि यदृच्छाशब्दस्य पुरुषेच्छया व्यक्तिविशेषे संकुचितशक्ते स्तद्व्यक्तिमात्रो पस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि *लक्षणया* प्रवृत्तौ तद्व्यक्तिमात्रस्यैव *लक्ष्यत*या तत्रानित्यत्वं सिद्धमेव । ननु – अपभ्रंशानुकरणस्या साधुत्वं स्यात , तदर्थस्या पभ्रंशस्य सादित्वात , नचेष्टापत्तिः – कुमार्य्लतकइत्यादेत्यादा वपभ्रंशानुकरणे साधुत्वसमर्थना दिति चेत ; न, कुमार्य्लतकइत्यादित्यत्र पदानुकरणाभावात । वर्णा एवहि तत्र क्रमेणा नुक्रियन्ते । एवंच भाष्ये प्रकृतिव दनुकरणं भवतीत्यपशब्दानुकरणस्यापशब्दत्व माशंक्या पशब्दत्वस्या नतुशिष्यत्वा न्नातिदेशइति पदानुकरणांगीकारेण परिहारः प्रौढवादेनेति बोध्यम् । नचैवं सति सर्वत्र वर्णानुकरणप्रसंगः, बाधकवलेन क्वचि त्पदानुकरणस्या गमात्रेण तदभावेपि तत्त्यागस्यनिर्मूलत्वात् । यद्वा – अत्रानुक्रियमाणानुकरणयो रनादित्वमेव, भाष्यकारवचनप्रामाण्यात । शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्या नुशासननिमित्ततां वदन्नेवहि भाष्यकारो ल्तकशब्दानुकरणस्य साधुत्व माह । अतएवोक्तं कैयटे " अशक्ति

जानुकरणस्य जातिशब्दत्व मिच्छन्ति, यस्मा दनुक्रियमाणे श-ब्दे या जाति स्समवेता, तत्सचद्र मनुकार्य मनुकरण प्रत्याययती " ति। ननु " द्रव्यंहि नित्य " मित्यारभ्य " हिरण्य कयाचि दाकृत्या युक्त पिण्डो भवति, पिण्डाकृति मुपमृद्य रुचका क्रियन्ते, रु चकाकृति मुपमृद्य कटका' क्रियन्ते, कटकाकृति मुपमृद्य स्वस्तिका क्रियन्ते, पुनरावृत्त स्सुवर्णपिण्ड राद्रिरागारसवर्णे कुण्डले भवत, आकृति रन्या चान्याच भवति, द्रव्य पुनस्तदेव, आकृत्युपमर्देन द्र व्यमेवा वशिष्यत " इत्यादिना सस्थानस्या नित्यत्वेपि द्रव्यस्य स्व रूपतो नित्यत्वप्रतिपादना न्मतभेदेन तदपि नित्यत्व मनुशासन नि मित्त प्रतीयते, तथाच लाक्षणिकेप्येद नित्यत्व नास्तीति कथ ना-नुशिष्यत इतिचे न, शब्दप्रयोगस्य तत्प्रयोगविषयस्यचा नादित्वे प्र-करणतात्पर्यात। उदाहृतभाष्येच गुणादा वुक्तनित्यत्वाभावा दुक्त युक्तेश्च नैव नित्यत्व मनुशिष्यत्वनिमित्ततयोक्तम्, किन्तु प्रवृत्तिनि मित्तविशिष्ट तत्तद्व्यक्त्यविनाशित्वमेव नित्यत्वमितिन - किन्त्वन्यद पीति नित्यत्वप्रकारभेदमात्रनिदर्शनतयै व नित्यत्व मुक्तम्। अत प्रवृ त्तिनिमित्तविशिष्टस्य स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्व मनुशिष्यत्व निमित्तमिति। किंच " कपुन पदार्थ मत्वैपविग्रह क्रियते, सिद्ध शब्देर्थ सम्बन्धेचेती " ति प्रश्नो मुख्यार्थस्यैवा नुशासननिमित्तता साधयति। " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध " इत्यत्रा नुशासननिमित्ततयो क्तोऽर्थो यदि मुख्योऽमुख्यश्च, तदा कपदार्थ मितिव्यक्त्याकृत्यो रन्यत रव्यवस्थाविषय प्रश्नो नोपपद्यते। अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य लक्ष्या र्थत्वेना क्षेप्यत्वेनावा उभयोर प्यर्थत्वात्। एव व्यवस्थानुपपत्तेरेव 'आकृति मित्याह' त्युत्तरवाक्य मतात्तरावष्टभेन। ' द्रव्यपञ्चपदार्थएषविग्रहोन्याय्य" इति वाक्यच मुख्यार्थस्यैवानुशासननिमित्तता साधयति। किंच ' कप दार्थ " मित्यत्र द्रव्यस्यैव पदार्थत्वा त्तस्यचा नित्यत्वा दर्थनित्यत्व नोप पद्यत इतिहि भट्टरभिप्राय। यदिचा मुख्यार्थो प्यनुशासननिमित्तस्स्या त्त दा द्रव्यार्थत्वे प्याकृतिलक्षणाया स्सम्भवेनार्थ नित्यत्वोपपत्ते प्रश्नो नोप पन्न। अतएव द्रव्यपदार्थपक्षे अर्थानित्यत्वासम्भव मत्वा आकृत्यर्थ।

साधुत्वस्य मिथ्यात्व मभ्युपगच्छता मसाधुत्व मिष्टमितिचेत् ; हन्त तर्हि

यलम्बनेन " आकृतिमित्याह " इति परिहारश्चनोपपद्यते । एतेन मं-चाः क्रोशन्तीत्यादौ लाक्षणिकार्थसम्बन्धस्या नित्यत्वेपि ब्रह्मणो नित्यत्वा त्तत्सम्बन्धस्यापि नित्यत्वात ब्रह्मशब्दस्य केवल लाक्षणिकत्वेप्यनुशासन मुपपद्यत एवेतिनिरस्तम् ; शब्दार्थसम्बन्धविभाजकोपाध्यवच्छेदेन सम्बन्धावच्छिन्नार्थे नित्यत्वस्य विवक्षितत्वात । अन्यथा अर्थनित्यत्वमात्रविवक्षायां द्रव्यानित्यत्वेना र्थानित्यत्वशंकानुपपत्तेः , द्रव्यार्थत्वे प्याकृति लक्षणाया स्सम्भवात् । भवतिच वाक्यत्वावच्छेदेनैव तत्तद्बोध्याकारेण नित्यत्वं, लक्ष्यार्थेतु नैवं, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूतलक्षणात्वेन नित्यत्वानवच्छेदकत्वात्, मंचविशेषसम्बन्धि पुरुष विशेषस्या नित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतया ऽतिप्रसक्तत्वात । नच-प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता , अर्थमात्रस्य नित्यत्वाक्षेपसंभवा दितिवाच्यम् । " अथवा-किं न एतेन इदं नित्य मिदमनित्यमिति, यन्नित्यं, तंपदार्थं मत्वैव विग्रहः क्रियत" इत्युत्तरभाष्यस्वारस्यानुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वा वगमात् । किंच-त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिः , जातिशब्दाः-गुणशब्दाः-क्रियाशब्दाः – न सन्ति यदृच्छा शब्दा इति पक्षे, चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दाः-गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः-यदृच्छाशब्दा श्चतुर्था इति पक्षेपि, ब्रह्मशब्दस्य कुत्रा प्यनन्तर्भावा च्चानुशिष्यत्वासम्भवः । अपिच" वृद्धेरेचे " त्यत्रोणादित्वेन संज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य संज्ञायामेवा नुशिष्टत्वात् केवल लाक्षणिकत्वेच संज्ञात्वाभावा दनुशासनं नस्यादिति । (साधुत्वस्येति) कृत्स्नमिथ्यात्वादितिभावः । व्यावहारिकमर्यादया कृत्स्नव्यवस्था मभ्युपगच्छत स्तव व्याहत मिदं वचनमित्याह (हन्तेति) तत्त्वभावात् ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्य तुच्छत्वमेवा स्माभिरापादितं; मिथ्यात्वांगीकारमात्रेण ब्रह्मपदे साधुत्वस्य तुच्छत्वम ध्यंगीकृता मिति यदिमन्यसे, तदा शब्दान्तरेपि तथैव स्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभग इतिभावः । यद्वा-

सर्वशब्दासाधुत्वम् । साध्वसाधुविवेकाभावेच इत साङ्गोपाङ्गेवेदे । मुख्या
र्थशून्यस्य तन्मूलत्वस्य तदेकलिङ्गत्वेचासम्भवाति कथञ्चि द्बोधकत्वमपि ।

धिमध मिथ्याशब्दाऽनिर्वचनीयवचन उत तुच्छवाचन इति विकल्प मभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह (हन्तेति) इद सर्वेषामपि शब्दाना साधारण, नचैत दस्माभि रापाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु स्वप्रयोजकस्या भावा तुच्छत्वमेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्या पाद्यते, नचानिष्टापत्त्या परिहारस्स भव इत्यर्थः । द्वितीय न्दूषयति (साध्वसाध्विति) यद्वा-प्रथमशिरसो दूषण यद्विरेवोक्त प्रकारेणानुसन्धेय, द्वितीये दोषमाह (हन्तेत्यारभ्य वेदेत्यन्तेन) (सर्वशब्दासाधुत्वमिति) साध्वसाधुविवेको नस्यादित्यर्थः । नचानिष्टापत्ति रित्याह (साध्वसाध्विति) साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वात् व्याकरणस्य तत्तावत् व्यर्थस्यात् , दृष्टप्रयोजनद्वारा गत्वन स प्रतिपन्नस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानङ्गीकार तुल्यन्यायतया गान्तर प्रयोजनानाम प्यसिद्धौ तेषामपि व्यर्थता , तुल्यन्यायेनैव साध्वसाधु विवेकवत् प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावा द्वेदस्यापि प्रमितिजनन लक्षण प्रयोजनाभावा द्वैयर्थ्यमेवेतिभाव । यद्वा साध्वसाधुविवेकाभाव ' एकश्शब्द स्सुष्ठुप्रयुक्त स्स्वर्गेलोकेचकामधुग्भवति " आहिताग्नि रपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीया सारस्वती मिष्टि न्निर्वपेत् " ' तेसुरा हेलयो हेलय इतिकुर्वन्त पराबभूवु तस्मात् ब्राह्मणेन नम्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छोहवा एष यदपशब्द " इति साधुशब्दविधि प्रायश्चित्तविधि-रपशब्द प्रयोगनिषेधो निन्दार्थवादाश्च प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यो पपादकापादकपरत्वे स्तदंश प्रामाण्यानुपपादकत्व अन्यत्रापि तथेति-कृत्स्नवेदाप्रामाण्य वेदस्य व्यर्थता प्रमितिजनन लक्षणप्रयोजनाभावा दितितदङ्गानामपि वैयर्थ्यमेवेति भाव । ' हलयाहेलय इतिच हेहम योगैहेहया " रितिविहितप्लुतस्य प्रकृतिभावस्य चाकरणा त्पदद्विवचनकर्तव्य वाक्यद्विवचनात् स्थाने लकाराच्चा पशब्द । दूषणान्तरमाह (मुख्यार्थेति) ताह धर्मादिव न्त्रिविधया बाधकत्व स्यात यध मसाधकत्व मित्यनाह ([illegible]इति) [illegible]ति

नच सांकेतिकोऽयं मपभ्रंशोऽस्ति, येन वाचकत्वाभिमाना द्बोधकत्वं स्यात् । यस्यायमपभ्रंश इत्यवेत, सोपि तया वृत्तिं विकल्पेन निरूप्येत ।

ननु ब्रह्मशब्दस्यायं महिमा - यन्मुख्यार्थ विरहेपि नित्य लक्षणया ब्रह्म बोधयतीति, तदिदं वन्ध्याया पात्रदर्शनम् । मुख्यार्थ सम्बन्धि न्यमुख्यवृत्तिर्हि लक्षणा, तदभावेपि तद्वृत्ति भावानेवमापेत ।

किंचैवं मुख्यार्थ शून्या स्सर्वेशब्दा स्त तमर्थं लक्षयन्तीति स्वीक्रियेत महामीमांसकेन । कोहि लक्षणान्यायवि त्कुत्रापि शक्ति कल्पनागौरवं मृष्येत् , मुख्यार्थशून्येन ब्रह्मलक्ष्ममितिवदता तदपि

भावः । यद्वा एतानिपदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वा दिति वैशेषिकाद्युक्तरीत्या लिंगविधया बोधकत्वं स्यादित्यत्राह (लिंगत्वऽति) अयंभावः - वाक्यार्थरूपससंगस्य तथा नुमाना सिद्धावपि न पदार्थभूत ब्रह्मण स्तथानुमानसम्भव , सिद्ध-साधनात् , ब्रह्मपदस्य वृत्त्यभावेन स्मारकत्वासिद्धे स्तत्रबाध , अर्थाभावे तन्निबन्धनाकाङ्क्षादे रभावा द्धेत्वसिद्धिश्चेति । (नचेति) अपौरुषेयत्वादितिभावः । (वाचकत्वाभिमानादिति) वाचकत्वभ्रमादित्यर्थः ! यस्तु सांकेतिकत्व मपभ्रंशत्व वा जानाति, तस्या क्षितिनिरोधादिव त्सूचकत्वाकतिव ,अपभ्रंशान्स्मृत स्साधुशब्दो बोधकइति भावः । (वृत्तिविकल्पेनेति) किम्मूलभूतशब्दो मुख्य उतापभ्रंश ? आद्ये ब्रह्मशब्देन किं मपराद्धम् । अवाच्यत्व वचन विरोधश्चोभयत्रतुल्य । मूलमूलित्व यावैपरीत्यापत्तिश्च । द्वितीये अनवस्थेतिभावः । (नन्विति) ब्रह्मशब्दस्या न्यत्र मुख्यत्व स्मरणात् ब्रह्मणश्चा वाच्यत्व समर्थनाच्चेतिभावः । (भवानेवेति) प्रमाणपथविभ्रष्ट इतिभावः (किंचैवमिति) एवमति-मुख्यवृत्तिविनापि क्वचि ल्लक्षणाङ्गीकार इत्यर्थः । अविशेषादितिभावः । (महामीमांसकेनेति) यत्तो प्युत्कट मीमांसकाभिमानेन येनचिदित्यर्थः । तद्वोपपादयति (कोहीति) ब्रह्मणो मुख्यार्थ व सिद्धत्वात् गौरवादनापत्तेरत (मृष्यतेति) मुख्यार्थस्य शून्य शक्ति

मुखान्तरेण सद्गतिमुखे निक्षिप्तं । अवाच्यवादाश्च वाच्यवादेन निर-
. सिष्यन्ते । अस्तित्वे किं मन्यसे निर्विचारविषयेवा, नाद्यः ;
निर्निमित्तत्वे पुन रसाधुत्वापातात् । यदृच्छाशब्दोऽपिहि स्वरूपनिमित्त-
क इत्याद्यैः शिक्षितः । नचाय स. ; मानाभावात् , निरुक्तिविरो
धाच्च । सनिमित्तत्वेच य. प्रकृत्यादि प्वस्य प्रयोग., स ब्रह्मगुणलेश
योगा दौपचारिक इत्यभावि, अनुवृत्ततया वृत्ति रूपस्य निमित्तस्यासिद्धे ,
बृहत्त्वबृंहणत्वमात्रस्य बृहदादिशब्दव दति प्रसङ्गित्वात , अनेकशक्ति

प्रतीतिविषयत्वोक्तिश्चेतिभावः । यद्वा-मुख्यार्थाभावे तन्मूलवृत्त्यंतर-
स्या प्यभावेन बोधकत्वानुपपत्ते ब्रह्मणो मुख्यत्वा भावोक्तौ प्रमा
णाभावस्यैव पर्यवसानात् ब्रह्मण स्तुच्छत्वमेव समर्थितस्या दित्याह
(मुख्यार्थेति) (मुखान्तरेणेति) शब्दान्तरेणेत्यर्थ । महिम-
कल्पननिरस्यति (अवाच्येति) " अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति
तवाहिताः" इति वचनं स्मार्यते । अत्रचा वाच्य वादा गर्हावाक्यानि,
तेन परब्रह्मणि द्वैपादेवा वाच्यमित्यादि गर्हारूपाः प्रलापाः कृता इति
ध्वनितं । (निर्निमित्तत्वइति) निमित्तविना मुख्यवृत्त्ययोगादिति भावः ।
यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वाभ्युपगमे प्यस्य तद्वद्भावा न्न निर्निमि
त्तत्वसंभवइत्याह (नचायमिति) (मानाभावादिति) तथा
व्यवहाराभावादित्यर्थः । (निरुक्तिविरोधाच्चेति) अपौरुषेयत्व वि
रोधादिति चकारस्यभावः , पुरुषसंकेताधीन शक्त्यवच्छेदाभावात् ।
(ब्रह्मगुणलेशयोगादिति) तथाच निमित्ततयोक्त बृहत्व बृंहणत्वे त•
त्र नस्त इतिभाव• (अभाषीति) अतो ऽसभवो दोषइति शेषः ।
प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भावितत्वात् ब्रह्मणो न्यत्र सनिमि-
त्तत्वपक्षे असभव एव दोषइत्यर्थ । गौणत्वेहेतुमाह (अनुवृत्तस्ये
त्यादि) (बृहदादिशब्दवदिति) सम्बन्ध्यन्तात् " तत्र तस्येव "
तिवतिः । बृहत्वबृंहणत्वे बृहदादिशब्देष्विव ब्रह्मशब्देपि ब्रह्मव्य•
तिरिक्तेपि प्रयोग मापादयतइत्यर्थ. । आदिशब्देन बृहत्वादिशब्दपारि-

कल्पने गौरवात् ,-ल्योकोत्तरबृहत्वादिमात्रस्यतु भगवच्छन्दनया दुपचार द्वारत्वात्। अन्यथा गौणवृत्तिर्लुप्येत। "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे" ति विशेषणंचान्यत्रामुख्यतां व्यनक्ति। "तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तोमहामुने" इतिचस्मर्यते। "द्वेब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिकमपि "त्रीणि-

---

ब्रह्मः। षष्ठा-द्वतीयान्तात् "तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति" रिति वतिः। बृहदादिशब्दो यथा तिप्रसक्तः- एव बृहत्वब्रह्मणत्वयोर प्यातिप्रसक्त-त्वा दित्यर्थः। अतिप्रसंगविषयनिर्देशार्थ बृहदादिशब्दवदि त्युक्तम्। बृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते-तेषु बृहत्वादिक मतिप्रसक्त मित्य-र्थः। (भगवच्छन्दनयादिति) आचार्यै र्हि "उत्पत्तिं प्रळयंचैव भूताना मागतिं गतिम्। वेत्ति विद्या मविद्यांच स वाच्यो भगवा-निति" त्यादिना अलौकिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव भगवच्छब्दप्रवृ-त्तिनिमित्तमित्याशंक्य समाधिपर्यन्तयोगकाष्ठानिष्ठ केशिध्वज खाण्डि-क्यादिभ्यः प्रयोगविषयेभ्यो व्यावृत्तत्वाभावा त्तदुपचार द्वारमात्र म-प्रवृत्तिनिमित्त मित्यदुगृहीतम्। तन्न्यायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोग विषया काशादिष्वपि लोकोत्तरबृहत्वस्य सत्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं, कि-न्तूपचारद्वारत्वमेवेतिभावः। अनुवृत्तस्येत्यादिहेतूना मभावीत्यनेना न्वयः। एतत्सर्वमभिप्रेत्याभापीतिभावः (अन्यथेति) न्यायमति लंघ्यापि शक्तिकल्पने। (यत्साक्षादिति) "ब्रह्मशब्दस्य परमात्मा-साधारणत्वेपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचि दुपचरित प्रयोगदर्शना त्तद्व्या वृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं ' यत्साक्षात् ब्रह्मे' ति विशेषणंक्रियत " इ-तिभाष्येण साक्षात्पदस्य मुख्यार्थतावगमादितिभावः। ननु "द्वेब्र-ह्मणी" इति परमात्मा त्मनो र्ब्रह्मशब्दप्रयोगा द्युगपत् वृत्तिद्वयासम्भवा त्सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्यवृत्ति रेष्टव्येत्यत्राह (द्वेब्र-ह्मणी इति) " गामांग्रब्राह्मणंचैवे " ति त्रीणी त्यादेः पूर्वःखण्डः। आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयोगविषयत्वादिना गौणवृत्त्यैवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः। ननु कथं वृत्तिद्वयविरोध, " सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ"

वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतेः , तथाहि - " सरूपाणा " मित्यत्र सरूपत्वंहि समानरूपत्वं, तत्र ' समानानामित्येवास्तु , किंरूपग्रहणेने ' त्याशंक्य (१) " अक्रियमाणे रूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च , तत्रैवस्यात् वृक्षौ वृक्षा इति , इहनस्यात् - यत्र शब्द समानो नार्थः , अक्षाः पादा माषाइति , क्रियमाणेपुना रूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात वृक्षा वक्षायिती " त्युक्तम् , एवंच - अक्षा वित्यत्र श्लिष्टेन वृत्तार्थाभिधानं शक्त्यन्तरेणैव वाच्यम् , य यक्षपदप्रयोगविषयतयाऽदिना लक्षणया ऽ भिधानं स्या त्तदा एकार्थत्वादेवै कशेष सिद्धइति नार्थो रूपग्रहणेन , अतो नवृत्तिद्वयविरोधइति । मैवं - इन्द्रियत्वविभीतकत्व प्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण प्रवृत्ताक्षपदद्वय द्वंद्व निवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः । अथवा - अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः , नैतावता विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः , अतएव " पितामात्रे " त्यादिकं मप्याख्यातं । तत्रहि लाक्षणिकेनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेना र्थद्वयबोधन मुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिना ऽन्यथासिद्धि मुक्त्वा प्रत्याख्यानं कृतं । एवं भिन्नार्थ विरूपैकशेषप्रत्याख्याना द्भिन्नार्थसरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्या प्रत्याख्यानाच्च उभयशस्ते न लक्षणा - गौरवात् , शक्याशक्ययो श्शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वय विरोधा दशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवश्यकत्वे सति तयैवा र्थद्वयबोधनोप-

(१) यद्यपी दानीन्तन मुद्रितमहाभाष्यपुस्तके - " रूपग्रहणं किमर्थम् , समानानामेकशेष एकविभक्तावितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वसमानं शब्दोर्थश्च तत्रैवस्यात् - वृक्षाः प्लक्षा इति, इहनस्या दक्षा प्रादा माषाइति, रूपग्रहणेपुनः क्रियमाणे न दोषो भवति , रूपंनिमित्तत्वेनाश्रियते, श्रुतौचरूपग्रहणम् " इत्येतादृशी भाष्यपङ्क्ति र्दृश्यते । तथापि नात्र भाष्यपङ्क्तेरेवा नुवादः । किन्तु तदर्थानुवादएवेति नदोषः । यद्वा - एतद्ग्रन्थरचनसमये तादृशएवपाठ आसीत् , ततश्च देशकालयो र्भेदा त्पाठभेदो जातइति नदोषइति शेयम् ॥

सेऽसि नश्येत् " इत्यादिव न्मुख्यामुख्यसमुच्चयाभिप्रायं । नद्वितीयः; शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात; नहि निर्विशेषतयाभिमतेशुद्धे " बृहतिबृंहयती " ति श्रयुक्तानिमित्तमस्ति । अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्तमूलतया च तत्स्यादितिचेन; तन्न तदुभया नभ्युपगमात् ;

पत्तौ शक्तेरपि व्यापारकल्पनायां गौरवाच्च शक्याशक्ययो रेकेनैव निमित्तेन लक्षणे त्यवगम्यते। अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोधएव । ननु, कथ मप्रत्याख्यान, प्रत्याख्यातंहि " सरूपाणा " मितिसूत्रं। किंतन। नहि रूपग्रहणमात्रं प्रत्याख्यातं - किन्तु सूत्रमेव। अत स्सूत्रस्थापनपक्षे त्वर्थस्य " पितामात्रे " त्यादेः प्रत्याख्याना द्रूपग्रहण स्या प्रत्याख्यानाच्च नोक्तार्थस्य विरोधः । प्रत्याख्यानेपि ' अभिधानम् पुन स्स्वाभाविक ' मिति यत् प्रत्याख्यानं तस्मिन् पक्षेपि नोक्तविरोधः । यच्चाकृतिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यानं ' त्वर्थेपुच सामान्या त्सिद्धं अश्लोतिरक्षः पर्यतः पाद ' इति - तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशाभावसिद्धावपि विळम्बिताविळम्बितवृत्तिद्वय समावेशाभावोक्ते र्नविरोध स्सिध्यतीति । (शुद्धेति) किं स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्ट मुत तद्विशिष्टमिति विकल्पोऽभिमतः । प्रथमकोटिं विवृण्वन्नेव दूषयति (नहीति) शुद्धइत्येतद्विवरणं (निर्विशेषतया भिमतइति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतया भिमतइत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तमपिहि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूपस्यैव वाच्यत्वपक्षे श्रुत्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वाभावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव नस्यादिति स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यं, तच्च नास्तीत्यर्थः । शुद्धे निमित्त न्नास्तीति - शुद्धे स्वरूपे निमित्त नान्तर्गतमित्यर्थः । अधिष्ठानत्वसर्वविवर्तमूलत्वे एव बृहत्वबृंहणत्वे, ते च स्वरूपान्तर्गते एवेति शङ्कते (अधिष्ठानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं-भ्रमधर्मित्वं, विवर्तमूलत्व - विवर्तोपादानत्व, अधिष्ठानत्वेन सर्वतादात्म्या त्सदेव बृहत्त्वं, सर्वविवर्तमूलत्वस्य भूतभौतिकरूपेणा विद्याविस्तारयितृत्वरूपत्वा त्सदेव बृंहणत्व मित्यर्थः। (तन्नेति) तयो

अन्यथा मुक्तावपि तद्योगात् मुक्तेरेवमुक्ते ।

उपलक्षणार्थं निर्वचनमितिचेन्न, विशेषणार्थत्वे बाधाभावात्, 'तस्मा दुच्यते परं ब्रह्मे' ति प्रवृत्तिनिमित्ततयैव बृहत्त्वादिश्रुते, "बृहत्त्वाद्ब्रह्मणत्वा च्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते" इतिस्मृतेश्च, " गोत्वाभिसम्बन्धाद्गौ " रितिवत्।

अस्तु व्यावहारिकं तद्वैशिष्ट्य, कथं तर्हि शुद्धेवृत्ति । तदपि तद्द्वारा गम्यत इतिचेत्, तर्हि त न मुख्यम्। उपहितम्मुख्यमितिपक्षस्तु श्रुतिसि द्ध स्वाभाविक सार्वज्ञ्याद्युपहितत्वनिरक्षाया स्वमतविरोधा दपास्त । स्वाभि मताज्ञानादिदोषोपहितत्व स्वनाम्न मलैग मश्नीत मस्मार्त मसौत्रचेति स्थाप

स्वरूपान्तर्गतत्वा नभ्युपगमा दित्यर्थ । (अन्यथेति) तयो स्वरू पान्तर्गतत्व इत्यर्थ । (मुक्तावपीति) स्वरूपस्या नपाया दिति भाव । सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्ता वनपाया त्तस्यच सर्वविना नुपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्व स्यात्, सर्वविवर्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे- तस्य मुक्तावपि सत्त्वात मुक्तौ सर्वस्यात् । ननु - न प्रवृत्तिनिमि त्तप्रदर्शनार्थं निर्वचनम्, किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो सदृशोगवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तक गवयशब्दवाच्योपलक्षक गो सादृश्यप्रतिपादकवाक्यव दिति शङ्कते (उपलक्षणार्थमिति) अस्तु- तर्हि प्रवृत्तिनिमित्त प्रदर्शनमेव, तच्च स्वरूपाद्भिन्नमेव, नचैव सद्वितीयत्वप्रसग, तस्य व्यावहारिकत्वादिति गूढाभिसन्धि शङ्कते (अस्त्विति) दूषयति (कथन्तर्हीति) स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशि ष्ट स्वरूपमात्रपरत्व न सिध्यतीत्यर्थ । अभिसन्धिमुद्घाटयन् शङ्कते (तदपीति) प्रथम प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणो पस्थापितस्य पश्चा- त्स्वरूपेणोपस्थाप्यतइत्यर्थ । (तर्हीति) लाक्षणिकत्वमेव स्यादितिभाव । स्वरूपातिरिक्त प्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमेव मुख्यमिति द्वितीय कल्प मनूद्य दूषयति (उपहितमिति) सत्यसार्वज्ञ्या द्युपहित मुख्यार्थ, उत मिथ्याभूता विद्या तत्कार्योपहित, इति विकल्प मभिप्रेत्य प्रथम शिरो दूषयति (श्रुतीति) द्वितीय न्दूषयति (स्वाभिमतेति) यद्वा शुद्धोपहितेत्यत्र किं चैतन्यमात्र मुख्यार्थ, उत बिम्बभूतमिति वि-

कल्पो विवक्षितः । आद्यन्दूषयति (नहीति) निर्विशेषत्वा प्र-
चैतन्ये निमित्त मस्तीत्यर्थः । व्यावहारिकधर्मांशोपि बिम्ब प्रतिबिम्बयो-
रेवेति भावः । सार्वज्ञ्यादे श्चैतन्यमात्रे ऽ भावे व्याधिष्ठानत्व विवर्त
मूलत्वे तत्रैव स्यातां , ते एव च ब्रह्मत्वप्रवृत्तिनिमित्ते इति शंकते (अधि
ष्ठानत्वेनेति) अधिष्ठानत्वं विवर्तोपादानत्वञ्च बिम्बस्थानीय ब्रह्मण
एवेति येषाम्मतं - तान्मत्याह (तत्रेति) येतु चैतन्यमात्रस्याधिष्ठान
त्व सर्वविवर्तमूलत्वे इच्छन्ति - तान्प्रत्याह । (अन्यथेति) व्याव-
हारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रजतादिपदवाच्यत्वाभा-
वापत्तेः, सत्तादिविशेषमनपेक्ष्य धर्ममात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्राति
भासिकपीतत्वाश्रय शंखादेः पीतादिपदवाच्यत्वापत्तेश्च , धर्मित्व-
मात्रसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वा द्धर्मिणश्च पारमार्थिकतया तयो
रपि पारमार्थिकत्वे ज्ञाना न्निवृत्त्यसम्भवेन ब्रह्मव्यतिरिक्त कृत्स्ननि-
वृत्तिरूप मुक्ति र्नस्यादित्यर्थः । नन्वस्तु व्यावहारिकमेव सार्व-
ज्ञ्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्त,, तस्यच ज्ञाना न्निवृत्तिसम्भवा त्र मुक्तेर्मुक्ति
रिति गूढाभिसन्धि श्शंकते (अस्त्विति) दूषयति (कथमिति)
धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वा त्प्रवृत्तिनिमित्तस्यच मि-
थ्यात्वे पारमार्थिकत्वस्यापगमात्वं न स्यादिति न स्वरूपस्य मुख्यत्वे
त्यर्थः । अभिसन्धि मुद्घाटयति (तदपीति) शुद्धम प्यशुद्धान्तर्भा-
वा दशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः । (तर्हीति) नायं केवल
शुद्ध मुख्यवृत्तिपक्षइत्यर्थः । तदपीत्यादेः पूर्ववदेवार्थः । यद्वा- मुक्तावपी
त्यत्र सत्यत्वसाधनं न विवक्षितं , किन्तु - सत्यत्वाभिमानमात्र , स-
म्भवतिहि यावन्निष्पत्योन्ति सत्यत्वाभिमानः , एवचोत्तरत्र न-
गूढाभिसन्धिता । बिम्बत्वोपहितं मुख्यमिति द्वितीयं पक्ष दूषयति
(उपहितमिति) किं त्वद्बिम्बस्थानीयं ब्रह्म सत्यप्रवृत्तिनिमित्त
विशिष्टं । उत मिथ्याभूत प्रवृत्तिनिमित्त विशिष्ट ! इति विकल्पमभिप्रे-
त्याद्यं दूषयति (श्रुतीति) द्वितीयं दूषयति (स्वाभिमतेति) यद्वा -
स्वरूपमेव मुख्य मुताविद्योपहितमिति विकल्पार्थः । शेषं द्वितीय
व्याख्यानवदेव । यद्वा.- अनुपहित म्मुख्य मुत यत्किंचिदुपहितमिति

पिष्यते । तत्रच शुद्धे परे ब्रह्मणि निर्दोषभव्यगुणविशिष्टविषयभगवच्छब्द-मुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः , " परंब्रह्म परन्धाम पवित्रंपरमम्भवा " नि-तिस्तुत्यनुपपत्ति. । पवित्रंपरममित्यादि समभिव्याहारवैयर्थ्यंच । निर्विशे-षलक्षणायान्तु स्तुति र्नकथंचिदपि सम्भवति; मुख्यवच्छिन्न गुणाभिधान-रूपत्वा त्तस्यादिति । पूर्वपरादिविसंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः ।

विकल्पार्थः । अज्ञानादीत्यादि पदेन तत्कार्यं विवक्षितं । अवि-द्याद्युपहितं मुख्यमिति द्वितीयपक्षे दोषान्तरमाह (तत्रचेति) तत्र - अज्ञानादिदोषोपहितत्वे , ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषोपहित - 'शुद्ध' इति त मर्थं मनूद्य तत्र निर्दोषत्वपुरस्कारेण भगवच्छब्द निर्वचन वि-रोधात , नच ब्रह्मपदलक्ष्ये तन्निर्वचनम् , गुणविशिष्टविषयत्वा-त्तस्य , भगवच्छब्दस्यापि तत्र मुख्यत्वायोगाच्चेति भावः । (परंब्र ह्मेति) नहि दोषवैशिष्ट्याभिधान स्तुतिः , प्रत्युत निन्दैवेति भा-वः । (पवित्रमिति) दोषोपहितस्य पवित्रत्वा दिति भाव । ' परं ब्रह्म ' त्यत्र - ब्रह्मपदेन शुद्ध लक्ष्यत इत्यत्राह (निर्विशेषेति) (कथञ्चिदिति) दोषाभावाभिधानादपि न स्तुति. · स्वरूपमात्रपरतया दैवेत्यर्थः । (गुणाभिधानेति) निर्दोषत्वमपि गुणान्तर्भूतम् , किंच - मुख्यार्था नुपपत्त्यभावा द्न लक्षणा । ननु निर्गुणत्वस्य श्रुतिस्मृति सूत्रे. प्रतिपन्नत्वा द्गुणानां मिथ्यात्वेन हेयतया तद्वैशिष्ट्याभिधाने नि-न्दैवेति मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणाश्रीयत इतिचे त्तत्राह (पूर्वेति) चेति प्रमाणान्तर विरुद्धत्वाद् न्यायोपेत स्वपदविरोधौ समुच्चीयेते । यद्वा · दोषाभावमुखेनापि लोकवदयोः स्तुतिदर्शनात " यदाह्येवैष - एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते , अथ तस्य भयं भवति " इत्यादिभि र्भेदद-र्शनस्य दोषत्वावगमात् निर्गुणवाक्यै स्तद्भिन्नधर्मस्य स्वरूपा वगमा द्ब्र ह्मात्मवाक्ये सामानाधिकरण्येन तादृशस्वरूपैक्यबोधस्य भेदबोध ना दोषाभावस्यापि वक्तव्येन प्रतिपादनेपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपैक्य बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेपि प्रसिद्धगुणक ब्रह्म भेदबोधनेनेव स्तुत्युपपत्ते रुपहितैक्य बोधनस्यबाधेन भवान्नित्य-स्यापि लक्षणया स्वरूपपरत्वाप त्तस्यो पहितसम्बन्धस्य शब्दादर्थाद्वा

अपिच-अविद्यानिवृत्त्यर्थं गिहज्ञातव्य मुपहितं निरुपाधिकंवा; आद्ये तत्त्वावे दक तटस्थस्वरूपलक्षणादिभि रपि तद्ब्रह्म दविशिष्ट ब्रह्मणि वृत्त्यसिद्ध्यास्म दिष्टसिद्धिस्स्यात् । स्याचातत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः , तस्य मिथ्यात्वेनैव-युष्माभिरंगीकारात् । द्वितीये त्वतद्व्युत्पन्नेन तदुक्तप्रयोग एव । तल्लक्षि तं तज्जिज्ञास्यते लक्ष्यते शोध्यतेचेतिचेत्; ततएव निर्विशेषलक्षकब्रह्म-शब्दात् ज्ञातत्व लक्षितत्व शोधितत्व सिद्ध्या जिज्ञासा द्यनपेक्षा स्यात् ।

प्रतीत्या मुखादिप्रतीकस्तुत्या ऽ वयविस्तुतिवत् अष्टाकपालादिस्तुत्या द्वादशकपाल स्तुतिवच्चो पहितस्तुतिसिद्धेश्च निर्विशेषलक्षणयापि-स्तुति र्नविरुद्ध्यतइति तत्राह (पूर्वेति) एवमपि न स्तुतिसिद्धिः - ब्र-ह्माभेदमात्रस्य सर्वचेतनसाधारणत्वा दित्यपि भावः । यद्वा – निर्वि शेषस्वरूपस्यैवा सिद्धे र्न तल्लक्षणे त्यभिप्रायेणाह (पूर्वेति) ...

एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावा न्न लक्षणेति लक्षकत्वाभिमत शब्द-स्वरूप पर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणा निरस्ता , इदानीं लक्ष्यत्वाभिमत जिज्ञास्यस्वरूप पर्यालोचनयापि निर्विशेष लक्षणां निराकरोति - (अपि चेति) लक्षणेति वाक्यपरं , प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्देनार्पत्यर्थः । उपहितस्य ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वे जिज्ञासात्मक लक्षणादिलक्ष णानां तदारम्भप्रतिपादक प्रथमसूत्रस्यचोपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे लक्षणा श्रयणीया । तत्त्वविदकाना मुपहित परत्वां गीकारे ऽ प-सिद्धान्त इति द्योतयति (तत्त्वावेदके ति) (अत द्व्यु-त्पन्नेनेति) ब्रह्मणो न्यत्र मुख्यवृ त्त्यसम्भवस्यो क्तत्वेन - ब्रह्मबोधकस्य तच्छक्तत्वमेव वक्तव्य मितिभावः । एवंच प्रतिज्ञालक्ष-णशोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम् । अत्र ततो न्यत्रा मुख्यस्य त-द्बोधकत्वम् तन्मुख्यवृत्त्यैवेति नियमो विवक्षितः। अन्यत्रामुख्यत्वेप्युप हिते मुख्येन तत्सम्बन्धा दनुपहित लक्ष्यता मिति शंकते (तल्लक्षित-मिति) (जिज्ञास्यतइति) जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते । लक्ष्यते. " जन्माद्यस्ययत " इति । शोध्यते – उत्तर सूत्रैः । (ज्ञातत्वेति) ज्ञात'त्वपदनिर्णयपरं , तस्य सिद्धत्वा ल्लक्षणशोधनेऽपि' सिद्धप्राये , एवंच लक्षणशोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्र-तिज्ञालक्षणशोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । विलीनविलापनन्यायमाशं-

नच जिज्ञासादौविधिः, अदृष्टार्थत्वाभावात्; येनपिष्टपेषणंसहेम । निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं सार्थमितिचेत्; किम्मुख्या ममुख्यांवा । पूर्वत्र प्रस्तुतव्याघातः, सर्वस्योपहित मुख्यवृत्ति विषयबोधनोप

क्याह (नचेति) जिज्ञासादौ - सूत्रकारस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञायाम्, श्रोतुर्विचारेच । नविधिरित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वेवा "श्रोतव्योमन्तव्य" इतिविधाना त्तदर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः कृत्स्नं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह (अदृष्टार्थत्वाभावादिति) त्वयापिहि श्रवणादे र्दृष्टद्वारत्वमेवेष्यते, ननु केवलादृष्टद्वारत्वमित्यर्थः । यद्वा (अतद्बुत्पन्नेनेति) ततश्च सामान्यतोपि ज्ञानाभावा त्तज्ज्ञानेच्छालक्षणशोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः । (जिज्ञास्यतइति) ज्ञातुमिष्यतइत्येवार्थः । "लक्ष्यतेशोध्यत" इत्येत च्छ्रुत्यादिसाधारणं । जिज्ञासाद्यनपेक्षास्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरमेव, जिज्ञासादि विषये व्यपेक्षाप्रत्याशा सर्व नोपपद्यतइत्यर्थः । विध्यभावे हेतुमाह (अदृष्टार्थत्वाभावादिति) विषयवैलक्षण्याधीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वंच विवक्षितं । येन-विधिना । (सहेमेति) अनुदात्तेत आत्मनेपदविधानस्य चक्षिङो ऽनुदात्तत्वेपि ङित्करणेना नित्यत्वज्ञापना त्परस्मैपदम् । यद्वा- "आधृषाद्वे" ति विकल्पितणिच स्सहे रेतद्रूपं, सहिसहिः परस्मैपदी । निर्विशेषलक्षक ब्रह्मशब्द ज्ञातत्वसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षास्या दित्यत्र शंकते । (निरुपाधिकइति) निरुपाधिक इत्येत त्सार्थमित्यनेन सम्बध्यते, ब्रह्मशब्दवृत्ति मविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधिक एव विषये लक्षणशोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः । विषयभेदमना दाय ब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिविकल्पयति (किमिति) (पूर्वत्रेति) मुख्य वृत्त्याबोधनस्यो त्तरशास्त्रसार्थक्यार्थता शास्त्रस्य मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्व एवस्यात्, मुख्यवृत्तिविषयश्चो पाहित एवेति शास्त्रस्य तद्बोधनोपक्षीणत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा न्निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघातइत्यर्थः, अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति, अपसिद्धांतादित्याह (अनुपहितइति) यद्वा - कथं व्याघात - किंच प्रस्तुतमित्य त्राह (सर्वस्येति) शास्त्रस्यो पहितविषयत्वेना नुपहितस्या जिज्ञास्यत्वा त्र

क्षणित्वात्, अनुपहिते हि लक्षणामेव वदसि, अभिधानांगीकारेवा किं- सार्वज्ञ्यादि विशिष्टब्रह्माभिधान प्रद्वेषेण। उत्तरत्र " अधीहि" त्यादि- वैयर्थ्यं; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ लक्षणोपदेशस्यासंगतेः।
१ लक्ष्यार्थ मधीहीतितु निरुत्थानम्, कारणाभावात्; मुख्यार्थबाधादि निश्च- यपूर्वकत्वा दमुख्यवृत्तिविज्ञप्तेः तन्निश्चयस्यचात्र ततः प्रागसिद्धेः, तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युक्त्यावा।

मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थ विशेषश्च नविदितः, अस्मिन्नवसरे- प्रश्नावस्तु । माभूत् । किं प्रत्यक्षेण बाधः! किं वानुमानेन !

तत्र लक्षणा श्रयणीयेति प्रक्रान्ता नुपहितलक्षणा व्याघात इत्यर्थः । (अभिधानेति) सिद्धान्त मुल्लंघ्य स्वरूपमात्रशक्त्यंगीकारे न किं- चि त्प्रयोजनम्, नहि विशेषणस्या..शक्यतामात्रेण शक्ये स्वरूपे लक्षणो पपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत विशिष्टश- क्त्यंगीकारएव विशेष्ये लक्षणा भवति, अतो न निर्विशेषलक्षणा सिद्धवतीत्यर्थः । यद्वा - ननु लक्षणशोधनादेः प्राग्ब्रह्मपदेन निरु- पाधिकस्वरूपस्योक्तिं नांगीकुर्मः, येना तद्व्युत्पन्नेन तदुक्त्ययोगः, लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्षणादि वैयर्थ्यंश्च स्यात्, किन्तु निरुपा- धिके ब्रह्मशब्दवृत्ति मविदुषः प्रत्येव लक्षणशोधनादिकम् सर्वं प्रव- र्तत इत्यगींकुर्मः, ततश्च न पूर्वोक्तदोषाविति शंकते (निरूपाधि कइति) निरूपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्ति मित्यनेनैवा न्वयः, निरूपाधिके सार्थ नियेत दर्थसिद्धम् । किंच तत्र कारण - कथं च तदभाव इत्यत्राह (मुख्यार्थेति) मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थानुपप- त्तिः - आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं पदं मुख्यवृत्तमिति निश्चयः कारणम्, तत्र च मुख्यार्थबाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावा त्तदभावइत्यर्थः । (ततइति) उपदेशादित्यर्थः । (तत्सिद्धावि- ति) उपदेशा त्प्रागिति शेष. । (निर्विशेषावगमइति) जातइ- ति शेषः (मुख्यार्थबाधइति) मुख्यार्थस्य वृद्धत्वस्य बाधितत्वेन मिथ्यात्वा त्तस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यत्व मनुपपन्नतया वगत मिति भा- वः । (लक्ष्यार्थेति) अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानम् लक्ष्यविशेषजि- ज्ञासाच व्यज्यते । (प्रत्यक्षेणेति) स्वमतेनेदं, परमतेऽनुपलब्धिनिरा-

अथ तर्केण, अथवा तादृशेनागमेन । नाद्यः । अतीन्द्रिये प्रत्यक्षबाधायोगात् । न द्वितीयतृतीयौ । अनुमानस्य तर्कमात्रस्य च निरागमे स्वार्थेनुमशक्ते । न चतुर्थः । नेह नानास्ति किंचनेत्यादि वाक्यान्तराभावात् । निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धिरिति चेत्, तथापि निर्मुक्त प्रश्नः, तैरेवानुभूसितत्वोभात् । न चैवं निर्गुणत्वसिद्धिर्व्याख्या, अनिरुद्धविषयसिद्धत्वाद्विशेषानाम्यान्यपर्यस्यनस्थमाणत्वात् । आपातविदितार्थश्रुतिविप्रतिपत्त्या सन्देहात्, कीदृग्भूतं ब्रह्मशब्देन विवक्षितमिति पृच्छतीति चेत्, नैवं; तटस्थस्वरूपलक्षणाभ्यामपि कारणत्वैर्लक्षस्यनिपयाम्यासन्देहस्यैवस्थापनप्रसङ्गात् । न च निर्विशेषं सविशेषं वेति विमृशतो जिज्ञासोः कारणनोक्तया निर्विशेषत्वनिश्चयः स्यादित्येव । अपितु सर्वकारणत्वाक्षिप्तसर्वज्ञत्वादिविशिष्टशब्दकण्ठोक्तश्च सर्वज्ञत्वादिकबृहत्त्वमेव निर्धार्येत ।

नन्वविदितमुख्यलक्षकविभाग शिष्यो मुमुक्षुर्भार्जिज्ञासुरवनिमाभान्य तदुपश्रुत्य तल्लक्षणं पृच्छति,

---

सस्याश्रुतलक्षणं । प्रश्नवैयर्थ्यपरिहारमाशङ्कते (आपातविदितार्थेति) श्रुती द्वैताद्वैतश्रुती, तत्र च विप्रतिपत्तिः - विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयी (कीदृग्भूतमिति) निर्विशेषं सविशेषं वेत्यर्थः . (पृच्छतीति चेदिति) तत्रश्च लक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्न इति भावः (लक्षणाभ्यामिति) वाक्यपरम् । वैलक्षण्य-अनृतादिव्यावृत्त्यात्मकस्वरूप । तटस्थलक्षणेन सविशेषत्वकोटि स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषत्वकोटिश्च सिद्धा, स्वरूपलक्षणस्य तेन निर्विशेषत्वस्याभिमानादित्यर्थः । न सन्देहमात्रं प्रत्युत विपरीत निश्चय एवेत्याह (न चेति) (सर्वकारणत्वाक्षिप्तमिति) कर्तृत्वाक्षिप्तमित्यर्थः . उपादानत्ववन्निमित्तत्वस्यापि तत्र विवक्षितत्वात् . (सर्वज्ञेत्यादि) कारणत्वानुपपत्ति लक्षणन्यायसमाचिन्त्या सविशेष श्रुतेस्सविशेषमेव निर्धार्येतेत्यर्थः . (बृहत्त्वमेवेति) निर्वचनोपबृंहित ब्रह्मशब्दावगतश्चेति भावः । यद्वा त्वदभिमतनिर्विशेष ब्रह्मशब्दविवक्षितमिति सिद्ध्यति, किन्त्वस्मदभिमतं बृहत्त्वविशिष्टमेवेत्याह (बृहत्त्वमेवेति) सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यत्वादिकमेव निर्धार्येतेति भावः । वैयर्थ्यपरिहारान्तरमाशङ्कते (नन्विति) अज्ञातस्य सन्देहमूलत्वानुक्तेर्मन्दांकदोषइतिभावः . (तल्लक्षणमिति) ब्रह्मलक्षणविभागज्ञानस्य ° क्षणं

३

आचार्यस्तु कृत्स्नविकल्पशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुपदिशतु । तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यंनिर्विशेषमित्यस्यैवनिर्मूलत्वात् ; प्रत्युत " तमेवंविद्वा " नित्यादिभिर्विभूतिगुणविग्रहव्यापारविशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवामृतत्वप्रा - प्त्युपायत्वश्रवणाच्चायुक्त । अतोयथाश्रुतएवब्रह्मशब्दार्थः । निरुक्तिंच- यास्कः । " ब्रह्मपरिवृढंसर्वत " इति । ....

पृच्छतीत्यर्थः । " ब्रह्माधीहि " इत्यस्य ब्रह्मशब्दविवक्षितमधीहीत्यर्थइ-
तिभाव । पूर्वमनुपादितस्य जिज्ञास्यत्वमङ्गीकृत्य लक्षणशोधनादि वेद
र्थस्य सम्यक्ज्ञानतत्लक्षणेरुक्तं । इदानीमनुपादितस्य जिज्ञास्यत्वमेवासिद्ध-
मतस्तत्रनलक्षणेत्याह (तदपिनेति) यदा यदिमुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं ब्रह्म
निर्विशेषमिति निर्धारितंस्यात्तदा जिज्ञासावाक्यस्य तदानुगुण्येन वर्ग
नीयतया ब्रह्मपदमुख्यार्थप्रश्नस्य तदननुगुणत्वान्मुमुक्षुज्ञातव्य ब्रह्मश-
ब्दार्थःकइति लक्षणयाप्रश्नसमर्थनंस्यात् , नचैतत्सिद्धं , अतः " अधीहि
भगवोब्रह्मे " तिपदंमुख्यार्थस्यैवप्रश्नपरम् , तथाचोक्तनकारेण प्रश्नोनु
पपन्नइत्यभिप्रायेण परिहरति (तदपिनेति) (तमेवंविद्वानिति) आ-
दिशब्देन " तमेवविदित्वाअतिमृत्युमेती " त्यादिविवक्षितं । " तमस-
स्तुपारे सर्वाणिरूपाणी " त्यादिभिर्विभूतिः , " महान्त " मित्यादिभि
र्गुणः , " आदित्यवर्ण " मितिविग्रहः , " विचित्यकुरुते " तिव्यापारः
प्रतिपाद्यते . (विशिष्टेति) तत्पदेन एवमितिच प्रस्तुतविभूत्यादि वै
शिष्ट्यपरामर्शादितिभाव. . (महापुरुषेति) " पुरुषम्महान्त " मिति
वाक्यार्थउक्तः । एवञ्जिज्ञास्यपर्यालोचनया निर्विशेषस्य जिज्ञासानर्थ-
क्यादिभिर्जिज्ञास्यत्वासम्भवादुपाहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे ननिर्विशेषलक्षणे
ति . (अतइति) यतोलक्ष्यत्वाभिमत शब्दस्वरूपपर्यालोचनया मु-
ख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्ते रत्वन्मते मुख्यवृत्तेः क्वाप्यसम्भवाच्च त
न्मूललक्षणायाअनुपपत्तिः , यतश्च लक्ष्यत्वाभिमत जिज्ञास्यस्वरूप प-
र्यालोचनयोपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणायाअसम्भव. , अतः । " बृह
ति बृंहयति तस्मादुच्यतेपरंब्रह्मे " तिश्रुत्युक्त प्रकारएव ब्रह्मशब्दार्थ-
इत्यर्थः । सर्वतः - सर्वस्मात् , अनवधिकातिशय बृहदित्यर्थ । यद्वा स
र्वतः - सर्वप्रकारेण , स्वरूपतोगुणतो विभूतितश्चेत्यर्थः । अत्र तत्वटीका
यामुक्तं " यत्त्वार्थसंग्रहे निरुक्तिर्बृंहणत्वमप्याह " बृहतिर्बृंहयति त-

इदंसर्वमभिप्रेत्याभाष्यन् " ब्रह्मशब्देनचस्वभावतो निरस्तनिखिलदो-
षोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते " इति ।
अभिधीयते - मुख्यया वृत्त्याभिधीयते । अनेनेतन्नामकमनेवंविधव्यक्तिमपि ब्रह्मे-
तिवदतां सर्वेषां मतस्य निरासो भाव्यः । विशेषणद्वयेनचब्रह्मपुरुषोत्तम-

---

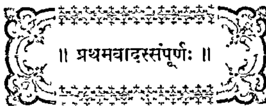
स्मादुच्यते परं ब्रह्मे" ति. पौराणिकोऽप्यप्रसिद्धिः " बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च
तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते " इति, तत्रैकवचनान्यायादिति नविरोधः, तेनानव-
धिकातिशय बृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके, अपरेतु बृहत्त्ववत् बृंहण-
त्वमप्यनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थः " बृहति बृंहयती " ति पृथगभि-
धानस्वारस्यात्, " बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्चे " ति समुच्चयस्वारस्याच्चेत्याच
क्षते, वयन्तु ब्रूमः विरोधाभावादुभयथाप्याचक्ष्महे " इति । अत्र बृंहण
त्वं बृहत्त्वान्तर्गतमेवार्थो न पृथगिति प्रथमपक्षः, बृहत्त्वं तदन्तर्भूतं बृं
हणत्वञ्च समुच्चितमर्थ इति द्वितीयः, बृहत्त्वान्तर्भावेनापि बृंहणत्वम-
र्थः स्वरूपेणापि तत्रापि समुच्चितमर्थ इति तृतीयः, प्रतिपाद्याकारभे-
दान्नपौनरुक्त्यम्, न च गोबलीवर्दन्यायात्सङ्कोचः, तस्य पक्षान्तरविष-
यत्वात्, अतउभयथाप्यर्थो बृंहणत्वमितिभावः । " क्षरन्त्वमृत " मि
त्युक्तमुपनिषद्वचनाद्मूलभूतं भाष्यमाह (इदंसर्वमिति) यथाश्रुतमेव
ब्रह्मशब्दार्थः. इदंसर्वमभिप्रेत्याभाष्यतेति वाक्याभ्यासस्वरसः श्रुतो ग
तस्वेति गम्यते । इदञ्चभाष्यं मया शितसाचार्यैः, " प्रथमविशेषणेन स्व
भावतोनिरस्त निखिलदोषत्वाद्यस्यैव ब्रह्मशब्दवाच्यः नान्यः । नहि-
कारागृहनिगडितएव. तन्मोचनार्थमभ्यर्थनीयः, अतो मुमुक्षूपास्यपर जि
ज्ञासासूत्रस्थ ब्रह्मशब्देन पुरुषोत्तमएवार्थ सामर्थ्यादभिधीयत इत्यव-
गम्यते । द्वितीयविशेषणेन " यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुणयोगस्तु पुष्कलः ।
तस्यैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र ह्युपचारतः " इति न्यायेन गुणतोऽपि बृहत्त्वेऽन्य
शक्तेरसङ्कोचस्सिध्यतीति शब्दशक्तेः पुरुषोत्तमएवाभिधीयत इत्यवग-
म्यत " इति. (अनेवंविधमिति) तन्निरासप्रकारस्तु वेदान्तविजये
प्रपञ्चितोऽस्माभिः. (विशेषणद्वयेनेति) " ब्रह्मपरिबृंहं सर्वत " इति ब्रह्म
शब्दनिरुक्तिः, " यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः । अतोऽस्मि लो
केवेदेच प्रथितः पुरुषोत्तम " इति पुरुषोत्तमशब्दनिरुक्तिः । एतेन पुरु-

शब्दयो. निरुक्तिर्योपद्यन्यते ॥ .. ..

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथम.॥

पोत्तमशब्दो नकर्मधारयः, उत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । नचष ष्ठीसमासः, " नर्निधारणे " इतिनिषेधात् । नापिसप्तमीसमास., " न निर्धारण " इतिनिषेधादेव । नचवाच्यं पञ्चम्यागुथायं समासनिषेधोन सप्तम्याइति विशेषाभावेन सप्तम्याअपि निषेधात् । अन्यथापष्ठीसप्त मीसमासयो रूपतोर्थतश्चभेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्, अतोऽवयवार्थ निरुक्तिरसम्भवा रूढिरूढ्एवायमश्वकर्णादिवत् । तदिदमाह " रू ढ्यातु कामंपुरुषोत्तमोस्तु" इतिनिरुक्तम्, " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्ष राद्पिचोत्तम " इत्यादि निरुक्तयनुसारेण "पंचमीविभक्त " इतिविहि तपंचम्याः "पंचमीभयेनेत्यत्र" पंचमीतियोगविभागात्समासोपपत्ते. । योगविभागश्च " तादपिपरस्तपर " इतिभाष्यवास्याद्वगम्यते । विस्तर स्तुवेदान्तविजयेद्रष्टव्य । ... ...

इतिश्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत प — रावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसा दलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणन्नामप्रथमःस्कन्धः।

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

द्वितीयवादः

अथस्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्यदुष्यतः । विशुद्धस्यापिजिज्ञासा-
परेष्टाप्रतिषिध्यते ॥ ....

यदाहुः - ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्य, ...

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्यौचित्य भाष्यक्रमस्यानु-रोद्धव्यत्वंचाभिप्रेत्याह (अथेति) वादार्थंसंगृह्णाति (स्वात्मेति) कर्मत्वाभावात्सामान्यविशेष वेदनद्वयविषयत्वाभावेन हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानोपपद्यतइत्याह (स्वात्मैकभासस्येति) स्वप्रकाशस्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलत्वेस्त्वामित्यत्राह (स्वात्मेति) स्वयमेवात्मा स्वात्मा जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयोः हेतुफल भावात्स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्साध्यत्वासम्भवाच्च नहेतुफलभावः । किञ्च निर्विशेषत्वाच्च सामान्यविशेषयोरभावेन नजिज्ञासाहेतुफल सम्भवइत्याह (निर्विशेषस्येति) किमविद्योपहित-स्यजिज्ञास्यता उत विशुद्धस्य, नाद्यइत्याह (दुष्यतइति) मिथ्याविषयकज्ञानस्य निवर्तकत्वासम्भवेन इष्यमाणत्वासम्भवादितिभावः । द्वितीयन्दूषयति(विशुद्धस्येति) विशुद्धस्यज्ञप्तिविषयत्वाभावादितिभावः । निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मणइतिशेष. । स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा या परेष्टा सादुष्यतोविशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यतइत्यन्वयः । जिज्ञासामात्रं खण्डयत· ब्रह्मजिज्ञासाखण्डन नानिष्टमित्याशंक्याह (परेष्टेति) यथालोकंब्रह्मण्यपि तस्याइष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रोच्छित्तेरिति भाव । अस्मिन्वादे जिज्ञासानुपपत्तिर्विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसनमार्थं । अत्रच विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं विचारपरम् । हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानुपपत्त नतत्साध्य विचारसम्भवइतिवा तात्पर्यं । ब्रह्मपदादेवब्रह्मणः प्रतीते विचारानुपपन्नइत्यभिप्रायेणोक्त (शब्दनिर्दिष्टमिति) (विचार्यमिति) जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलक जिज्ञासाविषयइत्यर्थः । विचारानुपपत्त्या तत्फल

तच्च तत्रप्रमाणोपक्षेपेण । प्रमाणञ्च निर्विषयं न निरूप्य। सविषयत्वे तु तद्विषयस्याहङ्कारत्वमिथ्यात्वजडत्वादिस्वोक्तानिष्टापत्तिः । स्वरूपप्रकाशएवहेतुः फलञ्चजिज्ञासायाइतिचेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण्यनियमदृष्टेः । स्वरूपप्रकाशस्यच तदेकाधारताभावात् । अनादेः प्रकाशस्यचानिरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसक्तेः ।.... ....

दर्शितः । आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वंगृह्यते, तेनस्वरूपैकप्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः । विचारानुपपत्तिपरेतु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः विचारानुपपत्तौ किमायातमित्यत्राह (जिज्ञासापूर्वकमिति) तथाच जिज्ञासायाअसम्भवे तत्साध्यविचारो नोपपद्यतइतिभावः । विचारानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह (तच्चेति) मानृप्रमाणविनिकर्मत्वम्माच सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वं, तथापि स्वरूपप्रकाशस्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावाज्जिज्ञासोपपद्यतइति पूर्वोक्तव्याघातपरिहारंशङ्कते (स्वरूपेति) ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वंफलत्वञ्च, नतुसामान्यविशेषज्ञानयोर्गौरवादित्येव काराभिप्रायः. (नेति) अन्यथा यज्ञदत्तीयसामान्यज्ञानादेवदत्तीयविशेषज्ञानफलक जिज्ञासाया विष्णुमित्रेजननापत्तिरितिभावः । यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासासामानाधिकरण्यनियमोनास्ति अहमितिस्वप्रकाशादेव नित्यत्वादिजिज्ञासादर्शनात्, अथापि अहमितिप्रतीतिरन्तःकरणाकारवृत्तिरिति यन्मतं तदनुसारेण तदुभयत्रदुक्तं । स्वभिन्नविषयजिज्ञासाभिप्रायेणवा तदुक्तम् । हेतुफलत्वयोस्सामान्यतो दूषणमुक्त्वा प्रातिस्विकन्दूषणमाह (अनादेःप्रकाशस्येत्यादिना अनादित्वभङ्गादित्यन्तेन) किंस्वरूपप्रकाशो निरपेक्षएवहेतुरुतागन्तुक सहकारिणमपेक्ष्येति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमेदूषणमाह (अनादेरिति) अत्रजिज्ञासायदि निरपेक्षा अनादि प्रकाशजन्यास्यादनादिस्स्यादित्यापादनं विवक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैयधिकरण्यम् । ननुजन्यत्वानादित्वयो र्विरुद्धत्वेनव्याप्त्यभावात् कथमापाद्यापादकभावः, नच प्रवाहानादित्वमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौहिप्रवाह, निरपेक्षजन्यत्वेच विलम्बहेतोरभावेन एकव्यक्त्युत्पत्तिकालएवयावद्व्यक्त्युत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रवाहस्यैवासिद्धेः । नच निरपेक्षजन्यत्ववादिनो धारावाहिकस्थले पूर्वज्ञानस्येव उत्तरज्ञानम्प्रतिपूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं च

सापेक्षत्वेऽपियथादर्शनम् स्वविषयवेदनापेक्षणात् । ....

वक्तुं शक्यमिति चेन्न, जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशज-
न्या स्यात्तर्हि प्रकाशसमवधानक्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगिनी स्या
त्, योयदनन्तरभावि निरपेक्षयज्जन्यः सतत्समवधान क्षणोत्तरक्षणव-
र्ति प्रागभावप्रतियोगी नभवतीति व्याप्तेरिति तात्पर्यात् । तस्यचप्रकाश
स्यानादित्वात् तत्समवधानक्षणोत्तरक्षणवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे
अनादित्वं पर्यवस्यती त्यभिप्रायेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् । प्रकाशो यदि
जिज्ञासासामग्रीव पर्याप्त्यधिकरणं स्यात् स्वाधिकरणक्षणान्यूनसङ्ख्याक-
जिज्ञासाधिकरण क्षणकः स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणपूर्वक्षण
वर्तीनस्यात, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरण क्षणद्वयवर्तीनस्यात्, यद्यत्सा
मग्रीतत्पर्याप्त्यधिकरणं तत्स्वाधिकरणक्षणान्यून सङ्ख्याकतदधिकरण-
क्षणकं, तत्प्रागभावाधिकरण क्षणपूर्वक्षणवर्ति नभवति, तत्प्रागभावाधिकर
णक्षणद्वयवर्ति नभवतीतिच व्याप्तेरितिवातात्पर्यं । अत्रच द्वितीयादय-
स्तर्काः प्रतिबन्धकाभाव कारणत्वमतेन । अनादिपदस्य पूर्ववदथनयो
जनम्, तथाच निरपेक्षस्वप्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव नस्यादितिभा
वः । यद्वा प्रकाशोत्तरजन्य जन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादिति विवक्षितं,
तत्कुतइत्यपेक्षायामुक्तं (अनादेरिति) ततश्चानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावे
अनादित्वमितिव्याप्ते रात्मादौ दृष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य)
जन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादिति । नचजन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यत्वेशेष-
वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावे तदभावात् । यद्वाजन्यत्वाभावे प्रयोजकोजन्य
जन्यत्वाभावः, तत्रानाद्युत्तरजन्य जन्यत्वाभावइतिभावः । यद्वानिरपेक्षा-
नादिजन्यत्वोक्तिर्जिज्ञासाया अनादित्वेपर्यवस्यति, यस्मिन्कालेकार्योत्प-
त्तिरभिमता ततःप्रागपिकार्यंस्यात् कालयोर्विशेषाभावात् । एवंपूर्वपूर्वका
लेऽप्युत्पादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्वकारणाभावेनवक्तुंश-
क्यइति अस्यापादनस्यानुद्धारादित्यर्थः । एवंचानादित्वेसिद्धेजन्यत्वमेव-
नसंभवतीतितात्पर्यं . (यथादर्शनमिति) जिज्ञासायास्समानविषयधर्मिज्ञान-
जन्यत्वस्य लोकेदर्शनादितिभावः । ननु यद्यपिधर्मिविषयज्ञानं लोकेदृ-
श्यते तथापितस्य धर्मिविषयज्ञानत्वेन नहेतुत्वं किन्तुधर्मिज्ञानत्वमात्रेण
लाघवात्, तथाचस्वरूपप्रकाशएव हेतुः, नचानादित्वमस्तिः सापे-

प्रागसिद्धस्य तुच्छत्वकार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात् प्रासिद्धस्यरूपा - योगात् । फलत्वे चानादित्वभङ्गात् । उपहितरूपेण वेदनद्वय- विषयत्वाज्जिज्ञासास्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपि फल - स्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्. भ्रान्तेश्चासंपाद्यत्वात्तदर्थप्रेक्षावतां प्रारंभः । भ्रान्तिमेव प्रमितिं मन्यमानैस्सा संपाद्येति चेन्न; परीक्षकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रा- न्तिप्रमात्वव्यवसायिनामेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात् । स्वरूपव्यतिरिक्तं कृत्स्नं मिथ्ये ति प्रयोजकशिक्षणविरोधाच्च -

---

क्षस्यैव तस्य जिज्ञासाहेतुत्वात् , अपेक्षणीयस्य स्वेतरपर्वे(?)ति चेन्न, स्वरूपप्र काशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन संशयस्यैवानुपपत्तेः । फलत्वे दूषणमाह (प्राग- सिद्धस्येत्यादि) प्रागसिद्धस्योत्तरकालमसत्त्वे तुच्छत्वं सत्त्वे कार्यत्वमिति भावः । प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्धत्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह (प्रा - क्सिद्धस्येत्यादिना) अनादिपदं प्राक्सिद्धपरम् । यद्वा स्वरूपप्रकाशस्य फ लत्वे दूषणमाह (फलत्व इति) अनादित्वभङ्गाच्चेत्यन्वयः । एतेनानुदित पदसूचितव्याघातो दर्शितः । एवं स्वरूपप्रकाशस्यैव हेतुफलभावासम्भ वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिज्ञासासमानाधिकरणयोस्सामान्यविशेषज्ञान योर्हेतुत्वं फलत्वञ्चेति स्थितम् , तत्र शङ्कते (उपहितरूपेणेति) अविद्योपहि- तरूपेण . (वेदनद्वयेति) मुमुक्षूपास्यत्वेन सामान्यवेदनं, जगत्कारणत्वा दिनाविशेषवेदनम् , (नेति) निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्वभङ्गापत्तेरितिभाव . (अभ्युपगमेपीति) फलस्यानुपहितविषयत्वावश्यम्भावात् सामान्यविशे षवेदनयोस्समानविषयत्व नियमाच्च हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्त - व्यम् . धर्म्यैक्यमात्रेण समानविषयत्वाद्धेतोः उपहितविषयत्वाभ्युपगमे पीत्यर्थः . (भ्रान्तेश्चासम्पाद्य त्वादिति) तत्वज्ञानसाध्यत्वान्मोक्षस्येतिभा वः । परीक्षकाः - विचारशास्त्राधिकारिणः । प्राथमिकभ्रान्ति. - प्रपञ्चभ्रमः । (प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति) निरर्थकायासवैधुर्याद्धिक भ्रान्त्यसम्पादनाद्वेति भावः . (स्वरूपेति) प्रमात्वबुद्ध्या विचारप्रवृत्तावपि विचारदशायामेव कृत्स्नमिथ्यात्वस्य शिक्षितत्वेन तत्रप्रमात्वबुद्धिनिवृत्ते स्तदुत्पादनार्थमन ननिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिर्नस्यादितिभाव. । यद्वा त्वन्मते नित्यानित्यव- स्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानस्य जातत्वात् श्रवणादौ-

नित्यवृत्तेऽपिसमाधिनत स्वमात्रसाक्षित्वं न यन्मात्रं वा साध्यमितिचेन्न; तयो रपि तत्स्वरूपत्वेसिद्धत्वात् । धर्मत्वेसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पक्षोभात् ।

प्रवृत्तिनस्यादितिभावः । स्वरूपस्यैवफलत्वे प्रागसिद्धस्य फलत्वायोगा- दितिपदूषणमुक्तं तत्परिहारंशङ्कते (नित्येति) ज्ञानस्यासिद्धत्वेपि तद्रू- पावच्छिन्नस्यासिद्धत्वा जिज्ञासासम्भवत्येवेतिभावः । प्रामाप्रामाविवेके नधर्मस्यैवेच्छा, साचनजिज्ञासा , समाधौतुतादृशज्ञानस्यासिद्धत्वा जि ज्ञासेत्यभिप्रेत्याह (नेति) (सत्यत्वेति) धर्मस्य सत्यत्वेअद्वैतहानिः, मि थ्यात्वेतदर्थंप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिः , नहिमिथ्यावस्त्वसहमानोमुमुक्षुर्मि- थ्योत्पादनाय प्रवर्तेत । नचवेगव्यादेरविद्यानिवर्तकत्वया प्रवृ- त्त्युपपत्तिः , तस्यजडत्वेनानिवर्तकत्वात् । ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमि तिहियुष्माकमुद्घोषः । तन्मात्रविषयकज्ञानमेव निवर्तकं नतुधर्मइतिचेत्त- र्हि तस्यज्ञानस्यानादित्वादनादि निवृत्त्यापत्तिः । स्वमात्रसाक्षिज्ञानं पूर्व नास्त्येव सर्वसाक्षित्वादितिचेत्, हन्तकिमिदानीं तादृशज्ञानमुत्पद्यते । स्व मात्रसाक्षित्वमुत्पद्यतइतिचेत् , तर्हितदेवाविद्यानि वर्तकमितिपर्यवसित म् । ननुस्वमात्रसाक्षित्वमविद्या निवर्तकतावच्छेदकमितिचेत्? शुक्त्या दिज्ञानस्याधिष्ठानातिरिक्त विषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमा त्रविषयत्वस्य निवर्तकतानवच्छेदकत्वात् । अधिष्ठानतत्वज्ञानत्वेन निवर्त कत्वेवाच्ये प्रकृतेचाधिष्ठानतत्वज्ञानस्यानादित्वेनाध्यासएवनस्यात् । न नुतत्वसाक्षात्कारमात्रं ननिवर्तकं, तीरस्थवृक्षादावूर्ध्वाग्रत्व साक्षात्कारेपि भ्रमानेपि जलेअधोग्रत्वभ्रमात् । तथाचारोप्याविषयकाधिष्ठान तत्वसा- क्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमितिचेन्न, तत्रोर्ध्वाग्रत्वतत्वज्ञानानिवर्त्य- त्वादधोग्रत्वभ्रमस्य, उपाधिनिवृत्त्यैवतन्निवृत्तेः, अन्यथापूर्वमूर्ध्वाग्रत्वमा त्रसाक्षात्कारसम्भवेन तदनन्तरमधोग्रत्व भ्रमाभावप्रसङ्गात् , विशेषाद र्शनजभ्रमस्यैव तत्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् । किंचारोप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षा त्कारत्वमात्रं निवर्तकतावच्छेदकं? उतारोप्याविषयकाधिष्ठान तत्वसाक्षा- त्कारत्वं? नाद्यः, इदमितिधर्मिज्ञानानन्तरं रजतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् । द्वि तीयेकिमधिष्ठानतत्वत्नाम? किमधिष्ठानस्वरूपमेव , उतारोप्यविरोध्याका

अनिर्णीताकारप्रकाशमानस्य चैतन्यस्य, तस्मिन्नध्यासोऽस्मदर्थविरुद्धः, निष्प्र-
साक्षिणि निर्विशेषेऽचैव इदानीं प्रकाश्य आकार कथंचिज्ज्ञाता । इद
मित्थमिति साक्षात्कारामावात् , सर्वस्य यथार्थविदिताविदिताकारभेदाद्
स्यात् , कृत्स्नाकृत्स्नयोर्निरंशस्यानिर्देश्यत्वाभ्यां तदयोगात्

१.? नायं उक्तदोषोऽस्ति । नह्यद्वितीये निर्धर्मके ब्रह्मणि विरोध्याकाराभावात्.
ननु स्वरूपमेव ब्रह्मणि विरोध्याकार इति चेत् । किं विरोधित्वं नाम विषयत्व-
तदभावरूपत्वं वा? नाद्य ब्रह्मणो निरधिकरणत्वेन विरोधितापत्तेः । न द्वि-
तीय शुक्त्यादेरविरोधितापत्तेः । ननु तत्रान्यधिष्ठानस्वरूपादेरन्याभावात्र
घविरोधीति चेत्? तर्हि इदन्त्वेनाधिष्ठानज्ञाने सति अध्यासाभावप्रसङ्गात् । कि-
ञ्च स्वमात्रसाक्षित्वं ज्ञातताज्ञाततत्वे सति स्वसाक्षित्वं, तथा चेतरेषामभास-
मानतया प्रपञ्चस्य न स्यात् , प्रतिभाससमानसत्ताकत्वान्मिथ्यापदार्थस्य ।
ननु युगपदेव सर्वमुक्तेस्तद्दशायां प्रपञ्चाभाव इष्ट इति चेन्न , इतराविषयत्व-
स्यापि मिथ्यात्वेन तद्भानाभ्युपगमे तस्य इतराविषयत्वस्यैव व्याघातात् ।
इतराविषयत्वोपपत्तिकाले अविद्यादेर्निवृत्ततया विचारसाध्यज्ञानस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्च । वैराग्यपक्षे दूषणान्तरमाह (अतिरिक्तेति) अनतिरिक्तपदज्ञा-
नातिरिक्तपरम् । ब्रह्मणः स्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षस्य तत्समानाकारत्व-
स्य च साध्यत्वायोगादिति भावः. (सर्वेति) स्वरूपधर्मविलक्षणेत्यर्थः ।
स्वरूपपक्षे विद्यादिविशेषज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्तता ज्ञाताज्ञाताभेदेनेति वि-
कल्पमभिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह (नित्येति) द्वितीये दूषणमाह (निर-
ंशइति) धर्मस्त्वंशेऽपमाह (निर्विशेषइति) मिथ्याभूतविशेषपक्षस्तु " फ-
लव्याप्यत्वाभ्युपगमे वैयर्थ्यादि " इत्यनेन निरस्त इति भावः । एवमियता ग्रन्थे-
न अनुदितानस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शितः ।
अथ स्वमात्रसाक्षित्वस्य वैराग्यस्य वा साध्यत्वेऽपि जिज्ञासा नोपपद्यत इत्युपपा-
दयन्नशेषशून्यमित्यनेन सूचितव्याघातं दर्शयति (कथञ्चेत्यादिना) जि-
ज्ञासा हीदमित्थमित्याकारा वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्नयो-
र्व्यवस्थाभावतोऽर्थः . (सर्वेति) प्रश्नद्वयविपर्ययपीत्यर्थः । विदिताविदि-
ताकारभेदाभावेऽपि इदमित्थमित्यादिनिश्चयोऽस्त्वित्यत आह (कृत्स्नेति) कृत्स्ना-
वगतेर्ज्ञातव्याभावेन न कृत्स्नात्प्रश्नो नोपपद्यते । कृत्स्नानवगतौ च
भावान् धीमात्रविशेषानुगमाच्च । (तदयोगादिति) इदमित्थमित्यादिप्रश्नयोः

योग्याश्चेत्तल्लक्षणयसंभवः । किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारणत्वाद्द्वैतनिश्चयादेव नद्वैतकोटिकसन्देहः । नच पारमार्थिकाद्वितीयवस्त्वादिना सन्देहः । कोऽस्य प्रसिद्धेः प्रपञ्चे सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासा । पाइदं किमित्यादिप्रश्नस्य च ब्रह्मण्युपपत्तिः, तस्य ब्रह्मविषयकसन्देहाभावात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं - कथञ्च जिज्ञासेत्यादि ।

किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ कुतस्सन्देहः . ननु भेदवासनया प्रतिबन्धान्न प्राथमिकसाक्षात्काराद्विद्यानिवृत्तिरिति चेन्न, ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे हि ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो मानं । तदश्च वेदान्तवाक्याद्ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात् । प्राथमिकब्रह्मज्ञानमात्रात्संसारनिवृत्तेरदर्शनेन तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्ति राश्रयणीयेति चेत्, त्यज तर्हि संसारस्याज्ञानोपादानत्वं । यच्च तावज्ञानस्य प्रतिबंधादज्ञानानिवर्तकत्वे निदर्शनं विशेषदर्शनं प्रतिबन्धान्न प्रतिबिंबभ्रमं निवर्तयतीति, तन्न, तत्र विशेषदर्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात् । ननु विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकं, विशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वापेक्षया लघुत्वात् . विरोधस्य नियमघटितत्वेपि जन्यत्वस्यानन्यथासिद्धत्वादिघटितत्वेन ततोऽपि गुरुत्वादिति चेन्न, चंद्रप्रादेशिकत्वदूरस्थपर्वताल्पपरिमाणादिभ्रमे व्यभिचारात् . तद्भ्रमस्य सोपाधिकत्वाभावे वोपाधिकप्रतिबन्धकाभावात् । नन्ववच्छेदकलाघवानुसारेण तत्रापि दूरस्थत्वादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति चेत्तन्न, विशेषदर्शनमन्तरेणोपाधिनिवृत्त्याऽन्यासङ्गादिनावानिवृत्तिस्थलेव्यभिचारेण तस्य तदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात् नन्वोपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वेन विशेषणान्न व्यभिचार इति वाच्यं, उपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रतिबन्धककल्पनावैयर्थ्यात् . किञ्च उपाधिनिवृत्तीत्यादिना उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वव्यासङ्गानिवर्त्यत्वादिकं हि विवक्षितं, तत्र चोपाधिनिवृत्त्यानिवर्त्यत्वस्थाने विशेषादर्शनजन्यत्वमेव निवेश्यतां लाघवात्, उपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधिनिवृत्तिजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्मकत्वे निवृत्तिप्रतियोगित्वाभावप्रवेशेन गौरवात् । किञ्चैवं विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य इति लाघवं । ननु च पक्षद्वयेऽपि व्यासङ्गादि तत्तदनिवर्त्यत्वविशेषणे गौरवात् विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यत्व-

मेवविशेषणं । ततश्च पूर्वोक्तलाघवं स्थितमेव । नचैवमपि प्रतिबन्धक-
ल्पनावैयर्थ्यं, सोपाधिकभ्रमस्योपाधिनिवृत्तिनिवर्त्यत्वादितिवाच्यं, यत्र-
विशेषदर्शनसमकालोत्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्याभ्रमनिवृत्तिः तत्र विशेषदर्श-
नासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमत्वस्यसत्त्वेन उपाधिकालीनविशेषदर्शना-
दनिवृत्त्यर्थंप्रतिबन्धकल्पनात् । नचविशेषदर्शनस्य विद्यमानस्यापिभ्रम-
निवर्तकत्वे विप्रतिपत्ते स्तदसमवहितसामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयात्र प्र-
तिबन्धकल्पनेतिवाच्यं, विशेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान-
कालीनत्वस्यविवक्षितत्वादितिचेन्न, विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनज-
भ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्यविशेषदर्शन विषय-
विरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षयालघुत्वेनावच्छेदकत्वात् । ननु तर्हि विशेषदर्श-
नकालीनविशेषदर्शन विषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तुलाघवा-
दितिचेन्न, विशेषदर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनंवि-
नाप्युपाधिनिवृत्त्यैवनिवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यानवच्छेदकत्वात्त-
दर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेनवा विशेषदर्शनासमानकालीन सामग्र्यनिव-
र्त्यत्वेनवा विशेषणेगौरवात् । किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रम-
त्वस्यावच्छेदकत्वे संयोगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रम-
स्य तदवच्छेदेन संयोगवत्त्वव्याप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शन-
विषयमूलादिगतधर्मविरोधित्वाभावाद्भ्रमविषयसंयोगाभावस्य । आमघटे
रक्तभ्रमस्यच रक्तत्वाभावनिरूपितकालिकव्याप्तिमादाय यदामत्वादि-
विशेषदर्शनं तेनानिवर्त्यत्वापत्तिः, विशेषदर्शनविषयामत्वादिविरोधि-
त्वाभावाद्भ्रमविषयरक्तत्वस्य । पाकानन्तरं तत्रैवरक्तत्वोत्पत्तेः । विशेषा-
दर्शनजन्यत्वंतु तत्राप्यस्तीतिनास्मन्मतेदोषः । नचविशेषदर्शनविषयेण-
सहैकस्मिन्काले एकावच्छेदेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वमेवावच्छे-
दकमितिदोषद्वयनिस्तार, एतद्वृक्षत्वादेर्मूलावच्छेदेन संयोगव्याप्यत्व-
ग्रहे तद्दर्शनस्यमूलावच्छेदेन संयोगाभावभ्रमविरोधित्वात्, तत्रचैका-
वच्छेदेनसहानवस्थायित्वस्याप्यभावात् । घटत्वस्यचदशाविशेषे रक्तत्वा-
भावव्याप्यत्वग्रहे तद्दर्शनस्यतद्दशायां रक्तत्वभ्रमविरोधित्वात्, तत्रचै-
ककाले सहानवस्थायित्वस्याप्यभावात् । किञ्च स्वन्मते स्फटिकत्वादि-
विशेषदर्शनेन लौहित्यभ्रमस्यप्रतिबिम्बस्थलइव निवर्त्यत्वंवाच्यं, तत्रच

परम्परासम्बन्धेन लौहित्यस्य स्फटिके सत्त्वाद्विरोधाभावाच्च निवर्तकता स्यात् । नतूपाधिनिवृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वादिना न विशेष्यते, किन्तु विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वक्षणवर्तित्वेन, अतो न गौरवम् । यदप्युक्तं "विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वमित्यादि" तदपि न, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन गृह्यमाणव्यापकस्य विवक्षितत्वात् , एतद्भ्रमत्वस्य संयोगविशेषेव्यापक । यदपि "किञ्चत्वन्मते" इत्यादि, तदपि न भ्रमविषयसंबन्धेनाविरोधित्वस्य विवक्षितत्वात् , भ्रमविषयसाक्षात्सम्बन्धेन लौहित्यस्यापि स्फटिकत्वादिविरुद्धत्वादिति चेत् । उच्यते , यत्र सोपाधिकभ्रमद्वितीयक्षणे स्वसोपाधिनिवृत्तिरनेन तृतीयक्षणे भ्रमनिवृत्तिः तत्क्षण एव विशेषदर्शनञ्चोत्पद्यते तद्भ्रमे उक्तनिवर्त्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन व्यभिचारात् , तदर्थं विशेषदर्शनाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिकत्वं वक्तव्यम् , उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धः । अव्यवहितत्वं च विशेषदर्शनानधिकरणक्षणानन्तरितत्वम् । पूर्वक्षणत्वं प्रागभावावच्छिन्नक्षणः । व्यापकत्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्न स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । तथा च विशेषदर्शनक्षणाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष (दर्शनविषय) व्यापकेन सहैकस्मिन्कालेऽवच्छेदेन भ्रमविषयसम्बन्धेन सहानवस्थायिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वस्यैव लघुत्वेनावच्छेदकत्वात् । किञ्च विशेषदर्शनं विना स्वोपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छेदेनोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेवभ्रमानिवृत्त्युपपत्तौ न तत्प्रतिबन्धकल्पना । न च व्यासङ्गादिनापि सोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्व्यभिचारः, व्यासङ्गाद्यजन्यत्वेन विशेषणात् । किञ्च विशेषदर्शनस्य प्रतिबिम्बभ्रमनिवर्तकत्वे श्वैत्यानुमितेरपि 'शङ्खपीतत्वभ्रमनिवर्तकत्वापत्तिः' । न च तत्तत्तन्निवृत्तेश्च दर्शनादेवानिवर्तकत्वं, लाघवाद्विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वेन निवर्त्यत्वकल्पनात् तदनुसारेण प्रतिबिम्बस्थलेऽप्यत्रापि विशेषसाक्षात्कारत्वापेक्षया विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पने लाघवात् तदनुसारेण प्रतिबन्धकल्पनोपपत्तेः । न चैवमपि प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं शाब्दापरोक्षाङ्गीकारः विरोधात् । न चापरोक्षभ्रमेषु परोक्षज्ञानासम्भवः, चक्षुरादिज्ञानस्यापरोक्षत्वाङ्गीकारः । अपरोक्षेऽपि च ह्यसिषाधयिषयानुमितिदर्शनात् । विस्तरस्तु शब्दजन्यापरोक्षभङ्गे द्रष्टव्यः । तस्माद्विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वमेवावच्छेदकम् ।

ननुमूलावच्छेदेन संयोगभ्रमे अग्रावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्भ्रम निवृत्त्यापत्तिरितिचेन्न, स्वाभावजन्यभ्रमंप्रति विशेषदर्शनस्यानिवर्तकत्वा त । नचविशेषादर्शनस्य हेतुत्वेमानाभावः । विशेषादर्शनहेतुदोषाणामेव भ्रमहेतुत्वादितिवाच्यम्, विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वावश्यम्भावात् । प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावमतेच विशेषाद र्शनप्रयोज्यत्वंविवक्षितम् । यत्तूक्तंविशेषादर्शनं नकारणं,स्वगृत्तिविशेषद र्शनस्यासार्वत्रिकत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्थलेऽसम्भवात् । परकी यविशेषदर्शनाभावस्याति प्रसक्तत्वादिति, तन्न, स्विपाधिपाविरहावच्छि प्रसिद्ध्यभावस्यानुमितावपि ,अप्रामाण्यशङ्काशून्यविशेष दर्शनत्वावच्छि प्रसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात् । अप्रामाण्यशङ्काक्रान्त विशेषदर्शनेसत्यपि भ्रमानिवृत्तेः । अथवा विशेषदर्शनप्रतिबन्धक दोषजन्यत्वमेवावच्छेदक मस्तु । ननुप्रतिबन्धकत्वस्य कारणीभूताभाव प्रतियोगित्वात्मकतया कारणत्वस्यचानन्यथा सिद्धत्वादिघटितत्वेनगौरवम् । विशेषदर्शनविष येत्यादि मदुक्तावच्छेदकन्तु लघ्वितिचेन्न । प्रकृतेकारणत्वस्य नियत पूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । कार्यानुत्पादव्याप्यत्वंवा प्रतिबन्धकत्वम त्रविवक्षितम् । तथाचोपाधिनिवृत्तयाव्यनिवर्त्यत्वादि विशिष्टत्वदुक्ताव च्छेदकापेक्षया लाघवादिदमेवावच्छेदकमस्तु । वस्तुतस्तुपूर्वभ्रमोविशेष दर्शनेन विरोधिगुणतया निवृत्तइतिनतत्रप्रतिबन्धः । अतोविशेषदर्शनस्यो त्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्व मुपाधेश्चोत्तेजकत्वमिति पर्यवसितम् । तथाचनेदं प्रकृतार्थनिदर्शनम् । यदप्युक्तं परेषामस्यात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्निरुपा धिकभ्रमएव, उपाध्यन्तराभावात् । तथाच यदितत्वज्ञानम्प्रतिबन्धाद्भ्रमं निवर्तयतीतिनोच्येत तदाकथंपरेषां शास्त्रारम्भस्स्यात् । नचेश्वरसाक्षा त्काराभावात्तत्र भ्रमोननिवर्तते नतुप्रतिबन्धादितिवाच्यम्, ईश्वरसाक्षा त्कारस्यभिन्नविषयस्य साक्षात्तदनिवर्तकत्वात् । जीवसाक्षात्कारस्त्विदा नीमपिविद्यतएव । ईश्वरसाक्षात्कारस्याप्यलौकिकस्य इदानीमपिसत्त्वात् । लौकिकस्यपश्चादप्यभावात् । तस्मात्तत्रात्मज्ञानं केनचित्प्रतिबद्धं सत्भ्रम निवर्तयतीति वक्तव्यमित्यस्मन्मतेपि तत्तथेति । अत्रब्रूमः, स्वात्मतत्वसा क्षात्कारोमिथ्याज्ञान प्रागभावासहवृत्ति मिथ्याज्ञाननिवृत्तिहेतुः , ईश्वर साक्षात्कार आत्मतत्वसाक्षात्कारद्वारा मिथ्याज्ञान निवृत्त्युपयोगीत्येकन्मत

श्रवणद्वाराऽऽत्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य सहकारीत्यपरम्, मतद्वयेपीदानीं विशेषदर्शनस्य सत्त्वेपि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्ति मिथ्याज्ञानध्वंसत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वोपगमेन तादृशसाक्षात्कारस्य श्रवणादिसाध्यस्य ततः प्रागसिद्धेः साक्षात्परम्परया वा मिथ्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकीभूतस्येश्वर साक्षात्कारस्याभावाच्च तादृशमिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ नात्रप्रतिबन्धकापेक्षा । नचेश्वरसाक्षात्कारोऽलौकिक इदानीमप्यस्ति, लौकिकः पश्चादपिनास्तीतिवाच्यम् । श्रवणादिपर्वक्रमोत्पन्न योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारस्य तद्धेतुत्वात्, इदानींचतदभावात । किंच भेदवासनायाः कथमविद्यानिवृत्ति प्रतिबन्धकत्वं मानाभावात, प्रहरपर्यन्तं रजतवासनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेनशुक्त्यज्ञाननिवृत्तिदर्शनात । कथञ्चश्रवणादीनां भेदवासनानिरासकत्वं मानाभावात, रजतज्ञानानन्तरं बहुतरशुक्तिज्ञान सन्ततिसत्त्वपि शुक्तिसंस्कारानुद्बोधदशायां तद्रजतमितिभ्रमरूपस्मृति दर्शनेन ध्यानसन्तानस्यविपरीतसंस्कारनिवर्तकत्वासिद्धेः । किंच किंनिदिध्यासनस्या दृष्टद्वारभेदवासनानिरासकत्व मुतआहत्य, नाद्यः- त्रिचतुरस्मृतिसन्तानेनैव तत्सिद्धौ बहुकालध्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गात, अपसिद्धान्ताच्च । नद्वितीयः- मायमिकस्मृतिव्यक्तेर्यैव तद्विपरीतवासनानिरासे उत्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गात । नचैकव्यक्तेरेकवासना निवर्तकत्वमेवेतिवाच्यम्, तथासत्यनादिभ्रमवासनानामानन्त्येन कदाप्यनिवृत्तयापत्तेः । किंचप्रतिबन्धनिरासार्थत्वे किंप्मानम, अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानमितिचेन्न, "द्रष्टव्य" इतिदर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीते । किंचाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं श्रवणस्य नप्राप्तं, नापिद्वैतवाक्यविचारादि साधनान्तरस्येति नियमविधिर्नस्यात । किंच अप्रतिबद्धज्ञानंफलमित्यत्र किंप्रतिबन्धकाभावविशिष्टं फलत्वेनविवक्षितम्, उत प्रतिबन्धकाभावकालीनत्व मवच्छेदकमिति, नाद्यः । सविशेषणेर्हीतिविशेषणमात्रपर्यवसानात् । नद्वितीय । प्रतिबन्धकाभावकालीनत्वस्य - प्रतिबन्धकाभावसामग्रीमहिम्नैवोपपत्तौ सामग्र्यन्तरानपेक्षणात् । तथा चाप्रतिबन्धकाभावोद्देशेन विधाने श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति ॥

यच्चतृतीयमतम् - "यद्यपि प्रथमनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कार शब्दान्निष्पन्नः तथापिसंभावनाभावेन सविशेषसंशयदर्शनात । नन्वेककोटिकज्ञानमात्रं नि-

ष्टत्वे उष्ट्रवद्दत्वंनवेतिसंशयोननिवर्तते । तस्मिन् घटपदार्थातिरिक्ताकाराभानात् । अनभ्यासदशायां जलेतंनयोस्तिनत्वात् । किञ्चैवंमेदयथार्थनिविज्ञानात्पदभिनत्वनिश्चयाद्घटत्वनयाकारसंशयनिवृत्त्यापत्तिः । तत्र सामान्यधर्मप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकं चेदिदमितिज्ञानेपि तथाभविष्यती " ति ।

तदप्यनेननिरस्तं – विदिताविदिताकारभेदाभावात् । नहिकेनचिद्रसाद्यर्थानिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानस्यैष्यमाणत्वाभावेच इदं किमित्यादिमश्नहेतुजिज्ञासासंभवः । नचब्रह्म केनचिदाकारेणनिश्चितम् । किंच नित्यानित्यवस्तुविवेकं साधनत्रयायेपरूहितवाक्येनैव नित्यानंदत्वस्यावधारणमवोचः । आमनुष्यादाब्रह्मलोकं धर्मकार्य " कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोक " इतिश्रुतेः । विद्याचात्रोपासना । साचविहिततयाकर्तृपरतंत्राक्रियैव । कार्यंसर्वमनित्यमेव घटादिवत् । " तद्यथेह कर्मचितोलोकःक्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयते " इतिश्रुतेश्च । आत्माचनित्योमोक्षवादिभिरखिलैरभ्युपेतः । सचपरमप्रेमास्पदत्वात् " एषोस्यपरमआनंदः " इतिश्रुतेश्चानन्दइति । तेनहिश्रवणादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वकथनंविरुध्यते । अथ नित्यानंदत्वांशावधारणत्वांगीकारेपि तेनाभेदांशज्ञानवधारणं न विरुध्यतइतिचेत् । हन्त किंब्रह्मणस्सावयवत्वमवयवसंघातात्मकत्वं सधर्मकत्वंचांगीकरोषि, येनैवंब्रूषे । अपिच नित्यानंदात्मकत्वं किंजीवस्य उतब्रह्मण, नाद्य –तदभेदस्यासाध्यत्वात् अपुरुषार्थत्वात्तद्दर्शनेनेतर वैराग्यासिद्धिप्रसंगात् । " ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती " तिब्रह्माभेदस्यैव पुरुषार्थत्वश्रुतेश्च । द्वितीये जीवब्रह्मणोरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव । तच्चाभेदज्ञानमज्ञात्वा सर्वज्ञत्वादिभेदज्ञाने जाग्रतिजीवस्यास्तीति, तन्मिथ्यात्वज्ञानमपि तदानीं भावरूपमेव । ननु विद्यतएवाभेदज्ञानंमिथ्यात्वज्ञानंच । तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेन्न – ततोमुमुक्षानुपपत्तेः । अनवधारणादपि मुमुक्षाभवत्येवेतिचेत्, तर्हि नित्यत्वानन्दत्वादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु । तथैवेष्यतइतिचेत् तर्हि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यपन्यायसाध्योक्तिविरोधः । नचन्यायतःध्यम्यापिज्ञानस्य संशयनिवर्तकस्यानवधारणत्वं वक्तुंशक्यम् । किंच यथानन्दत्वादीन्यायावतारः तथा अभेदमिथ्यात्वयोरपि श्रवणात्प्रागेव स्यात्, सतिरलिप्ततदुर्न्यायावतारस्सुलभ इति तदवधारणंच स्यादेव । किंचास्मि

न्यदोमननानन्तरभाविज्ञानस्यैव संशयविरोधितयावधारणत्वात् ततएवा
विद्यानिवृत्तौ किंनिदिध्यासनेन। अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रतिबन्धक
कल्मषनिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्। कल्मषनिवृत्तेर्ज्ञानात्
पूर्वमेवभावात् । नचानात्मपक्षे जातेऽप्यवधारणेऽविद्यानिवृत्त्यनुत्पत्ते स्त
त्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासकत्वेनोपयोगोवक्तुं शक्य। तथात्वे प्रा
थमिकज्ञानस्यावधारणत्वेपि मननानन्तरमिव प्रतिबन्धाद्ज्ञानानिवृत्त्युप
पत्त्या तदनवधारणत्वकल्पनवैयर्थ्यात्। नचानवधारणत्वकल्पनम् न प्राथ
मिकज्ञाना दविद्यानिवृत्त्यभावाय, किंतनभ्यासदशाया जलादिज्ञानस्य
एवोत्तरकाले संशयोपपत्तयइति वाच्यम् । तत्र तथात्वेप्यनाहित
सन्देहोपपत्तेरनवधारणत्वाकल्पनात्, वाक्यान्तरात्प्रमाणान्तराद्धभेददर्श
नस्यतदाधायकत्वात्। भेददर्शनाभावेच संशयस्यैवासिद्धेः । जलादि
ज्ञानस्थलेप्याहितसन्देह इतिवक्ष्यते। नचाहितसन्देहस्यैवापह्नवशक्य ।
अप्रयोजकत्वसंदिग्धोपाध्यादीना संशयाधायकत्वात् । निश्चयेसत्यपित
न्यदोषजन्यत्वादिशंकयार्थसंशयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । किंच मनको
टिज्ञानस्य निश्चयत्वानवधारणत्वमनुपपन्न । अत्र यदुक्त – नतावन्नि
श्चयत्वं जातिरित्यादिना संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषस्यातिरिक्त
स्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये प्रकारतद्विरुद्धप्रकारवैशि
ष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य संशयत्वस्य च वक्तुमशक्य
त्वात्, प्राथमिकज्ञानेनिश्चयत्वाभावस्या नवधारणत्वात्मकसंशयत्वस्य
चोपपत्तिरिति, तत्र निश्चयत्वस्य जातित्वेबाधकाभावात् । नचचाक्षुषत्वा
दिना सांकर्य। कत्वादि व्याप्यतात्वादिवदुपपत्ते । नन्वेवं निश्चयपद
नानार्थस्यात्, तत्पदस्यतुननार्थता, सजातीय साक्षात्कारप्रतिबन्ध
कतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वादितिचेन्न, इष्ट-
त्वात् । अत्राप्येवकोटित्वाद्यभिव्यंग्यजातित्वादि तादृशधर्मान्तरसंभ
वाच्च। नचसंशयेधर्म्यंशे निश्चयत्वाभावप्रसंग, जातेर्व्याप्यवृत्तित्वाभावा
दितिवाच्यम्। निश्चयत्वस्य तत्रसत्वेप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगाभावात् । नहि
संशयत्वसामानाधिकरण्यमात्राद व्याप्यवृत्तित्व, किन्तु स्वाभावसा
मानाधिकरण्यात् । ननुकोट्यंशेसंशयत्वात्तदंशेनिश्चयत्वाभावात् स्वा
त्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्यास्तित्वेन, संशयत्वनिश्चयत्वयोर्द्वयोर्व्यय-

ष्यवच्छेदवृत्तेरिष्टत्वात् , संयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेनवृत्त्यंगीकारात । यद्येवंधर्म्यंशेनिश्चयइति व्यवहारोनस्यात् , किंच संशयानन्तरं संशयोनस्यात , पूर्वसंशयस्यैवतन्निश्चयत्वादितिचेन्न । धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिव्यंग्य जातिमत्त्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात । ननु धर्मितावच्छेदकविषयत्वंनानिश्चयत्वाभिव्यंजकं, एककोटिकत्वंह्यभिव्यंजकमुक्तं, तच्चैकमात्रकोटिकत्वमेव अन्यथा एकशब्दवैयर्थ्यात् । तथाच संशयेतदभावात्कथंतदभिव्यक्तिरितिचेन्न, एकमात्रकोटिकत्वंहि – किंचित्प्रकारकत्वेसति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं । तथाच संशयस्यापिधर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वेसति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वान्निश्चयत्वाभिव्यक्तिस्संभवत्येव । यद्वा – धर्मितावच्छेदकैककोटिरेवविषयतयासंबन्धाभिव्यंजिका, इतरनैरपेक्ष्येणाभिव्यंजकत्वमेकशब्देनविवक्षितम् , ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यंग्यत्वात्तन्निश्चयत्वव्यवहारः । संशयत्वंच – स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यंग्यनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः । सच यत्प्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यंग्यस्तत्संशयइतिव्यवहारः । यद्वा –निश्चयत्वंधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मितासंबन्धितावच्छेदकं , संशयत्वन्तु विरुद्धकोटिसंबन्धितावच्छेदकं । तत्र यत्संबन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं तन्निश्चयत्वव्यवहारः । यत्संबन्धितावच्छेदकं संशयत्वं तत्संशयत्वव्यवहारः । तथाच न संशयानन्तरं संशयानुत्पत्तिप्रसंगोऽपि तन्निश्चयस्यैव तत्संशयनिवर्तकत्वात । संशयान्यत्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि नकिंचिद्बाधकम् । नच धर्म्यंशे निश्चयत्वाभावप्रसंगः, त्वयैव वृक्षादावप्यौपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरित्यादिनाऽवच्छेदकभेदादवच्छिन्न भेदांगीकारात् । तद्वदेव धर्मिविषयत्वावच्छेदेन संशयान्यत्वोपपत्तेः । संशयत्वाभाववत्त्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि नदोषः, ज्ञानेंऽशाभावेनांशभेदेन वृत्त्यसंभवेऽपि धर्मिविषयत्वाद्यवच्छेदेन संशयत्वतदभावोपपत्तेः । नच विषयिविषयस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासंभवा दवच्छेदासंभवः । घटादेराकाशसंबन्धमात्रेणाकाशावच्छेदकत्ववद्विषयस्यैव ज्ञानसंबन्धिनो ज्ञानेऽवच्छेदकत्वोपपत्तेः । धर्म्यवच्छिन्नएव संशयत्वात्यन्ताभावसंभवात् । यद्येवमवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिष्यते तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्व लक्षणसंशयत्वाभावएककोट्यंशेऽपि स्यादितिचेन्न । स्वप्रकाराभावद्धर्मविरुद्ध प्रकारकज्ञानाभि

प्रज्ञानस्यैवसंशयत्वात् । नच समूहालंबने तिव्याप्तिः, एकविशेष्यकत्वेन वि
शेषणात् । नन्वेवमपि धर्म्यंशेतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रका
रकत्वमपिवाच्यम् , तथाचैकविशेष्यकत्वेसति स्वप्रकारीभवद्धर्मविरुद्ध
प्रकारकज्ञानाभेदेसति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया, लाघवात् स्वविषये
स्वाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि ज्ञानत्वमेवसंशयत्वमि
तिचेन्न,तदपेक्षया एकविशेष्यकत्वेसति स्वप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा
नाभिन्नत्वस्यैवलघुत्वात् । उभयत्रज्ञानपर्यंततुल्यम् । अविरोधित्वस्याप्रतिबंध
कत्वात्मकत्वेऽनिवर्तकत्वात्मकत्वेच तदपेक्षया भेदाभावमात्रंलघुभवत्येव ।
ननुतत्रधर्म्यंशेऽतिव्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणदेयमित्युक्त-
मितिचेन्न । स्वशब्दोहि नज्ञानपरः, किन्त्वभिन्नपरः, ततश्च नधर्म्यंशेतिव्या
प्तिः। किंच त्वयापि धर्म्यंशेतिव्याप्तिवारणार्थं विशेषणद्वयमेव, तस्य स्वप्र
कारीभूत किंचित्कोटि तद्विरुद्धकोट्यन्तर वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञाना
विरोधित्वात् । यदिच तत्र धर्मिज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वादतिप्रसंगं प
श्यसि, तुतर्हि तस्मिन्लक्षणेतच्चक्षुर्निमीलयसि । नहि क्वचिल्लक्षणेम
न्मतानुसारः कार्यं, क्वचित्त्वन्मतानुसारइति क्वचिद्विधिमर्यादा । यद्वा
स्वाभिन्नप्रकार विरुद्धप्रकारकत्वमेव लक्षणमस्त्विति नकश्चिद्दोष । किं
च स्वविषये स्वाकारेत्यत्र स्वशब्दद्वयं ज्ञानपरं,तदविरोधिपरंवा? पूर्वस्मि
न्नविरोधिपरमुत्तर स्वपदं ज्ञानपरमितिवा? नाद्यः – स्थाणुत्वादि संशया
विरोधित्वं घट इति ज्ञानेतिव्याप्तेः । नच तस्यापि तादृशघटत्वादिसंश
याविरोधित्वान्न तत्रातिव्याप्तिरितिवाच्यं । अथ क्षणिकोवा क्षणिकविशेष
गुणवान्वेति संशयेव्याप्तेः । नच स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदंशे तदंशे संशयत्वमितिवाच्यम् । केवलान्वयि
प्रमेयत्वादि प्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वाद्यंशे संशयत्वापातात् तत्कोटिकसं
शयाभावादन्यकोटिक संशयस्याविरोधित्वात् । कथंचित् कोटिक संश
योपपादनेच स्वप्रकारकोटिकसंशयाप्रसिद्धया लक्षणस्यानतिसिद्धया दूषणा
नुपपत्तेः । यत्प्रकारकसंशयः कदापि नास्ति तादृशोत्पन्नविनष्टादिव्य
क्तिविशेषनिष्ठ धर्मविशेषप्रकारक निश्चयेतिव्याप्तेः । अतएव नद्वती-
यः । नापिद्वितीयः – प्रमेयमिदंजलमितिप्रमेयत्वारोपात्मकत्वादभिमतसंशये
प्रमेयांशेतिव्याप्तेः । व्यक्तिविशेषनिष्ठ यद्धर्मप्रकारकादिकोटिसंशय

कदापि नास्ति तद्दर्शनकारकत्वदभिमतैक कोटिकसंशयेऽव्याप्तेः । तस्या नवधारणत्वं च स्वबुद्ध्याउत्तरकालं मानाय संशयादवगम्यते । किञ्च पर्वतोवह्निमानित्यत्र स्वविषयेवह्नौ स्वप्रकारीभूतवह्नि तद्विरुद्धवह्न्यभाव प्रकारक ज्ञानाविरोधित्वात्संशयत्वापत्तिः । तदनन्तरं वह्निर्वह्निमान्नवेति संशयदर्शनात् । ननु तस्य पर्वते वह्निसंशयविरोधित्वात् स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञानविरोधित्वस्य सत्त्वान्नतदभावइतिचेत्तर्हि अयंक्षणिको-ऽक्षणिकविशेषगुणवान्वेति सन्देहेऽव्याप्तेः । तस्य विशेषगुणक्षणिकत्व संशयविरोधित्वात् । ननु यदंशेस्वाकारतद्विरुद्धाकारद्वय वैशिष्ट्याव गाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशे संशयत्वं, तेन विशेषगुणांशे क्षणिकत्वसंशयविरोधित्वान्न संशयत्वं । आत्मादिधर्मिणिच संशयत्वमितिचेत् , एवं तर्हि पर्वतोवह्निमानिति ज्ञानस्य वह्न्यंशे वह्निसंशयत्वापत्तिः, तत्र वह्निप्रकारकसंशयाविरोधित्वात् । स्वाकारविशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं तदंशेसंशयत्वमितिचेन्न । एवंसति निर्विशेष ब्रह्मवादिप्रकारस्य - निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तलक्षणस्य तत्रासंभवात् । किञ्च द्वितीयपक्षे आकारः किंप्रकारोविवक्षितः, उतज्ञा-नाकारबुद्धिरित्यादि स्वबुद्धिसिद्धज्ञानाकारोवा, नाद्यः – ब्रह्मसाक्षात्कारतदसिद्धेः । नान्त्यः– स्वविषये स्वाकारावगाहनस्याभावात् ;

वस्तुतस्तु वस्तुतोविरुद्धप्रकारकत्वविवक्षायां - मविरोधभानदशायां स्थाणु पुरुषश्चेति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेः, भासमानविरोधाश्रय कारकत्वविवक्षायां असंभवग्रस्तत्वात् । विरोधेभासमाने एकत्रधर्मद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानायोगात् । अन्यथा संशयसामग्रीतएव परस्परविरुद्धस्थाणुत्वपुरुषत्ववानिति प्रतीत्यापत्तेः । किञ्चानुनिरुपणीय श्वैत्यादि पर्यायकत्व शङ्खपीत इतिज्ञानस्य श्वेतःशङ्खःपीतइत्याकारकस्य विरोधविषयदर्शनापि संशयत्वप्रसङ्गात् । तर्हि किंरूपं किंचिद्विरुद्धविषय किंचिन्वा विरुद्धविषयमनुभूतं निरूप्य । विरुद्धविषयत्व तद्योग्यत्वोपपादक अङ्गुल्यादिमात्रमेवमनुभवसाक्षिको विषयीकरणविशेषस्य वैलक्षण्यनिर्वचनीयत्वं । ततश्च विषयीकरणविशेषोव संशयत्वनिश्चयत्वे । किञ्च एककोटिकज्ञाने संशयत्वानुभवः कस्यापि नास्त्येव , प्रत्युतएककोटि ज्ञानानन्तरं द्विकोटिकसंशयानिर्णयेऽन्यत्र निश्चयोजातश्चेन न्य

वदरति । द्विकोटिकसंशयोत्पत्त्यनन्तर मेतावन्तंकालमेत न्निश्चयएव-
ममास्थित., इदानीं सन्देहोजातइतिच । ततश्च प्रमाणबलसिद्धसंशय-
निश्चयविभागानुरोधेन जातिरुपाधिः स्वरूपंवा लक्षणमेष्टव्यम्, नतु-
स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्यनिर्णयः अतिप्रसङ्गादिति । यद्वा स्वप्र
कारकोटिकसंशयान्यत्वमेव निश्चयलक्षणमस्तु । यदुक्त – परमते इदन्त्व
स्यकेवलान्वयितया तत्प्रकारकसंशयाप्रसिद्धिरिति, तन्न– इदन्त्वस्य तत्त
द्व्यक्तिपर्यवसिततया नानात्वेन केवलान्वयित्वाभावात् । केवलान्वयि
त्वव्यवहारश्चेदं शब्दप्रयोगविषयत्वविषयः । ननु इदं प्रमेयं स्थाणुः पुरु
षोवेतिसंशय. प्रमेयत्वांशे निश्चयोनस्यात्, तत्प्रकारकसंशयस्याप्रसिद्धे
रितिचेन्न । अभावे प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्व भ्रमदशायामिदं प्रमेयत्ववत्प्रमेय
त्वाभाववद्वेति संशयोपपत्तेः । अत्र - केनचिदुक्त - एवमभावे प्रमेयत्वप्र
तियोगिकत्वप्रसिद्धावपि संशयकोटिभूताखण्ड प्रमेयत्वाभावाप्रसिद्धिरे
वेति, तन्न - अखण्डप्रमेयत्वाभावस्यैव कोटित्वासिद्धेः । प्रमेयत्वप्रतियोगि
कत्वभ्रमविषयस्य प्रसिद्धाभावस्यैव संशयकोटित्वात् । इष्यतेचशुक्तौ रज
तत्वभ्रमानन्तरमिदं रजतमिहनास्तीति रजतत्वभ्रमविषयस्य पुरोवर्ति
न्यतद्भावाधिकरणे आरोप. आरोप्यनिषेधइत्यभ्युपगमात् । किंच य
स्य देवदत्तस्य रजतमेवनास्ति तदीयत्वस्य रजतेऽनाप्तवाक्यादवगमे ·
यस्मिन्भूतले रजतं देवदत्तीयपटश्चास्ति तत्र देवदत्तीयं रजतमिहनास्ति
इद भूतलं देवदत्तीयरजतवद्वानवेति संशयविपर्ययदर्शनाच्च । अस्तुवा
अखण्डप्रमेयत्वाभाव कोटिकसंशय. सच समवायाद्यवच्छिन्नः प्रसिद्ध-
एव । तेनच प्रमेयत्वस्य विरोधभ्रमदशायां संशयस्संभवत्येव । प्रमेयत्वद्रव्य
त्वयोर्विरोधभ्रमदशायां तदुभयकोटिक संशयोपिसंभवति, विरोधभ्रमदशा
यांतल्लाणिसविशेषत्व निर्विशेषत्वसंशयवत् । नन्वेवमपि ज्ञानवानात्माज्ञा-
नं नवेत्यादिसंशये ज्ञानवानितिधर्म्यंशाभ्याभि स्वप्रकारीभूतस्य ज्ञानस्य
तादात्म्येन सशयकोटित्वादितिचेन्न । येनसंबन्धेनप्रकारत्व तत्संबन्धघ-
टितप्रकारताकतरकोटिक संशयान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । यदुक्तं - यच्च
संशयनिवृत्त्यनुकूल स्वरूपविशेषवत् तन्निश्चयइति, तन्न – स्वरूपप्रका-
शस्याद्वैतानन्दा धनवधारणत्वांगीकारात्, तस्यच नित्यत्वाच्चरमाद्वैत
साक्षात्कारेण तदनिवृत्तेश्चरमसाक्षात्कारस्यानिश्चयत्वापत्तेः । नच त
दनिवर्तकत्वेप्यहमानन्दो नवेत्यादि द्विकोटिकसंशयनिवर्तकतया ·

निश्चयत्वोपपत्तिः, तथासत्युत्तरसंशयस्यापि यत्किंचित्पूर्वसंशयनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वप्रसंगात् । इदं जलमित्यनभ्यासदशोत्पन्नैककोटिकसंशयानन्तरमुत्पन्नस्य इदं जलं नवेतिसंशयस्य एककोटिकसंशयनिवर्तकत्वेन निश्चयत्वप्रसंगात् । किंच स्थाणुत्वनिश्चयस्य स्थाणुत्वाभावसंशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वेन तन्निश्चयत्वापत्तिः, पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनस्य पुरुषत्वसंशयनिवर्तकत्वेन तस्य पुरुषत्वनिश्चयत्वापत्तिः । किंच शुक्तिकालीनानन्दावधारणरूपे ब्रह्मस्वरूपेऽव्याप्तिः, तस्य संशयविरोधित्वे इदानीं संशयानुपपत्तेः, तदेवहिसंस्कारोपि ब्रह्मस्वरूपं । प्रतिबन्धादिदानीं संशयंननिवर्तयतीति चेत्तदानवधारणत्वांगीकारविरोधः । प्रतिबिंबभ्रमस्यलीयतत्त्वसाक्षात्कारस्य विरोधिनोपि प्रतिबन्धादेवानिवर्तकत्वात् । किंच चरमसाक्षात्कारस्य स्वरूपानन्दप्रकाशमयच तद्धर्मिकसंशयविरोधित्वं तत्कोटिकसंशयविरोधित्वंवानास्त्येव, स्वरूपमात्रगोचरत्वात् । नहि धर्ममात्रगोचरंज्ञानं तद्धर्मिकस्यवातत्कोटिकस्य वासंशयस्यविरोधिभवति । दृश्यतेच प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रइति चंद्रस्वरूपेऽवधृतेऽपि तत्कोटिकोदेशकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकस्तद्धर्मिकश्चसंशयः । चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशोनवेत्यादिसंशयाभावस्तु प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात् । अन्यथा प्रादेशपरिमितश्चन्द्रइत्यादिलक्षणमुखेन चन्द्रस्वरूपावधारणेपि प्रकृष्टप्रकाशोनवेत्यादि संशयनिवृत्तिप्रसंगात् । ननु स्वरूपमात्रगोचरस्यापि चरमसाक्षात्कारस्य एककोटिकसंशयविरोधित्वमस्तीतिचेत्, द्विकोटिकसंशयाविरोधितया तस्यापि प्राथमिकप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापिसंशयस्यतेनाविरोधात् । किंचायंघटइत्यादिनिश्चये घटोरक्तः कृष्णोवेत्यादि संशयानिवर्तकत्वादव्याप्तिः । यत्किंचित्संशयनिवर्तकत्वेतु स्थाणुर्वापुरुषोवेति संशयेपि पुरुषत्वस्थाणुत्वयोः परस्परविरोधभानात् स्थाणुत्वपुरुषवृत्तित्वा पुरुषत्वसमानाधिकरणं नवेत्यादि स्थाणुत्वसंशयनिवर्तकत्वादतिव्याप्तिः । नचेष्टापत्तिः संशयनिश्चयविभागानुपपत्तेः । यच्चैककोटिकज्ञानस्य संशयत्वसमर्थनार्थमुक्तं - अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानानन्तरमिदंजलं नवेति समयदर्शनात्तत्संशयकोटिनिक्षिप्तः, निश्चिते संशयायोगादिति, तदपि - ज्ञानप्रामाण्यप्रामाण्यसंदेहापादकमनवधारणपरं । यदि

तस्यार्थसन्देहपर्यवसानरूपे तर्हि, दोषजन्यत्वतदभावसन्देहादर्थसन्देहोऽस्तु। यद्वा प्रामाण्यतदभावकोटिकः संशयोऽस्तु, तदानीं जले जलत्वाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात्। विशेष्यवृत्तिप्रकारकत्वतदभावसन्देहाद्वा संशयोऽस्तु। यद्वा तद्वतितत्प्रकारकं तदभाववति तत्प्रकारकंवेत्येव प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयोस्तु। नच तद्वत्त्वस्य गृहीतत्वात्संशयासंभवः। इदं जलमिति निश्चये इदंत्वावच्छेदेन इदं जलं नवेति संशयोमाभूत्। ज्ञानेप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयेकोविरोधः। अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वात्तद्वत्त्वग्रहे कथंतदभाववत्त्वग्रहइतिचेन्न – इदंत्वावच्छेदेन तद्वत्त्वगृहीतत्तदवच्छेदेन तदभाववत्त्वाग्रहाद्विरोधाभावात्। यदवच्छेदेन यत्र यद्ग्रहः तदवच्छेदेनैव तत्र तदभावग्रहोविरुध्यते, न तुतत्र तदभावग्रहमात्रम्, तथासति शुक्तौरजतंनभवतीति शुक्तित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावगृहे इदंरजतमितिभ्रमाभावप्रसंगात्। तस्मात्प्रामाण्यसंशयाधीनार्थ संशयस्य सार्वलौकिकत्वात् तस्य तदुपपादनासामर्थ्यमात्रेण तदपह्नवस्स्वाकौशलाविष्करणमेव। किंच फलाभावाज्जिज्ञासानोपपद्यते। नचाद्वैतसाक्षात्कारएव फलं, तस्य संशयानिवर्तकत्वेनेष्यमाणत्वासिद्धेः। समानप्रकारकत्वेनैव निश्चयस्य निवर्तकत्वात्। न नूक्तं "ज्ञानं समानविषयतया संशयनिवर्तकं नतु समानप्रकारकतया अन्यविषयात्तद्दर्शनात्। समानविषयत्वमप्यपेक्षणीय मितिचेत् संशयादपि प्रसंगः। निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनिवर्तकः लाघवादिति" मैवं – आत्माश्रयप्रसंगात्, संशयनिवृत्त्यनुकूल स्वरूपविशेषवत्त्वंनिश्चयत्वमितिहित्वयोक्तं। इदमितिज्ञानानन्तरमयं घटोनवेतिसंशयाभावापत्तेश्च। ननूक्तं "घटत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वाभावात्समानविषयत्वाभावेन नतत्संशयंनिवर्तयतीति" तर्हि यावत्संशयविषय विषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तदसंभवएव स्थाणुत्वादिनिश्चयस्य पुरुषत्वविषयकत्वाभावात्। तस्मात्संशयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंशयकोटिविरुद्धप्रकारकज्ञानं संशयनिवर्तकम्। अथ यदुक्तं-"एवंसत्ययंघटइति ज्ञानात्तद्दोषरे घटत्वे इदंवदन्य नवेतिसंशयोननिवर्तेत तस्मिन्घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति" तन्न – इष्टापत्तेः। अयंघटइतिनिश्चयेसत्यपि संस्थानवादिभिस्तत्र तत्संशयस्य जातिवादिभिस्तत्र तत्संशयस्यांगीकारात्।

किंकथंनियम इत्यातिरितिचेत्, न तत्रापिसामान्यत प्रतीतस्यैव यान्तर्गत विशेषनिर्धारणार्थत्वादित्यादि । एतेतु किंकथंमित्येवमादि तत्रास्त्वा ।

किंच समानविषयावधारणस्य निवर्तकत्वेपि तत्संशयेननिवर्तेत, घटत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । किंचायंघटइतिज्ञानस्य घटत्वविषयसंशयानिवर्तकत्वे एकस्मिन्घटेघटत्वेन ज्ञाते घटान्तरेष्वपघटोनवेतिसंशयोनस्यात् । यदुक्तं -"समानप्रकारकज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निकृष्टेघटे घटत्वसामान्य प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेन घटान्तरेपि संशयोनिवर्ततेति तन्न - तत्रापिघटोऽस्मीति वाय्वादिस्पर्शावच्छेदेन रूपसंसर्गेज्ञाते अयं घटो नवेति संशयोनस्यात्, समानविषयकत्वात् । यदिच तत्समानधारणत्वं तदा घटोऽस्मीनवेत्यपि सन्देहप्रसङ्गः । यदिच घटत्वप्रयोगि प्याशेऽनवधारणत्वतदावटत्वरूपसमानाधिकरण्यं नवेति सन्देहप्रसङ्गः । अयं घटइत्यनिश्चयाद्य घटइतिसन्देहोभवतीतिचेत्, तर्हि प्रकृते सामान्याकारेस्यलेपितथैवभाव्यं । अयञ्च परिहारोऽस्मन्मतएव सम्भवति,नतुत्वन्मते, स्वप्रकाशविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्यचतत्रापिसत्त्वात् । यदुक्तं " समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानितिज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिरिति " तन्न-कोटी कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । नचैवसति इदमितिज्ञानात्संशयनिवृत्तिस्स्यादितिरयदुक्तं भग्येत धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वभयादितिवाच्यं । इदन्त्वस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात् । नचैव स्थाणुत्वं स्वनिष्ठधर्मवानितिज्ञानादपि निवृत्त्यापत्ति, प्रतिबन्धकाभावादितिवाच्यं । अन्यत्वस्याप्यसाधारणत्वेना निर्धारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात् । नचैव प्रमेयस्थाणुत्ववानयमिति ज्ञानात्संशयनिवृत्त्यभावापत्ति, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् । यद्वा कोटिद्वयसामान्य धर्ममात्रप्रकारक समानप्रकारकसमानविषयावधारणं निवर्तकमस्तु । निवर्तकानुपपत्तौच विस्तरोद्रष्टव्य इति । (निश्चयमित्येवेति) सामान्याकारस्यानुमतातीरिति भाव । ननु जिज्ञासामात्रं खण्डयतो ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनमिष्टमेवेति शङ्कामनूद्यपरिह

य पुनर्ज्ञानाज्ञानांशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेवखण्डयेत् स ब्रह्मजिज्ञासा न्
न. जिज्ञासतीतिकः प्रकृतोपयोगः। इष्टाचतावद्यथालोकमिहापि,अन्यथाऽ
नारंभे शास्त्रोच्छित्तिः। अविद्यापि सामान्यतःस्वरूपज्ञातिः अध्यासवि
रोधिविकल्पेनविरोधतश्चजिज्ञासा. मैवं, निर्विशेषे सामान्यासिद्धेः निस्सामान्येच
विशेषायोगात्। कल्पनयात्पुपपत्तिरितिचेन्न, सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे
स्वरूपाच्छित्तेः विशेषासंभवाच्च। नयत्किंचिद्ब्रह्मणोविशेषतः कश्चित् स्यात्-
नखरुखशृंगकुण्ठवादिः। नच "अस्तित्येवोपलब्धव्यस्तत्वभावेनचोभयोः"
रितिश्रावयन्तीश्रुतिः ब्रह्मण स्सामान्यमर्थांशंसहेत। अतएव कल्पि
तास्तित्वरूपसामान्याकारभ्रमाद्विशेषमनुमन्येति प्रयुक्तं, अपसिद्धांताच्च।

यति (य.पुनरिति) (ज्ञातेति) किंज्ञातांशे जिज्ञासा उताज्ञातांशे, आ
द्ये वैयर्थ्यम्। द्वितीये ज्ञानाभावादेव न जिज्ञासा तल्लाध्यत्वात्तस्याः।
(इतीति) इत्यस्येत्यर्थः। (कःप्रकृतोपयोगइति) सर्वखण्डकस्य तव उ
क्तविकल्पेन जिज्ञासायाः पारमार्थिकत्वखण्डनमेवेष्टं नतुव्यावहारिकत्व
खण्डनमपि, अस्माभिश्च व्यावहारिक्यपि जिज्ञासाब्रह्मणि न संभवतीति
प्रतिपाद्यते, तत्परिहारेच पारमार्थिकत्वखण्डनेष्टत्वोद्भावनस्य कउपयो
गइत्यर्थः। व्यावहारिकीजिज्ञासापि ब्रह्मणि नाङ्गीक्रियतइतितु स्वयानऱ
कर्तुंशक्यतइत्याह (इष्टेति) लोकेहि ज्ञानार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जिज्ञासेष्यत
इत्यत्रापि तत्कृतेपि तुल्यमित्याह (अन्यथेति) जिज्ञासानंगीकारे आ
रंभहेत्वभावेन शास्त्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः। (निर्विशेषइति) निर्धर्मकइत्य
र्थः। (विशेषायोगादिति)विशेषस्सामान्यमतितस्मिन् यत्र विवक्षितः। प्रतिसं
बंधिभूतस्य सामान्य धर्म स्याभावे तत्पासंभवादितिभावः। निर्धर्मकः
त्वाच्च विशेषोनसंभवतीति च कारस्यभावः। (तदिति) सामान्यज्ञा
नविशेषा ज्ञानाभावयोरुत्पत्तिरित्यर्थः। सामान्यप्रमा,विशेष प्रमापिरह-
श्चन प्रयोजको, गौरवादितिभावः। सामान्यशब्देन सत्स्वरूपंविवक्षितं,
उतसामान्यधर्ममात्रं, अथवा सत्त्वसामान्यं नाद्यइत्याह (सामान्यरूप-
स्येति) नद्वितीयइत्याह (नईति) वृत्तस्य पिसामान्यस्य कल्पनायांस
त्वरूपदर्शनायांच श्रुतिबाधमप्याह (नचेत्यादि) नतृतीयइत्याह (अ
तएवेति) (अस्तित्वरूपेति) ब्रह्मणि सत्त्वस्य स्वरूपाद्व्यतिरेके

विशेषस्तु कल्पितत्वे तज्जिज्ञासानिरूप्यं ।

रितिभावः। एतेनार्वाचीनमतंनिरस्तं, तथाहि-" आपातप्रतीतिरेवधर्मिज्ञा
नम्, साच विचारात्प्रागेव सांगाध्ययनेन विदितपदार्थसंगतिका द्वा
पयादेवोत्पद्यते। साच ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवा
खण्डविषयाज्ञानं ननिवर्तयति । तन्निवर्तकंचाखण्डविषयमेव निष्प्रका
रकंज्ञानं। तस्यचानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा संभवत्येव । सैवजिज्ञासेति " इ
त्यन्मतम् , तदनुपपन्नम् – सत्त्वप्रकारकज्ञानस्यापातत्वंहि अविद्यानिवृ
त्यनर्हत्वम्। तच्च भिन्नविषयत्वाद्भ्रमत्वाद्वेत्यभिमतं । तच्च नोपपद्यते ,
स्वरूपोच्छित्तेः श्रुतिबाधप्रसंगाच्च। किञ्च तदेवज्ञानं ब्रह्मविषयं तदज्ञान
निवर्तकंस्यात्। नचाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यत्वात् स
त्त्वविशिष्टज्ञानं ननिवर्तकमितिवाच्यं, सत्त्वविशिष्टविषयस्याप्यज्ञान स
मानविषयकत्वेन तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः। नच भ्रान्तित्वादनिवर्तकता ,
शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात्। नचा
धिकविषयत्वादनिवर्तकता , शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेपि
शुक्त्यज्ञाननिवर्तकत्वात्। नच विशिष्टविषयत्वादखण्डाज्ञान समानवि
षयत्वाभावः, जिज्ञासायाअपि समानविषयधर्मिज्ञान साध्यत्वेन सत्त्व
विशिष्टज्ञानस्याखण्ड जिज्ञासाजनकत्वोपवर्णन विरोधात्। नचाज्ञानम
खण्डत्वविषयं, सत्त्वविशिष्टज्ञानंतु नतथेतिनतन्निवर्तकमिति वाच्यम् ,
अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वेनाज्ञानाविषयत्वात्। स्वरूपत्वे सत्त्व
विशिष्टज्ञानविषयत्वावश्यंभावात्। नचाखण्डत्वप्रकारक ज्ञानमेव तत्प्र
कारकाज्ञाननिवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभ
ङ्गात्। स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति अखण्डत्वस्य
स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वान्न सिद्धान्तभङ्गइतिचेन्न
अखण्डत्वादिप्रकारक ज्ञानस्यापि सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदित पदार्थसङ्ग
तिकस्य विचारात्प्रागेवोत्पत्तेः। नच वाक्यक्रमाद्विरुद्धानेक कोट्युपस्थि
तौ मानससंशयाज्जिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्य प्राथ
मिकाखण्डत्वप्रकारक ज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तौ कुतस्संशयः, कुतस्तरां
जिज्ञासेति। (वैफल्यमिति) इष्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रपञ्चप्रमाणव

नहि ब्रह्मण्यसदपूर्वाकारकल्पनार्थं पूर्वकल्पितमिथ्याकारप्रतीत्यर्थंवा शारीरकमित्यवेदवाह्यः कश्चिदपिक्षमते । कल्पिताकारमिथ्यात्वबोधनार्थमितितुस्यात् , नतर्हिब्रह्मजिज्ञास्यं,अपि त्वयमाकारस्सत्योमिथ्यावेति। ततः किमितिचेत् श्रुति सूत्रस्वरसार्थभंगस्तावत् । ब्रह्मात्मैक्यंशास्त्रवेद्यमिति स्वमतव्याहतिश्च । कल्पितभेदमिथ्यात्वधीरेव तद्धीरितिचेत् ; न - माध्यमिकमतेपितद्भावेनतदिष्टैक्यलाभे तद्विवादनिरुयापातात् ।

र्तकत्वादितिभावः । कथं वैफल्यंकल्पितविषयकज्ञानस्यैव फलत्वादित्याशंक्य एवंसति वैदिकत्वभूमिकाकंचुक प्रच्छन्नं बौद्धत्वमेवाविष्कृतंस्यादित्याह (नहीति) वेदान्तवाक्याना म्मिथ्यावस्तुविषय तयाऽतत्वावेदकत्वांगीकारादितिभाव. । तस्यच विशेषस्य प्रातिभासिकत्वं व्यावहारिकत्वञ्च नसंभवतीत्यभिप्रायेणोक्त मसदित्यादि । गूढाभिसन्धिरशङ्कते (कल्पितेत्यादि) कल्पिताकारः–प्रपञ्च. । मिथ्यावस्तुनो मिथ्यात्वे न बोधनेच नवेदाप्रामाण्यमितितुशब्दार्थः । (अयमाकारइति) प्रपञ्चइत्यर्थः । प्रपञ्चस्सत्योमिथ्यावेति सन्देहात्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः । (ततःकिमिति) शुक्त्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्येव रजतमिथ्यात्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्व दर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैफल्यादितिभावः । (श्रुतीति) “ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः” “प्रोवाचतांतत्वतोब्रह्मविद्याम् ” “तद्विजिज्ञासस्व ”इत्याद्याश्श्रुतयः । “ ब्रह्मजिज्ञासा” “जन्माद्यस्ययत ”इत्यादीनिसूत्राणि । श्रुतिसूत्रयोर्यथा कथंचित्प्रपञ्चमिथ्यात्व विषयत्वेन नयनेच स्वारस्यभङ्गइत्यभिप्रेत्योक्तं (स्वरसेति) (ब्रह्मात्मैक्यमिति) “आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्ववेदान्ताआरभ्यन्त ” इतित्वयैवोक्तेरितिभावः । अभिसन्धिमुद्घाटयन्शङ्कते (कल्पितभेदेति) तद्धीः-ब्रह्मात्मैक्यधी. । भेदाभावस्याभेदत्वादितिभावः । (तद्विवादेति) तेनेत्यर्थ. । तस्मिन्नितिशेषः । अथवा (तदिति) तस्मिन् तेनेतिशेषः । तस्मिन्नित्यस्य ऐक्यांशइत्यर्थः । यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यंस्यात् , स्याद्विवादविलयः । नचतथाभ्रमः किन्तु भेदमिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तत्रचमाध्यमिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्यात्वाङ्गीका

यच्च मन्यसे; कल्पिताकारमिथ्यात्वबुद्ध्यापि ब्रह्मणस्तच्छून्यत्वमवसेयमिति तन्निजिज्ञासायुपपादितेति; तदपि यदि सामान्यधीक्रोडादुत । तदानिजिज्ञास्य, बहिष्ठस्य तु सत्यत्वे सद्वितीयता । मिथ्यात्वे प्रतियोगिसाहित्यस्य सत्ता । साहित्यराहित्ययोस्सहजसंघर्षात् । परस्परविरोधे च प्रकारान्तरासम्प्रयोगात् । यदि राहित्यमपि कल्पितं कथं तदा कल्पिताकारराहित्यनिवृत्तिः ।

रेण तदैक्यानङ्गीकारात्, तेन विवादो युज्यत इत्याशङ्क्याह (यच्चेति) (तदपीति) कल्पिताकारशून्यत्वमित्यर्थः । (सामान्येति) धर्मिज्ञानेन विषयीकृतमित्यर्थः । (बहिष्ठस्येति) धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः । (मिथ्यात्व इति) आकारशून्यत्वं – आकाराभावः । आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाकाराभावाभावः । स चाकार एव वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारसत्यता स्यादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह (साहित्येति) संघर्षः–विरोधः । गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति सहजेत्युक्तं । सहजत्वं-निरुपाधिकत्वं, गोत्वाश्वत्वयोः परस्पराभावव्याप्यत्वाद्विरोधः, भावाभावयोस्तु स्वत इति भावः । ननु स्वतो विरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु अन्यतराभावे इतरसत्त्वनियमः कुत इत्यत्राह (परस्परविरोध इति) अत्र परस्परविरोधपदेन परस्पराभावात्मकत्वं विवक्षितम् । ययोस्स्वाभाविको विरोधः तयोरन्यतरत्स्वयंवक्तव्यं । अन्यथा घटाभावो नास्तीत्युक्ते घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात् । "द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः" इति तान्त्रिकव्यवहारश्चोच्छिद्येतेति भावः । दूषणान्तरमाह (यदीति) (कल्पिताकारराहित्य निवृत्तिरिति) कल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन तद्भिन्नकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेः मुक्तेरमुक्तिरिति भावः । यदि कल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरिति पाठः तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भविशेषणम् । तन्निवृत्तिः- कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिः । कल्पिताकारराहित्यात्मिका तन्निवृत्तिः कथं स्यात् । कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिरपि कल्पिताकारराहित्यविशेषः, अतस्सापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पितत्वादेव स्वप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहतम्, अतः कृत्स्नप्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथं स्यादित्यर्थः । ननु कल्पिताकारराहित्यस्य मिथ्यात्वेऽपि न तन्निवृत्तेर्मिथ्यात्वम्, "विभेदजनकेऽज्ञाने"

यत्किञ्चिन्निवृत्तिमात्रतुप्रागपिसुलभमिति क्लं तदर्थविचारव्यसनेन । अ त स्वाकुरत्रासतसत्याकार द्वय वैशिष्ट्यपरिहृत्या तज्जिज्ञासामिति । किंच-यद्य द्ध ब्रह्मजिज्ञासो वेदितव्य, तर्हि दुस्त्यज नैष्फल्यम्, तथा प्रकाशस्य ससारमेपजत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा प्रागेव मुक्तिसिद्धौ किमर्थाजिज्ञासा । कथचाशुद्धतत्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्वनिवेदकत्वम् । कथन्तरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिनिलयः । ननु भूरन्भ्रमेण दामदर्वीकर भमनिवृत्तिवत्स्यात्, नस्यात् तद्वदेन भ्रान्त्यन्तरस्थितात्यन्तिकत्वासिद्धे । तद्विलापकतत्वज्ञानादे रुक्तक्रमेणात्रासभवात् । अहेतुकविनाशादेश्च निरसिष्यमाणत्वात् ।

इत्यादिना मोक्षदशायां भ्रमाभावावगमादितिचेत, तर्हिवलिपिताकारता हित्यमपि श्रुतत्वान्नमिथ्या । यदिच राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञा स्यत्वानुपपत्ते तद्बहिर्भावेच सत्यत्वे ऽद्वैतहानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे, त र्हि प्रपञ्चनिवृत्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेस्तद्बहिर्भावे वाच्ये सत्यत्वे अद्वैतहानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व । ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् कथंमि थ्यात्व निवृत्तेरितिचेत्, अबाध्यत्वा द्वैतहानिप्रसङ्गाभ्यां कथसत्यत्व । तर्हि किङ्कर्मइतिचेत् श्रूयतामयमुपदेशः, परस्परव्याहत वैदिकमाध्य मिकमतद्वयाशां विहायान्यतरस्मिन्नेव दृढोभव । सतः-ब्रह्मणः । एव मशेषविशेषशून्यमित्यनेन सूचितव्याघातोदर्शित । इदानीमनाद्यविद्या न्धकारितमित्यनेन सूचितव्याघातः प्रदर्श्यते । तत्राविद्याश्रयत्वं तदा वृतत्वंचविवक्षितम्, तत्राश्रयत्वसूचितो व्याघातइदानीं प्रदर्श्यते । कि मशुद्ध ब्रह्मजिज्ञास्यमुतशुद्धमिति विकल्प्याद्यंदूषयति (किंचेति) (त थाप्रकाशस्येति) अशुद्धिविशिष्ट प्रकाशस्येत्यर्थः । अत्राशुद्धिरेव वे ष्टितत्याख्याइति विवक्षितम् । पूर्वत्र उपहिते उपधानातिरिक्त धर्मवि शेषइतिभेदः । (प्रागेवेति) अविद्याविशिष्टप्रतीते रनादित्वादितिभाव । (कथचेति) अशुद्धेर्मिथ्यात्वादितिभावः । दामदर्वीकर - दामाधिष्ठानक दर्वीकर (भ्रान्त्य तरेति) निवर्तकभ्रमस्यानिवृत्तेरिति भावः । (आ त्यन्तिकत्वासिद्धेरिति) निवृत्तेरितिशेषः । तन्निवर्तक तत्त्वज्ञानान्तरम स्त्वित्यत्राह (तद्विलापकेति) सत्यमिथ्याद्वयविरहर क्षोभादित्यर्थः । (अहेतुकेति) आदिशब्देन प्रतियोगिमात्रहेतुक विनाशादिर्विवक्षित ।

शुद्धं तर्हि जिज्ञास्यमपि न स्यात्, ज्ञतया तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमात् । शाखाचन्द्रन्यायेन स्वरूपस्पर्शं इति मतमिति चेत्, कथं तद्दर्शनयोरपि परत्वानन्तरेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम् । तद्भिन्नस्येव च कथं तत्प्रयुक्तदोषातिक्रमः । सोऽपि नेत्र स्ववेद्यताया भ्रान्तिरसत्य थैव दोष इति चेत्, निर्लीनत्वाद्वेदकताक्यैः । वेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वायोगात् ।

अविद्याविशिष्टज्ञानस्य विरोधान्न निवर्तकतेत्यपि बोध्यम् । नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितत्यागं दर्शयितुं द्वितीयकल्पमाशङ्कते (शुद्धं तर्हीति) जिज्ञासोर्वेदित्व मित्यनुपद्यते । दूषयति (जिज्ञास्यमपीति) अशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य ज्ञानविषयत्वसंभवेऽपि फलाभावाज्जिज्ञासा नोपपद्यत इत्युक्तं, शुद्धस्य तु ज्ञानविषयत्वं प्रत्येवायोग्यत्वात् जिज्ञास्यत्वं नोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह (अपीति) ननु शुद्धब्रह्मजिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्येष्यमाणं ज्ञानविषयत्वं नाभिमतं, किन्तु यथा शाखाया चन्द्रसंबन्धाभावेऽपि तत्संबन्धभ्रमाच्छाखायां चन्द्रमा इत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षणम्, तथा विशुद्धजिज्ञास्य मित्यत्रापीष्यमाणं ज्ञानमुपलक्षणमेवेति शङ्कते (शाखेति) (कथमिति) दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं । यथा दृष्टान्ते शाखालक्षणोपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वं तथा दार्ष्टान्तिकेऽपीष्यमाणज्ञानलक्षणोपलक्षणाधीनज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः । तत्प्रयुक्तदोष – अशुद्धत्वजडत्वादि (सोऽपीति) स - उपलक्षणाधीन । सत्यमिथ्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोपलक्ष्यत्वसंभवादिति भावः । उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्य भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धतायामित्यनवस्था स्यादिति स्वयमेव 'स्ववेद्यताया भ्रम इत्युक्तम्' (विलीनमिति) स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यवद्रूपवेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वायोगेन स्ववेद्यत्वाभावे उपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेद्यत्वकस्यतो नोपलक्षणीभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति कथञ्चिद्प्यवेदकत्वाभावात्, अवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य भ्रमत्वाच्चानतत्वाबेदकत्वं संभवतीत्यर्थः । भ्रान्तिसिद्धप्रातिभासिक स्वविषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभवेनोपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानवि

उपलक्षणपर्यालवननैष्फल्याच । शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्था जिज्ञासा, अन्ततस्तस्यास्तादर्थ्यात् । शुद्धता ध्यवसायार्थं सास्यात् ननु शुद्ध्यर्थमिति चेत् न तदध्यवसा येनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्य, अन्यथा नैष्फल्यात् । आरोपि ताशुद्धिनिरसनासाफल्यमिति चेन्न, आरोपसंभवे नित्यशुद्ध्ययोगात् । उपरक्तेऽपि स्फटिके शुभ्रत्ववत्तत्सभव इति चेन्न, भावानभिज्ञानात् । न हि वयमारोप्यदोषत्वेनाशुद्धिं प्रसञ्जयाम' ब्रह्मण्येव कुदृष्टिक ल्पित निविधदोषदृष्टेरभ्युपगमात्, किन्तु भ्रमाधाधारतया ।

षय वस्यैव प्रातिभासिकस्यवस्तुशक्यतया उपलक्षणपर्यालवन नैष्फ ल्यमित्याह (उपलक्षणेति) स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यनन्तर मसत्यश्चेति यदिपाठः तदाज्ञतया तत्स्वरूपस्पर्शानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्यकेना पि मिथ्यार्थेनासंस्पर्शादितिभावः। भ्रान्तिरसत्यश्चेत्यस्यत्वसत्यत्वेपिभ्रा न्तित्वाद्दोषइत्यर्थ.। यत्र स्वसमानसत्ताक यज्ज्ञान तद्विषयत्वमेव जड त्वादिप्रयोजकमित्यसत्यश्चेत्यस्यभाव. । स्ववेद्यतायाभ्रान्तिरित्यत्रोत्तरं "विलीनमित्यादि" असत्यश्चेत्यत्रोत्तर मुपलक्षणेति (किमर्थेति) शु द्ध्यतिरेकेणाविद्यानिवृत्तेरभावादितिभावः। नन्वस्तु ब्रह्माभेदार्था जिज्ञा सा "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवती" तिब्रह्माभेदस्यापि फलतयाप्रतिपादनादि ति तत्राह (अन्ततइति) अभेदस्यनित्यसिद्धतया साध्यत्वायोगात्तत्साध्य तोक्तिरपि शुद्धावेवपर्यवस्यति , सापिचेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेतिभावः । (तदध्यवसायेनेति) शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिसिध्यर्थेन भवितव्य- मित्यर्थः। (आरोपिताशुद्धीति) नित्यशुद्धचध्यवसायस्येति शेष। नि त्यशुद्ध्यध्यवसायेसति प्रतीयमानकर्तृत्वादिरूपाशुद्धेर्मिथ्यात्वज्ञाने न साधनानुष्ठानेन तन्निवृत्तेस्साफल्यमिति भाव । नित्यशुद्धे परमार्थ त्वादारोपिता शुद्ध्यासङ्गविरोधइति सदृष्टान्तशङ्कते (उपरक्तइति) (ब्रह्मण्येवेति) " तदिदंविविधकुतर्क कल्पकल्पित " मितिभाष्येणत थावगमादितिभाव. । शुक्तिरजतादौ पराभिमतमिथ्यात्वमभ्युपगम्या विशेषात्परीक्षस्थलेपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् । (भ्र माधाधारत्वेति) अशुद्धिमसञ्जयामइत्यनुषङ्गः । आदिशब्देनतत्रार्यसु स्तु'पशोर्गुमोहादि । अस्मदभिमताशुद्ध्याश्रयत्वे नाय दृष्टान्तइत्या

न तथास्फटिकस्स्वयं स्वात्मनि रागमध्यस्यति । नच तत्कर्तृकोऽन्य कर्तृकोवा रक्ततोध्यासस्तच्छ्वेतिमाख्यशुद्धिविरोधी । इहतु स्वदोषेण ब्रह्मणि स्वयमेव चंभ्रम्यमाणे कथं भ्रान्त्यादि प्रयत्नीकृतामयी शुद्धिः । निया भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादिवत्सत्वतो नास्तीति निस्तारइतिचेत् , स्थितंतर्हि विचारनैष्फल्यम् । असत्येव भ्रान्तिस्सतीव भातीति तन्निवर्तनफलमितिचेत् न तत्सत्वभ्रममन्यन्वमिथ्यात्वविकल्पे सद्वितीयत्वानवस्थयोरन्यतरापातात् । स्वरूपेण ब्रह्मनभ्राम्यति, किन्तु जीवेश्वररूपाभ्यामितिचेत्, हन्त एका व्याहर्ति परिहर्तुमनेकामुपादत्से, कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावः,

---

ह (नतथेति) (स्वात्मनीति) इदञ्च ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वादुक्तं । वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वमात्रे, अन्यविषयारोपस्यापि दोषत्वात् । अध्यासस्य सविषयत्वाद्रागस्यच प्रकृतत्वाद्राग मध्यस्यतीत्युक्तं । अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् । एव भ्रमरूपाशुद्ध्यभावाद्दृष्टान्तवैषम्यमुक्तं , इदानीं तदंगीकृत्यापि वैषम्यमाह (नच तत्कर्तृकइति) अन्यकर्तृकइतिदृष्टान्तार्थं । भ्रान्तिरूपाशुद्धिस्सत्यपि नश्वैत्याख्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं । तर्हि तद्वदेव प्रकृतेपि शुद्ध्यशुद्ध्योरविरोध एवास्त्वित्यत्राह (इहत्विति) (स्वदोषेणेति) अविद्ययेत्यर्थः । इयमप्येका शुद्धिरित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं । यद्यप्यविद्या स्फटिके लौहित्यवदारोपिता , आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयामइतिचोक्तं । तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमितिभावः । भ्रमाश्रयत्वं नजीवेश्वररूपाभ्यां, किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण स्वयमेवेत्युक्तं । भ्रान्त्यादीत्यादि शब्देनाविद्यागृह्यते । (विचारनैष्फल्यमिति) सत्वाभावेऽसत्त्वनियमा दसतश्च निवृत्त्ययोगादिति विवक्षितं । (तन्निवर्तनमिति) भ्रमसत्त्वगोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थः (अनवस्थेति) तत्सत्त्वभ्रमस्य मिथ्यात्वे पुनर्निरसनीयाभावान्नैष्फल्यं , तत्सत्त्वभ्रान्तिरप्यसत्येव सतीव भातीतिचेदनवस्थेत्यर्थः । यद्वा आरोपिताशुद्धीति भावप्रधानोनिर्देश , आरोपविषयत्वमितियावत् । (आरोपेति) आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः । उपरक्ते- रक्तिमारोपविषये (आरोप्यदोषत्वेनेति) दोषारोपविषयत्वेनेत्यर्थः । (स्वरूपेणेति) शुद्धेस्स्वरूपगतत्वान्न विरोधइतिभावः । तस्य - ब्रह्मण॰ । तद्भावः - जीवेश्वरभावः । जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्त

कथं सर्वज्ञोपि भ्राम्यतीति विवक्षाप्युत्तिष्ठेत, कथञ्चैकआत्मा युगपत्सर्व ज्ञमज्ञञ्चात्मानमनुसन्दधीत, प्रपञ्चयिष्यतेचैतत्। उत्तत्रानुनित्यशुद्ध त्वश्रुत्यादि विरोधः। किंचोभयात्रभिमतस्य तदनित्यत्वं, उत्तरैकाव धिमत्तयावा, पूर्वैकावधिमत्तयात्वा, नाद्यः — त्रिवर्गापवर्गयोरैक्य रात्यप्र सङ्गात्; वैराग्योपदेशादि वैयर्थ्यात्; अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिवि रो धाच। अतएव नद्वितीयः - बन्धमोक्षयोर्व्युत्क्रमता प्रसंगात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादिनैष्फल्याच। तृतीयस्तु न शुद्धेर्नि त्यत्वरूपैक्ये स्यात्। निरवच्छिन्नसत्ताविरवयो र्नित्यत्वैरात्। अ तिरेकेच सएव सत्यासत्यविकल्पावतार इति। यद्यप्यस्मन्मते निय शुद्धईश्वरः साध्यशुद्धिः क्षेत्रज्ञश्च जिज्ञास्येते। तथापि नप्रतिबन्दी, ईश्वरशुद्धेरसाध्यत्वात्। जीवशुद्धेस्साध्याया अपि स्वरूपान्यत्वसत्यत्वा च। उदारगुणसागरः परमपुरुषः स्वाराधनात्मक शास्त्रार्थसप्रीतस्त्रि वर्गमपवर्गंच प्रयच्छतीतिहि प्राचीमर्यादा।

राभावाच्च ब्रह्मस्वयमेव कल्पयतीतिवक्तव्यं, ततश्च ब्रह्मणो भ्रान्तिरनि वार्येतिभावः। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वात्तत्रापि भ्रमोनुपपन्नइत्याह (कथमि ति) जीवेश्वरभावौचानुपपन्नावित्याह (कथञ्चेति) सर्वज्ञः - ईश्वरः। अ ज्ञोजीवः (उत्तश्चेति) शुद्धिर्नित्यानित्यावेति विकल्पे द्वितीयकल्पइत्य र्थः। नाद्यइत्यत्र वैराग्योपदेशवैयर्थ्यं हेतुः तत्र हेतुस्त्रिवर्गेति। हेत्वन्त रमाह (बन्धमोक्षयोरिति) (व्युत्क्रमतेति) शुद्धेर्विनाशेसंसारोत्थाना त् शुद्धिकालेचविरोधेन संसारासंभवादितिभावः (अतिरेकेचेति) स त्यत्वे अद्वैतहानिः, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यता, नहि मिथ्यावस्तु सहमा नो मुमुक्षुर्मिथ्योपादनार्थं श्रवणादौ प्रवर्ततइतिभावः। ननु अनित्यशु द्धियोगिनो नित्यशुद्धियोगिनश्च जिज्ञास्यतायास्सिद्धान्ते समर्थनात्कथ मयं विकल्पश्शोभते तत्राह (यद्यपीति) आश्रयभेदाच्छुद्धच शुद्धयो र्नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमतशुद्धेः स्वरूपादन्यत्वान्न साध्यत्वविरोधः, सत्यत्वान्न मिथ्यात्वप्रयुक्त जिज्ञास्यत्वविरोधः। अशेषविशेषशून्यत्वानाद्य विद्यान्धकारितत्वाभ्यां जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातं प्रकारान्तरेण दर्शय ति (उदारेत्यादिना) प्राची वैदिकी। भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्यतेत्यत्राह

सयदि स्वयमेव प्राप्येत् स्वाश्रितत्राणोपयिक गुणहीनोवा, न तर्हि जिज्ञास्यः, स्वलक्षणेप्यशक्त्येति न्यायात् । कल्पितसार्वज्ञ्यादि योगात् तदभावेपि तीर्थादिवद्वातस्य भजनं स्यादिति चेन्न, कल्पितस्य मात्रे स्यादेर्जिनादिष्वपि सिद्धे· तदुपसत्तिप्रसङ्गात् । सर्वेष्वेतु न तत्स्थति रितिचेन्न, अविशेषात् । महाजनपरिग्रहा द्विशेषइतिचेन्न,सर्वेषां सर्वतस्सम्भ्रत्वमिच्छता क्वचिदपि प्रामाणिकत्वादि लक्षणमहत्त्वस्यासिद्धेः,प्राचुर्यस्यनि गानादप्रयोजकत्वाच्च । यत्तुतीर्थादिवदिति तत्तदासद्धेन,यदित सेवयेवतदुप सत्या प्रसाद्योन्य' । नहि क्रियातच्छक्त्यपूर्वाण्येन फळन्तीति नैगम पन्थाः ।

(स्वलक्षणइति) तत्वतस्सार्वज्ञ्याभावेपि कल्पितसार्वज्ञ्यात्फलप्रदानो पयोगिभूताराधनाराधक तद्दिष्टपरिज्ञानसम्भवात् , तदभावेपि ध्यानादेः पुण्यतीर्थ स्नानादिवद् दृष्टार्थत्वसंभवाच्च कथं ब्रह्मणोनजिज्ञास्यत्वमिति शंकते (कल्पितेति) सार्वज्ञ्यादीत्यादिशब्देन फलप्रदानोपयोगि द यादिगुणान्तरगृह्यते । (सर्वैरिति) तथाच तत्र नव्यावहारिकं सार्व ज्ञ्यमितिभावः । (अविशेषादिति) कैश्चित् ब्रह्मण्यनभ्युपगमादिति भावः । महत्त्वं प्रामाणिकत्वं उतप्राचुर्यं , नाद्यइत्याह (सर्वेषामि ति) सर्वे सर्वत्रभ्रान्ताइतिहि युष्माभिरिष्यते , सर्वस्य मिथ्याचार्ङ्गी कारात , ततश्च युष्मन्मते कस्यापि तत्वदर्शित्वलक्षणमहत्त्वंनसिध्य तीत्यर्थ । आदिशब्देन तत्वार्थोपदेशित्वं गृह्यते । तदतिरिक्तं नप्रामा णिकत्वं , भ्रान्तस्यापि प्रामाणिकत्वे शुक्तौ रजतभ्रमवतोपि प्रामाणि कत्वापत्तेरिति भावः । नद्वितीयइत्याह (प्राचुर्यस्येति) (यदीति) य था तीर्थादिसेवयेश्वरः प्रसाद्यः, तथा यदीश्वरसेवयान्यः प्रसाद्यस्स्यात् स्यात्तीर्थादि तुल्यतेत्यर्थः (क्रियेति) अयं कर्ममीमांसावृत्तिकारान्तर पक्ष । विनष्टमपि कर्म कालान्तरे फळ जनयतीति स्वभाव , अन्यवहि तोत्तरकाले यथा कार्यंतथाऽयं केषाञ्चित्स्वभावइति तेषामाशय । शक्तिरितिभट्टपक्ष. । अपूर्वमितिगुरोः । (नैगमइति) " सएवैनंभूति गमयति " " सएनंप्रीत-प्रीणाति " " इष्टापूर्तंबहुधाजातजायमान विश्वबि- भर्तिभुवनस्यनाभि तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचन्द्रमाः" "सवाएषमहा नजआमान्नादोवसुदान " इत्यादिश्रुतिभिः " लभतेचततःकामान्मयै

उक्तन्यायेन जैनगन्धिवेदान्तिमतेपि जिज्ञासानुपपत्तिर्द्रष्टव्या । तदेतद खिलमन्तर्निधाय ब्रह्मशब्दाभिधेयमुभय लिंगं सर्वेश्वरं प्रस्तुत्यतस्यैनार्भसूत्रे विवक्षितत्वमाह " तापत्रयातुरैरमृतत्वायसएवजिज्ञास्य " इति ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ॥

चविहितान्हितान् " "अहंहिसर्वयज्ञानां भोक्ताचप्रभुरेवचे " त्यादिस्मृतिभिः " फलमतउपपत्ते " रित्यादिसूत्रैः " फलसंविभत्सयाकर्मभिरात्मानंपिप्रीषन्ति सप्रीतोलंफलाये " त्यादिद्रमिडभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रदत्वावगमादितिभावः । भास्करादिमतेपि जिज्ञासानुपपत्तिमाह (उक्तेति) भेदाभेदवादित्वेनानैकांतिकत्वत्वादित्वाज्जैनगन्धित्वं । ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाज्जिज्ञासानसंभवति । ब्रह्मणोनित्यशुद्धत्वे तदभिन्नस्यापि जीवस्यनित्यमुक्तत्वा त्तदर्थाजिज्ञासानसंभवति । जीवाशुद्धया तदभिन्नस्यब्रह्मणोप्यशुद्धत्वात स्वरक्षणेप्यशक्तस्येति न्यायाज्जिज्ञास्यता नसंभवती यदि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

इति वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां

चण्डमारुताख्यायां जिज्ञासानिरूपणंनाम-

द्वितीयस्कन्धः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ तृतीयो वादः ॥

त्रय्यन्ताः कर्मभागेन सौहार्दं समधिश्रिताः ।
मुक्तिं यद्भजना दाहुस्तमनन्तमुपास्महे ॥

(त्रय्यन्ताइति) सौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्वंचोच्यते । एकार्थतत्वलक्षणसंबन्धस्य विवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादकविरोधाभावोऽपिदर्शितः । सौहार्दसमधिश्रिता यद्भजनान्मुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयोस्संबन्धोऽप्युच्यते । एवमैक्ये हेतुमाह (त्रय्यन्ताइति) उत्तरभागत्वात्पूर्वभागेनैक्यं युक्तमितिभावः । अनेन व्याख्येयैक्याद्व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितं । मुक्तिमित्यनेन विरुद्धफलत्वान्नैकशास्त्र्यमित्येतत्परिहृतम् । अनन्तशब्देन वस्त्वपरिच्छेदमुखेनान्तर्यामित्वाभिधानात् सर्वकर्मणांतदाराधनात्मकतया उपासनांगत्वसंभवस्सूच्यते । एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्यैकग्रन्थ्यपर्यन्तैकशास्त्र्यं प्रतिज्ञास्यन् तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेपि एकैकदेशव्याचिख्यासया प्रवृत्तयोरैकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसाद्वयस्य तथैवकरणान्नैकग्रंथ्यंयुक्तमित्याशंक्य विचारस्य"स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति विध्यधीनत्वपक्षे तद्विधिबलात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येवबुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्याधीतत्वादुक्तरीत्यैव बुद्धिरुत्पद्यते अतःकृत्स्नगोचरविचारः प्रथमंकर्तव्यतयाप्रतिपन्नः, नतु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः उत्तरभागविचारः कर्तव्यइत्येवंरूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते, अतोविचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिघृक्षया प्रवृत्तंविचारशास्त्रं प्राथमिकस्वारसिकबुद्धिमनुसृत्यसामान्येन वेदार्थविचारोद्देशेनप्रवृत्तमितिवक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्यकृत्स्नविषयत्वं साधयति ।

भ्थितं तावदध्ययनविधिनाध्यापन विधिनावा प्रयुक्तमध्ययनंसांग सशिरस्कं कृत्स्नं स्वाध्यायविषयमिति । रागतोविधितोवा प्रयुक्त स्तदर्थविचारोऽपि कृत्स्नगोचरः, तयोस्सङ्कोचकाभावात् । ननु विधि प्रयुक्तौ माभूत्सङ्कोचः रागप्रयुक्तौतु स्यात् यावद्रागंप्रवृत्त्युपपत्ते, मैव विकल्पासहत्वात् । किं ब्रह्मणि विचारसङ्कोचः, किंवा कर्मणि,नाद्य पुरुषस्य चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्, क्रमेण भोगसभवे विरो धाभावाच्च । सन्तिह्युभयभावनास्तथाविधाः । यस्यतु क्वचित्कोरागः तस्यैकदेश विचारेकाविचिकित्सेति चेन्न,

---

(स्थितंतावदित्यादिना) अध्ययनस्य कृत्स्नविषयत्वं विचारस्य कृत्स्नविषयतासाधनार्थं । नन्वध्ययनस्य कृत्स्नस्वाध्यायविषयतानयुक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ "वेदानांकिश्चिद्धीत्य ब्राह्मण"इत्येकदेशाध्ययनप्रतीतेः । अत एव नतद्विध्यधीनविचारोपि कृत्स्नविषय । परविधिप्रयुक्तौच कृत्स्नवेदाध्यापनासंभवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मात्रविषयत्वासंभवा च्च । किश्चिद्ध्यापनमत्रिणाचार्यकसिद्धेर्नतत्प्रयुक्तमध्ययनं कृत्स्नविषयमित्यत्राह । (अध्ययनविधिनाध्यापनविधिनावेति) स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य कृत्स्नविषयत्वात् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनसिद्धिः, वेदानामित्यस्यसंज्ञापरत्वान्नसङ्कोचकत्वं । अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽपि अध्यापनविधिना अध्ययनविधिसिद्धस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्य कृत्स्नविषयस्यैवाध्ययनस्य स्वांगभूतोपनयनद्वारतया स्वीकारादध्यापनविधि कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनं प्रयुङ्क्त इति नतन्मुखेनाप्यध्ययनसङ्कोचायत्राशङ्काभा व । तयो - विधिरागयोः । (नन्विति) अध्ययनविधिर्यदार्थज्ञानप र्यन्तः तदा तत्प्रयुक्तविचारस्सर्वत्रसिद्ध्यति, रागप्रयुक्तौतुविचारस्तत्साध्यनिर्णयोवा नस्वतः पुरुषार्थः, अपितु पुरुषार्थसाधनतया, अतो यस्ययत्पुरुषार्थरागसभवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छास्यादितिवि चारस्सङ्कोचमर्हतीतिभावः । त्रिवर्गापवर्गयोः परस्परविरोधादेकस्यैभ यत्ररागासभवमाशक्याह (क्रमेणेति) उभयभावनाः - कर्मब्रह्मोभयभावनाश्चतुर्मुखादयः । (यस्यत्विति) यद्यपि सर्वेसर्वपुरुषार्थ रागयोग्याः तथापि तत्तत्कर्मानुरोधान् यस्यचित्क्वचिदेवेच्छानायते, अत

स्य चैकान्ततोपक्रान्तमते द्विवर्गमात्रनिष्ठस्य वेदोदितेषु चतुर्ष्वप्यनास्था, यस्य धर्मकामपरता, तस्य केतिप्रसङ्गात् । अन्यतरस्थानविचारः स्वार्थप्रवृत्तामीमांसेति चेत्, तुल्यं निकाण्डद्वयामपि । तिष्ठतु पुरुषार्थराग कृत्स्नप्रवचनादिरागादपि कृत्स्नविचारस्समस्ति, येन नब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः । कर्ममात्रेच विचारं सङ्कोचयन् कबन्धमीमांसकस्तु राहुमीमांसकैरपि प्रतिक्षेप्य, सिद्धेपि व्युत्पत्तिसंभवात् । अप्राप्तेस्वतः पुमर्थेच विषये प्रवृत्त्यङ्गत्वेपि, श्रवणादियोगादर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषत्वेपि,

---

एतदीयपक्षद्वयविकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसाशास्त्रं प्रवर्ततेतिभाव । (यस्येति) द्विवर्गः - अर्थकामौ । वेदोदितेषु - वेदप्रतिपन्नसाधनकेषु । तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः प्रवृत्तिरेवन स्यादितिभावः । (तुल्यमिति) उभयार्थानुसारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकृतपुरुषानुग्रहस्यापि सम्भवा दुभयार्थानुसारेण मीमांसायाः सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेतिभाव । एवंचतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसंभवात्तदर्थं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता । इदानीं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां हेत्वन्तरमाह (तिष्ठत्विति) रागात्कर्ममात्रेविचारसङ्कोचइतिपक्षेदूषणं सूचयन्नेवकर्ममात्रे विचारसङ्कोचं प्रकारान्तरेणाशंक्यपरिहरति (कर्ममात्रइति) कबन्धमीमांसकस्त्वितितुशब्देन रागात्संकोचयन् प्रथमपक्षदूषणेनैवनिरस्तइतिसूचयति । शंकाचेत्थं - ननुब्रह्मणोविचारस्संभवति सिद्धव्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशक्तेः । तत्त्वरेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावादुपासनविधिशेषत्वेनार्थवादत्वेन स्वार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्प्रामाण्याभावादिति । (राहुमीमांसकैरिति) एकशास्त्रत्वसमर्थनार्थमप्रयतमानै रपीतिभावः । प्रत्युक्तिप्रकारमाह (सिद्धेपीत्यादिना) (अप्राप्तइति) "अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे" इत्येतत्पूर्वेण सम्बध्यते । अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेपि पूर्वोक्तानिरतिशयपुरुषार्थ प्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिश्रवणादौ प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः . (उपायानुष्ठानेति) रात्रिसत्रन्यायेपेक्षिताफलरूप प्रतिष्ठादिवदुपासन विध्यपेक्षितफलरूपविषय दा

तदुपयोगित्वादर्थज्ञानापेक्षेति ।

धेऽपि नव्युत्पत्तव्यर्थं । यथमन्यत्रमेव प्रतिभ्रमइतिभावः । इतिप्रतिवचन
स्याक्षरान्वयः । यद्वा (शास्त्रमीमांसकैरिति) अतस्तैर्नपदशक्त्यापतिभाव
रूपान्धमीमांसकैरेव सपाशंकायां भवद्भिः कथं प्रव्युत्पत्तव्याशंकायां प्र
वृत्तिमयत्नमाह (सिद्धेपीत्यादिना प्रयोगान्वीतीत्यन्तेन) (स्वतइति)
प्रवृत्तिनिवृत्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिशयपुरुषार्थस्य स्वेनापिलब्धुंयोग्य
त्वेनानुसंहितस्य श्रवणं प्रीतिश्चपुत्पत्तव्येति नप्रयोजनाभावः । ननु य
दि श्रवणादेव प्रीत्यर्थं प्रमाणबोधनं तदाचाटोपचक्रन्दनादि वाक्यवदयथार्थ
त्वेपि प्रीतिसंभवान्नतस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं , अतः प्रामाण्यलाभार्थमुपास
नानुष्ठान शेषतया कार्ये प्रामाण्यं वाच्यम् , तथाचारोपितेनाप्युपासन
सिद्धेर्न ब्रह्मणिवेदान्तानां प्रामाण्यमित्यत आह (अर्थज्ञानस्येति) स्वातंत्र्यं
उपायानुष्ठानमनपेक्ष्य प्रयोजनपर्यवसानं । (तदुपयोगीति) तच्छब्देन
स्वातन्त्र्योपायानुष्ठाने विवक्षिते । अयंभावः , चाटोपचक्रन्दनादाव
प्यर्थतथात्वज्ञानादेव प्रीतिः । नत्वारोपि ताहृशभ्रमादेवप्रीतिः बाध
काभावेनौत्सर्गिक प्रामाण्यत्यागायोगात् , वाक्यान्तरेण तत्प्राप्त्युपायवि
धानाच्च । उपायानुष्ठान शेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षित फलसमर्पकतया
प्रामाण्यं स्वर्गाद्यर्थवादवत् , विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं - वाय्वैक्षे
त्यादिवदत्र बाधकाभावात् । “ तस्मिन्वदन्त ” रितिसिद्धवदनुवादा
त् , “ ततोमांतत्वतोज्ञात्वा ” “विदुःकृष्णंब्राह्मणास्तत्वतोये ” इत्यादि
ना तत्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वश्रवणाच्च । स्वातन्त्र्यपक्षे तत्प्रेप्सापूर्वकत
त्साधनप्रवृत्त्यादि मुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । अत्रच स्वा
तन्त्र्यपक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोः
“ चित्रयायजेत पशुकाम ” इत्यादिना तत्साधनविधानवत् ब्रह्मपर
वाक्ये ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य पर्यवसिते तत्प्रेप्सोरुपासनादि विधान-
मित्येकः प्रकारः , अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः । यद्वा “ तपांसिसर्वाणिच
यद्वदन्ती ” ति सर्वस्य तपश्शब्दविवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वाव
गमात् “ तन्त्वौपनिषद ” मितिच तथाऽवगमात् सर्वजगत्कारणत्वस
र्वान्तर्यामित्व सर्वशेषित्व सर्वफलप्रदत्व सर्वकर्माराध्यत्व सकलविद्या
प्रत्यायत्वमुक्तप्राप्यत्व निरतिशयानन्दत्वादि विशिष्टब्रह्मस्वरूपं प्रति

कर्मशेषभूतस्यात्मन शास्त्रान्तराद्विचारइति वदतापि शारीरक शास्त्रै कदेशइति स्वीकर्तव्यम्, अन्यथास्तदयोगात् । तेनैव दन्तिभुक्तकपित्थवद्यथा येन निस्सारएव वेदान्तइति नास्तिकाभिप्रायनमपि गूयते । अस्तु तर्हि अतो कतिपयतया विचारसङ्कोच अतिशयितपुरुषार्थप्रतातौ " स्थितेऽरविन्दे " इति न्यायाप्रतापादिति चेन्न, कर्मविचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात् । अ स्त्विति चेन्न, प्रयक्षविरोधात् । अतिशयितपुरुषार्थे प्रतीयभावात्कस्यचि दुपपत्तिरिति चेन्न । तदभावस्तस्य मध्यन्तभागानध्ययनाद्वा तत्सहका रिविरहाद्वा, नाद्य - विधे कृत्स्नविषयत्वज्ञापनात् । नद्वितीय - सागा ध्ययनादेव तत्रापि तत्सिद्धे । नहि सांगाध्ययनविधिस्तत्रैव सपेमार, अन्यत्रापि तत्प्रसगात् । तथाचेशास्त्रशास्त्रारम्भ । तत्सिद्धान्यगादि

पायम्, अत्राप्येतादृशब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यवसा नेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपसर्जनतया प्रसक्तोपायानुष्ठानेनापि पु रुषार्थपर्यवसानमित्यपर प्रकार, अत्रच नवाक्यभेद । उपायानुष्ठान शेषत्वेतु उपायविधेयपेक्षित विषयफलार्पकतया उपसर्जनतया ब्रह्मप्र तिपादन, अत्रापि नवाक्यभेदइति । प्रसङ्गात्कर्ममीमासकैकदेशिनापि - नैव शङ्कायितयाह (कर्मशेषेति) (अन्यतइति) शास्त्रैकदेशादन्यतइ त्यर्थ (तेनैवेति) अतस्तन्निरासोपि नास्माकमेव भरइतिभाव । (अ स्त्विति) तथाच चतुर्ष्वपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोक्तिगतइ तिभाव । तत्सहकारीति व्युत्पत्त्यादिक विवक्षितम् । (तत्रापीति) कर्मभागइव ब्रह्मभागेपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिसिद्धेरित्यर्थ । (तत्रैवेति) मध्यन्तभागे । तथाच ब्रह्मणि विचार सङ्कोचयतस्त्वयाभिमता ब्रह्ममीमा सापि नस्यादित्यपिहृदयम् । नचायमिष्टप्रसङ्गइत्याह (तथाचेति) श न्यत्रापिसपेमारे । (तत्सिद्धावपीति) व्युत्पत्त्यादिसहकारि सिद्धावपी त्यर्थ । तथाच सत्पथवर्त्यनुग्रहाय ब्रह्मविचारार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तिर्युक्ता । यद्यप्यन्येष्वनुग्राह्या तथापि दुर्वासनादाढर्यात्पेपाश्वि त्वमण्यव जिज्ञासा । तदभावात् " स्थितेऽरविन्दे " इतिन्यायेन येषाश्चित् ब्रह्मण्येव जिज्ञासे ति नैरन्तर्येणभयजिज्ञासासम्भव इति सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्र

दुर्वासना दार्ढ्यादपथे प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इतिचेन्न, त्वयापि विविदि षासाधनाधिकारे कर्मणां सत्पथत्वस्वीकारात् ।

तथापि तद्विचारस्य शारीरक शेषइतिचेत्, सिद्धं शास्त्रैक्यं । कर्मस्वरूपा दिविचारमन्तरेण विविदिषार्थविनियोगायोगात् । वेदनार्थविचारापेक्षेपि किंतु न. । भगवदीय सुकृतविशेषमृदितकषायस्य कस्यचिदयत्नेनविविदिषोपत्तौ किंतदर्थकर्मविचारेणेति चेन्न, तथैवकस्यचिदत्यन्तमृदित कषायस्य जाति स्मरणादितः सिद्धज्ञानतया शारीरकेप्यनारंभात् । तदर्हस्य तदारभइतिचेत्,

---

प्रवृत्तिरितिभाव । (त्वयापीति) सत्पथत्वस्यनुग्रहेपि कर्माधिकारयंतुग्र हाय कर्ममीमांसापेक्षितेति भावः । (तथापीति) सत्पथत्वस्वीकारेपि विविदिषार्थकर्मणामेव सत्पथत्वं , तानिच यज्ञादिकर्माणि प्रसिद्ध यज्ञा दिभ्योभिन्नानि मासाग्निहोत्रवत , तद्विषयविचारश्च विविदिषार्थत्वादि चिन्तैव, तथाच तद्विचारस्यसत्पथत्वेन स्वीकृतकर्मविचार शारीरकशे षत्वात्तत्रैव क्रियते , जैमिनीयकर्म विचारश्च प्रसिद्धकर्मविषयः - तेषां चापथत्वात्तद्विचारोपि तथेति नतत्रैकशास्त्र्यमित्यर्थः । (कर्मस्वरूपेति) विविदिषार्थकर्मणामन्येषांच मासाग्निहोत्र नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु , नित्यकाम्य ज्योतिष्टोमवद्विनियोग पृथक्त्वमात्रवास्तु , सर्वथापि कर्म स्वरूपविचारा भावेऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थ विनियोगेनयुक्तः , वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतोवश्यापेक्षितः कर्मविचारइति तत्रैकशास्त्र्यमित्यर्थ । भवद्भिर्विविदिषार्थत्वा नङ्गीकाराद्भवत्पक्षे कथं तच्छेषतयैक शास्त्र्य मित्यत्राह (वेदनेति) विविदिषार्थकेवेहि कर्म मीमांसा कयाचिद्ब्रह्मजि ज्ञासोपयोगिनी , वेदनार्थत्वे त्वङ्गविषयत्वादङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिन्नेति भावः । (भगवदीयेति) तथाच तत्र ब्रह्ममात्रे विचारस्यैवोचस्संभव तीतिभावः । मृदितकषायस्येत्यनेन " कषाये कर्मभिः पक्व " इतिस्मृ त्यनुसारात् प्रतिबन्धकपापापनोदनेन कर्मणां विविदिषार्थत्वं यज्ञादि वाक्ये विवक्षितमिति सूचितम् । (जातीति) जन्मान्तरसुकृतविशे षाज्जातिस्मरण धर्मरुच्यादिक यथा सिद्ध्यति तथा ज्ञानमपि येषांसिद्ध ' स्वयमागतविज्ञाना " इत्यादिप्रमाणानुसारात तान्प्रत्यनुपयोगात् ब्र ह्ममीमांसापि व्यर्थैत्यनारभस्यादित्यर्थ । तदर्हस्य--ब्रह्मजिज्ञासो ।

एवमुभयार्हस्य उभयारंभइतिनुल्यं । नह्यनधिकारिणंविधिरिष्टुक्ते ;
रागोऽपितथा । नह्यशक्तनीयमर्थ वेदोऽपि विदधातीतिन्यायात् ।
यदा च यावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञानमपवर्गोपायइतिसेत्स्यति तदा तदुपचयार्थं
तदर्थविविदिषानुरूपयैव सत्कर्मणानियानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यंभावी ॥

(उभयार्हस्येति) कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासोः कृत्स्नविचारारंभ । कर्मविचारापेक्षा
नियमाभावो नैकशास्त्रत्वभञ्जकः - तथा सति जन्मान्तरीयसुकृतवशा
द्वेदप्रामाण्ये सुदृढविश्वासपुरुषस्य प्रमाणलक्षणस्या नपेक्षितत्वात्तस्या
प्युत्तरलक्षणैरैकशास्त्र्यं न स्यादिति भावः। ननु उभयार्हं प्रतिकृत्स्नवि
चारारंभोपमिति कुतः, एकैकार्हं प्रत्येकैकारंभइति कुतो नस्यादित्यत्रा
ह (नहीति) विचारोहि विधिप्रयुक्तोवा स्यात्, रागप्रयुक्तोवा स्यात्,
तत्राध्ययनविधे रर्थज्ञानकामाधिकारकत्व पक्षे विचारस्याध्ययनविधि
नाक्षेपाद्विधिप्रयुक्तता, नचाध्ययनविधिः कृत्स्नार्थज्ञानकामाधिकारकः,
तत्राद्यर्थस्यार्थज्ञान कामनयास्तत्तद्भागस्या ध्ययनाधिकारएवे कृत्स्नाध्ययन
नियमानुपपत्तेः। तथाच तद्विधिमूलविचारोऽपि तादृशाधिकारि विषय
कएव। अतो नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः, तस्यानधिकारि
णं प्रत्यप्रवर्तकत्वात्। रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि साङ्गाध्ययनविधेः कृत्स्नगोच
रतया तदधीनापात प्रतीत्युत्थापित रागोऽपि कृत्स्नार्थज्ञानगोचरेऽत्
तइति विध्यधीनस्तदुपाय विचारारागः कृत्स्नार्थज्ञानकामं प्रत्येव प्रव
र्तकः, विधिवदेव तस्याप्यनधिकारिणं प्रत्यप्रवर्तयत्वात्। अत्रच फल
रागोऽधिकार स्थानीयः तथाच उपायरागः स्वस्मिन्नधिकारिस्थानीयं फ
लार्थिनमेव प्रवर्तयति विधिवदित्यर्थः। (नहीति) अशक्तनीयार्थविधा
यकत्वं यथावेदस्य न संभवति, तथानधिकारिप्रवर्तकत्वमपि विधिरा
गयोर्नसंभवतीत्यर्थः। एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचं
पुरुषविशेषेऽभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतया कृत्स्नविचारारंभस्समर्थितः
वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे विविदिषार्थत्वेवा ब्रह्ममात्रे विचारसं
कोचः क्वापि पुरुषे नसंभवतीत्याह (यदाचेति) यद्यपि वेदनार्थत्वे त
दुपचयार्थं कर्मापेक्षा, विविदिषार्थत्वेतुकथम्, उत्पन्नायास्तस्यास्स्वय

नच जन्मांतरकर्मबलाद्यात्रजीवं विविदिषा स्यादितिनिश्चेतुं शक्यं, प्राक्त नैरयतनैर्वा प्रबलैर्विरोधिकर्मभिः तत्प्रतिबन्धशंकयापि नित्यं सत्कर्मणां संग्राह्यत्वात्। अन्यथा प्राक्तनैरेव कर्मभिर्वृष्टिस्स्यादिति कारीर्यादिकं नानुष्ठीयेत। नच नित्यनैमित्तिकविधि र्विविदिषोत्पत्त्या निवर्तते, वर्णाश्रमादिनिबन्धनत्वात्तस्य। वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तन्निवृत्तिरितिचेत्, केयमभिमाननिवृत्तिः; किन्तद्भ्रमस्यनिवृत्तिः, उतस्वसमवेतत्व भ्रमस्यानिवृत्तिः, किंवा देहात्मतादात्म्यभ्रमस्य निवृत्तिः, अथवा वर्णाश्रमाद्याश्रय पिण्ड संबन्धभ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैवनिवृत्तिः। नाद्यः - असिद्धेः। नद्वितीयः - कर्ममीमांसकानामपि पारलौकिकात्मविदां वर्णादेस्स्वसमवेतत्वभ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्यभावप्रसङ्गात्।

मेवानुवृत्तेः, विविदिषायामुपचया सिद्धेश्चेत्यत्राह (नचेति) हेत्वभावादितिभावः। निश्चये प्रतिबन्धसद्भावादपि न निश्चयसंभवइति हेत्वन्तरोपन्यासपूर्वकं निश्चयाशक्यतामुपसंहरन् तत्फलितं कर्मणां संग्राह्यत्वमाह (प्राक्तनैरिति) प्रतिबन्धशंकयेत्यनन्तरं उक्तनिश्चयाभावेनेतिशेषः। संग्राह्यत्वादिति पञ्चम्या विचारोवश्यंभावी त्यध्याहृतपदेनान्वयः। कस्यचिदुक्तनिश्चय संभवेपि कर्मापेक्षामुपपादयति (नचेति) ततश्च नविचारसंकोचइति भावः। आत्मनि वर्णाश्रमादेरभावात्तदभिमान निबन्धनएव विधिः, नचाभिमानो विविदिषायाःप्रागेव नित्यानित्यविवेकबलान्निवृत्तइति तन्निबन्धनविधिरपि तदानींनिवृत्तइति जन्मान्तरकर्मबलसिद्धविविदिषस्य तदर्थं कर्मविचारापेक्षाया अभावाद्ब्रह्ममात्रे विचारसंकोच इत्याशयेन शंकते (वर्णाश्रमेति) (तद्भ्रमस्येति) तत्स्वरूपाध्यासस्येत्यर्थः। (किंवादेहात्मेति) वर्णाश्रमशब्देनतद्विशिष्टोदेहः, अभिमानशब्देनतादात्म्याभिमानश्च विवक्षितुंशक्यतइतिभावः (पिण्डस्यैवेति) अभिमानशब्देन अर्थाध्यासः तस्यचवर्णाश्रमशब्देनदेहपरेण कर्मधारयोविवक्षितुंशक्यइतिभावः। (असिद्धेरिति)

नहि देहात्मभ्रमवतःप्रति धर्मोपदेशः । न तृतीय — भ्रमनिवृत्तिर्हि देहातिरिक्तात्मनिश्चयोपयिकतया पारलौकिककर्मानुष्ठान योग्यतामेवार्हेदिति यथतया सा निवर्तते । न चतुर्थः तत्सम्बन्धस्य सयत्नेन भ्रमत्वासिद्धेः । न पञ्चम - ब्रह्मविचारस्याप्यनारम्भप्रसङ्गात् प्रयक्षादिविरोधात् । भ्रान्तत्वनिवृत्तिमात्रनिश्चयाय मतिरिति चेन्न, तस्य कर्माधिकारदशायामपि भवता स्वीकारात् । किंच यावताकर्माधिकारो निवर्तत इति मनुषे तावता वेदान्तश्रवणाधिकारोऽपि निवर्तत इति ब्रह्ममीमांसैव न स्यात् । नचायमिष्टप्रसङ्ग, तत्त्वज्ञानोदयात्पूर्वं तदनभ्युपगमात् । ननु कर्ममीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वात् न तया सहास्यैकशास्त्र्यमिति चेन्न, अनुपयोगासिद्धेः । को वानुपयोग इति चेत्, न्यायोपजीवन तावत् । तत्र हि बाह्यहेतुनिमित्तप्रामाण्य निराकरणेन प्रमाणलक्षण तावत् कृत्स्नोपयुक्तं । भेदलक्षणोपज्ञाताच गुणोपसहारपाद ।

मोक्षदशाया मेवतदध्यासनिवृत्ते रिति भाव । (तत्सम्बन्धस्येति) देहसम्बन्धस्याप्रातिभासिकत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिकभ्रमत्वासिद्धे स्तस्य मोक्षात्प्रागनिवृत्तेरित्यर्थ । (यावतेति) श्रवणविधिर्विवेकाणकार्यविवेकार्थिक । तथाचाभिवृत्ताभिमानेऽसम्भवि चारस्सम्भवति, ब्रह्मविचारस्तु नित्यानित्य विवेकाधिकारस्त्वा निवृत्ताभिमानस्येति सकृदपि नस्यादितिभाव । एव विचारद्वयोचाभावात्कृत्स्नवेदार्थनिर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्त्यौचित्यादेकशास्त्र्यमिति स्थित । तत्र विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्परसाकाङ्क्षाविरहात्स्यमैकग्रन्थ्य पर्यन्तैकशास्त्र्यमिति चोदयति (नन्विति) यद्यपि विद्याया कर्मणामुपयोग उक्त तथापि विचारयो परस्परमुपयोगानुक्ते साकाङ्क्षाविरहान्नैकशास्त्र्यमित्याक्षेपो युक्त । (न्यायेत्यादि) उपयोगइत्यनुषङ्ग । (बाह्येति) बाह्यहेतुसमुत्थाप्रामाण्य प्रथमपादे निराक्रियते । आन्तरहेतुसमुत्थाप्रामाण्य द्वितीयाया । (कृत्स्नेति) पूर्वोत्तरभागविचारात्मके कृत्स्नशास्त्रे उपयुक्त (भेदेति) ' सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदनाद्यविशेषा " दित्यत्र तावत् ' एकत्वा सयोगरूपचोदनाख्या विशेषा " दिति शाखान्तराधिकरण

तार्तीयाश्च श्रुतिलिङ्गादयस्सार्वत्रिकाः । प्रयुक्तिश्च वर्णाश्रमादिधर्माणां क्रियाप्रयुक्तत्वाश्रमप्रयुक्तत्वादिविमर्शे निविशते । गतिचिन्तायांच पा श्रमिकः क्रमः ।

न्यायव्युत्पादन मुपजीव्यते । तच्चेदमेव तद्व्युत्पादनमितिवाच्यं, चोद नाद्यविशेषादित्यादि शब्दस्य संयोगरूप चोदनाख्याविशेषादिति पा ठापेक्षत्वात् । एकमिति साध्यनिर्देशश्च तत्रचार्योपजीवनेन तत्सा ध्यलाभादेव । तथा " गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वा " दित्यधि करणव्युत्पादितो गुणभेदो " नवाप्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिव " दिति च्छान्दोग्य बृहदारण्यकोद्गीथ विद्ययोर्भेदार्थमुपजीव्यते । तथा " नानाशब्दादिभेदा " दित्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभि र्भेदव्युत्पादनो पजीवनमादि शब्दात्प्रतीयते । (तार्तीयाइति) " श्रुत्यादिबलीयस्त्वा च्च नबाधः " " लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपी " त्यादिना तार्तीय न्यायानामेवोपजीवनं प्रतिगम्यते । (प्रयुक्तिश्चेति) " विहितत्वाच्चाश्र मकर्मापी " त्यधिकरणेन विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्व निर्णये कृते चातुर्वर्ण्या येन प्रवृत्तिस्सिध्यतीत्यर्थः । (गतिचिन्तायामिति) " वायुमब्दादवि शेषविशेषाभ्या " मित्यधिकरणे पाश्चमिकन्याय उपजीव्यते । तथाहि कौषीतकिनः " सएतदेवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति सवा युलोकं सवरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक " मित्यग्निलोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते । वाजसनेयि नस्तु " यदावै पुरुषोस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै सतत्रवि जिहीते यथा रथचक्रस्यखन्तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छ ती " त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते । तत्र कौषीतकिनां पाठक्रमेणाग्नि लोकशब्दोक्तादर्चिषः परत्वेन वायुः प्राप्तः । उक्तवाजसनेयश्रौत क्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा तद्बाधेनादित्यात्पूर्वं वायुर्निविशते । संवत्सरस्तुच्छा न्दोग्ये मासात्परं श्रूयते " तेर्चिषमभिसंविशन्ति अर्चिषोहरह्न आपूर्य माणपक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तान्मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषोमानवः

कर्तानियाधिकारिचिन्तने विशेष्यते । अतिदेशादयश्च " तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्" इत्यादिषु ।　　....　　....

रसायनान्ब्रह्मगमयती " ति । वाजसनेयकेतु " अर्चिषोह " रित्यादिमासान्तं पठित्वा "मासेभ्योदेवलोकन्देवलोकादादित्य" मिति मासात्परतो देवलोकश्श्रूयते । तत्र द्वयो श्रुतिविष्यधिककालानांन्यूनकालोत्तरवेनादःपक्षादिषु दर्शनादर्थक्रमेण संवत्सरस्य मासात्परतोनिवेशस्सिद्धचाति, तथाचार्थस्यक्रमनियामकत्वं श्रौतक्रमस्यपाठक्रमाद्बलीयस्त्वंच पंचमसिद्धमुपजीव्यान्ब्दादित्ययोरन्तराळे वायुदेवलोकशब्दार्थनिवेशं सिद्धंकृत्वा " वायुमब्दा " दित्यधिकरणेवायुदेवलोकशब्दयोर्भिन्नार्थत्वं पूर्वपक्षीकृत्यैकार्थ्यंप्रसाध्यते । एवं " तटितोधिवरुणस्संबन्धा " दित्यधिकरणे पि पांचमिकन्यायउपजीव्यते, तत्रच वरुणस्य कौषीतकिपाठक्रमादादित्यात्पूर्वत्वेप्राप्ते मेघोदरवर्तित्वलक्षणविद्युत्संबन्धादर्थाद्विद्युत ऊर्ध्वं निवेशइत्यतः । अर्थक्रमस्य बलीयस्त्वंच पञ्चमसिद्धं तत्रोपजीव्यं । (कर्तेति) " फलार्थत्वात्कर्मणश्शास्त्रंसर्वाधिकारं स्यात् " इत्यधिकरणे सर्वानामेवाधिकारोनान्येषां शक्त्यांगमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्यात्रविधुरादीनां देवादीनांच किं सामर्थ्यमस्ति इत्तनेत्यादिचिन्तया अधिकारिविशेषनिर्णयः क्रियते । नैष्ठिकादिभ्रष्टानाश्च पातित्यस्मरणेन वैदिककर्ममात्रानधिकारिणामसामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारश्च प्रतिपाद्यते । एवं स्वर्गकामाधिकरणेन फलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामानां देवादीनामप्यधिकारोस्ति नवेति चिन्त्यतइत्यर्थः । (अतिदेशादयश्चेति) " अन्तस्तद्धर्मोपदेशा " दित्यत्रभाष्ये – " अन्तरादित्येन्तराक्षिणिच यःपुरुषः प्रतीयते सजीवादन्यः परमात्मैव, तद्धर्मोपदेशात् , जीवेष्वसंभवंस्तदस्तितस्यैव परमात्मनोधर्मोयमपहतपाप्मत्वादिः ' सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्य ' इत्यादिनोपदिश्यत " इत्युक्तं । अनन्तरं हिरण्मयपुण्डरीकाक्षत्वादिविशिष्टाप्राकृतदिव्यविग्रहयोगश्च परमात्मनः प्रसाध्य " अतःपरस्यैवब्रह्मणएवंरूपरूपवत्त्वादयमपि तस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलाक्ष्यधिकरणआदित्यादिजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे " त्युपसंहृतम् । तच्च अक्षिपुरुषेऽपहतपाप्मत्वविलक्षणविग्रहयोरतिदेशतः प्राप्तिमुपजीव्य ।

तत्र विग्रहप्राप्तिः "तत्रैवरूपं यद्गुण्यरूप" मित्यतिदेशात्, अत्ररूप शब्दस्य वर्णपरत्वविग्रहपरत्वसंशये "एककपालानां वैश्वदेविकःप्रकृ ति" रिति सूत्रोक्तन्यायेन विग्रहस्यातिदेश इति निर्णयः । तथाहि- वैश्वदेवे "द्यावापृथिव्यएककपाल" इतिश्रुतं, अनन्तरं वरुणप्रघासे "कायएककपाल" इति श्रुतं, अनन्तरं साकमेधे "एतद्व्राह्मणएकक पाल" इति, तत्र किंवैश्वदेविकस्यैककपालस्य ब्राह्मणमतिदिश्यते, किं वावारुणप्रघासिकस्येति संशये - वारुणप्रघासिकेऽल्पं प्राकृतं वैश्वदेविके बहु, अतो भूयोधर्मलाभाद्वैश्वदेविकस्यातिदेश इत्युक्तं । अत्रापि रूपश ब्देन वर्णविशेषाभिधानेऽप्यतिदेशाद्विग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृतपुण्ड रीकाक्षत्वहिरण्यश्मश्रुत्वादि परामर्शाद्भूयोधर्मलाभाद्विलक्षणविग्रहाति देशइति निर्णयः । यद्यपि तत्रायंपूर्वपक्ष - अव्यवहितत्वादेतच्छब्देन वा रुणप्रघासिकस्यातिदेशइति सिद्धान्तितं, तथाप्यत्र तादृशबाधकाभावा त्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः । अपहतपाप्मत्वमपि "यन्नामतन्नामे" त्य तिदेशमाप्तनामबलात् । उदित्येतन्नामह्यत्रातिदिश्यते, तस्यच "तस्यो दितिनाम सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदित" इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमि त्तंपल्लक्षं । तथाच तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्यगुणविशेषलाभा च्च तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्वीकारा दपहतपाप्मत्वलाभः । यथा 'मासमग्निहोत्रं जुहोती' त्यत्र मासाग्निहोत्रेनैयमिकाग्निहोत्रयो रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशे षादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते "एकस्यत्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि संभ वात् । नान्यस्याप्यभिधेयत्वमनेकार्थत्वदोषत. ॥" इतिएकत्रैव मुख्यत्वमु क्तं । तथात्राप्यनेकार्थत्वपरिहाराय तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्धय- ति । अतिदेशादयइत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः । अयंभावः-"स र्वापेक्षाच यज्ञादिश्रुतेरश्ववं" दित्यत्र यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वं प्रतीयते, यज्ञानाश्चाग्नेयसौर्यादीनामङ्गत्वं साङ्गानामेव, अतो यज्ञांगभूतस्य "अग न्मसुवस्सुवरगन्मे" त्यादिमन्त्रस्य स्वर्गरूपफलप्रकाशकस्य विद्यार्थ यज्ञाङ्गत्वं "अगन्मविद्यांविद्यामगन्मे" त्यूहसापेक्षं, अतस्सांगस्य य ज्ञस्य विद्यार्थत्वनिरूपणमूहसापेक्षं, ऊहश्च नावनिरन्यायाधीनः । त थाहि - "फलदेवतयोश्च" इत्यधिकरणे सौर्यादिष्वतिदेशतः प्राप्तस्य "अगन्मसुव" रितिमन्त्रस्य 'अगन्मब्रह्मवर्चस' मिति सौर्यफलप्रकाशकपद

प्रशेषेणोदाहृतम् । तथा "हानौतूपायनशब्दशेषत्वात्" "कुशाच्छन्दस्तु
त्युपगानवत्तदुक्त" मित्यत्र शाखान्तराम्नातोपायनवाक्यस्य हानिवा
क्यशेषत्वं कुशादिदृष्टान्तेनोपपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोर्भि
न्नत्वे विकल्पापादकवाक्यभेदो न न्याय्यइत्यत्र "तदुक्त" मिति सू
त्रखण्डे दाशमिकपशुदाताधिकरणसम्मतिप्रदर्शनेन तन्न्यायउपजीव्य-
ते । तत्राहि – "नार्षेयवृणीत" इति महापितृयज्ञाम्नात "यजेयुयजामहं
करोति – नानुयाजेष्विति" त्यनारभ्याधीतञ्च वाक्यमधिकृत्य विचार्यते-
किं वरणयेयजामहाभ्यां प्रतिषेधस्य विकल्पः, उततयोर्निवृत्तिरिति । अ
त्र प्रतिषेधे नञोमुख्यार्थत्वलाभात् पर्युदासे कात्यायनमते समासप्र
सङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथाच विकल्पइति "प्रतिषेध प्रदेशेनारभ्यविधा
नेच प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पस्स्या" दितिसूत्रेण पूर्वपक्षंकृत्वा,
"अपितु वाक्यशेषस्स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशस्स्या"
दिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तस्यार्थः एकवाक्यत्वलाभात्प्रमाणान्तरेऽपि प्रमा
णविकल्पस्य पाणिनिस्मरणादष्टदोषदुष्टविकल्पस्यान्याय्यत्वाच्च पर्युदा
सः, तथाच वरणयेयजामहयोर्निवृत्तिरिति । तथा "नस्थानतोपि"
त्यधिकरणे "दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यते" इत्यादिसूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति
गुणमित्युक्ति – पदाहवनीयन्यायेन विशेषनिषेधस्य विहितविशेषेतरविष
यत्वमभिप्रेत्य । सच न्यायोदाशमिकः । तथा अहीनसत्रयोर्लक्षणतोभेदे
तदुपजीवनेन "द्वादशाहवदुभयविधंबादरायण" इत्युक्तं । एवं "पूर्व
विकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत्" दिति विद्यामयमनश्चितादी
नां विद्यामयत्वक्रत्वङ्गत्वसाधनार्थेधिकरणे पूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि क्रिया
मयक्रत्वङ्गत्वे मानसग्रहोनिदर्शितः । तन्यच्च द्वादशाहाङ्गत्व दाशमिके
"मानसमहरन्तरं स्याद् भेदव्यपदेशा" दित्यधिकरणसिद्धमुपजीव्यते ।
एवं तन्त्रन्यायो "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि" त्यत्रोपजीव्यते । तत्राहि-
कर्मणामाश्रमाङ्गत्व विद्याङ्गत्वसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाधनस्य
तन्त्रेणानुष्ठानं फलमित्युक्तम् । पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभयगोचरत्वे दे
वपालाद्यैक्येच सकृत्करणं तन्त्रं, तच्चैकादशेस्थापितम् । विद्यार्थकर्म
णैव प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरित्याचार्यमेघनादारिसूरय । तेषामेतद्विचारस्य

अतः कर्ममीमांसानिरूपितस्वरूपैस्तत्तन्नयैरेव हि वेदान्ता विचार्यन्ते। अपूर्वोत्पत्तिकतिपयेन्यायाः। विद्याङ्गभूतयज्ञादिस्वरूपशिक्षणञ्च। अन्यथा "यज्ञेने"त्यादिवाक्यार्थानवबोधप्रसङ्गात्। नह्यविदितपदार्थविशेषोवाक्यार्थावसायीस्यात्। यज्ञादिकल्पनंच तत्रतत्रक्रियते, तदपि यज्ञादिस्वरूपनिरूपणसापेक्षं। यच्चातिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यातदर्थोवेदान्तभागएव प्रवर्ततामिति, तत्रेयं प्रतीतिः किमापातसम्भवा उत निर्णयात्मिका, नप्रथमः "अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनस्सु कृतं भवति,, इतिकर्मभागेप्यक्षयफलापातोपलम्भात्, ब्रह्मभागेऽपि "नप्रेत्यसंज्ञास्ती,, त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलम्भात्। ननुपूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्यतुवाक्यस्य तस्मादेवपरमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्यमस्तीतिचेत्; किंतेन, अप्रमितत्वेन विचारानियमं प्रत्यनुपकारकत्वात्। नद्वितीयः — मीमांसयाविनातदसिद्धेः। तत्त्वविदुपदेशात्तत्सिद्धिसंभवतीतिचेत्, तर्हि ब्रह्ममीमांसायाअप्यनारम्भस्स्यात् -तदुपदेशतएव ब्रह्मस्वरूपसिद्धेः, ततएव भ्रमनिवृत्तेश्च। ....

प्रसंगफलं। उपयोगान्तरमाह (विद्येति) विद्यांगभूतेत्यनेनांगांगिविचारत्वाद्दर्शपूर्णमास प्रयाजादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवर्जनीयमिति सूचितम्। अनेन शारीरकतत्ताधार्यनैक्यमुक्तं भवति। 'नही' त्यादिना "सर्वापेक्षाचे" त्यनेन ऐक्यमुक्तंभवति। उपयोगान्तरमाह (यज्ञादीति) अस्तुतर्हि ब्रह्मैकविषयतया विचारसंकोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ "स्थितेरविन्द" इति न्यायावतारादित्यत्रचोद्ये, यद्युक्तहेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसंकोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवाभावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथंचित्तदुपपादनेच शास्त्रैक्यसिद्धमित्यनिष्टापादनेन संकोचकत्वासंभवेन परिहार उक्तः। इदानीमतिशयितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंशं दूषयितुमनुवदति (यच्चातिशयितेति) हेत्वंशानुवादे तात्पर्यम् - (ननुपूर्वापरेति) ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः क्षयिष्णुत्वमेवेति भावः (किन्तेनेति) वास्तववैषम्येणेत्यर्थः। ननु साक्षात्कारस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च श्रवणादिजन्यत्वान्मीमांसापेक्षेत्यत्राह (ततएवेति) स्वसंः परोक्षाव

अत एतस्यैव पुरुषस्य वेदोदितसर्वपुरुषार्थयोग्यतामाश्रित्य एकव्याख्ये यव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति।

पर्येवन्मते अधिचारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः (अतइति) एकग्रन्थत्वपर्यन्तमै यशास्त्र्यमिदसाध्य – तस्यैव क्रमहेतुत्वात्, तत्रैकव्याख्येयव्याख्याना त्मत्व हेतु। एकव्याख्यानात्मत्वेपि तदशब्याचिख्यासयैव प्रवृत्तौ नो भयास्यैकग्रन्थत्वमित्यत्रोक्त (एतस्यैवेति) आत्मनेत्यनन्तर प्रवृत्तमिति शेष। पूर्वोक्तनीत्या प्राथमिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्ति र्युक्तेतिभाव.। एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना प्रवृत्तमित्यत्र "अथातोध र्मजिज्ञासा" इति सूत्रस्वारस्यमभिप्रेत। तत्रह्यथशब्द कृत्स्नवेदाध्यय नानन्तर्यपरतया सर्वसम्मत, अतश्शब्दोपि कृत्स्नवेदाध्ययननिर्वृत्तेर्हेतु-त्वपरतया, अत इद पदद्वय मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यता हेतुपूर्ववृत्तोपन्यासमुखेन साधयत् विंशतिलक्षण्यास्सामान्येन वेदार्थवि शदीकरणे शिरोभिर्मूलता तन्निबन्धनमैक्यग्रन्थ्यञ्च स्पष्टमाचष्टे। तथा एतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षहेतूअपि अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे प्र योजकाभावकाशौ प्रवर्तकाभावतरसद्भावौ वा साधारण्येन मीमांसाद्व यस्यानारभणीयत्वारभणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्सामान्येन वे दार्थविशदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्व तन्निबन्धनमैक्यग्रन्थ्यञ्च स्प ष्टमाचक्षाते। नचैवसति विंशतिलक्षणीजैमिनिनैवकर्तव्येति वाच्यम्। तात्कर्तव्यता समर्थितवतैव तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकलक र्मानुष्ठानप्रसङ्गात्। नन्वव्यवहितस्वकृत्यारम्भसमर्थनार्थं इद सूत्रमित्यस्य प्रधानादवगम्यते, अन्यथा एतत्सूत्रानन्तर प्रमाणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। अतएवोक्त –"यदाहि धर्मजिज्ञास्याकर्तव्येत्युक्त्वा शा स्त्रमारभ्यमाण दृश्यते तदा नूनमिदशास्त्र धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवग म्यत" इति। अतएतत्सूत्रस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वकर्तव्यमि तिचेत्? उच्यते, धर्मजिज्ञासासूत्रस्य मीमांसामात्रसाधारण्य तावत्सिद्धं, अधीतसाङ्गसशिरस्कस्वाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञासोदयात्तदनुजि घृक्षया शास्त्रप्रणेष्यता अविवक्षितार्थत्वादिनानारभणीयत्वमाशङ्क्य विव क्षितार्थत्वादिभिरारभणीयत्वसमर्थनात्, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासुपुरुषानुग्रहा

धर्मस्य च शास्त्रस्य अथातःशब्दाभ्यामवगम्यते । एवंच शास्त्रप्रवृत्तिनि-
मित्तजिज्ञासासाधारण्यात्, साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसमर्थनार्थस्य सा
धारणविषयत्वौचित्यात्, अथातःशब्दघटकपूर्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च,
अस्य सूत्रस्य विंशतिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धं । तत्र यदि प्रतिज्ञासा
धारण्ये सर्वं जैमिनिनैव कर्तव्यं नच तथाक्रियतइति विचिकित्सा-
जायेत, तदा गुरुशिष्याभ्यां सामान्यचिकीर्षामूलमेकमेव कार्यं परस्प
रसम्मत्या प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्वर्त्यतइति समाधानमुचितं ।
ननु धर्मशब्देविद्यमाने कथं सूत्रस्य वेदान्तसाधारण्यं, धर्मशब्दस्यवे
दार्थपरत्वात् । नच धर्मशब्दलक्षणा दोषः, उक्तयुक्तिभिर्वाक्यतात्पर्ये-
निश्चिते तदनुसारेण लक्षणायान्याय्यत्वात् । तदुक्तं पूर्वतन्त्रे " अभ्यु
दये कालापराधादिज्याचोदनास्याद्यथा पंचशरावे " " यस्यहविर्निरु
प्तंपुरस्ताच्चन्द्रमाअभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेत येमध्यमास्स्युः ता-
नग्नयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद येस्थविष्ठास्तानिन्द्रायप्रदात्रेदधं
श्चरुं येक्षोदिष्ठास्तान्विष्णवेशिपिविष्टायशृतेचरुमिति", तत्र संशयः, किं
कर्मान्तरमिदमुतप्रक्रान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्योपनयो देवता
न्तरसंयोगश्च चोद्यतइति । तत्राग्नेर्देवतायास्तद्गुणस्य दातृत्वस्यच वि
धौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टंकर्मान्तरं विधीयते । एवं प्रातर्दधियागोद्देशे-
न स्थविष्ठानांचरुत्वस्य दध्नोधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदातृ
त्वस्य तद्गुणस्यचविधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टं कर्मान्तरंविधीयते । एवं-
शिपिविष्टविष्णुदेवताकशृताधिकरणक्षोदिष्ठचरुद्रव्यकंकर्मान्तरं विधी
यतइति पूर्वः पक्षः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्तदेवकर्म — नच वाक्यभेदः प्र
परित्यक्तयागान्वयानामेव सतां दधिस्थविष्ठादीनां देवतान्तरसंबन्धमा
त्राभिधानात् । देवतायास्तद्गुणस्यच विधानादपि न वाक्यभेदः, दातृ
त्वादिविशिष्टाग्न्यादेरेकस्यैव संप्रदानकारकस्य विधानात । त्रेधा त-
ण्डुलानितितु देवतान्तरसंयोगविधानार्थं पूर्वदेवताभ्योपनयो विधीय
ते, तत्रच दधिशृतयोरपि देवतान्तरसंयोजनार्थं तण्डुलशब्देन तण्डु
लादिप्रकृतहविर्मात्रं लक्ष्यते, तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविनियोगाद-
भ्यस्यात्र विधिवैयर्थ्यात् । तदेव न कर्मान्तरं । एवं देवतान्तरेण सं-
योक्ष्यमाणहविषां पूर्वदेवतापनयविधिपरं त्रेधा तण्डुलान्विभजेदिति वा

यमिति निश्चिते दृष्यादिसाधारण्यार्थं लब्धलक्षणशब्दो हविर्मंत्रोपलक्षण मित्युक्तम् । अथवा उपासनरूपधर्मप्रतिपादनात् चात्र यथन्ता । उपासनस्य शान्दप्राधान्येपि प्रमाणआर्थप्राधान्यं नहीयते, ब्रह्मणश्च शाब्दप्राधान्येपि न शब्दानवताश । धर्मशब्दोभगवत्प्रीतौ मुख्य । कर्मण्या पारोपि धर्मशब्दार्थ , तच्च प्रसादएव । अथवा अत्र सूत्रे धर्मशब्दमलौ किकश्रेयस्साधनताय गुण निमित्तीकृत्य प्रवर्तते । अतएव " द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वस्थापयिष्यते " इत्युक्तम् । ततो यागादीनां ब्रह्मण श्च प्रीतिद्वारकश्रेयस्साधनतया अलौकिकत्वाविद्यमानत्वात्कर्मशब्द इ द यागादिब्रह्मसाधारण । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यै " अलौकिकश्रेयस्साधनधर्मं तदनुयायिप्रतिपाद्य " मित्यादि । अतस्य धर्मशब्दे न कर्मब्रह्मरूपद्वय साक्षात्परंपरया वा श्रेयउपयोगमानादिवक्षितमिति भाव । अथवा अलौकिकश्रेयस्साधनतया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ब्रह्मणएव तत्साधनत्वात् प्रसादस्यच व्यापारमात्रत्वात्तादृशश्रेय स्साधनस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य मुख्यार्थ । " येचवेद विदोविप्रा येचाध्यात्मविदोजना । तेवदन्तिमहात्मान कृष्ण धर्मं सना तनम् ॥ " इत्युक्ते । तस्यच साध्यत्व प्रसादरूपव्यापारविशिष्टवेषण तस्माद्धर्मजिज्ञासेत्यस्य ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थ । एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमा चार्यै " अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा " इ त्यादि । ननु तर्हि कथं ब्रह्ममीमांसायां कर्ममीमांसायाअवकाश , अत्रा प्यनुगृहीत – " कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसातृतीयलक्षणे चतुर्थपादसङ्गत ' इति । अत्रत्यब्रह्ममीमांसाशब्द ' अथातोब्रह्मजिज्ञासा " इतिसूत्रविवक्षि तब्रह्ममीमांसापर – अतस्तृतीयलक्षणइत्युक्तिसभव । तृतीयलक्षणच तुर्थपादे " सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववत् " इत्यत्रकर्मणामुपासनाङ्गत्वप्र तिपादनात् तत्र सङ्गततया कर्मनिरूपण युज्यतइति । यद्येव, तर्हि तत्रै तद्विचार्य, अत्राप्यनुगृहीत " ब्रह्मविचारान्तर्भावेपि पृथक्करणमुपपद्य ते यथा निग्रहान्तर्गतयोश्छलजात्योरवान्तरभेदेन पृथगुक्ति , यथाचनि ग्रहान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्ति । पृथक्करणच बहुग्रन्थ प्रतिपाद्यत्वात् , तच्च पूर्वभावित्वमुपजीव्योपजीवकभावादि वक्ष्यमा णहेतुनिबन्धन " इति । " अथातोधर्मजिज्ञासा ' इतितत्परित्यागब्रह्मजि ज्ञासां प्रतिज्ञायत्रैवर्णिकमुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतयाच त्रि

चाराबान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचाराधिकारहेतुतया नियतपृथग्भावपूर्वभावं कर्मविचारं सर्वानुग्रहार्थं प्रथमतः पृथक्विवर्त्य अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धेव्युत्पत्त्यभावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थञ्च "अथातोब्रह्मजिज्ञासा" इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारंपुनः प्रतिज्ञाय तद्विचारः प्रवर्त्यते मुनिद्वय्या भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः । वेदार्थजिज्ञासेतिवा ब्रह्मजिज्ञासेतिवावक्तव्ये धर्मजिज्ञासेत्युक्तिःश्रेयस्साधनत्वप्रतिपादनेन मीमांसाया रागप्राप्तिसूचनमुखेन प्रवर्तकाभावादनारंभइति पूर्वपक्षनिराकरणाय रागस्यैवप्रवर्तकत्वादारंभइति राद्धान्तसूचनार्था । एतेन शास्त्रैक्ये आदौ साधारणप्रतिज्ञयाभवितव्यमित्येतन्निराकृतम् , प्रतिज्ञायास्सामान्यविषयत्वोपपादनात् । यदिसामान्यविषयत्वं तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यं, मैवं – तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्थानेन तदर्थमधिकरणानारंभात् । स्वकर्तव्यार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञार्थसिद्धा । पक्षान्तरेपिसार्थसिद्धैव, न्यायपरत्वात्सूत्रस्य तथाविधसूत्राकरणं चन्यायनिबंधनात्मकेशास्त्रेतादृशस्यनिवेशायोगात् । "शब्दार्थोप्यसंशकापरिजिहीर्षयाचपुनःप्रतिज्ञाकृता" इतियाज्ञयनाचार्यैरयमर्थस्सूचितः । अतएववेदान्ताचार्यैः "तस्यनिमित्तपरीष्टिः" इतिसूत्रव्याख्याने – "इदमपिसूत्रंनकेवलंप्रतिज्ञापरं, अपितु प्रमाणमात्रस्यापरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिक्षेपार्थं" इत्यनुगृहीतं । अर्वाचीनव्याख्यातृभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्व मस्यसूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परंतु धर्मस्यैवकृत्स्नवेदार्थत्वं वेदान्तभागस्यतच्छेषत्वंचतैरुक्तं, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थद्वयं भागद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेवविशेषः । वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विवादः । किञ्चैवं, यदिविशेषप्रतिज्ञा तदाब्रह्मनपेक्षितविधानापेक्षित परित्यागयो प्रसंगः, सामान्यप्रतिज्ञाह्यविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षितार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञातु पूर्वभागविषयेनापेक्षिता, ब्रह्मभागद्वयकर्मभागासाधारणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । अतएवपूर्वतन्त्रे "पानव्यापच्चतद्वत्" इत्यधिकरणे "यस्सोमवामीस्यात्सव्यामाकंचरुंनिर्वपे" दित्यविहितेष्टिः किंलौकिकेपिदिकेचवमनेसर्वत्र उतवैदिकएवेति संशये अविशेषात्सर्वत्रेतिप्राप्ते, सम्यग्जरणपर्यंतभक्षणस्य विहितत्वाद्वमने तद्वैगुण्यात्तत्समाधानमपेक्षितं, लौकिकंतुभक्षणंवमनार्थमेवेति नतत्रापेक्षेत्यपेक्षितावाद्वैदिकएवेष्टिविधिरित्युक्तं । तथा "पर्वासंया-

एतेनार्थप्रयोजनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेदइतिनिरस्तम्, सामान्यतोवेदार्थपुरु पार्थतदर्थिनरूपेणतेषामभेदासिद्धे, अवान्तरार्थभेदादेरुशास्त्रैक्येऽप्यविरो धात् । अन्यथा पदकाण्डाध्यायादिभेदेऽपि भिन्नशास्त्रत्वप्रसङ्गात् । नचैवंवेदार्थानुचिन्तनविशेषाद्विद्यास्थानभेदनियमप्रसङ्गइति वाच्यम्, उ पकारभेदेन तद्भेदव्यवस्थापनात् ।

जान्तत्वस्यैषामविशेषात् 'इत्यत्र" पत्नीसंयाजान्तान्यहानिसंतिष्ठन्त " इति द्वादशाहेश्रूयते,किमिदमहानविशेषेण उतोत्तमवर्जमितिविशये,अविशेषप्रवृ त्तविधेस्संकोचायोगात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तत्वमितिपूर्वपक्षे, द्वादशयागाना सहकर्तव्यत्वेनचोदितत्वात् पूर्वमह कस्मिंश्चित्पदार्थेऽवस्थाप्यापरस्यार भणीयत्वात् कस्मिन्पदार्थेऽवस्थापनमित्यपेक्षायां पत्नीसंयाजान्तेऽवस्थाप नमित्युच्यते, उत्तमस्यतुनापेक्षा, इतरयागसाहित्यस्यक्वचिदवस्थापना भावेऽपिसिद्धेः, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जंपत्नीसंयाजान्तते तिव्यवस्थापितं । अतोपेक्षितत्वात्साधारणप्रतिज्ञैवोचिता । ननु किञ्चि त्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं तदर्थिनम्प्रत्यर्थविशेषप्रतिपादनार्थप्रवर्तमानं अर्थप्रयोज नाधिकार्युद्देशैक्यएकं तद्भेदाद्भिन्नचस्यात्, यथान्यायशास्त्रशब्दशास्त्रे प्रत्येकमर्थोद्देशाद्यभेदादभिन्ने तद्भेदाच्चपरस्परभिन्ने, इहच कर्मब्रह्मलक्षणा र्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात् तदर्थि रूपाधिकारिभेदाच्च तदुद्दे शाअपिभिन्नाएवेतिकथंशास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूद्यपरिहरति (एतेनेति) अर्थोद्देशो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनम्मया कार्यमिति प्रवर्तमा नएवएव, प्रयोजनोद्देशोपि प्रयोजनसिद्ध्यर्थमिति प्रवर्तमानएक एव, अधिकार्युद्देशोपि पुरुषार्थार्थिनम्प्रतीति प्रवर्तमानएकएव पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तदर्थिनम्प्रति वेदार्थप्रतिपादनकार्यमितीच्छया - मीमांसाशास्त्रप्रणयनादिति परिहाराभिप्रायः । ननूक्तरूपेणैक्येप्यवान्त रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदाच्छास्त्रभेदस्स्यादित्यत्राह (अ वान्तरेति) (नचैवमिति) सामान्यक्रोडीकारमात्रेणैकत्वे वेदार्थानुच न्तिनत्वाविशेषात्स्मृत्यर्थानुचिन्तनादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्छन्दश्शिक्षानभृ तीनामेकविद्यास्थानत्वमेव स्यादित्यर्थः । (उपकारेति) उक्तरीत्यासा मान्यत क्रोडीकारसम्भवेपि नतथोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तिः, किन्तु वर्णाश्र

अतएवहीतिहासपुराणयो स्दूरनिप्रकर्षादेकविद्यास्थानत्वनियम । नचधर्मशास्त्रस्येवात्रमहर्षिभि पृथग्परिसङ्ख्यानम् । तथापिभिन्नकर्तृकयो कथमेकप्रबन्धत्वमितिचेन्न; एकेनापिकर्त्राऽनेककार्यारंभदर्शनात् , अनेकैरप्येकरथगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच । निबन्धनेष्वयविशेषइतिचेन्न; तत्राप्येकेनविदुषाऽनेकप्रबन्धकरणदर्शनात् , पाणिनीयवृत्तिकादम्बरीप्रभृतिषुचानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्वप्रतिपत्तेश्च । तत्रकर्तृभेदेकिंप्रमाणमितिचेत् , कर्मब्रह्ममीमांसयोरपिताकि । उपदेशपारम्पर्यमितिचेत् ; तुल्यम् । अस्तु तर्ह्यर्थविरोधाद्भेदइतिचेत् ; कोसौविरोधः । द्वैताद्वैतगोचरत्वमितिचेन्न, तयोरेकनिष्ठत्वासिद्धेः । नहिकर्मकाण्डनिरूपितफलकरणेतिकर्तव्यतादीनामैक्य ब्रह्मैक्याद्विविषयेषु वेदान्तेष्वभिधीयते । तासत्यत्वमिथ्यात्वप्रतिपादनाद्विरोधइतिचेन्न , वेदान्तभागस्यप्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यासिद्धेः । सत्यत्वाभावेऽपिहि त्वदुक्तव्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकंनिरूपयितुशक्यते । अन्यथावेदान्तविचारस्यापिप्रमाणतर्कादिभेदसापेक्षत्वेनस्वव्याघातप्रसंग. । सगुणब्रह्मोपासनतफलादिचिन्तनमपिशास्त्रान्तरसाम्यरयात ।

क्षाद्युपकारविशेषोद्देशेन शिक्षादे. प्रवृत्तिः, अतस्तेषां भेदएव । मीमांसाशास्त्रंच वेदार्थविशदीकरणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमितिभावः । (अदूरेति) नच तत्वनिर्णयप्राधान्यात् । नन्विह वेदार्थविशदीकरण । देकविद्यास्थानत्वे स्मृतेरपीतिहासपुराणाभ्यां सहैकविद्यास्थानत्वप्रसंगः, सत्याचारविशदीकरणरूपावान्तरभेदविवक्षायां कर्मब्रह्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्यास्थानभेदप्रसगइत्यत्राह (नचेति) तत्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकोपकारविशेषमालोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिस्तत्तत्प्रबन्धाभिप्रायविद्भिर्महर्षिभिर्मीमांसेत्येकविद्यास्थानत्वेन कीर्तना न्मीमांसायाएकोद्देशेनप्रवृत्तिरवगम्यतइतिभाव । (अन्यथेति) फलकरणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेपिकरणेतिकर्तव्यतारूपप्रमाणतर्कव्युत्पादनार्थं तत्सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्व्याघातइत्यर्थः (सगुणेति) तत्रापिसत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे

यदा त्वस्मदुक्तन्यायेन सकलकर्मसमाराध्यमनन्तगुणविभूतिकं ब्रह्म वेदान्तवेद्यं तदा पुनर्विरोधगन्धोऽपि । निरीश्वरत्वसेश्वरत्वाभ्यां विरोध इति चेन्न ; जैमिनिसूत्रेष्वीश्वरप्रतिक्षेपादर्शनात् , अर्वाचीनव्याख्यातृजल्पितानां तु अनादरणीयत्वात् । अतएव सेश्वरमीमांसापक्षोऽपि नातीव विच्छिन्नः ; परैरनूद्यते च । देवताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाष्यकारैः परिगृहीतः । "तदुक्तं संकर्षे" इति तत्रत्यसूत्राणि चोदाहरन्ति । तस्य च काण्डस्योपसंहारे "अन्ते हरौ तद्दर्शनात्" इति देवताकाण्डप्रदर्श्य "स विष्णुराह हि" इति सर्वदेवताराधनानां तत्पर्यवसानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिं प्रतिपाद्य "तं ब्रह्मेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते" इति तस्यैव वेदान्तवेद्यपरब्रह्मत्वोपक्षेपेणोपसंहारात् , सामान्यतोऽपि विशेषतश्चेश्वरः प्रस्तुत इति तत्त्वविदां सम्प्रदायः । अतएव कर्मकाण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमात्रपरम् । किमलौकिकदेवताविग्रहादिसमर्थनप्रयासेन - यथाश्रुतकर्मण एव फलप्रदानशक्तिरित्येतावतैवोक्तेन परप्रतिक्षेपात् , अश्रुतवेदान्तानां प्ररोचनासिद्धेश्च, ...

न्यायविरोधादित्यर्थः । (देवताकाण्डश्चेति) तथा च कर्मकाण्डे देवतानिराकरणासंभव इति भावः । (अतएवेति) देवताकाण्डैकशास्त्र्यादित्यर्थः । यदि प्राशस्त्यमात्रपरं तर्हि पूर्वपक्षप्रतिक्षेपो न स्यात् , प्राशस्त्यपरत्वं च्यासंभवि न्यायनिबन्धनत्वाच्छास्त्रस्येत्यत्राह (किमलौकिकेति) अन्वारुह्यवादेन परप्रतिक्षेपसिद्धिः । न्यायनिबन्धनत्वेऽपि प्ररोचनालक्षणप्रयोजनसाम्यात् प्राशस्त्यपरत्वोक्तिरिति भावः । (अश्रुतेति) फलप्रदत्वाभिमतानामिन्द्रादिदेवतानां प्रलये जन्तरसर्गे तत्फलावाप्तिर्न स्यात् , अकृताभ्यागमश्च स्यादितिबुद्ध्या कर्मण्यश्रद्धा स्यात् , श्रुतवेदान्तानां तु अनादिनिधनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्मणां तेनैव तत्फलदाननिश्चयात् श्रद्धेति भावः । इदं चार्वाचीनोक्तसूत्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरणप्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तत्टीकायां वेदान्ताचार्यैरेव - "देवतोद्देशेन देयं द्रव्यं देवताप्रयोजनं स्यात्, उत, कृष्यादिवत् फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकत्वो

पयत्येन्तमाह " देवतायामप्रयोजयेदितिवियत् भोजनस्य तदर्थत्वा " दि
ति । पाशब्दश्शंकानिवर्तकः । एविंदेहस्याद्देवतात्वार्थिनं स्वाराधने प्र
योजयेत् , कुतः? भोजनस्य तादर्थ्यात् -भोजनस्य हविषस्तत्समर्पणस्य च
तदर्थत्वात्- तच्छेषत्वात् । संप्रदानभूतादि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्य
तत्समर्पणे प्रयुङ्क्ते । क्रियाप्रधानवाक्येषुन्यग्भूतापिहि देवता । तत्तन्मंत्रा
दिसामर्थ्यादार्थप्राधान्यशालिनी ॥ अतो यथाविप्रहादिमानतिथिराराध्यः
स्वार्थं स्वाभीष्टं उपचरणं प्रयुङ्क्ते तथा देवतापीति । ' आर्थपत्याच्च ' अ
र्थतेभ्यस्यतइत्यर्थोऽयिभूतिः, अर्थ्यतइतिवा, अतस्तद्भावादनाराध्यो, अनी-
प्सितत्वादप्रयोजकेति न शंकनीयं । परापरतु देवतास्वर्गंस्येष्टे तन्नियु
क्ताश्चापरा यथाधिकारंतत्तद्विभूतीनां । तथापि निरपेक्षादेवतानुत्ताभि-
र्वापित, न कश्चिदर्भाणाति, अतः कथं प्रयोजिकेत्यताह " ततश्च तेन
संबन्धः " अतो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या दयौदार्यशालिन्याः परिचर्य
माणाया- प्रसेदुष्याद्देवतायाएव हेतोः परिचरतां स्वाभीष्टफलेन संबं
धः स्मृत्युपचारादिभिरेव सिद्धइति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु, "अ
पिवाशब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मप्रधानंस्यात् " अत्रापिवेति सार्धाङ्गीकारं पर
पक्षव्यावर्तनं । यद्यपि देवताया विग्रहहविरादानयुगपत्कर्मसन्निधिप्री-
तिफलप्रदानरूपविग्रहादिपंचकं दुर्निषेधं । द्रव्याद्यपेक्षया संप्रदानस्य-
प्राधान्यं; यजेश्च देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं; सिद्धपरवा-
क्येषुच परापरदेवतयोस्स्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः , तथापि कर्त
व्योपदेशेषु यज्ञादिरूपं कर्मस्वर्गादिफलसाधनतया चोदितत्वात्प्रधानं-
स्यात् साध्यतयाशुद्धयारोहेण पुरुषंप्रवर्तयति, कृत्स्नंचदेवतादिक्रियाशे-
षभूतं । ननु फलप्रदायादेवताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुशोश्रूया
महे , अत्राह " गुणत्वेनदेवताश्रुतिः " हविष्प्रदानंप्रतिगुणीभूतांहि
देवतामनुस्मरणुम , मन्त्रार्थवादोपस्थापितदेवताप्रीतिरूपमपूर्वं चोदितस्य
क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतयोपादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्य-
शालिन्यपि देवताफलकामप्रवर्तकशाब्दप्राधान्यक्रियागुणभूता नप्राधा-
न्येनप्रयोजिकेति । अतिथेस्तर्हिकथंप्रयोजकत्वं इत्थमित्याह - " अतिथौ
तत्प्रधानत्वमभाव कर्मणिस्यात् " आतिथ्यप्रत्ययतिथे प्रधानत्वं मातं , अ
न्यथाहि तदर्थकर्मणिप्रयोजकाभावात्तदभावस्स्यात् । तत्सपर्या विधिरे-

सत्ता च गुणार्थानां मन्तव्यत्वात् । एवंसति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकर णैकरस्यसिद्धेः । द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यनर्थीयत्ववर्णनमपि नदेवतानिग्रहाद्यपा रमार्थ्यंरिगम् , प्रतीतिसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेवप्राबल्यदौर्बल्यसिद्धेः ।

यतत्प्रयोजकइतिचेत् तत्राह " तस्यप्रतिविधानत्वात् " आति-थ्यकर्मणोहि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतयैवचोदना । क्रियाप्रयुक्तपुरु-षसमाहूतातुदेवता । सन्निधत्तेतदिष्टार्थंनततस्तत्प्रयुक्तता ॥ अतिथिस्तु स्वयंप्राप्तः स्वाभीष्टंचप्रयोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्तत्पदार्थचोदना ॥ अतः प्राप्ताप्राप्तविवेकाद्दलितिप्राधान्योक्तिः " इति । नह्युक्तिमर्थ-मन्वारोहेणदिनागंक्षोभ. क्रियते, यावतापरमात्मप्रकर्षणादेवप्रयोजना-सिद्धिरित्यत्राह (सहसाचेति) निर्धारितकर्मस्वरूपस्यैव प्रकृत्याना-धिकारइतिभावः । अन्वारुह्यवादत्वेहेतुमाह (एवंसतीति) नचैकरस्या सिद्धिःपरस्यैवैवेतिवाच्यम् , " मध्यादिष्वसंभवादनधिकारंजैमिनि " इत्यादावैकरस्यप्रतीते स्तत्परित्यागायोगादितिभावः । ननु " विप्रति-पत्तौहविषानियम्येतकर्मणस्तदुपाख्यत्वात " इत्यधिकरणे " ऐन्द्रमेका-दशकपालंनिर्वपे " दितिविहितविकृतियागे द्रव्यतआग्नेयसाम्यादेवता-तस्सान्नाय्ययागसाम्याच्च कस्यधर्माग्राह्याइतिविचारे द्रव्यसाम्यस्यबलीय-स्त्वात्तेनप्रकृतिनियमइतिसमर्थितं । तत्रप्राबल्यदौर्बल्येसत्त्वासत्त्वनिबन्धने-एवेति विरोधइत्यत्राह (द्रव्यदेवतयोरिति) देवतायाःस्वरूपंदेवता-त्वञ्चाप्रत्यक्षं, द्रव्यस्यतु हविष्ट्वधर्मएवाप्रत्यक्षइति प्रतीतिशैघ्र्यचिरत्वाभ्या मेवप्राबल्यदौर्बल्ये इतिभाव. । ननु धर्मिणः प्रत्यक्षगन्यत्वकथंप्राब-ल्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यंशीघ्रंप्रतीयते तद्धर्मातिदेशःकार्यइतिहिवक्तुंयुक्तं, नच्चद्रव्यसंबन्धोदेवतासंबन्धाच्छीघ्रंप्रतीयते, येनप्राबल्यस्यादितिचेत्सत्यं, द्रव्यवाचिपदानांलोकेव्युत्पन्नतया द्रव्यविनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तर मेव ज्ञापितद्रव्यसंबन्धःप्रतीयते, देवतावाचिपदानां लोकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरन्ततः प्राग्वा श्रौतव्यवहारदर्शनात् , कोवेन्द्रइतिजिज्ञासायां ' वज्रहस्तःपुरन्दर ' इतिवाक्यश्रवणेनवा पुराणा-दिश्रवणेनवा अन्यथा वेन्द्रादिपदव्युत्पत्तौसत्यां तत्संबन्धप्रतीतिरित्य-स्यैव द्रव्यसंबंधप्रतीतौ शीघ्रभावः । किञ्च देवताऽभावोनदौर्बल्येहेतुः

यद्यपि द्रव्यस्यापिधर्मत्वंपरोक्षं अथापिस्वरूपत.प्रत्यक्षतया विशेषोऽस्त्येव । एवं सर्वत्राविरोधस्सेश्वरमीमांसायामनुमन्यातव्यः । तथापि " मध्वादिष्वसं भवादनधिकारं जैमिनिः " " धर्मं जैमिनिरतएव, " " शेषत्वात्पुरुषार्थ वादोयथान्येष्वितिजैमिनिः „ " परामर्शंजैमिनिरचोदनाचापवदतिहि „ " परंजैमिनिर्मुख्यत्वात् „ " ब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यः „

किन्तु तत्साम्यनिबन्धनातिदेशाभावएव हेतुरिति कुतः प्राबल्यदौर्ब-ल्यचिन्ता, कुतश्चदेवतासाम्यात्काचिदतिदेशः । यदि शब्दस्यैवदेवता-त्वात्तत्संबंधादतिदेशः तर्हि द्रव्यदेवतयोः कोविशेषः, अतस्सम्प्रदा-नादपिकरणस्ययागस्वरूपोत्पादकतया प्रथमाकांक्षितत्वाच्च प्राबल्यंद्रव्य-स्यग्राह्यं (धर्मत्वमिति) अलौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः । (मध्वा-दिष्विति) मधुविद्यादिषुवस्वादीनामनधिकारंजैमिनिराचार्योमन्यते, कु-तः असंभवात् , तत्रहि विद्यायां वस्वादयउपास्याः नचतत्र तदुपक-र्तारस्संभवन्ति, कर्मकर्तृविरोधादित्यर्थः । अत्रच वस्वादिजीवपर्यवसित मुपासनमित्याशयेन पूर्वपक्षोत्थाना दर्थविरोधः (धर्मेति) धर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते, कुतः; अतएव - श्रुतेरुपपत्तेश्च; अभि-लषितस्वर्गस्यतत्साधनतया " स्वर्गकामोयजेत " इतिश्रुत्या यागस्यै-व साधनत्वयावबोधनात । कृष्यादिवदाराधनरूपत्वाभावेपि कालान्तर-भाविफलप्रदत्वोपपत्तेश्चेत्यर्थः । (शेषत्वादिति) " तत्त्वमसि " इ-त्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्वेदनस्य-तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वा द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरर्थवाद इतिजैमि-निर्मन्यत इत्यर्थः । (परामर्शमिति) " त्रयोधर्मस्कन्धाः " इत्य-त्रचोदनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव जैमिनिर्मेने । " वीरहा-वाएषदेवानां योग्निमुद्वासयते " इत्यपवदतिचाश्रमान्तरमित्यर्थः । (परमिति) परमेव ब्रह्मोपासीनानर्चिरादिर्नयतीतिजैमिनिः, ब्रह्मग-मयतीतितत्रैवमुख्यत्वादित्यर्थः । (ब्राह्मेणेति) अस्यस्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेण अपहतपाप्मत्वादिस्वरूपेण, तेहि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपिस्वा-भाविकाइति " यआत्मापहतपाप्मा " इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवग-

' भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् , इति सूत्रे तु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षत्वेनो पपादनाद्विरोधस्सिद्ध इति चेन्न, अत्यल्पतराप्रधानार्थविवादस्य प्रधानभेदकत्वा भावात् । अत एव हि शास्त्रेषु वार्तिकावतार । किं पूर्वकृतप्रासादखण्ड विषमांशापनयनेन शेषनिर्माणे तदैक्यं नास्ति । अत प्रतिसंस्कारेणात्रापि सन्धान । यद्वा रैभरोक्तेषु तत्रभोमदधियामाभूदिति तदनुवादप्रतिक्षेपौ। तदुक्तं तदुक्तमिति जैमिनिपरिग्रहएव नहु शोदस्यते ।

म्यते, ननु ज्ञानस्वरूपेणाविर्भाव इति जैमिनिरित्यर्थ । (भावमि ति) " स एकधा भवति " इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विविधताश्रुते- र्देहादीनां भावमेव जैमिनिर्मेने न कदाचिच्चितोऽशरीरत्वमित्यर्थ । यद्य प्येते सर्वेऽर्थाः न पूर्वखाण्डे सूचिता अतो नार्थविरोध , तथाप्युक्तरीत्याभि- मतत्वस्य पात्तरखण्डेन सहैकशास्त्र्यमितिभाव. । प्रौढ्यादेनपरिहर- ति (अत्यल्पतरेति) अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्येत्ये- त्यर्थ । तेन भगवत स्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि स्यात्ल्पत्वा दितरयद्वर्थविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वाददोषइतिभाव । प्रतिसंस्का रोऽत्र विपरीतांशशिक्षण । तात्रिक परिहारमाह (यद्वेति) धर्म योत्तयवगमौ गुरुशिष्ययोरैकण्ठ्यादिरभिप्रेत्य तयारैककण्ठ्य मुपपादयति (तदुक्त तदुक्तमित्यारभ्याचख्युरित्यन्तेनग्रन्थेन) छन्दोगानां वाजिनां चोद्गीथविद्याया ऐक्यपूर्वपक्षीकृत्य निरस्य सत्यत्वे कथमाशङ्क्योक्त " सद्वातश्चेत्तदुक्तमस्तितु तदपि " इति सद्भेदेपि भेदउक्त । यथा " प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व " इत्यत्र नैयमिकम, साग्निहोत्रयोरित्यर्थ । " अक्षरधियान्त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्या मौपस दयत्तदुक्त " " यतादृङ्ग्रमधार्या " इत्याद्युक्तास्थूलत्वादिविषयाणाम- क्षरधियां सर्वत्रावरोध , सर्वत्र ब्रह्मण एकत्वात्तैर्विना इतरव्यावृत्तानक्षा नुसन्धानात्तुपपत्तेश्च, अत प्रधानब्रह्मानुसन्धाने तद्गुणानामप्यवरोध - औपसदवत् - जामदग्न्यचतूरात्रे पुरोडाशुपसद्गुणभूतस्य मन्त्रस्यौपस दनुवर्तिवेनोत्साद्गुणसरपदुक्त " गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग ' इत्यत्रेति । " प्रदानवदेवतदुक्त " दहरविद्यायामपहतपा

निशेषतश्च " साक्षादप्यविरोधंजैमिनिः „ " संपत्तेरितिजैमिनिस्तथा हिदर्शयति „ "अन्यार्थन्तु जैमिनिःप्रश्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेके „ "तद्भूतस्यतुनातद्भावोजैमिनेरपिनियमात् तद्रूपाभावेभ्यः „

फलादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणं गुण्यावृत्तिः यथा " इन्द्रायराज्ञे " इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः । तदुक्तं संकर्षे – " नानावा देवतापृथक्त्वात् " इति । " इन्द्राय राज्ञेपुरोडाशमेकादशकपालंनिर्वपेत् " "इन्द्रायाधिराजाय " " इन्द्रायस्वराज्ञे " इतिविहितायां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ हविर्भेदाद्भेदेनावदानप्राप्तौ " यचनात्सर्वेषां सहावदीयेरन् " इति सूत्रेण " सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति " इतिवचनात्सहावदानेस्यापिते ततोवदानसादित्यात् प्रदानसादित्यं " तेषां सहप्रदानमवदानैकत्वात् " इति सूत्रेण पूर्वपक्षीकृत्य "नानावादेवतापृथक्त्वात् " इति अधिराजत्वादिविशिष्टदेवताभेदात् प्रदानं नानैवेत्युक्तमित्यर्थः । (साक्षादिति) " सएषोऽग्निर्वैश्वानरः " इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यं परमात्मवाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽग्निशरीरकतयोपास्यत्वायेत्युक्तं नावश्यमेव, अग्रनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेस्तत्सामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिर्मन्यतइत्यर्थः । (सम्पत्तेरिति) " ऊोमानिवर्हिर्हृदयंगार्हपत्य " इत्यादिना पाउकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां वेदित्यादिकल्पनं तद्विद्यांगभूतायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसंपादनार्थं । दर्शयतिच श्रुति – "·यएतदेवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोति " इति । (अन्यार्थन्त्विति) " तौहसुप्त पुरुषमाजग्मतुः " इत्यादौ यद्देहातिरिक्तजीवसद्भावप्रतिबोधनं " योवैयाळवाए तेषां पुरुषाणां कर्ता यस्यवैतत्कर्मसवैवेदितव्यः " इति वेद्यतयोक्तस्य ब्रह्मप्रतिबोधनार्थमिति " क्वैषएतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट " इतिप्रश्नात् " अथास्मिन् प्राणएवैकधाभवति " इति " सताखौम्य " इत्यादिवाक्यसमानार्थप्रतिवचनाच्च अवगम्यते । एवंवाजसनेयिनोप्येतत्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्य स्पष्टमधीयते " क्वैषएत " दित्यादि " यएषोन्तर्हृदयआकाशस्तस्मिञ्छेते " इत्यन्तं । (तद्भूतस्येति ।) तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश

इतिसूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्वाभिमतार्थस्थापनाय जैमिनि-
मतानिक्षेपात् । सच भगवान् जैमिनिः " औत्पत्तिकस्तु शब्द
स्यार्थेन संबन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बाद
रायणस्यानपेक्षत्वात् " इति स्वोक्तार्थप्रतिपत्तये स्वाचार्यं बादरायण
मेव पुरस्करोति । जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वञ्च महाभारतादिषु प्रसिद्ध-
" सुमन्तुं जैमिनिं चैव वैशंपायनमेव च " इत्यादिना । नचनव्यासशि
ष्यो जैमिनिरित्युक्त, स एव व्यास एवात्र बादरायणः " द्वीपे बदरिकामिश्रे
बादरायणमच्युतम् । पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परन्तपम् ॥ " इति हि स्मर्यते ।

संप्राप्तस्य, नातद्भावः - अतद्भावः - अनाश्रमित्वेनावस्थानं, न संभवति, कु
त ? तद्रूपेत्यादि – तेषां नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां, रूपाणि–धर्माः, त-
न्निवृत्तिभ्योनियमात् , " ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मान
माचार्यकुलेऽवसादयन् " इति, " आरण्यमियात्ततो न पुनरेयात् " इति,
" संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत् " इतिच शास्त्राणि हि नियच्छन्ति, जैमिने-
रप्येवंमतमिति । उत्पत्तिर्जन्म स्वभावः, औत्पत्तिकः - नित्य इति यावत् ।
नित्यः शब्दार्थसंबन्धः न सांकेतिकः, येन प्रमाणं न स्यात् । नित्यत्वात्तस्य-
धर्मस्य, उपदेशो ज्ञानं-ज्ञापकः, तच्च ज्ञानं, न व्यतिरेकः- न विपर्ययः, स-
ंशयस्याप्युपलक्षणमेतत् , तथानुपलब्धेऽर्थे प्रवर्तमानत्वान्नानुवादकोऽपि ,
तस्मादनपेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मे प्रमाणं भवत्येव, बा
दरायणस्याचार्यस्यमते नेति सूत्रार्थः । (स्वाचार्यमिति) तथाच स्वा
चार्यभूतब्रह्मसूत्रकृत्पुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमिनीयशास्त्रे न तद्विरुद्धा
भिधानमित्यर्थः । नन्वाचार्यत्वान्न ब्रह्मसूत्रकृत्पुरस्कारः तत्र मानाभावा
त । किन्तु ऐतिशायनादिवत्तद्ग्रहणं क्वचित्सम्मतिमात्रात् , अतोऽन्यत्र तद्विरु
द्धाभिधाने नानुपपत्तिरित्यत आह (जैमिनेरिति) (नन्वेति) नच स एव
बादरायण ,बादरायणशब्दस्य ऐतिशायनादिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन बाद-
रिशब्दाद्व्युत्पन्नत्वादिति भावः (द्वीपइति) अनेन बदराणां समूहो बाद
रं तदयनं यस्य स बादरायण इति व्युत्पत्तिः सूचिता । सङ्गतत्वाच्च " पु

व्यासव्यातिरिक्तेऽपि बादरायणसंज्ञाप्रयुक्तेतिचेत् तथापि "तपोनिशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात्। मन्येज्येष्ठतमन्त्वाय रहस्यज्ञानोदन" इति रहस्यतमार्थज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः संप्रदायाद व्यासएव स्वीक्रियते। अतएवहि युष्मद्भूमिकामाश्रिताः वाचस्पतिप्रभृतयोपि व्याससेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः। येषुचसूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तं शारीरके तेष्वपि देवतासद्भावः परब्रह्मसद्भावोमुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विग्रहादिसद्भावश्च प्रतीयते, तदपिच तत्प्रणीतकर्मकाण्डेदेवताधिकरणादेरन्यपरत्वं स्थिरीकरोति। नदर्वाचीनव जैमिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्यो बादरायण:, अतः परम्परलम्भया कार्यातरैविनापि यथांशकरणमपि युक्तं। तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तं भगवता बोधायनेन - "संहितमेतच्छारीरकं जैमिनिर्नायेन षोडशलक्षणेनेतिशास्त्रैकत्वसिद्धिः" इति। तदेतदुपादायव्यस्तृणीतचभाष्यकारः। नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये प्रबन्धैक्येन किंप्रमाणमुपन्यस्तमितिचेत्, किंवा कर्मकाण्ड—द्वादशाध्याय्यादौ शारीरकचतुरध्याय्यांच प्रत्येकमैकशास्त्र्ये प्रमाणितम्।

र्वपदात्" इत्यादिना णत्वमितिभावः (व्यासेति) तथाच कतरोबादरायण स्सूत्रकारइत्यनिर्धारणमिति भावः। (तथापीत्यादि) अत्रेऽशज्ञानपदस्य कर्मणिव्युत्पत्त्या वेदनशब्दस्य च णिजन्तनिष्पन्नतया इदानस्य रहस्यतमार्थख्यापकत्वमतीतेः रहस्यतमार्थोर देदान्तरूपब्रह्मसूत्रकर्तृत्वं तस्यैव युक्तमित्यर्थः।" अवतीर्णोमहायोगीसत्यवत्यां पराशरात्।" इत्यारभ्य "चकारब्रह्मसूत्राणि येषांसूत्रत्वमंजसा।" इत्यादिस्कान्दवचनादिकण्ठोक्तिरादिशब्दार्थः। ननु जैमिनेर्व्यसूत्राणां देवतानिराकरणपरतया तद्व्याख्यातृभिर्व्याख्यातत्वाद्देवतासद्भावादौ तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञानादेव वेदान्ते तथात्वया जैमिनिमतोपन्यासइत्यत्राह (नदिति) आचार्यबादरायणशब्दाभ्यां माभिप्रायापरिज्ञानायोगो हेतुरुच्यते। (अतइति) व्याख्येयैस्याप्रथमतन्त्रसामान्येन येत्रार्थनिर्णयोदेवतादिपरशास्त्रनिर्णयोदिरस्य युक्तत्वात् परस्परविरोधाभावादित्यर्थः। प्रतिपन्दानुसेन साधयितुंसंगते (नन्विति) (किंवेति) एकशास्त्रत्वे

क्रमविशेषनियामकसंगतिविशेषविशिष्टाविरुद्धावान्तरार्थं शास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणोपकारार्हसप्रकारकप्रमाणानिर्णयमितिचेत् इदन्तु निष्प्रमाणमितिनिपुणोभूयान्वेनेननिरूपय, त्वजवासर्वमैक्यं। तस्मात् "अथातोधर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात्" इत्येवमन्तं कर्म देवतापरदेवतागोचरतया विभक्तकाण्डत्रय विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमिति। तदिदं "मीमांसाशास्त्र" इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यामैकशास्त्र्यसमर्थनवादस्तृतीयः॥

कमवन्व्यस्याप्युपलक्षणं। (क्रमेत्यादि) संगतिविशेषविशिष्टत्वमैकमत्यहेतुः। उत्तरांशःशास्त्रैक्येहेतुः (शास्त्रान्तरेति) न्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तर साध्यविलक्षणकर्मभाग तात्पर्यनिर्णयरूपोपकार जननार्हत्वात्कर्ममीमांसाया इति भावः। इदंच वेदार्थानुबन्धार्थकत्वेन सर्वेषामैकशास्त्र्यं वारयितुमुक्तं। अवान्तरार्थाविरोधस्याप्यैकशास्त्र्यापेक्षितत्वादुक्तमविरुद्धावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषण। किंप्रमाणं – कस्यप्रमाणम्। किं विंशतिलक्षण्यैकशास्त्र्यस्य किंवा द्वादशाध्याय्यादिमात्रैकशास्त्र्यस्य इति निरूपयेत्यर्थः। वेदार्थनिर्णयरूपैकोपकारार्हताया विंशतिलक्षणीसाधारण्यात्तद्वयस्यैव तत्प्रमाण भवेदितिभावः। नच कर्मब्रह्मनिर्णयरूपोपकारयोर्भेदाद्भेदइति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्नापातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णीनीषोदयाद्वेदार्थनिर्णयत्वस्यैवेष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुग्रहार्थशास्त्रस्यापि तदिष्टतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वायावत एवैतावच्छेदकावच्छिन्नोपकार जननार्हता ताव तएकशास्त्रत्वात्। अतएव मीमांसेत्येकतया विद्यास्थानगणने परिगणनं, तत्त्वेरूपप्रयोजकानुरोधित्वदर्शनात। अन्यथा प्रतिपदक प्रत्यध्यायं प्रतिपादं प्रत्यधिकरणंच भेदप्रसंगात्। यदाह कश्चित्पारिप्लवमतिः – किं कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकग्रन्थत्व पूर्वोत्तरशास्त्रमिति व्यवहारमात्रात्, किं वोपजीव्योपजीविभावेसति विषयाद्वैक्यात्, यद्वा एकेनैवाध्ययनविधिना तदुत्थरागेणवा कर्मब्रह्मपरपूर्वापरवेदविचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचार

विधेरागन्धस्याऽभावात्, किंवा जयादित्यवामनवृत्त्योरिव कर्तृभेदेऽपि व्याख्येयैक्यात्, यद्वा प्रबन्धान्तरइवैकप्रबन्धत्वव्यवहारात । नाद्य - एकशास्त्रत्वहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहारस्यात्राभावात्, पूर्वोत्तरशास्त्रव्यवहारस्यच भिन्नयोश्शास्त्रयोः पूर्वापरीभावमात्रेणोपपत्तेः। द्वितीये - ब्रह्ममीमांसाया. कर्ममीमांसोपजीवित्वं किं नित्यफलार्थिनःपुंसोब्रह्मविचारेप्रवृत्त्यर्थस्य तत्प्रामाण्यनिश्चयस्यवा ब्रह्मज्ञानकर्मफलेनित्यानित्येइति विवेकस्यवा कर्मफलानित्यत्वनिश्चयविशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रत्ययस्यवा कर्मविचाराधीनत्वात्, किंवा ब्रह्मभागविचारे प्रवृत्तस्य तदर्थनिश्चयार्थश्रुतिलिंगादिबलाबलादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यद्वा ब्रह्म निश्चित्य तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनांगकर्मानुष्ठाने कर्मविचारापेक्षणात् । नाद्यः - वेदप्रामाण्यस्य प्रकृतकोऽप्यतर्कशास्त्रसिद्धस्यवा ब्रह्ममीमांसायामेव अस्मन्मते 'नविलक्षणत्वा' दित्यत्र त्वन्मते 'अतएवच नित्यत्व' मित्यत्र वक्ष्यमाणस्यवा पूर्वतन्त्रेवक्ष्यमाणस्य त्रैवर्णिकाधिकारस्यैवोपजीवनात ? नित्यानित्यविवेकस्यच त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्यहेतुत्वात्, कर्मविचारंविनाप्युपसमर्द्धात्यासिद्धेश्च । विशिष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण नित्यफलार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः, कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्वनिश्चयस्यानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतुत्वात् । नद्वितीयः - श्रुतिलिंगादिबलाबलादेरुपक्रमोपसंहारबलाबलादेरिव प्रकृतर्कसिद्धस्य लोकसिद्धस्यचोपजीवनात् । नतृतीयः - ब्रह्म विचारानन्तरं निदिध्यासनात्प्राक्कर्मविचारोपपत्तेः । नापिमीमांसयोर्विषयैक्यं, सिद्धसाध्यविषयत्वात् नित्यानित्यमोक्षाभ्युदयफलत्वात् विरागसरागाधिकारिकत्वाच्च । वेदार्थत्वाल्लौकिकपुरुषार्थं तत्तदर्थित्वैर्विषयाद्यैरैक्ये अर्थकामशास्त्रयोरपि शास्त्रार्थ नपुरुषार्थं तत्तदर्थित्वे मोक्षशास्त्रेण विषयाद्यैक्यं स्यात् । न तृतीयः-' षडंगोवेदोऽध्येतव्य' इत्येकेनैव विधिना तदुपयोगेनवा व्याकरणाद्यंगविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेदविचारे विधेरागन्धस्य अभावेन व्याकरणादिविचारकल्पमहाभाष्यादेर्वेदविचारकल्पमीमांसैकशास्त्रत्वापातात । इदंच कर्मकाण्डस्यापि प्रधानतया विचारितत्वेन ... । चतुर्थे-वाक्यैक्य

नतावच्छेदत्वादिनैक्यमात्रं, व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदेऽपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्यसिद्धिप्रसंगात् । नापिपूर्वापरीभूतैकप्रबन्धत्वं, व्याख्यानस्यैकप्रबन्धत्वेऽपि नतावद्व्याख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकपदार्थनिर्णायकयोर्निरुक्तव्याकरणयोरिव एकप्रबन्धव्याख्यानयोः प्रस्थानयोरिवच प्रबंधभेदेऽपि तदुपपत्तेः । नाप्येकप्रबन्धपूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, असिद्धेः । तथाहि – तत्तच्छाखासंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरता न पूर्वापरभागव्याख्यानता, एकशाखासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्यानानन्तरं शाखान्तरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात् । अतः कर्मब्रह्मपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूपतया पूर्वापरभागव्याख्यानतावाच्या । समुदाययोश्च पूर्वापरभावो न वस्तुतोऽपि कल्प्यः, तत्तच्छाखीयसंहितारण्यकयोः रध्ययनसिद्धं क्रमं बाधित्वाकल्पनासंभवात् । नापि तत्तच्छाखास्थसंहितारण्यकयोः पूर्वापरीभावमात्रेण तत्समुदाययोस्तत्सिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमुदायस्य द्वितीयपादसमुदायस्यच पौर्वापर्यप्रसंगात् । यदिच विप्रकीर्णकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरीभावेन विविच्य मीमांसयोः प्रवृत्ति, तर्हि वेदार्थविचारत्वोपाधिना अप्रवृत्ते प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारत्वोपाधिनैव प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मान्नमीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं । अस्तुवातत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकयोः स्मृतिपुराणयोरिव भिन्नप्रबन्धतास्तु । नपंचमः – उत्तरषट्काध्यायाध्यायेषु पूर्वषट्काद्याध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत् देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायमपेक्ष्य त्रयोदशसप्तदशादिव्यवहारस्य द्वितीयभागतृतीयभागप्रथमादिव्यवहारस्यवा अभावात् । देवताविषयादिनिरासतत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यं । तन्निरास कर्मण्यश्रद्धावारणार्थइतिचेत्, सत्येव ब्रह्मणि तज्ज्ञानइव सत्यामपि देवतायामाश्वाससंभवात् । पौरुषेयत्वाद्विद्याप्रामाण्यं मागकीति तन्निरास इतिचेत् सत्यामपिदेवतायां तदकृतत्वमात्रेणापौरुषेयत्वात् । किंच "मध्वादिष्वसंभवात्" "शेषत्वात्पुरुषार्थवाद" इत्यादिषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः । नचातन्मतंतन्मतमिति वक्तुं युक्तं । किंच यदिशास्त्रैक्यं तदा आदौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणीजिज्ञा-

स्यात्। नच ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा कर्मविचारस्तु ब्रह्म
मीमांसाचतुर्थपादे संगतइतिवाच्यं, तथासति ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्म-
विचारानन्तर्यौक्त्यसंभवात्। कर्मब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी
प्रतिज्ञार्थसिद्धेरत्यपिन, प्रतिपित्सितशास्त्रविषयादिसूचनाय साधारणस्यै-
वादौ साक्षात्प्रतिज्ञेयत्वात्। ननु धर्मजिज्ञासेत्येवसाधारणीप्रतिज्ञा, अलौ
किकश्रेयस्साधनं धर्मः सच सिद्धस्साध्यश्च, साध्यो यागादिः, सि-
द्धो ब्रह्म, "कृष्णंधर्मंसनातनं" इतिभारतोक्तेरितिचेन्न, तथात्वे देव
ब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमांसेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यै
वानन्तरं लक्षणीयत्वेन चोदनालक्षणोऽर्थइति विशेषलक्षणायोगाच्च।
तत्रचोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुनर्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोनिसूत्रवै-
यर्थ्यं। कृष्णंधर्ममिति तु धारणाद्धर्मइतिवचनाद्यौगिकः, अन्यथा "पा
तनात् पापनामासौपुनातेः पुण्यनामवान्, "परमंयोमहत्तपः" इति
वचनात् पापत्वाद्यापित्यात्। देवताकाण्डेऽर्थे देवतायाश्च नक्वचिद्धर्मश
ब्दो दृष्टइति।

तदेतत्सर्वमाचार्यसूक्तश्रवणहेतुदौर्भाग्यनिबन्धनं। तथाहि "ऐक
शास्त्र्यञ्च भागद्वयात्मकवेदाख्यैकप्रबन्धव्याख्यानरूपत्वात्" इत्यादि
ना व्याख्येयैक्यमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयानुगृहीतमाचार्यैः। "असत्यैक
शास्त्र्ये कथंपौर्वापर्यनियमइतिशंकांपरिहरन्" इत्यादिना उपजीव्योप
जीवकभावादिक्रमनियामकत्वेनैवानुगृहीतम्। एवंसति विकल्पसंभ्रम-
आहोपुरुषिकामात्रं। यदुक्तं-'कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततोनिवृ
त्त्युपपत्तौ कर्मफलानित्यत्वनिश्चयोनापेक्षित' इति तन्न, "सांगाध्ययनेन
कर्मब्रह्मज्ञानयोरुभयोरप्यापातप्रतीतौ अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्म-
णामनित्यफलत्वनिश्चया यदि नित्यफलं केनचिद्भवति तदा तन्मयानु-
ष्ठेयमितिज्ञानवतो ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसंभावनया तद्विचारे प्रवृ-
त्तिः" इतिप्राचार्यैरनुगृहीतं, अत्रास्य कुचोद्यस्यावकाशाभावात्। यदिकर्म
ण्यपि नित्यफलसंभावना तदा यदि नित्यफलं किंचित्स्यात्तदा तन्मया-
नुष्ठेयमितिबुद्धिमतः कर्मणोनिवृत्त्यसंभवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैवके
वलकर्मणोनिवर्तकत्वात्। यच्चोपजीव्यविकल्पेषु तृतीयविकल्पदूषणं त
स्यैकशास्त्रत्वहेतुतया विकल्प्य तत्र क्रमासंभवदूषणोक्तेरपहास्यम्। अ

स्यनेनैव शास्त्रैक्यं तथापि क्रमो न सम्भवतीत्यभिप्रायेण तथोक्तमिति चेन्न, ते नैक्यपक्षेऽसिद्धयति तदा स्वाध्यायाधीतिनियमाद्ध्ययनापातानियमसिद्धेः । यच्च विषयाद्यैक्यदूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणाभ्यामेकशास्त्रत्वे सिद्धे ग्रन्थोक्तन्यायेन विषयाद्यैक्यस्यापि प्रसूद्धत्वान्निरस्तं । किञ्च पूर्वोत्तरभागाभिधाया एकशाखाया एकग्रन्थत्वात्तत्र च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्व्याख्यानस्यापि तदेकविषयादिकमिति कथं नविषयाद्यैक्यम् । न च कर्मब्रह्मादिरूपविषयादिभेददर्शनात्तयोरपि धर्मब्रह्मभागयोर्भिन्नग्रन्थता , तथासत्येकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणां भिन्नफलानां प्रतिपादनात्तत्रापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्यानां नानाग्रन्थत्वप्रसङ्गात् । यदुक्तं-व्याकरणाद्यङ्गविचारोऽप्येवं विधुत्यागप्रयुक्त इति, तन्न, स्वाध्यायापातप्रतीतेरेव व्याकरणविचारसाध्यतया स्वाध्यायापातप्रतीतिप्रयुक्तविचाररूपाङ्गस्य व्याकरणविषयत्वासिद्धेः । यदुक्तमेकदेशविचाराभावादिति , तन्न, इहैव कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरतया विचारिततयापि सहस्राधिकरणनिवर्त्यसंशयानिवर्तकविचारस्य ब्रह्मविचारेणासिद्धेः , निखिलविचारमात्रेणाऽस्य कर्मविचारत्वे वेदप्रामाण्यविचारस्य ब्रह्मविचारकत्वात् । यदुक्तं वेदार्थविचारत्वोपाधिना अप्रवृत्ते प्रयोजनभेदमभिसन्धाय कर्मब्रह्मविचारत्वोपाधिनैव प्रवृत्तेनैकशास्त्रतेति तन्न, अवान्तरप्रयोजनभेदाभिसन्धेरवयविप्रयोजनाभिसन्ध्यविरोधित्वात्, अन्यथा पदाध्यायपादपटिकाधिकरणभेदैश्शास्त्रभेदप्रसङ्गात् । यच्च - देवतानिराकरणस्य कर्मण्यश्रद्धावारणार्थत्वे दूषणोद्भावनं तदश्रुतवेदान्तानामित्याचार्यानुगृहीतपदाश्रवणनिबन्धनं, तदनुग्रहस्याप्यभावं, देवतानां प्रळये विनाशात् तत्प्राचीनकर्मणां फलाभावप्रसङ्गात् अनन्तरसर्गेऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्र-स्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वस्यैव स्वस्मै फलप्रदत्वनिरोधाच्च कर्मण्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धा स्यात्, श्रुतवेदान्तानां तु तदन्तर्यामिणः परमात्मनः फलप्रदत्वाध्यवसायात्कर्मणि नाश्रद्धा स्यात् इति तस्मात् अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धावारणार्थमन्वारुह्यवादेन देवतानिराकरणयुज्यत एवेति । यच्चात्तन्मतं तन्मतमितिवक्तुमयुक्तमिति तदप्याचार्यैरेव परिहृत - तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासस्तदुक्ततया तत्र तत्त्वबुद्धिर्मन्दमतीनां माभूदिति । अतन्मतत्वञ्च भाष्यादेवावगतमित्याचार्यैरुक्तं - सञ्चिन्त्य-

स्य जैमिनेर्भगवद्व्यासाचार्यमतिविरुद्धमतिसंभवः, तस्मादैकशास्त्र्यम-ङ्गीकुर्वताप्यन्यारब्धत्वादेव जैमिनिना देवतानिराकरणमित्यङ्गीकार्यं । ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थप्रतिज्ञेत्याचार्यसूचिततात्पर्यं प्रमेयोपपादि-तम् – धर्मजिज्ञासासूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञात्वं चोपपादितमिति ॥

इति शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते शास्त्रभेदभङ्गोनाम तृतीयः स्कन्धः ॥

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ॥

॥ अथ चतुर्थोवादः ॥

विचित्रैस्तैर्यत्तत्कथिनमविधेयश्रुतिपथे निवर्त्त्येत् खार्श्रंविषयमवि धेया मतिरिति । तदुद्भयोपाय भगवदुपसत्ति प्रथयते नम स्यामस्यामोयतिपरिवृढयप्रतिक्कालम् ॥ * ॥

यदेतद्भ्रांतजनजल्पितं, समूलस्यसमारम्य सन्मिमात्रेपरामिभवण्या रोपितस्या दळीकबळधौतादेरिव धिष्ठानयाथात्म्याध्यवसायादेव निवृत्य, नपुन कर्मणोपासनेनवाविहितेनादृष्टद्वारा । आहुश्च " मणिमन्त्रौष धादिभ्यो दण्डवातादिनापिवा । निवर्ततेनरकेनापि मायाखण्डाति खण्डने " इति ।

उद्गृह्णन्निगमान्तसागरतलस्पर्शीनितत्त्वान्यसौ
सासूयप्रतिवादिदर्शनसिरामर्माणिभिन्दन्निव ।
वेदान्तार्यवच प्रसाधनपटुव्याख्यानमुद्राकर.
चित्तभातुवधूलसन्ततिपरिष्कारस्य कस्यापि न ॥ ७ ॥

(विचित्रस्तैरिति) विधेयत्वे अदृष्टद्वारानिवर्तकत्वप्रसङ्गेन तन्नि वर्त्यस्य सत्यत्वप्रसगो विचित्रत्वहेतु । (अविधेयेति) अपरिचितश्रु तिमार्गेरित्यर्थ । तेन यागादिशब्दार्थेपि मौढ्य व्यज्यते । यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः । (नमस्यामस्यामइति) नमस्यांमयुष्मद इत्यर्थ । । (प्रतिक्क्षणमिति) दुर्यप्रलापोद्भूतनदशासु सम्यग र्थोपदेशदशासुचेत्यर्थ । तेन तत्कृतोपकारस्मृतिर्नमस्याहेतुरित्युक्तभव ति। सविशेषब्रह्मव्यावृत्त्यर्थ (सन्मात्रइति) " ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति " इ- त्याद्यभिप्रायेण (परस्मिन्ब्रह्मणीति) वेनापि पुरुषेणेत्यर्थ ।

यत्पुनरुन्मत्तान्प्रति भिषज्यते; तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेषमोक्षणायैव, नपुन स्तदधीनधीविशेषमात्रसिद्धमिथ्यापदार्थनिवर्तनाय । दोषेतु शममुपेयुषि स्वरसवाहितत्त्वज्ञानादेवतन्निवृत्तिः । अत्राप्याहुः " भ्रांतभेषजनिर्माणं नभ्रांतेरुपशांतये । किन्तुभ्रांतिनिदानस्य दोषस्यैवोपशांतये ॥ " इति । नचात्रापिदोषनिवारणाय वैधापेक्षानुप्रवेशः; दोषस्याप्यत्र दृश्यमात्राधीनसिद्धितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेलयैव 'तत्त्वज्ञानेनानिवार्यत्वात् । ततश्च — विश्वमिथ्यात्वविज्ञानकुक्षिनिक्षेपभक्षितः । नापेक्षतेपुनर्दोषः कर्मायत्तात्मबाधकम् ॥*॥ लौकिकस्यतुदोषस्य व्यावहारिकव्यवस्थानतिक्रमाद्भेषजाद्यवकाशः । यद्यप्यविद्यायामपि सा समाना; तथापि तथाविधत्वप्रबोधनायप्रवृत्तत्वाद्वाक्यस्य तावतैवतन्निवृत्त्युपपत्तिः । नचज्ञानंस्वरूपेणविधातुंशक्यं, अतएवद्रष्टव्यइत्यपि फलानुवादइतिनिरणैषुः । तदर्थतयाचनश्रवणादिविधिनैरर्थक्यं । तादर्थ्यंच प्रतिबन्धकभेदवासना

(अनारोपितत्वाभिमतेति)लौकिकानामभिमतिर्विवक्षिता तेन,व्यावहारिकत्वं विवक्षितम् । (भ्रान्तेरिति) भ्रान्तिसिद्धार्थस्याप्युपलक्षणं । (नचेति) दोषः - अविद्या । भक्षितः - जीर्णः । (तथाविधत्वेति) व्यावहारिकत्वबोधनाय; मिथ्यात्वे तात्पर्यम् । ज्ञानस्यैवतर्हिविधानमस्त्वित्यत्राह (नचज्ञानमिति) श्राव्यावेक्षणादिविधानां तत्साधनपरत्वाभिप्रायेणाह (स्वरूपेणेति) कथन्तर्हि द्रष्टव्य इतिविधिरित्यत्राह (अतएवेति) ननुतर्हि श्रोतव्यादिवाक्यानामपि ज्ञानविषयाणां विधिपरत्वासंभवाद्वैयर्थ्यमेवस्यादित्यत्राह (तदर्थतयेति) ज्ञानार्थतयेत्यर्थः । ज्ञानार्थोऽयंचेतोवृत्तिविशेषः नतु स्वयंज्ञानमितिभावः । यद्वा-यद्यविधेयाज्ज्ञानादेवबन्धनिवृत्तिः नतुविहितात् , तदा श्रवणादिविधानं व्यर्थमित्यत्राह (तदर्थतयेति) दर्शनरूपफलार्थतयेत्यर्थः । वाक्यजन्यज्ञाने वाक्यमेवह्यपेक्ष्यते , नपुनः श्रवणमित्यत्राह (तादर्थ्यंचेति) ननु श्रवणादीनां सर्वेषामपि प्रकरणेन, मोक्षार्थत्वाभविशिष्टा

निरसनद्वारेण । तस्याश्चप्रतिबन्धकत्व असम्भावनाविपरीतसम्भावना द्यपित्तविक्षेपहेतुत्वात् । " ब्रह्मवेद " इत्यादौच ज्ञानमात्रस्यैवमो क्षहेतुत्वश्रूयते । नचास्यवाक्यतासिद्धस्यैवज्ञानस्यविधेयत्वसभव , "अ प्राप्तेशास्त्रमर्थव " दितिहि न्यायविद । यत्तु नायसर्पइतिनुव्यस्त्वेत्यादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थे ज्ञानविधिवदृश्यते, तत्रापि नायसर्पइत्येतावतैवासिद्धज्ञा न विस्रम्भमभिसन्धायविधेयवदनूद्यते । यदिचनायसर्पइत्येतावता भ्र मोननिवर्तेत, तदाजानीहीतिपरश्शतविधानेऽपि कथतन्निवृत्ति , अत· " तत्त्वमसि " इत्याद्युपदेशात्सोहमित्यादिरूपेण निवर्तमानशाधियेन विशुद्धाधिष्ठाननिष्टया समूलभेदभ्रमोन्मूलनमिति ॥

अत्र ब्रूम । सिद्धे विश्वस्य मिथ्यात्वे धीमात्रात्तन्निवर्तन । तदेवनघ टेतेति यथावदभिधास्यते ॥

यत्तु लौकिकदोषस्याविद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेपि व्यावहारिक व्यवस्थया वैषम्यमुक्त, तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचकामलादि दोषाणाज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टेस त्यविद्यायामपि तदविरोधात् । अस्त्वविरो ध , तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्त्युपपत्ते हेत्वतरप रिग्रहे कल्पनागौरवमितिचेन्न, श्रुतेतदभावात् , तत्परिग्रहएव तत्प्र सगाच । नहि श्रुतहान न्याय्य । येच ब्रह्मव्यतिरिक्त सर्वं मिथ्येति प्र योजकज्ञानवत्त , तेपि चक्षुरादिगततिमिरादिदोषनाशाय प्रतिभट

वाक्यतस्तुनज्ञानस्यापीत्यत्राह (ब्रह्मवेदेति) एवमपि ज्ञानस्यस्वरूपेण वि धातुमशक्यत्वकुतइत्यत्राह(नचास्येति) प्रमाणपरतन्त्रस्यज्ञानस्यनविधेयता, विद्धचभावेतदप्राप्तौहि विधि स्यादित्यर्थ । (विस्रभमिति) विस्रभयो ग्यतानूद्यत इति भाव । (मिथ्याभूतानामिति) ततश्च विश्वमिथ्यात्व ज्ञानेन निवृत्तिसभवेपि तन्निवृत्त्यर्थतयाऽन्यस्यापि विधानमविरुद्धमित्य र्थ. । (प्रयोजकेति) ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वोपदेशजन्यज्ञानादेवेत्य र्थ । तदभावात - भाभिप्रायिकोदोष स्तच्छब्देन गृह्यते । (तत्परिग्रह इति) परिग्रह कल्पना । (येचेति) अनेन व्यभिचार स्वप्रवृत्ति

भंगायच भेषजशेखादीन् प्रयुञ्जानादृश्यन्ते, नपुनर्मिथ्यात्वाध्यवसाय महाभेषजं प्रमाणयन्तो जीवमामते । आहुश्च " मायावादिमतस्याश्च-महारोगेण [दूपि] पीडिताः । मन्त्रेशायानादृश्यन्ते किश्वभेषजकांक्षिणः ॥" इति । तस्मादविद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजको-पदेशवशात्सिद्धावपि दोषान्तरवेदक ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वाविरोधात् त दर्थकर्मागकोपासनविधानं नानुपपन्नं । उक्तंचवरदराजाचार्यैः " य थाहर्तकौम्बादः क्रियतेदोषशान्तये । तद्वद्दुरितशांत्यर्थं क्रियताहिरि-कीर्तनं " इति । यत्तूक्तं नज्ञानं स्वरूपेणविधातुंशक्यमिति, तत्किंज्ञा नस्याभाव्यरूपतया, उताभावार्थतया, यद्वा साक्षात्प्रयत्नविषयत्वाभा वात्, अथवा साक्षात्पुरुषव्यापारत्वाभावात्, उतसांशभावनानु-प्रवेशाभिरहात्, अन्यस्माद्वाकुतश्चिदिति । नप्रथमः, भवत्पक्षेवृत्तिरू पस्य परपक्षेत्वात्मविशेषगुणस्य असत्पक्षेतु तदवस्थाविशेषरूपस्य क रणाधीनतयाभाव्यत्वसिद्धेः । आहुश्च " कदाचित्कस्वभावस्य भा व्यत्वं केनवार्यते । तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतचर्वणम् ॥ " इति । नद्वितीयः, " ज्ञा अवबोधने " इतिभावार्थतयैव पाणिनीयस्मरणात्, आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसंगाभावात् ।

विरोधश्चोक्तः । बाधितानुवृत्त्यादिभिस्तदुपपादनेपि अननुवृत्त्यर्थमपि भे षजपानवद्विद्यानुवृत्त्यर्थमेव साधनान्तरविधानं संभवतीत्याशयः । (नप्रथमइति) भाव्यपदेन साध्यत्वं विवक्षितम् । (कादाचित्केति) अत्र पूर्वार्धमिहोपजीव्य । यद्वा – भाव्यत्वं साक्षात्परंपरोदासीन्येन कृ तिसाध्यत्वं भाव्यत्वंच करणाधीनतयेति, केषांचिज्ज्ञानानां पुरुषप्रय त्नाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । सिद्धेहि करणाधी नत्वे तत्प्रयोजकप्रयत्नाधीनतास्यात्, तदेव नेत्यत्राह (तस्येति) (भा वार्थतयेति) कुत्र्ग्राधात्वर्थतया पाणितीयस्मरणादित्यर्थः । वृत्तिरेवभा वार्थः । आत्मस्वरूपभूतन्तु ज्ञानमभावार्थत्वाद्विधेयमेवेत्यत्राह (आत्मेति)

न तृतीयः, प्रयाग्याविधेयत्वप्रसंगात्, योकोऽहि स्वाभिमतकार्यार्थं प्रयतेते निष्प्रयतविषयविधानदर्शनात्। नचतुर्थ., भावार्थान्तराणामप्यविधेयत्वप्रसं गात्। नपञ्चम, यष्टव्यइत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्यइत्यादौ दर्शनादेरपि त दनुप्रवेशे विरोधाभावात्। नापि षष्ठ, ज्ञानविधिविरोधिन.कस्य- चिदन्यस्यापि कुतश्चिसिद्धाभावात्। किञ्च – यदिज्ञान नविधेयं क- थं तर्हि यागादिविधिरपि न भज्येत, यागोपिहि देवतोद्देशेनद्रव्य त्यागात्मबुद्धिविशेषरूप। एवंद्वादशाहे अविवाक्ये दशमेहनि बुद्धि विशेषरूपस्य मानसग्रहादे कथंविधेयतेष्यते, कथंवा मनश्चितायग्नी ना दहरविद्याणां तत्वविषयाणाचोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथंच दर्शनार्थतयापि श्रवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानीच्छसि, तान्यपि ज्ञानविशेषरूपाण्येव। ननु नतानिज्ञानरूपाणि, अपितु तदर्थव्या पाररूपाणीतिचेत्, तन्न, तदर्थत्वेसत्यपि तेषामपि स्वरूपस्यज्ञानरूपत्वात्।

अस्माभिरपि स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानं नेष्यतइत्यर्थः। (लोक इति) ब्रह्मचर्यं भोजने प्रयतेतेत्यादा विष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शनादित्यर्थः। (भावार्थान्तराणामिति) पुरुषशब्देनात्मविवक्षायां प्र क्षेपादेर्विधेयतानस्यात्, शरीरपरत्वेतु त्यागादेर्विधेयता नस्यात्। (अ नुप्रवेशइति) केनेत्यशातुमयेशइत्यर्थः। (कुतश्चिदिति) प्रमाणादित्य- र्थं। ननु श्रवणादीनां न ज्ञानत्व, परोक्षापरोक्षज्ञाने क्लृप्तकारणाजन्य त्वात्, किन्तु ज्ञानाभास. पदार्थान्तरं, अन्तःकरणसमवेतंज्ञानं सुखा द्यष्टगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिन्नं पदार्थत्वात सुखादिवत्। न चाप्रयोजकत्वं प्रत्यक्षासिद्धायावृत्ते. क्लृप्तकारणाजन्यत्वेन ज्ञानत्वायो- गात्। नच तस्मिन् मन करणमितिवाच्य, मनस प्रमाश्रयत्वेन तद करणत्वात्, अत. इन्द्रियादिवज्ज्ञानार्थतया च ज्ञानमिति शङ्कते (ननु नतानीति) (तदर्थत्वइति) अयभाव, श्रवणादीनां ज्ञानत्वं तावदनुभ वसिद्धं – ध्यानेतु विद्युपास्योर्व्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहारदर्शनेनापि ज्ञा नात्मत्वमवगम्यते। नचात्मत्र क्लृप्तकारणविरहाद्ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वे प्रमा .

णिधेः सिद्धेस्त्वन्यत्रफलप्रकारणाभावेपि सामग्रयन्तरस्यैव कल्प्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षे फलप्रकारणविरहा दनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसंगात् । स्वभावतस्तु मनसएवकारणतया ह्यान्यत्र फलप्रकारणविरहः । नच-मनसः प्रमाश्रयत्वमेवेतिवाच्यम्, आत्मनएव ज्ञानाश्रयतया मनसःकारणत्वसाधनात् । किंच निदिध्यासनं तावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानः, ध्यानान्तरं एतावन्तं कालं भगवन्तमस्मार्षमिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने ध्रुवास्मृतिरित्यादिश्रौतप्रयोगाच्च । स्मृतेश्च ज्ञानत्वं तवापीष्टम् । अतस्संस्कारादेस्सत्वान्नान्यत्र फलप्रकारणविरहः । अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् इष्ट्युपासनस्याप्याहार्यारोपसन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वंसिद्धम् ।

मननमपि युक्तिभि रेवमेवैतदिति व्यवसायः । तच्च ज्ञानमेव, "मनुअवबोधने" इति धातोर्निष्पन्नत्वात् । श्रवणमपि शाब्दज्ञानविशेषएव - तत्रैव स्वारस्यात् । श्रवणमननयोर्निरुक्तहेतुभूतव्यापारत्वेपि व्याप्तिसहचारलाघवोपक्रमादिप्रतिसन्धानातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शना त्तेषांचज्ञानरूपत्वात् ज्ञानविधिस्तवाप्यवर्जनीयः । यदप्युच्यते, ज्ञानेस्यं बहुशः कृतिव्यभिचारात्कृतिसाध्यत्वाभावान्न विधेयत्वमिति । तन्न । वाय्वादिनोदनाधीनक्रियायाः कृतिव्यभिचारेण योगादेरपि कृत्यसाध्यत्वप्रसंगात् । किंच प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृतिसाध्यत्वादर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगः । यदुक्तं जीवकर्तृकक्रियायां कृत्यव्यभिचारइति । तन्न । नतावज्जीवकृतिसाध्यत्वं कृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकं - ईश्वरकृतिसाध्ये अव्याप्तेः, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात् । नच - जीवकर्तृकक्रियात्वं नात्रावच्छेदकतया ऽभिमतं, किन्तु, यागादिक्रियाविशेषउपलक्ष्यते, तत्रचास्त्येवाव्यभिचारः, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकं कुत्राप्यप्रसिद्धमेवेति वाच्यम् । तवमते अवधारणात्मकब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिमन्तरेणासिद्धेः । नच - कृत्यव्यवधानाभावा त्र कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यम् । घटादेः कृतिसाध्यत्वाभावप्रसंगात् । नच - निदिध्यासितव्यइति निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्यभावाच्च दर्शनविधिर्व्यर्थइति-वाच्यम् । तर्हि ततएवाविधानमिति स्यात् नतु कृत्यसाध्यत्वात् । वस्तुतस्तु दर्शनसमानाकारध्यानस्य विधेयत्वा त्तस्यचकृत्यव्यभिचारात्

श्रवणादि नाम तत्त्वदर्शिन आचार्यात् न्याययुक्तार्थग्रहणं, मननमपि तथा एवमेवैतदिति युक्तितः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, निदिध्यासनमपि अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः । तदेवमेषां ज्ञानभूतानामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथं द्रष्टव्यइत्यत्र दर्शनस्य विधेयत्वं नेष्यते । तथाच, विष्णुर्यष्टव्यः इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् । सर्वत्रस्याच्च तद्बाधोऽदर्शनेऽवा नबाधनम् ॥ अथच ध्यानफलतयादर्शनमनूद्यतइतिमन्यसे, तदा मननध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद-इतिकिं न कल्पयसि । अस्त्वेवमितिचेन्न, " फलोपकार्यगतया श्रवणादित्रयविधिः " रितियुष्माभिः प्रतिपादनात् । तथाचैकत्रैवविधेयत्वमनुवाद्यत्वंचेति विरोधः, नहि विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरनुमन्यते तान्त्रिकैः । उक्तंहि " उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितः । उपादानं विधानंवा गुणत्वंवनदृश्यते " इति । " उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् " इतिसूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सांसारिकफलोत्तीर्णे प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिशयानन्दब्रह्मानुभवाख्यफलेसति द्रष्टव्यइत्यत्र निष्कारण

ज्ञानं नविधेयमित्यनुपपन्नं, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविरुद्धं पदज्ञानादिवदिति । दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनान्न ब्रह्मदर्शनस्य विधेयतेत्यत्राह (तथाचेति) यदि क्वचिद्दर्शनेविध्यभावाद्दर्शनान्तरेऽपि नविधिः, तर्हि-" विष्णुरुपांशुयष्टव्यः प्रजापतिरुपांशुयष्टव्यः अग्नीषोमावुपांशुयष्टव्यौ " इत्यादावनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्ज्योतिष्टोमादावपि विधिर्नस्यात् । यदि तत्र भासितदभावाभ्यां विशेषः तदा प्रकृतेऽपि सएव विशेषोऽङ्गीकार्यइत्यर्थः (दर्शनइति) ब्रह्मदर्शने विधिबाधनं न स्यादित्यर्थः । (तदेति) श्रवणमात्राद्यवान्तरव्यतिरेकेण मननाद्यसिद्धेर्यदि-विधेयता तदा दर्शनेऽपि तुल्यमितिभावः (फलेति) फलोपकारितया अगतयाचेत्यर्थः । फलोपकारित्वंच फलकरणत्वं, करणत्वं श्रवणस्य, अगत्वमितरयोः । (विरोधइति) अयंच मनननिदिध्यासनयोस्तु सन्धेयः । एवं सम्मतिपन्नपापध्वंसदृष्टान्तेन दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेपि नित्यत्वमुपपादितम् । वस्तुतस्तु पापध्वंसएव मोक्षः, तत्रच साध्यत्वे

विधिभंगप्रयासेन दर्शनस्यफलत्वं किमर्थं कल्प्यते । नियोगसाध्य त्वे मोक्षस्यानित्यत्वप्रसंगादितिचेन्न, 'मोक्षशब्देन दुःखध्वंसविवक्षायां सा ध्यत्वेऽपि नित्यत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्यपापध्वंसवच्च । नच दुः खप्रध्वंसोमोक्षः, किन्तु दुःखहेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्यक्षणिकत्वेन स्व यमेव विनाशात् । पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवक्षायां तस्यासाध्यत्वाभावेन प्रसंज काभावः । ब्रह्मस्वरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तरत्वं । नह्यनादि सिद्धं ब्रह्म उपायसाध्यमित्यनुन्मत्तोब्रवीति । स्वरूपाविर्भावविवक्षायाम पि नियोगविशेषा दत्यन्तवृत्ते प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपा विर्भावस्य स्वरूपवन्नित्यत्वा त्पुन.प्रतिबन्धाभावाद्वा निवर्त्यत्वमुपपद्यते । ननु यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते, तर्हि श्रवणमनन-दर्शनविधीनां किंफलमितिचेन्न, श्रोतव्योमन्तव्यइत्यनयो विंधित्वाभावात्, द्रष्टव्यइत्यस्यतु पृथग्विधित्वाभावात्, निदिध्यासनापरपर्याय मुपासनमेव द र्शनरूपं तस्मिन्विधेयं । तथाहि श्रवणंतावत् सांगसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययन जनितापात प्रतीतिविदितपुरुषार्थतत्साधननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागतएव सिद्धमिति नतत्रविध्यपेक्षा । श्रवणप्रतिष्ठार्थत्वान्मननस्य तदपि ततएवसिद्ध मिति नतत्रापि । अतोयथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य ध्यानोपकारकत्वात् तज्जनकयो श्श्रवणमननयोरिहानुवादएव । ध्यानन्त्वप्राप्तत्वा द्विधेयमेव ।

पि नित्यत्वं संम्प्रतिपन्नमेवेत्याह (नचेति) (पुनः प्रतिबन्धेति) यद्य पि प्रतिबन्धकं नकार्यविनाशकं किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि, तथाप्यत्र चक्षुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकीभूतकर्मणानिवृत्तिदर्शनादिहापि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छंकास्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तं । न-चैवं चक्षुरादिजन्यज्ञानस्य द्वितीयक्षणएव निवृत्तिः स्यादितिवाच्यम् । यादृशं प्रतिबन्धकं तादृशस्यैव निवर्तकत्वात्, चक्षुरादिसंमयोगाद्यभा वविशिष्टच कर्मप्रतिबन्धकं, चक्षुस्संमयोगादिच तदुत्तेजकं, नचैतद्वि तीयक्षणेऽस्ति, नच चक्षुरादेरुत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, सा क्षात्कारत्वानुमितित्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वा दितिभावः । (नतत्रापीति) विध्यपेक्षेतिशेषः । ननु ध्यानरूपगोचर

यद्यपिवात्र विषयस्यानुकूल्या चविन्वनेऽपिरागस्मभवति, तथापि तत्तद्गुणविशेषविशिष्टस्याहृष्टस्यानुष्ठेनीयस्य सामस्यनम्य फल्साधनत्व नियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्यरागप्राप्तत्व नमभवति, साचर्थ्येऽदनेनैव, तन्मूलश्च रागोपयागादिष्वपि समानो विधे रपेक्षितश्चेति नदोष । ननु यदिध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोग्मना द स्तर्हि अदृष्टद्वारेणैवेति स्तु ध्यानन्तु तदुपकारकत्वेन सिद्धत्वाच्छ्र णादिवदनूद्यतइतिकल्पमितिचेन्न । ध्यानस्य दर्शनोपकारकत्व किं मष्ट द्वारा, उतदृष्टद्वारा । नपूर्व तस्य चोदनामन्तरेणासिद्धे । उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किं चाक्षुष ज्ञान विवक्षित, उतप्रत्यक्षमात्र, यद्वाप्रत्यक्षसमा नाकारमिति, आद्ये "नचक्षुपागृह्यतेनापिवाचा मनसानुविशुद्धेन" इत्या दिश्रुतिविरोध ।द्वितीयेऽपि किंलोकिकप्रत्यक्ष उतयोगिप्रत्यक्ष, पूर्वत्र्यान स्य लौकिकप्रत्यक्षजनकता यामन्वयव्यतिरेकायभावेन अदृष्टद्वारा तत्सिद्धौ तत्रापि चिरपरुकल्वादाविव विध्यपेक्षैव । भावनाबलजन्तुप्रत्यक्ष नाभ्युपगच्छाम । तस्यच 'वृक्षेवृक्षेचपश्यामी' तिवद् भ्रान्ता स्मृतिर्वाय मात्रेण पर्यवसानात् । नभ्रान्ति सनर्कीरात् । नापिस्मृतिर्वैशद्य, अ न्यपक्षागीकारप्रसगात् । इतरत्तु योगिप्रत्यक्षस्य प्रकृष्टादृष्टनन्यत्वा त्तन्मूलविध्यपेक्षाया निदिध्यासितव्यइत्ययमेवात्रविधिरङ्गीकार्य । तृतीयेतु

श्रवणमननयोर्मोक्षार्थतया विधानस्यात , रागप्राप्तस्यापि राजसूयांगतया-विदेवनादेर्विधानवदिति शङ्कां परिहरन्नुपसहरति (अतइति) मोक्ष साधनत्वेन ध्याने विहिते लोकतएव ध्यानोपकारत्वेन सिद्धयो श्रवण मननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्ते स्ततएव ध्यानसिद्धया मोक्षसिद्धे र्न तत्रमो-क्षार्थमपिविध्यपेक्षा, राजसूयमतितु विदेवनादीनां लोकतो गत्वेनाप्राप्ते नियतानुष्ठानसिद्धये तदङ्गतया विधान युक्तमेव, अतश्रोतव्योमन्तव्य इत्यनुवादएवेति । (तत्रदिति) अविच्छिन्नदर्शनरूपत्वमीविरूपत्वाद योगुणा । नन्वेव गुणानामप्राप्तवयाविधानेऽपि स्वरूपस्य विधान न स्यादित्यत्राह (फलेति) फलसाधनतया प्राप्तत्वभावात् स्वरूपस्यैव

विदेवनवद्विधेयतेत्यर्थः । एतेन - यदुक्तं कैश्चित् " उपायत्वदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमिति वदतां भवतां मते कृतश्रवणमननंप्रति भग वतोऽयन्तानुकूलतया तदनुकूलविषयचिन्तनेच रागतएव प्रवृत्ते स्तच्चिन्त नरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्नस्यात्, तत्र रागप्राप्ते चिन्तने अविच्छि न्नत्वादिगुणविधानंचे द्रागप्राप्ते श्रवणे गुरुमुखपूर्वक त्वादि विधानं श्रव णादिवाक्येष्वस्त्वि" ति, तन्निरस्तं । तथाहि । किमत्राज्ञातज्ञापकत्वन्नसंभ वति उताप्रवृत्तप्रवर्तकत्वं, नाद्यः, निदिध्यासनस्य मानान्तरेण मोक्ष साधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानसंभवात् । न द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यसंभवात् । ननु मोक्षार्थिन स्तत्र प्रवृत्त्यभावेपि सुखरूपे तस्मिन् भगवद्ध्याने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्स्वाभाव्यान्मोक्षोऽपि सेत्स्यतीतिचेन्न, नहि भगवद्ध्यानमात्रं प्रीतिरूपं – इदानीं तददर्शनात्, किन्तु – अहरहरनुष्ठीयमानानभिसंहितफलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनै- मित्तिकादिभिः परिशुद्धे मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधे यातिशयस्य ध्यानस्य बहुकालसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमिष्यते । नच नि रतिशयनित्यपुरुषार्थेच्छां विना शमदमादि संभवति । नापि ध्यानरू पसुखस्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवाल्पास्थिरतया त्रिवर्गभाव- व्येन प्रतिबन्धाच्च बह्वायाससाध्या योगकर्मादिप्रवृत्ति विषयनिवृत्तिश्च संभवति । यच्चोक्तं तैरेव, " भवद्भिरपि ' सहकार्यन्तरविधिः ' इतिसू त्रे ' तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य ' इत्यादिवाक्ये रौपदेशिकार्था- धिगमस्य पुनः पुनर्ब्रह्मसंशीलनस्यच विधिरङ्गीकृतत्वेन तयोरेव श्रो तव्योमन्तव्यइत्याभ्यां विधिरस्तु, औपदेशिकार्थाधिगमादौ श्रवणादि- पदप्रयोगा" दिति ॥

तदिदमाचार्यैरेवाशंक्य निरस्तं, ननु न्यायोपेतवाक्यमात्रानवग- म्य केवलोपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्यइत्यत्र विधेयमितिचेन्न, म ननपूर्वभावितया श्रवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यरूपतावगमा च्छ- ब्दस्वारस्याच्च । नच मन्तव्यइत्यालंबनसंशीलनरूपमननविधिरिति वा च्यम्, श्रवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञानइव मन्तव्यशब्दस्य त त्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिमाद्युर्यात, तस्यचापवादाभावात्, उभयोरप्राप्तार्थ-

द्रष्टव्यइत्यनेन ध्यानस्यैवैशद्यलक्षणविशेषाभिधानमिति तदेव सामान्यतो निदिध्यासितव्यइत्युच्यतइति वैशद्यविशिष्टध्यानासिद्धा ध्यानदर्शनयोस्साध्य साधनभावाभावात् कथ दर्शनार्थतया ध्यानानुवाद । नन्वेवमस्तु ध्या नस्यविधेयता, दर्शनन्तु योगिप्रत्यक्षात्मक पृथ ग्विधेयमिति किं नाङ्गीक्रि यते,पृथक्फलनिर्देशाभावादिति नवक्तव्य मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापिविधाने पृथक्फलनैरपेक्ष्या त्प्रधानया क्यार्थैक्योपपत्तेश्च,अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभगश्चेतिचेन्नैवम्, "ध्रु वास्मृति, स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्ष " इतिक्वचिद्ध्रुवानुस्मृते· साक्षात्सर्वग्रन्थिविप्रमोक्षहेतुत्व श्रूयते स्मृतिलम्भइति सप्तम्या । क्वचित्तु 'भिद्यतेहृदयग्रन्थिश्छिद्यन्तेसर्वसंशया । क्षीयन्तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टे परावरे" इतिदर्शनस्य तथैव फलसाधनत्व श्रूयते । अनयोर्न तावदेक फलसाधनयोर्विकल्प, गुरुलघुविकल्पायोगात । अधिकारिभेदेनव्यव स्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरव, विकल्पकल्पनतद्व्यवस्थाकल्पनाचेति ।

विधायित्वे वाक्यभेदमसङ्गात् । ननु दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिव द्रु पदेशगम्यार्थश्रवणशुभाश्रयमननविशिष्टनिदिध्यासनविधि· कि नस्या त्, मैव, चतुर्ष्वशेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य ल· घुत्वात् । नचास्मिन् वाक्ये विधानाभावा दौपदेशिकार्थाधिगमालम्बन सशीलनयो रसिद्धिश्शङ्कनीया, "तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य बा ल्येन तिष्ठासेत् बाल्यच पाण्डित्यच निर्विद्याथमुनि " इत्यनन्यथा सि द्धवाक्यान्तरसिद्धत्वात् । किंच सर्वत्र निगमाधीनार्थावधारणस्य न्या यानुसन्धानात्मकमननस्य च निदिध्यासनसहपाठा दिहापि तत्सहच रितयो स्तथात्वमेवयुक्त, " आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासवशेनच । त्रि धामकल्पयन्प्रज्ञा लभते योगमुत्तमम् ॥ " इति स्मृतौ " श्रुत्वामत्वातथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । ससंशयचपराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥ " इ ति त्वदुदाहृतश्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् । (साध्यसाधनभावाभावा दिति) निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयो सा ध्यसाधनभावाभावादित्यर्थ· । निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रैव

मित्र-विकल्पस्य प्रयोगक्रमेण प्रामाण्यत्यागा प्रामाण्यस्वीकार त्यक्तप्रामाण्य स्वीकार स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपाष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्वमेव । नाक्षिप्समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात् । क्रमेऽप्युपकार्योपकारकयोरुपका र्यस्य फलहेतोरङ्गिनः साङ्गेनसह समुच्चयायोगात् । नच क्रमिकयो रपि दर्शपूर्णमासयोरिव ध्रुवानुस्मृतिदर्शनयो रेकं करणत्वं, तद्रूप स्यापकश्रुत्याद्यभावात् । नच अङ्गभूतायां ध्रुवानुस्मृता वङ्गिनोदर्शनस्यैव फल कीर्यतइति न विरोधइति वाच्यं, अंगांगिभावस्याद्याप्यनिश्चित- त्वात्, दृष्टद्वारस्यासिद्धेः, अदृष्टद्वारकल्पकस्यगौरवात् । स्वतः प्रतीयमा- नार्थभंगेच श्रुतहानिदोषात् । नचात्रप्रजापतिवाक्यनयः, भूयसांन्या यविरोधात्, "द्वेबहूनांस्वनं" इतितान्त्रिकाः । भूयांसिहिवाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैर्ध्रुवानुस्मृतिमेव मोक्षसाधनमभिदधति । नके वल श्रुतिरेव, स्मृतीतिहासपुराणसर्वोत्तरतन्त्रयोगसांख्यशास्त्राण्यपि । द र्शनं नवाक्यवाक्यावसितम् । एव मीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्यै र्मोक्षसा धनत्वावसायात् तदन्यनिषेधश्रुतिसामर्थ्यात् क्वाचित्कजीवोपासनानां मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथार्थेयं जीवविशिष्टपरमात्मविषयतया अंगत

र्थाभावे द्रष्टव्यइत्यस्य दर्शनसमानाकारत्वोपचारहेत्वभावेन नताद्रूप्ये न लौकिकद्धसाधने ध्याने प्रवृत्तिसंभव इति भावः । किं युगपदनुष्ठि तयोस्समुच्चयः उतक्रमेणेत्यभिप्रायाद्यं दूषयति (यौगपद्यस्येति) क्रमेपि किमङ्गाङ्गिनास्समुच्चयः उतप्रधानयोः, आद्यमाह (क्रमेऽपीति) (उपकार्यो पकारकयोरिति) सतोरितिशेषः । द्वितीयमाह (नचक्रमिकयोरिति) य था दर्शपूर्णमासाभ्यामितिद्विवचना त्समुच्चयः तथेहनास्तीत्यर्थः । ननु ए कफलोद्देशेनमास्तूभयोस्समुच्चयेनाविधिः किन्तुदर्शनमेवफलार्थविधीयते, तदङ्गभूतस्मृतौतु तत्फलस्यानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह (नचाङ्गेति) स्वतः- स्वरसतः, सचार्थःसाक्षात्साधनत्वम् । (नचात्रेति) तत्रहिजीवोपास नस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्यपरमाङ्गत्वमेव, एवं ब्रह्मोपासनस्यापि

याता निर्वाह , अत्र तु न तथेति विशेष । अत पारिशेष्याद्ध्यानानुस्मृति दर्शनयो रैक्यएव पर्यवसान । विस्तृतश्चैतद्भाष्यएव - छागपशुन्यायेन वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तर विश्रान्तिप्रतिपादनात् । एवंस्थिते स्मृतिदर्श नशब्दयोर्मुख्यैकार्थासम्भवे कस्यचिदुपचारिकत्वमावश्याश्रयणीयमितिचाव धारिते स्मृतिशब्देन प्रत्यक्षज्ञानोपचारेऽतिशयासिद्धे दर्शनशब्देनतु स्मृतेरुपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैशद्यातिशयलक्षणविशेषसिद्धेश्च दर्शनशब्देन विशदतमाध्रुवानुस्मृतिरेव विवक्षितेत्यङ्गीक्रियते । अतोऽत्रापि निदिध्यासितव्यइति ध्रुवानुस्मृतिविधानात् द्रष्टव्यइत्येतदपि तद्विशेषसमर्पकमिति । तेन " स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्ष " ' तस्मिन्दृष्टेपरावरे " इत्यत्र छागपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थ एकस्मिन्नपिवाक्ये निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्यइत्यनयो रप्यार्थापतइति नविरोध । नच तद्व्यप्रत्ययद्वयविरोध , "अग्नयेपथिकृत"इत्यादिषु एकविनियत्वेपि चतुर्थीद्व

र्यर्थ । (नतथेति) नभूयश्रवणाभावेनापिनिषेधइत्यर्थः । (एवंस्थितइति) ननुदर्शनशब्दलक्षणभयाद्भिन्नार्थत्वमेववाच्यमितिचेन्न, वाक्यस्वारस्यानुसारेणपदलक्षणायान्याय्यत्वात्, अतएवगङ्गायांघोषइत्यत्रलक्षणा । (स्मृतिशब्देनेति) स्मृतिसमानाकारत्वंहि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेवासिद्धम् , तथाच दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्ध्यानविध्यानर्थक्य । दर्शनसमानाकारोपचारेतु वैशद्यस्य ध्यानविधिमात्रेण तदलाभाद् द्रष्टव्यइत्यस्यापि सार्थक्यमित्यर्थ. । दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणैव, अतउभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापिमुख्यार्थोपरित्यागोन्याय्यइत्यपिद्रष्टव्यम् । एव "स्मृतिलम्भेसर्वग्रन्थीनाविप्रमोक्षः" "तस्मिन्दृष्टेपरावरे" इत्यत्रनिर्णीतमर्थं निदिध्यासितव्योद्रष्टव्यइत्यत्रातिदिशति (अतइति)भिन्नवाक्यएवैतन्न्यायदर्शनात् कथमेकवाक्येप्रवृत्तिरित्यत्राह (तेनेति) विशेषसमर्पकत्वेनेत्यर्थं । नहि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्व मेकवाक्यत्वंवा प्रयोजक, किन्तु सामान्यविशेषभाव , सचेहाप्यस्तीतिभाव । (नचेति) विशिष्टविधेरेकेनलाभादितिभाव । (अग्नयइति) तत्रापि विशिष्टस्यदेवतात्व मेकनैवप्रत्ययेनलभ्यते, अत उभयत्रा

यत्तद्विरोधात् । एवंस्थिते यदिवाक्यार्थज्ञानस्यमोक्षोपायता तदोपासना दिविधिनैरर्थक्य दुष्परिहर, शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्तुपरिहरिष्यते । यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणमनननिदिध्यासनाना मुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्य, वाक्यस्याकाङ्क्षायोग्य तासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात् । सत्यातुसामग्र्यावाक्यार्थज्ञानानुत्पत्त्यनुपपत्ते । नचप्रतिबन्धकमपि सामग्री वैकल्यप र्येनसितम्, यथाहु, " प्रतिबन्धोऽपि सामग्रीतद्धेतुप्रतिबन्धक " इति, विपरीतवासनाया प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धे:, सत्यामपि विपरीतसर्पादिवासनाया माप्तोपदेशलिङ्गादिभि सर्पादिबाधक तत्त्वज्ञान मुत्पद्यते । अतएवासम्भावनाविपरीतसभावनाख्य चित्तविक्षेपद्वारा भेदवासनाया प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपिनिरस्तम् । यदिच भेदवासनानिरसनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते, तदानक दाचिदपितदुत्पत्तिस्सेत्स्यति, उक्तंहि—" यावच्छरीरपाताद्धिकिन्नवर्ततेवासना। तन्निवृत्तौकथ पुसा मुन्मीलननिर्मीलने॥" इति । किञ्च अनादिकालोपचितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यासादरैर्दृढतराभिरूढाना मपरिमिताना भेदवासनानां कतिपयकालसाध्यादिशदप्रत्ययादिमूलात्पीयस्तमाद्वैत वासनया निरसितुमशक्यत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञानेसति तद्विषयभावनया तद्विपरीतवासनानिरास तन्निरासेच तत्त्वज्ञानमिति मिथस्सश्रयस्स्यात्

विप्रत्ययान्तरमनुवादस्साधुत्वार्थंवेतिभाव । (एवमिति) एवस्वपक्षेस्थिते परपक्षेदोषउच्यतइत्यर्थ. । (नैरर्थक्यमिति) वाक्यश्रवणादेववाक्यार्थज्ञान सिद्धिरितिभाव । मापक्षार्थतयासार्थक मित्याशङ्क्याह (शब्देति) (नचेति) प्रतिबन्धवइत्यत्यनन्तर मितीतिशेषः, नचेत्येत दनेन सम्बध्यते। विपरीतवासना भेदभ्रमजन्यसंस्कारः । असंभावना अद्वैतनोपपद्यत इतिबुद्धिः । विपरीतसभावना भेदउपपद्यतइतिबुद्धि. । (यावदिति) उन्मीलनादीनामप्यध्यस्तत्वेन संस्कारजन्यत्वादित्यर्थ । (अनादीति) यदिनिर्गुणविषयवाक्यार्थद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानिवर्तकत्व तद्दाणेनादि

तदप्याट् " उपनेमातिरिज्ञाने वासनानुनिरस्यते । निरस्त वासनस्यैव विज्ञानमितिदुर्भण ॥" इति। अनुपपन्नस्य तत्त्वज्ञाने श्रवणमनननिदिध्यासने क्रमात्तनिरासइतिचेत्, किन्तानितत्त्वगोचराणि उतातत्त्वगोचराणि, पूर्वत्र विपरीतवासनया सया तेषामप्यनुपपत्तिरेव। उत्तरत्रातत्त्ववासनया कथं तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकवासनानिरास। तथाच 'सागरगतुनामस्य हिमवद्गमनोपम।' इतिन्याय। किञ्च अभेदज्ञाने सिद्धे भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा। तदसिद्धौतु त त्प्रतिपक्षवासनानिरासाभिप्रायानुत्थान । नह्यभेदज्ञानप्रतीतिरभेदप्रतीति मन्तरेणस्यात्। नच प्रतीतौनुनिशयानिराशादिनेपस्य त्वया वक्तुश क्य, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपायमाणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषग्रहेच भेदप्रतीतिप्रसङ्गात्। नच व्यावहारिकभेदोऽप्यास्तीति वाच्यम्, भेदवासनानिरासद्वारेणाभेदग्रहस्य परमार्थविषयत्वात्। अतो नभेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादित्रयस्य दर्शनोपकारकत्वमिति। यत्पुनरुक्त "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" इत्यादौ ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते नहि प्रतिपन्नेर्थे नास्तिक्य न्याय्य। अतएवोच्यते "नैषातर्केणमितिरापनेया" इतीति, तदप्यसत्, सामान्यशब्दाना विशेषे

निवृत्ति स्यात्, यदि तावतामेकेननिवृत्तिर्नसभवति तदातावत्काल ध्याननैव तन्निवृत्तिस्स्यादितिभाव.। (अनुपपन्नइति) ध्यातव्यादिज्ञानस्या नाद्यहेतुरितिभाव। (कथमिति) प्रत्युत विपरीतवासनावर्धकत्वमितिभाव। (तदसिद्धाविति) अभेदएवतात्विकइति ज्ञानेसत्येव तद्विपरीतभेदभ्रम निरासमभिलाषोभवेत् नान्यथेति भाव (अभेदस्येति) अभेदस्य ब्र ह्मस्वरूपतया तस्यच निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते नतु कदाचित्किञ्चिद्धर्मविशिष्टतया, अतोतिरिक्ताकारप्रकाशरूपवैशद्य न सभवतीत्यर्थ। (विशेषेति) तथाच ब्रह्मणस्सविशेषत्व स्यादित्यर्थ। (भेदेति) भेदवासनानिरासस्साध्यस्येत्यर्थ। (ज्ञानमात्रस्येति)मात्रशब्देन अज्ञानस्य ज्ञानविशेषस्य च निरासात् क्वचिन्मतेऽज्ञानत्वात्

पर्यवसानस्य पश्वविकरणादिन्यायसिद्धत्वात् । न्यायानपेक्षत्वे किं शारीरकशास्त्रेणापि । ध्यानोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेषविषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानां तस्मिन् विशेषशब्दार्थ एव पर्यवसानं युक्तं, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थानामसंभवस्योक्तत्वात्, तदुक्तम्–
" अष्टदोषाविकल्पेस्तु गौरवंचव्यवस्थितौ । समुच्चयेऽनपेक्षास्या दंगांगित्वं न मीयते ॥ " इति । तथा विद्युपास्योर्व्यतिकरेणोपक्रमोपसंहार दर्शनाच्च तयोरैकार्थ्यं सिद्धम् । " मनोब्रह्मेत्युपासीत " इति विहितमेवह्युपासनं " भातिचतपतिचकीर्त्या यशसाब्रह्मवर्चसेन यएवंवेद " इतिफलविधानार्थमनूद्यते । नह्यफलंविधायान्यत्सफलमनुवदितुं युक्तम्, एवं " यस्तद्वेदयत्सवेद " इति वेदनशब्दमात्रश्रावीजानश्रुतिः तदर्थं " यांदेवतामुपास्से " इत्युपासिनानुवदति । एवमन्यत्रापि । तथा " तमेवंविद्वानमृतइहभवति । नान्यःपन्थाअयनायविद्यते " " नाहंवेदैर्नतपसा " इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यां मोक्षोपायमभिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिक्षेपानुपपत्तेः वेदनशब्देनापि तत्र धारावदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञानविशेषएव विवक्षितइति स्वीकर्तव्यम् । एवं ध्यानोपासनभक्तिशब्दसमानार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे निश्चितेसति सामान्यमात्राश्रयणं न्यायानभिज्ञतानिबन्धनम् । तदुक्तं " परोक्षागमार्थनिर्णीतो निपुणन्यायपूर्वकं । गर्दभादितुल्यत्वं गर्दभप्रायकल्पितम् ॥ " इति । यपुनर्वाक्यार्थ[illegible] वज्ञानस्य विधेयत्वं न संभवतीति तदस्माकमिष्टमेव, तत्रोत्पन्नस्यैव विधानोपपादनात् । प्रपश्चनिवृत्त्यापरिशेषणार्थमोक्षवादः, यावयार्थज्ञानमात्रेणाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्, आहुश्च " [illegible] स्य [illegible] । [illegible] पूर्वो [illegible] ॥ " इति । ननु [illegible], [illegible] नजाननियोगोपद्विनिषेध [illegible], [illegible], [illegible] ।

परमाचार्यस्यापि । अथ तत्त्वार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्याणामविद्यावत्ता श्रावकाइतिचेन्न, तेषां श्रवणादिव्यापारस्य तच्चरणशरीर स्थित्यादेस्तत्प्रयोजनस्य च ख्यातिलाभपूजापरानुग्रहादेः स्वतन्त्रप्रतिभास स्य चाविद्यामन्तरेणासम्भवात् । अविद्यानिवृत्तावपि बाधितानुवृत्त्या भेद प्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः प्रवचनाद्युपपत्तिश्चेतिचेन्न, भवत्पक्षे बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रादवि द्याविशेषमात्रादेव वा प्रवचनाद्युपपत्तिरितिचेन्न, विशदप्रतीतिपरामर्श रूपप्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात् । विशदाभ्यधिकगमस्ततस्त्वाचार्योऽपि वासु देवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदिशन्तीतिहि स्वीक्रियतेऽस्माभिः । न चाद्वैत सिद्धान्तप्रवक्ता स्वात्मना तदनभिज्ञतामनुमन्यते । तत्रापि विवादश्च । किञ्च प्रतिवादिनं प्रत्यविद्या कथं भवत्पक्षं प्रतिक्षिपति । न तावदविद्या स्वत, निराश्रयत्वदायोगात् । विदितचेत् कथं तर्हि प्र तिवादिनाविदिते भवत्पक्षे भवतो ज्ञानानुपपत्तिः । नहि स्वोक्तं परे जा

नन्ति ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यमित्यर्थः । (परमा चार्यस्येति) श्रवणादिविधिप्रसङ्ग इत्यर्थः । (भवत्पक्ष इति) दापयताविद्य या बाध्यतुल्यमिथ्यावागीकारादित्यर्थः । (अविद्याविशेषेति) विशद ज्ञानात्काचिदविद्यानिवृत्ता काचिन्नेति भावः । (विशदेति) गुरुमुख श्रवणेनार्थोऽविशद इति प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । सिद्धान्तविरोधं विवृ णोति (विशदाभ्यधिकेति) अविद्याविशेषप्रवचनादिपक्षे दूषणमाह (न चेति) त्वमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्यो ह्रुत्यसि तेन स्वाज्ञानं नानुम न्यन्त इत्युपालम्भः । अज्ञानानुमतौ दोषमाह (तथात्वेति) अद्वैतस्या ज्ञाने त्वया तदसाधनान्नावयोर्विवादः स्यात् । नहि किञ्चिज्ज्ञानेऽपि क स्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्या व्यवहारसम्भवः - पूर्वदिनेऽज्ञाननिवृत्तौ उत्त रदिनेऽज्ञानान्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गात् प्रस्तमोनिवृत्तौ तमोऽन्तर सत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गाच्चेतिभावः । येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषाज्ञा नमपि न जातमित्यन्यत परेषां प्रवचनाद्यसम्भव इत्यत इदानीं दोषान्तर माह (स्वस्थेति) (निराश्रयेति) निराश्रयत्वेनाज्ञानायोगादित्यर्थः ।

नन्ति वयन्तु नविद्मइति स्वसैरभिधेयं। यत्तदविद्यानिवर्तकं विश दमद्वैतज्ञानमुदेष्यति, यच्चेदानीं श्रवणादविशदमुत्पन्नं - तदुभयं भि न्नविषयमेकविषयंवा; भिन्नविषयत्वे तस्यान्यसिद्धान्तज्ञानवत्तदनुपकार कत्वम्। एकविषयत्वेप्यन्यूनानतिरिक्तविषयंवा प्रकारविशे- षविशेषितविषयंवा; आद्ये पश्चात्तनस्याप्यनिवर्तकत्वं, इदानी- न्तनस्यैववा निवर्तकत्वं स्यात्; अविशेषात्। द्वितीये ब्रह्मण- स्सविशेषत्वंस्यात्। सविशेषमिदानीं गृहीतं पश्चात्तु निर्विशेषं प्रका शिष्यतइति वैषम्यमितिचेत्; कथमिदं त्वयावगतम्। श्रुतेरितिचेत्; तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जातमिति कः पश्चात्तनस्य - विशेषः। ज्ञानमिदानीं जातं व्यवसायस्तु पश्चाद्भविष्यतीति विशेषइ तिचेन्न; वेदप्रामाण्यनिश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्च येतु पश्चादपि तदसिद्धेः। प्रमाणत्वाभ्युपगमेपि तदर्थविशेषसन्दे हइतिचेत्; तर्हि विशदप्रवचनप्रवीणेभ्य आचार्येभ्यो न्यायपूर्वं द्वि स्त्रिश्शतशोवा श्रोतव्यं, नपुनश्श्रवणदशायामेव सन्दिहानेन भवता

(तस्येति) ध्यानादिद्वारा भाविविशदज्ञानानुपकारकत्वमित्यर्थः। (इदानी- न्तनस्येति) निवृत्तस्य पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः। अविशे- षात् - स्वरूपविषयत्वाविशेषादित्यर्थः। अविशदमपि स्वरूपाज्ञाननिव र्तकं दृष्टमिति भावः। (सविशेषत्वमिति) विशदज्ञानस्य तत्प्रज्ञानत्वा दितिभावः। (कथमिति) निर्विशेषज्ञानंभविष्यतीति कथमवगतमित्य र्थः। (श्रुतेरिति) अद्वैतश्रुतेर्निर्विशेषबोधनसामर्थ्यपर्यालोचनेनेत्यर्थः। इदा नीन्तनस्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः। व्यवसायः - अप्रा माण्यशंकाशून्यं ज्ञानं। वेदप्रामाण्यनिश्चयेपि तत्तात्पर्यसन्देहाद्व्यवसाया भावइत्याशंक्य तथापि श्रवणवेलायामेव शङ्कितताात्पर्यावधारणेन मन नादिवैयर्थ्यमित्याह (प्रमाणत्वेति) न्यायत स्तात्पर्यनिर्णयेऽपि यावद्वक्त काभासोत्थापित सन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति शंकते-

पश्चात्तनश्रवणेनापि ज्ञानु शक्य । मननवदाहार्यसन्देहनिराकरणाय पश्चात्तनज्ञानमितिचेन्न, मननेनैव समाश्रितनिष्कम्पत्वे पुनरन्यापेक्षा-भावात् ; अन्यथातिप्रसङ्गात् । अस्तुतर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणवैषम्य मितिचेत् ; विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तदसिद्धे, सिद्धावपि बाध कत्वमबाधकत्वच प्रत्यकिंचित्करत्वात् । परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्य-ज्ञानेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना-शास्त्रबाधानभ्युपगमाच्च । उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते, भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिस्तु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्याभवति - तदनुवृत्तौतु बाध कस्य प्रत्यक्षत्वेपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव, चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेपि अगुल्य वष्टम्भादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत् । वाक्यजन्यज्ञानमपरोक्षमितिच सर्वलो कविरुद्ध, पूर्वमेवैतत्प्रपचयिष्याम । तदेतदखिल मुखान्तरेण प्रपचित भाष्ये "नतावद्वाक्यार्थज्ञान" इत्यादिनाविस्तरेण ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यामविधेयज्ञानवादभगश्चतुर्थ ॥

(मननवदिति) (विषयेति) प्रमाणैक्येचेतिशेषः । एकस्यापि प्रमाणस्य विषयभेदेपरोक्षापरोक्षजनकत्व दृष्ट, मनस आत्मप्रत्यक्ष वह्न्यादिस्मृतिजनकत्वदर्शनात्, विषयैक्येपि प्रमाणभेदात्तदृष्ट, यथैकत्रैव वह्नौ प्रत्यक्षानुमानाभ्या, विषयप्रमाणैक्येतु नदृष्टमित्यर्थ । ननु सहकारिवैचित्र्या दात्मस्मृतिजनकत्ववदृष्ट, अतइहापि मननादिसहकारि वैचित्र्या दपरोक्ष सभवती त्यत्राह (सिद्धावपीति) किंच किंभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थ मपरोक्षज्ञान उततदनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थ, आद्यआह (उत्पन्नेति) द्वितीयआह (भ्रान्तीति) ननु भ्रान्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थ मितिचेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सभव स्योपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगतपरावर तत्त्वयाथात्म्येन वरदैकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्यायामविधेयज्ञानवादभगश्चतुर्थ स्कन्ध ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

अथ पञ्चमस्कन्धः ॥

स्वानुभूतेन समारोपगन्धरसादैकबाधितः ।
प्रसीदतु स मे देवः प्रथमाञ्जलिकिङ्करः ॥

यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यात् तत्त्वज्ञाने जातेऽपि अनादिवासनाबाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादेः शरीरमनुवृत्तिः, तदनुवृत्तावपि छिन्नमूलतया दग्धपटादिवदनर्थकत्वञ्चेति । तत्पृच्छामः, बाधिते कथमनुवृत्तिर्भवतामुक्त्या, तस्याः तत्कथम् ।

हृदि विनिहिते दैवाद्यत्पादपङ्कजयोर्युगे
भवति हि विधिश्रेयः पारम्पर्ये निरग्रहः ।
दुरितनिवहैर्दुर्मेदिष्ठं भवश्वससाध्वसं,
मनसि करवै वेदान्तार्यं तमन्यकथोज्झितः ॥

नैवक्षमाणि दुरितानि सकृद्यदीक्षाक्रोडीकृतं यमपि तत्क्षणविद्रुतानि । भूयस्तमीक्षितुमशेषविधपुमर्थं स्वश्रीनिवासगुरुरस्तिकृतपर्तनः ॥

(बाधितानुवृत्त्येति) इत्थंभावे तृतीया । तत्त्वज्ञानेन बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपेणानुवृत्तिः, न तु प्राग्वदनुवृत्तिरित्यर्थः । भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्यानर्थोऽपि स्यादित्यत आह (तदनुवृत्तावपीति) भेदप्रतिभासानुवृत्तावपि अविद्याया निवृत्ततया तस्या दग्धपटवत् कार्याक्षमत्वमित्यर्थः । ननु – कथं बाधानुवृत्त्योर्विरोधः, भेदमिथ्यात्वबुद्धिरूपबाधस्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेश्चाविरोधात्, दृश्यते हि एकश्चन्द्रः नद्वाविति चन्द्रभेदमिथ्यात्वज्ञाने सत्यपि तिमिरादिवशात्तत्प्रतिभासानुवृत्तिरिति छिन्नमूलत्वोक्तिविरोधमजानानस्य शङ्कामनुवदति

प्रमाणबलान्मिथ्यात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिष्विव दोषमहिम्ना प्रतिभासा नुवृत्तिरिति नविरोधइतिचेत्, समस्तद्वैतकुक्षिम्भरिणाप्यद्वैतज्ञानेनाबाधित कोऽसौदोष । अविद्यैवेतिचेत्, कथं तर्ह्यविद्यानिवृत्ति, नहि तन्निवृत्तावर्थप्रसिन कश्चिद्बाधोनाम । तन्निवृत्तावपि तन्मूलवास नास्तीतिचेत्; साकिंब्रह्मस्वरूपत्वात्तज्ज्ञानेनाबाधिता, उत मिथ्यात्वे पितदविषयत्वात् । नप्रथम — द्वैतापसिद्धान्तादिदोषप्रसंगात् । नच सानब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिनी, भेदप्रतिभासानुवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसंगात्, ब्रह्मण स्नायवत्वादिदोषप्रसंगाच्च । नचासत्याविद्योपात्तावासना सत्येति सम्पद्यते । नचोपादानध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुन्मत्तो प्यनुसन्धत्ते । नापिद्वितीय, वासनाया अपि श्रवणसमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणे कोपाग्निक्रोडीकारात, अन्यथाऽविद्याया अपि बाधकज्ञानाविषयत्वप्र संगात् । "नेह नानास्ति" इत्यादेरविशेषात्तद्विषयत्वमितिचेत्, तु ल्यम् । यदिचवाक्यार्थज्ञानाद्वासनाननिवर्तते, कुतस्तर्हितन्निवृत्ति । ननावददृष्टादे, तथासति ज्ञानबाध्यत्वाभावेन सत्यत्वप्रसंगात् । अत

(प्रमाणबलादिति) अबाधित - अनिवृत्त. । माभूदविद्यानिवृत्ति, नचत- थासति बाधितानुवृत्त्यसिद्धि', मिथ्यात्वबुद्धिरेव बाधइत्यभिधानादित्य त्राह (नहीति) मिथ्यात्वबुद्धे र्बाधरूपता ह्यविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्य, अन्यथा छिन्नमूलत्वोक्तिविरोधात् । त्वत्प्रकरणपाठकाना डिंभाना मपि बाधितानुवृत्तिप्रसंगात्, जीवन्मुक्तानामेवहि सेष्यते, अतोऽविद्या, निवृत्तिपर्यवसितएव बाधइत्यर्थ । (सेति) तत्त्वज्ञान - ब्रह्मव्यतिरिक्तकृ- त्स्नमिथ्यात्वज्ञानम् । (द्वैतेति) आदिपदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य स- त्यत्व गृह्यते । ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशा श्नोक्तदोष इत्यत्राह (नचेति) (ब्रह्मण इति) आदिपदेन विनाशित्व गृह्यते । (नचोपादानेति) वासनापि भाव कार्यतया अविद्योपादानेतिभाव' । एतेन 'संस्कारः कार्योऽपि ध्वंसइवानि रुपादान' इति निरस्त । किंच — परमते ध्वंसोपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव । यद्वा — अत्र कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिक विवक्षितम् । ननु ध्व

एतनस्वत, व्याघाताच्च । नहि वध्यघातकयोस्तादात्म्यन्दृष्टम् । नच सहकार्यन्तरमन्तरेण घटादिष्वपि स्वप्रध्वंसहेतुता । अहेतुकविनाशादेतुसौगतचार्वाकादिसौहार्दोद्गारप्रसङ्ग. । अविद्यायाश्चतद्वदेवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्स्यात् । नचदहनान्त्यशब्दचरमसंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तत्रापि तत्तदवस्थान्तरकालविशेषादिसामग्रीसाहितपरमेश्वरसकल्परूपस्य कारणस्यास्माभिरभ्युपगमात् । द्विचन्द्रादौतु अंगुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वात् तदुभयविषयैकज्ञा

समानस्य प्रतियोगिजन्यत्वा न्नव्याघातइत्यत्राह (नच सहकार्यन्तरमिति) आगन्तुकहेत्वन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वंसहेतुत्वस्य एकक्षणाधिककालवृत्तित्वस्यच व्याघातः । (अहेतुकेति) कार्यस्याहेतुकत्वांगीकारेच्चार्वाकमतप्रवेशः, विनाशस्याहेतुकत्वांगीकारे क्षणिकत्वप्रसंगेन सौगतमतप्रवेशइत्यर्थः । (अविद्यायाश्चेति) ततश्च श्रवणाद्यायासवैयर्थ्यमिति भावः । ननु क्वचि दहेतुकनिवृत्तिमात्रा न्न सर्वत्र तथाप्रसंगः, त्वयापि क्वचि दहेतुकनिवृत्तेरंगीकार्यत्वात, यथा दहनेन दाह्यनाशेसति दहननाश· स्वतएव दृश्यते, तथैव अन्त्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्यच स्वतएव नाशइत्यत्राह (नचेति) संस्कारादिवदित्यनन्तरं अहेतुकनिवृत्तिरिति शेष । (तत्रापीति) दहननाशो दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्ति, तद्धेतुश्च दाह्यभस्मीभावावस्था, अन्त्यशब्दनाशश्च तदातनो गगने यत्किंचिद्द्रव्यसंयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्धएव- संस्कारनाशावस्था नरकानुभवादिः अतिरिक्ताभावपक्षे प्येतएवागन्तुकहेतव, उपान्त्यशब्दस्तन्नाशोवान्त्यशब्दनाशक । ईश्वरसंकल्पोप्यागन्तुककारणमित्याह (ईश्वरेति) अतस्स्वतोनिवृत्तेरसंभवा द्वाक्यजन्यमिथ्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च नभेदप्रतिभासानुवृत्तिसंभव इतिस्थितम् । यद्येव मिथ्यात्वज्ञानेसति भेदप्रतिभासासंभव, कथंतर्हि तस्मिन्सत्यपि चन्द्रभेदप्रतिभासइत्याशंक्य वैषम्यमाह (द्विचन्द्रादाविति) द्विचन्द्रादौतु दोषस्याबाधइति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटत इत्यन्वयः । चन्द्रैकत्व चन्द्राभेदः । (तदुभयेति) यथा ताराप्रकाशांशस्य

नोदयेपि प्रार्थस्थतारकाप्रकाशस्येव दोषप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रका-
शेनविरोधाभावात् , दोषोमिथ्येतिनुज्ञानस्य लौकिकाना मनुदयात् , यौ
क्तिकमिथ्यात्वज्ञानस्यैव भ्रान्तित्वेन तत्सत्यत्वाबाधाइति तन्मूलभ्रम
परम्परानुवृत्तिर्घटते, तद्विषयान्यथात्वप्रमापेन भयनिरमपादिकार्यनि
वृत्तिश्च । तन्नतु नतथा, कारणभूताविद्यायाःकार्यभूतशोकादिनश्च,
मध्यगतभेदवासनाभेदज्ञानयोरप्येकहेलयैवनिवार्यत्वात् , अनुवृत्तावपि
बाध्यबाधकयोरविचल्वेन वास्तवप्रामाण्याभावात् विशेषेणबाधकत्वास
म्भवाच्चेति । तदेतमर्थमभिप्रेत्य " सत्यपिवाक्यार्थज्ञाने " इत्यादि
" भयादिकार्यतुनिवर्तते " इत्यन्तभाषितम् ॥

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्यकृतिषु शतदूषण्यांबाधितानुवृत्तिभङ्गवाद पञ्चम ॥

चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभाव , तथा दोषप्रकाशांशस्यापि
चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादित्यर्थ । बाधकज्ञाननिषेध्यत्वेन-
विषयस्यैव बाध्यत्वादिति भाव । कस्यचिद्दोषमिथ्यात्वज्ञानेऽपि च-
न्द्रभेदप्रतिभासोदृश्यतइत्यत्राह (दोषोमिथ्येति) (यौक्तिकेति) स्वबु
द्धिकल्पित दुर्न्यायमूल दोषमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्यात्वबाधवन्निरासादेव
भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाधइत्यर्थः । वस्तुतस्तत्पक्षेपि दोष
स्य यौक्तिकज्ञाना दनपायएवेति तन्मूलभ्रमोघटतएव, विरोधितत्वविष
यत्वेन निवर्तकत्वे अविद्यावदिदानीमेव वासनायाअपि निवृत्तिप्रसङ्गा
त्, बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिथ्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रामाण्यतदभावाभ्यामपि
विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रतिभासापेक्षया विशेषेणदौर्बल्याच्च
पश्चादप्यनिवृत्तिप्रसंगात्एकहेलयैवनिवापत्व बाध्यमित्याह(कारणभूतेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणप-
रिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां
चण्डमारुताख्यायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्त महादेशिकायनम ।

अथ षष्ठस्कन्धः ।

दृष्टानुश्रविकार्थजातविमुखान् पुंसोऽभिदृष्य श्रुती-
यज्ञादिर्यदुपास्तिसाधनतया साक्षाद्विनिप्राभते ।
लीलाभोगविभूतियुग्म भैरितस्वात्मप्रदानोन्मुख
श्रीमानस्तुसमे समस्तदुरितोत्ताराय नारायण ॥

यदुच्यते, " तमेतंवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेनतपसानाशकेन" इत्यत्रयज्ञादिकविविदिषासाधनत्वेन विधीयते, नतु वेदनसाधनत्वेन, वस्तुविरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाच्च, विविदिषन्तीति हिश्रूयते नपुनर्विदन्तीति । तत्रब्रूम, कोऽसौवस्तुविरोधस्तावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिस्साधयितुमशक्यत्व, उतोपाज्ञानाङ्गभूतशमादिप्रत्य नीकत्व । यद्वा तत्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीक त्रिवर्गसाधकत्व, यद्वा आश्रमाङ्गतयाविहिताना विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध, अन्योवा कश्चिदिति । नप्रथम, नहियज्ञादिकमन्तरेणउत्पत्तिदर्शनाद्वा यज्ञा दिसन्निधानेऽप्यनुत्पत्तिदर्शनाद्वा, आचेनसिद्धि प्राचीनेष्वर्वाचीनेषुवा धिकारिष्वननुष्ठितशुद्धधर्मेषुविद्योत्पत्तेरसिद्धत्वात् ।

अद्वैतिजालकलिलेन मुदीर्णदर्पमोघज्जलकरमनाहतमर्मगाथै ।
स्वामितेन निगमांतगुरो. प्रबन्धै तैर्ब्रह्मतत्वमिहन प्रतिबोधयन्तु ॥

सकलजनहितेच्छु श्रीनिवासार्यवर्यो-
हृदि निहितहितार्थे श्रेत्वर्यामातुरेष ।
कुमतिविहतवाचो नह्युपाङ्क्ष्यदस्या
श्चिरतरमविकष्टा तर्ह्यवस्थान्वयरूपत ॥

(दृष्टेति) इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान् । साक्षाद्यदुपास्तिसाध नतयेत्यन्वय । (विविदिषन्तीतिहीति) सन्नन्तप्रकृतिधात्वर्थेन ना न्वय. उपसर्जनत्वात् । (आश्रमाङ्गतयेति) आश्रमप्रयोज्यतयेत्यर्थ । अनेन नित्यत्वविवक्षित । शुद्धधर्मकारणान्तराभावादिचक्षचित्स्वस्यैवानिवृत्ते

द्वितीये त्वप्रयोजकता, सामग्र्यैव हि कार्योत्पत्तिः न पुनर्हेतुमात्रात् ; सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यं, अन्यथा चित्रापशुफलत्वादावपि कस्तेसमाश्वासः । तस्मात्तत्साधनत्वं विदधाति श्रुतिरितिचेत् , अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति तदा तद्वदेव समाश्वसिहि । अन्यथा विविदिषासाधनेऽपि त्वया न समाश्वसितव्यं, तत्रापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्यैकावसेयत्वात् । ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि " इत्यादि चार्वाकदुर्वादस्य त्वयाप्य स्मर्तव्यत्वात् , व्यभिचारस्य च समत्वात् । एतेन - वाक्यजन्यप्रमितिरूपस्य संस्कारजन्यस्मृतिसन्ततिरूपस्य वा वेदनस्य किंकर्मापेक्षयेतिनिरस्तं, इच्छाया अप्यनुकूलता योगादीनोत्पत्ते किंकर्मापेक्षयेति समत्वात् । अन्तःकरणनैर्मल्यद्वारेणेतिचेत् तुल्यं, " यत्रोभयोः समो दोषः " इत्यभियुक्तवचनं किमर्थमिह विस्मरसि । " कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते " इत्यादिवाचनिकार्थातिलङ्घनं तत्राधिकम् । नापि द्वितीयः ; शमादेरविहितप्रतिषिद्धनिषिद्धविषयत्वेन नियोगतया

कार्याभाव इत्याह (सम्भवतीति) (चित्रापशुफलत्वादावपीति) चित्रायाः पशुफलत्वादौ । (तस्मादिति) तथाच श्रुतिबलात्साधनत्वे सिद्धे कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्याद्वा कार्याभावस्तदुन्नीयत इति भावः । (अत्रापीति) तथाच श्रुत्यक्षरपर्यालोचनैव कार्या नोक्तार्थविरोधइत्यर्थः । अन्यथा - श्रुत्यासमाश्वासाभावे । चार्वाकमतप्रवेशेन यत्रकुत्रचिद्यस्य कस्यापि कारणत्वमङ्गीकुर्वता कर्मणो वेदनसाधनत्वं न निराकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह (कुर्वन्नेवेति) विस्मरणशीलस्य व्यभिचारनिमित्ताशङ्का मुक्तार्थस्मारणेन परिहरति (व्यभिचारस्येति) एतेन – वक्ष्यमाणेन (किं कर्मापेक्षयेति) अन्यथा घटमानयेति वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च यागाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादितिभावः । (इच्छायाइति) यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावेऽपि प्रमाणबलादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । अविशेषे कथं विविदिषासाधनत्वमतिक्षेपइत्यत्राह (कषायइति) (अविहितेति) अविहितश्च तत्प्रतिषिद्ध

विहितेभ्य कर्मभ्यो व्यतिरिक्तविषयत्वात् । विहितस्यच "धर्मेणपापमपनुदति", "कषायपक्ति कर्माणि ज्ञानतुपरमागतिः" इत्यादिभिर्विद्योपकारकत्वस्यैव श्रुतत्वात् । नचतृतीय, फलाभिसंधिविरहादेवत्रिवर्गानारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमादे रभिसंधिविशेषेण फलप्रतिनियमस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अतएवनच तुर्थ, तत्रापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोग विरोधाभावात् । तदेतत्सर्व सूत्रकारै रेव विस्पष्टमुक्तम् - "सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" "शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापितुतद्विधे स्तदंगतया तेषामप्यवश्यानुष्टेयत्वात्" "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि" "सहकारित्वेनच" "अग्निहोत्रादितुतत्कार्यायैवतद्दर्शनात्" इत्यादिभि । याचते श्रुत्यक्षरपर्यालोचना सोऽपिहस्तसमालोच, "सोऽन्वेष्टव्य", सविजिज्ञासितव्य." "तद्विजिज्ञासितव्यम्" "श्रोतव्योमन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिश्रुतिशीलापरामर्शात्, नहि तेपुसन्प्रत्यार्थविधिपरत्व भवतीप स्वीकृतम् ।

श्चेत्यर्थ । शमादेरेतावन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह (विहितस्यचेति) ननु फलाभिसन्धिविरहेपि तद्योग्यस्य कथं तदनारम्भकत्व, नहि दाहार्थ स्पृष्टएव वह्निर्दहतीतिनियमोस्तीत्याह (अनेकेति) श्रुत्येकसमधिगम्येर्थे तत्तत्कामाधिकारबलाद्यथाश्रुति तथांगीकारइतिभाव । (अतएवेति) फलाभिसन्धितदभावाभ्यामेवेत्यर्थः । तदेव विवृणोति (तत्रापीति) (हस्तसमालोचइति) हस्तस्येव समालोचनमित्यर्थ । एकहस्तवदेवहीतरहस्तोऽपि । अयश्च घञन्तत्वान्नियतपुल्लिंगः (सोऽन्वेष्टव्यइति) आदिशब्देन "तद्विजिज्ञासस्व" इत्यादेस्संग्रह । प्रकृत्यर्थस्यैव वाक्यार्थान्वयेपीच्छानुवाद श्रुतेश्शील, तथाचोपसर्जनेनापिप्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयस्तत्कारणान्वयो युज्यतेहीतिभावः । (तेष्विति) "विजिज्ञासितव्यः" "विजिज्ञासितव्य" "निदिध्यासितव्य." इत्या

विधिबलावसितपुरुषार्थसाधनतार्थसिद्धेच्छानुवाद रूपतापत्ययस्य, ध्यायतीत्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात् । तत्र शाब्द प्रत्ययार्थप्राधान्य मनादृत्येच्छया इष्यमाणप्रधानत्वादार्थ प्रकृत्यर्थप्राधान्य स्वीक्रियतइति चेत्, तर्हि " क्रियावानेषब्रह्मविदां वरिष्ठ, 'कर्मणैवहि संसिद्धिं' कषायेक र्मभि पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते " इत्यादिप्रमाणसहस्रैकार्थ्या दस्यापि वेदनपरत्वमङ्गीकुरुष्व । लोकेऽत्र असिना जिघांसति अश्वेन जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बहुलमुपलभ्यते । सत्रासेरश्वस्यत्रा हननगमने प्रसाधनत्वायोगात् हननादिसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधनत्वाश्रयण, इहतु न तथा, अत करणनैर्मल्यद्वारेण सत्त्वविवृद्ध्योपकारकत्वस्य ज्ञानतदिच्छयोरविशेषादिति चेन्न, अनन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चात्राप्यविशेषात् । तथाहि योय विविदिषाकामो यज्ञादिष्वधिक रोति सकिं तदानीं वेदनमिच्छति उतन, आद्ये विविदिषासिद्धेरेवेति न तस्या यज्ञादिसाध्यत्व, तथाच चक्रकम्, वेदनेच्छाया जाताया मेव विविदिषेच्छा जायते, तस्यां जातायां कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति । अत्रैकैकोभयपर्यवसको चेनात्माश्रयान्योन्याश्रयावप्यत्रभा

द्विष्वित्यर्थ । अत्र वाक्येष्विति विशेष्यमध्याहार्यम् । शङ्कते (विधिबलेति) अनुवादरूपत्वे हेतु (ध्यायतीत्यादीति) (शाब्द प्रत्ययार्थप्राधान्यमनादृत्येति) अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम् । (स्वीक्रियतइति) प्रकृत्यर्थे नैव विध्यन्वयहेतुतयाङ्गियतइत्यर्थ । उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्टइत्याह (लोकेत्रेति) शङ्कते (अत्रासेरिति) (अनन्यपरत्वस्येति) " क्रियावानेषब्रह्मविदा वरिष्ठ " इत्यादिवेदनसाधनत्वप्रतिपादक श्रुतिबलादिति भाव । (अयोगस्येति) इच्छान्वयायोगस्येत्यर्थ । (तथेति) तथाहि - यज्ञादिसाध्यत्वइत्यर्थ । (वेदनेच्छायामिति) विविदिषाया स्वत प्रयोजनत्वाभावेन

ध्यो । द्वितीयेपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्वि षयत्वात्तस्या, विविदिषापि वेदनं साधयेत्, तथापवर्गादिकामिनि मु मुक्षौ तस्यामभिलाषसंभवः । ननु वेदनौन्मुख्यलक्षणविविदिषा पूर्वं सहजा । तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्तानु सा श्रवणतयाभिमतेतिचेन्न, तादृशता वेदनाप्ये तत्पत्त्यनुपपत्तिविकल्पे प्रागुक्तदोषानतिलंघनात् । नहि वेद ने तावदिच्छायामसंभवन्त्या तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपायवर्गानुष्ठान मेव वा सहेत । ननु दृष्टमेतत् यदनुभुक्षापिपासादिकामनया भोजनमुपादित्सते, तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्वविकल्पेन प्रागुक्तप्र सङ्गोदुर्वार । तत्र य परिहारस्ते सनोत्रापि भविष्यतीतिचेत् तन्न, भोजनादेरसाधारणतोऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टत्वसिद्धेः । तथापि दोषवशात्तदा तनमारोग्यामक प्रातिकूल्यमपनेतव्यमिति तावन्मात्रार्थं भेषजोप देश, न पुनरिष्टत्वस्वरूपनिष्पत्तये । अत्रापि तर्हि तथास्तु, सामा न्यतो वेदनस्येष्टत्वेऽपि तादात्विकतत्प्रातिकूल्यापादकरजस्तमोनिबर्ह णेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं कर्मणा विनियोग इतिचेत्,

---

वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भाव । (तद्विषयत्वादिति) तस्या वि विदिषाया । ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असंभवइत्या शङ्काया तद्विषयेच्छायास्स्वयं प्रयोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्दे श्यत्वादित्याह (विविदिषाहीति) अपवर्ग - अविद्यानिवृत्ति. । आ दिशब्देनानवच्छिन्न ब्रह्मानन्दानुभव उच्यते । (तदर्थेति) वेदनार्थश्र वणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थ । (प्रागुक्तेति) तीव्रविविदिषाहेतुभूत यज्ञा द्यधिकारिणि तीव्रवेदनेच्छाभावे वेदनौन्मुख्यमात्राद्वेदनसाधनश्रवणादा विव ततोपि व्यवहितायां श्रवणादिहेतुतीव्रविविदिषायामिच्छानस्या त, तीव्रविविदिषाधिकारेतु यज्ञादिसाध्यत्ववचनवैयर्थ्यं प्रसङ्गइत्यर्थ । (तथापीति) प्रातिकूल्यशङ्कायां प्रतिकूलपरं भोजनमतिकूलमित्यर्थ । प्रा तिकूल्यहेतुपरोधो भोजनस्य प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थ । (तत्प्रातिकूल्येति) वे दनेच्छायां सत्यामपि रजस्तमोभिभूतत्वात्तत्साधनश्रवणादौ दुःसाध्यगुरु शिश्रूषादिसाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्तमोनिबर्हणार्थं कर्मेत्यर्थ ।

तर्हि विविदिषासाधनश्रुति परित्यर्क्तेव । अवान्तरव्यापार त्वा दविरोध इतिचेत, तर्हि वेदनसाधनत्व मप्यनुपपन्ना, तत्पूर्वभाविन स्सर्वस्यापि यज्ञादिकर्मणा तत्व्यापारत्वेपपत्ते । एवञ्चसति " क्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठ " " कषायेकर्म भि पक्वे ततोज्ञान प्रवर्तते " पुण्यप्रज्ञावर्धयति क्रियमाण पुन पुन " इत्यादिभिरैकार्थ्यंच । अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव । ननु विविदिषासाधनत्वेपिचोद्य यज्ञादे तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि समान । तथा हि, किंभगवतिभक्तिमात्रकामयते उत तद्विशेष ? नप्रथ म, भक्तेर्नित्यत्वेन साध्यत्वायोगात । नद्वितीय, भगवद्भक्तिवि शेषस्य तद्भक्तानपि नैरपेक्ष्यात, भक्त्यवान्तरभेदान्निर्वाहेऽपि प्रागदे वदोषइति तत्र, प्रीतिरूपज्ञानविशेषोऽहि भक्ति, प्रीतिश्च तारतम्यवता विषयस्वभाव विशेषाभिमानाभ्यासभेषजादिभि प्रेमवृद्धि कामशास्त्रा दिष्वपिसम्मता, पुरुषस्यतकामना सम्भवति नवेत्येतावदेव चिन्तनीय ।

(तर्हीति) विविदिषाया पूर्वोक्तिद्वत्या रजस्तमोनिवर्हणार्थमेव कर्मानु ष्ठानमिति विविदिषार्थतया यागादिक श्रुतिप्रतिपाद्य नस्यादित्यर्थ । गुरुशिश्रूषादिदु रसाध्येविश्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो निवर्हणमन्तरेणनभवतीति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाजननीयाया रजस्तमोनिवर्हणस्यावान्तरव्यापारात यज्ञादेर्विविदिषार्थतया श्रुतिप्र तिपाद्यत्वमविरुद्धमितिशङ्कते । (अवान्तरेति) यद्यप्येव सतिपूर्वोक्ता न्योन्याश्रय स्थिरएव । तथापि दूषणान्तरमाह (तर्हिवेदनेति) एव व्यापा रस्यान्तरधायकत्वेन विविदिषाकारणयागाङ्गीकारे रजस्तमोनिवर्हण प्रा तिकूल्यनिवृत्तिविविदिषा श्रवणादिरूपद्वारमङ्गीकृत्य वेदनसाधनत्वम ङ्गीकर्तु शक्यमेव, बाधकाभावात, एवञ्च श्रुत्यन्तरानुसाराद्वेदनसाध नपरत्वमेवास्यवाक्यस्याङ्गीक्रियतामितिभाव । (तद्भक्तावपीति) तस्मि न्निवेतिभाव । भक्तिविशेषस्यापि भक्तेर्मोक्षसाधनत्वज्ञानतत्तोभक्तीच्छा सम्भवत्येव तथापि प्रथमशङ्काम्भ्युपेत्याह (तन्नप्रीतिरूपेति) (भेषजा दिभिरिति) आदिशब्देनमणिमन्त्रादिग्रह । (कामशास्त्रादिष्विति)

तत्र यदिसजातमात्रादतिशयितस्य प्रेम्ण फलान्तर प्रमाणतसिद्धेत् तदा तथाविध तस्यातिशयमभिवाञ्छेदेव । नच तावता तथाविधस्यातिशयस्यापि निष्फलत्वप्रसग, ज्ञानवदुपपत्ते, सामान्यतोऽवगतेहि विशेषतो ज्ञानायव्याप्रियते, अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्रनस्यात । नन्वेव विविदिषायामप्येवमविविवतिचेन्न, विशेषेच्छायाएव प्रागेवोदयात्, नहिपूर्व सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषतइति सभवति । नच विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छाजाति

आदिशब्देन "रोचनालक्ष्मणामूल कल्कलिप्ततनूर्वधू । ऋतौप्राप्नोतिसौभाग्य दयितप्रियतामपि" ॥ इत्याद्युक्तायुर्वेदसग्रह. । (सञ्जातमात्रादिति) प्रेम्णइतिविशेष्याध्याहार । (ज्ञानवदिति) विशेषतोज्ञानेच्छायास्तस्यामपि विशेषतोज्ञानाभावादिरर्थ । व्याप्रियत इत्यनन्तर न तुविशेषतोज्ञातइत्याध्यहार. । (अन्यथेति) विशेषतोज्ञातेचेदित्यर्थ । सिद्धइच्छाविरहादितिभाव. । (विविदिषायामप्येवमिति) यथाजिज्ञासा कारणतयापूर्वज्ञानसत्त्वेपि ज्ञानान्तरविषयिणीजिज्ञासा तथावेदनेच्छायाविविदिषेच्छाकारणतयापूर्वसत्त्वेपि विविदिषान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थ. । कारणीभूताया अपिवेदनेच्छाया इष्यमाणतयाभिमतेच्छासजातीयत्वा द्विषमोदृष्टान्तइत्याह (न विशेषेच्छायाइति) विशेषविषयाया इच्छायाइत्यर्थ । ननु विशेषविषयेच्छाविजातीयपि स्वरूपतएव तद्विजातीया तद्विषयेच्छैवेष्यतामित्यत्राह (नच विषयेति) यद्यप्येकस्मिन्नेवविषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटत्वरूप जातिविशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उत्कटेच्छाप्यत्रास्तीति तात्पर्यम् । यद्वा – जिज्ञासाविषयीभूतविशेषज्ञानस्य कारणीभूतसामान्यज्ञानादिवात्र इष्यमाणविविदिषाया विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदात्र वैलक्षण्य भ्रम, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशक्य तदपि प्रकृते नसभवतीत्याह (नच विषयेति) विषयविशेषावच्छेदातिरिक्तो यो जातिविशेष औत्कट्यादिरूपस्सप्रकृते न सभवतीत्यर्थ । तादृशोत्कटवेदनेच्छाया असिद्धौ उत्कटविविदिषाविषयकेच्छाया

विशेषः कश्चित्संभवति । भक्तौतु भोग्याकाराविर्भाव तारतम्यवशा त्तारतम्यमुक्तमिति । इहापि ततएव तारतम्यमितिचेत् ; अस्तुत त्तथापि काम्यत्वदुर्वच - तथाविध विषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्य त्वमन्तरेण तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्चसिद्धौसिद्धा तथाविधवेदनेच्छेति कथंसाकाम्या, अतस्सिद्धं

असंभवादित्यर्थः नतु इष्यमाणभक्तावपि कथ प्रकृते जातिविशेषसंभ व इत्याकांक्षायां प्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति (भक्तौत्विति) भोग्यस्याकार भोग्याकारः प्रियत्वमितियावत्। आ विर्भावोनिष्पत्तिः। प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितारतम्याधीनत्वात प्रीतिता रतम्येतात्पर्यम्। तथाच प्रीतिरूपभक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये का मनायां हेतुरित्यर्थ । नतु यादृशीभक्तिस्त्वयेष्यमाणत्वेनाभिमता त- द्रूपवेदनवि षयत्वमेवेष्यमाणायां विविदिषायां विशेषोस्त्वित्याशङ्कते (इ- हापीति) विविदिषायामित्यर्थः (काम्यत्वमिति) विविदिषायाइति शेष । (तथाविधेति) अतिशयितप्रीतिरूपत्वात्मको य इष्यमाणविविदिषा- याः प्रकारतया विषयः तद्विशेषित यद्वेदनं तत्कामनामन्तरेण त- द्विषयविविदिषाकामनापि न संभवतीत्यर्थः। नन्विच्छार्थं कर्मानुष्ठा नस्यात्माश्रयप्रसक्तो क्वचिदपीच्छानसंभवेत् इच्छाहेतुभूतकर्मानुष्ठाना योगात, नचेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्राधीनत्व, वैलक्षण्ये ज्ञाते पि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिदर्शनात्। अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणीयम् - तच्चैव सत्यनुपपन्नमित्यतआह (अतस्सिद्ध- मिति) अस्मन्मते इच्छार्थं कर्मानुष्ठान नास्त्येव, भोगादृष्टोद्बोधि तपूर्ववासनासचिवाद्विषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छोत्पत्त्युपपत्ते । नचाज्ञात सुकृतवशाद्धर्मरुचिवद्यज्ञादिना वेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम्; बहु धंव्ययायाससाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसुकृतहेतुरूपत्वासंभवात, "यज्ञेन विविदिषन्ती" तिवाक्यस्य ह्यर्थश्चिन्त्यते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतद्वा

यज्ञादिकर्मविविदिषासाधनत्वेन न विहितमिति । तदेतत्सर्वं मभि सन्धायाह-- " एवं रूपापानुगानुसृते स्साधनानि यज्ञादीनि कर्माणीति " यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि " " त्यभिधास्यते " इति ॥

इतिश्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

शतदूषण्यां विविदिषासाधनत्व भङ्गवाद. षष्ठः ।

क्यविहितयज्ञाद्यनुष्ठानम् । तदिदमुक्तं (यज्ञादिकर्मेति) (विविदिषा साधनत्वेन नविहितमितिच) अत्र विविदिषन्तीत्यस्य सन्निधौ " मन सैवानुद्रष्टव्य " मिति विशदवेदनं विहितम्, " एतमेव विदित्वामुनिर्भ वति " इतिस्तुतम् । अतो विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्यात्रविध्यन्त राकांक्षा – नतु तदुभयरहिताया विविदिषाया. " इति तत्त्वटीको क्तमप्यनुसन्धेयम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत

परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण

परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन

रामानुजदासेनविरचितायां शतदूषणी

व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां –

विविदिषासाधनत्वभंगष्षष्ठः

॥ स्कन्धः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ अथ सप्तमो वादः ॥

त्रिभूत्यंशे यस्य स्फुरति जगतामक्षगमितिः

श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशति यद्रूपमितरत् ।

निजाध्यक्षप्रेक्षाकुलितसमस्तस्वपरमो

हृषीकेशो दिव्यं दिशतु मम चक्षुस्त्वविषयम् ॥

यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमयसम्भवं परोक्षज्ञानं अवि-
द्यां न निवर्त्तयति, तथापि श्रवणादिभिः निरस्तसमस्तभेदवासनामूलामभा

सर्वाध्यक्षोऽप्यनध्यक्षो देहिनां यस्य सूक्तिभिः ।

अध्यक्षाति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसूरये ॥

अतिदृशमसिरन्यस्य त पुराणं निगमगुहाद्विवमप्रयोगगम्यं ।

ममहृद्भिवदर्पशोकमुक्त्यै दधतु रमानिधिदेशिकेन्द्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमते ब्रह्मापरोक्षे विप्रक्षाणामेव कारण-
ता वक्तव्यत्वस्य, आद्ये दोषमाह (त्रिभूत्यंश इति) अक्षयोग्यविभूत्ये-
कदेशेऽपि मनःप्रभृतीन्यक्षाणि प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मणीति
भावः । द्वितीये दोषमाह (श्रुतिरिति) जात्यन्धानां कृतइति शे-
षः । लोके उपदेष्टारो जात्यन्धानां कृते यथा रूपमुपदिशन्ति तथा
श्रुतिरपि न कृते यमुपदिशतीत्यर्थः । इत्येतेन उपदेशशब्दस्यापि-
परोक्षत्वेन साम्यं विवक्षितम् । अनेन वादार्थसंग्रहः । (निजाध्यक्षे-
त्यादि) स्वतःसिद्धसर्वसाक्षात्कारो भगवान् परमदुरवगम शब्दमु-
खमनुष्यान् , पाणिनिरिवभाषा स्वस्य दर्पोपशमनतया स्वनि

वना विपरीतसभावनाख्यचित्तविक्षेपलक्षणप्रतिबन्धस्य दृढेन्द्रनस्य अभि धानिवर्तक मपरोक्ष ज्ञानमनयति। नच–शब्दस्य कथ मपरोक्षधीहेतुत्व मितिवाच्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमितिप्रसगात्। दर्शनादितिचेत्, तुल्य। धतद्दर्शनमितिचेत्, सानित्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिपु। नह्यसत्विद्वि षय स्वनिषयोना प्रकाशोनास्ति, सत्वपिवापरोक्ष, स्वधीविरोधात्, प्र त्यक्षेच विषये परोक्षप्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्तित्वप्रकाशे पि रजतावभासाविरोधप्रसगात्। नचायप्र[illegible]इन्द्रियजन्य, वाक्यस्य तदानामनोवा वप्रसगात्, वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रसगाच्च। नच रजतत्वा धिगमवत् शब्दसभिन्नेन्द्रियजन्य, अन्यतरेणतदुत्पत्त्युपपत्तौ कल्पना गौरवात्, अन्वयव्यतिरेकानिर्णयेन तौ[illegible]न्द्रियसहकृतशब्दजन्यइति विपरिवर्त प्रसगाच्च। किन्नामेन्द्रिय तत्सहकारियादिति चेत्?

पयमानस[illegible] दशावित्यर्थ। अस्ञ्जारोक्षप्रकाश' सइन्द्रियकरण कएवस्यात्, नवाक्यकरणकइत्याह (नचति) इन्द्रियजन्य – इ- न्द्रियकरणकइत्यर्थ। (वाक्यस्ये[illegible]ति) इन्द्रियस्य [illegible] यनिरपेक्षत्वादि- तिभाव। (अन्यतरेणेति) इन्द्रियवाक्ययो पृथक्करणत्वेन वरहतयो र- न्यतरेण कार्योत्पत्ती वन्यतरस्मिन्नन्यतरस्य [illegible]रित्वकल्पनाया माना भाव[illegible]र्थ। रजतत्वाधिगमेपि श[illegible]ज्ञानसरकारस चेवेन्द्रियस्यैव हेतु त्वमिति भाव। (किन्नामेति) यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य इन्द्रि याति सहकारित्वमुक्त, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्द प्रति सहकारित्व स्यात्[illegible]भिधाने नैतच्छङ्कावकाश अथापि तटस्थस्यैयमाशङ्केति नदो ष। यद्वा चक्षुरादीना प्रत्यक्षव्यभिचारा [illegible]ज्ञानेच वैजात्य- स्यानल्प[illegible] नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्व सभवति, प्रत्यक्षे चा क्षुषस्पार्शनादिवैजात्यस्य वल्लप्तत्वात्, ननु शब्दस्य सहका- रित्वेऽपि शब्दजन्यतावच्छेदक [illegible]मिन्द्रियजन्यज्ञानविशेषे वत्कल्पनीय- मिति चेत्, न, तथापि शब्दजन्यतावच्छेदकस्यैरस्यैवकल्प नात, चक्षुरादीनामनुगमा[illegible]न्यतावच्छेदकमनर कल्पनीय-

मनसःसर्वज्ञानकरणत्वात्कारणसहकारित्वं किं नजानासि । तथापि विनिगम-नायां को हेतुरिति चेत्, न, अन्धस्यांधतमसिस्थितस्यत्वा वाक्यश्रवणा दशमोस्मीति प्रत्यक्षप्रत्ययात् । नचात्रापरोक्षत्वमारोपितं, बाधकाभावात् । नच सम्प्लवे भेदाग्रहा त्तद्व्यवहारः, कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलंभात् । अतो वाक्यजातीयस्य कस्यचित्प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वसिद्धौ क विरोधाव काशः । अन्यदपि वाक्यं किं नजनयतीतिचेत्, न, गोजातीयत्वे शाकरः किं न दुग्धे दुग्धमितिवदुपहास्यत्वात् । अस्ति तत्रावान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्यत्रापिकश्चित् । नच तद्ज्ञानं तत्कार्योपाधिज्ञातिबन्धि, तज्ज्ञान स्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा अतिप्रसंगात् । यथाहु "नकारण परिज्ञानं तत्कार्योत्पत्तिकारणं । नहि बीजापरिज्ञाने नांकुरो परिदार

मिति वादिन एवाशंकेति । (मनसइति) तथाच तस्यां न पूर्वोक्तगौरवमितिभावः । विनिगमनायांपि शब्दकरणकत्वनिर्द्धारणं कथमिति पृच्छति (तथापीति) (अन्धस्येति) तत्र चक्षुरादेरभावात्, मनसश्चापि करणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र करणत्व वाच्यमिति भावः । (प्रत्यक्षप्रत्ययादिति) प्रत्यक्षत्वमानुभाविकमितिभाव । यद्यपि नेदं रजतमितिवद्भ्रमप्रत्यक्षबाधः, तथापि यौक्तिकबाधोऽस्त्येव, मनस्संवलितसामग्र्या शब्दसंवलितसामग्र्याश्च विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूप-कार्यद्वयस्यावश्यकत्वात्, अतोदशमोस्मीत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरितिबुद्धे र्भ्रमत्वमवर्जनीयमेवेतिशङ्कां परिहरति (नचसंप्लवइति) (भेदाग्रहादिति) भ्रमस्याप्युपलक्षणं । (कदाचिदिति) तत्र-तादृशस्थले । करणान्तरसन्निधानस्थले धीभेदानुपलम्भेन मनसः करणान्तरसहकारित्वमेव, न पृथक्करणत्वमित्यर्थः । यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुत्रापि नास्त्येव, तथापि परेण स्वमतेन शंकिते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयं । (क्वेति) शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वं नविरुद्धमित्यर्थः । (अस्तीति) खौचविशेषितं गोत्वमित्यर्थः । नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न दोषः, तथा प्यपरैर्ज्ञातत्वे वस्तुसत्त्वेव नस्यादित्यत आह

णम्'' इति । नचाम्यात्यन्ताज्ञानता, स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरेव धारणात् । नच– तत्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किं प्रमाण मितिवाच्यम् , निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैव तत्सिद्धेः। स्वत शुद्धेपि हि विश्वसाक्षिणिब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमीकुसुमरागोपरागवन् अवभासमात्रसिद्धि रियमशुद्धिः, साच ज्ञानमात्रनिवर्त्येति ''तरतिशोकमात्मवि''दित्यादिश्रुतिशतसिद्ध, मिथ्याभूतस्य च धीमात्रनिवर्त्यत्वं,युक्तं, नच परोक्षज्ञानंनिवर्तकदृश्यते । अतः परिशेषादपरोक्षमेव ज्ञानं निवर्तक मितिस्थिते, नतावत्करणमिन्द्रियं, बाह्येन्द्रियाणां प्रत्यक्पराङ्मुखत्वात्, मनसोपि सोहमस्मीत्यरिगन्तर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्ते, शब्दसंस्कारादिपुरस्कारेतु तस्यैव करणत्वोपपत्ते', मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव ब्रह्मगोचर साक्षात्कारकरणत्वस्या दृष्टचरत्वेन शब्दस्य तत्सहकारित्वकल्पनायोगात् , तथात्वेच श्रवणादिनैष्फल्यात् । ''न चक्षुषागृह्यते नापि वाचा'' ''मनसातुविशुद्धेन'' ''मनसैवेदमाप्तव्य'' मित्यादिश्रुतीनां

(नचास्येति) (निवर्त्येति)तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षात्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्यपदम्, प्रपञ्चरूपस्य निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्वमस्यादिवाक्य स्यापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्न मित्यर्थ । मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चस्योपपादयति (स्वतइत्यादिना) ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमप्याह (मिथ्याभूतस्येति) मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तञ्चेत्यन्वयः । (मनसोपीति) सहकारिविशेषमनाश्रित्य सोहमितिज्ञानस्य मनसाऽसंभवादित्यर्थ । तत्सहकृतमनस एव करणत्वं कुतो नस्यादित्यत्राह (मनसश्चेति) यद्यपि शब्दस्यापि तादृशसाक्षात्कारकरणत्वमसिद्धं, तथापि तादृशज्ञानकरणत्वे नविवादः, अतस्तज्जन्यज्ञानस्यसाक्षात्वमात्रंकल्पनीयं, मनसस्तु तादृशज्ञानकरणत्वं तज्जन्यज्ञानस्यसाक्षात्वंच कल्प्यम् , अतोलाघवाच्छब्दस्यैव साक्षात्कारकरणत्वकल्पनं युक्तमितिभावः । (तथात्वइति) मनसस्तादृशसाक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे श्रवणादिसापेक्षापरोक्षज्ञाने प्यन्यत्र

चित्तैकाग्र्यस्यानुगतबोधनेतात्पर्यात् । अतएव " अप्राप्यमनसासह " इत्यादेरनधिगतमनोविषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्ति । नच-मानसप्रत्यक्षमस्ति, आत्मन स्वप्रकाशत्वात्, सुखादेस्तु साक्षिवेद्यत्वात्, भावनासहकृतमनोजन्यसाक्षात्कारस्यापि पथिकपरिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवत् भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपसाक्षात्कारस्यापि साक्षिरूपत्वेनैव मानसत्वाभावात्, अनुमानादेस्त्वापरोक्ष्यानुदयशीलत्वात् । अतो वाक्यपरिशेषे तत्रापि भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैतवाक्यान्येवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानजनयन्तीति। किंच-प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षादैन्द्रियिकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवोयुक्त, न्यूनत्वात् समत्वाच । शाब्दम् तु प्रत्यक्ष साक्षात्कारत्वाविशेषेपि निर्दोषहेतुकत्वाद्बाधक्षम । तथोक्त "न्यूनत्वाच्च समत्वाच्च परोक्ष नाक्षजक्षमं । निर्दोषहेतुजन्यत्वात् प्रत्यक्ष शाब्दन क्षम" मिति। प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तनइतिशेष । साक्षात्कारस्यचाविद्यानिवर्तकत्व तस्यच शब्दकरणत्व शब्दादेवसिध्यति, " निचाय्यत मृत्युमुखात् प्रमुच्यते " ' क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे" इत्या

वलमस्य मनसएव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वाभावाच्छ्रवणादिनिरपेक्षपरोक्षज्ञाने शब्दस्य करणत्व प्राप्त, तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमितिभाव । (अतएवेति) मनोग्राह्यत्वाभावे श्रुति प्रमाणमित्यथादुक्त भवति । (भावनेति) भावनासहकृतमनोजन्यत्वेन पराभिमतस्येत्यर्थ (पथिकेति) प्रोषितचिंतितायाः प्रियतमायाः साक्षात्कारवदित्यर्थ । पूर्व परोक्षज्ञानस्य निवर्तकत्वादर्शनादपरोक्षपरिशेष प्रमाणान्तराणामप्रवृत्तेर्वाक्यपरिशेषश्चोक्त, इदानीं परोक्षस्यापरोक्षस्य च निवर्तकत्वासंभवादपरोक्षत्व शब्दजन्यत्वच परिशेषयति (किंचेति) (न्यूनत्वाच्चेति) परोक्षभ्रमस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्तदन्यूनविषयत्वादित्यर्थ । न्यूनत्वात्परोक्षमक्षमम्, समत्वादक्षजञ्च नक्षममित्यर्थ । नचैवं परिशेषात् साक्षात्त्वशब्दकरणत्वयो स्सिद्धि, किंतु श्रुत्यापीत्याह (साक्षात्कारस्यचेति) (निचाय्येति) चायृधातुर्दर्श

दिभि रपरोक्षज्ञानस्य भनियानिवर्तकत्वसिद्धेः। " तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार." "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था." "स्वाध्यायश्चक्षुरुत्तरकमस्य योगोद्वितीय मभिवीक्षणाय। अध्ययनमननन यनोत्यग्रणा नमामचक्षुरभिवीक्षनेतं" "पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सना तन" मित्यादे स्तस्य शब्दकारणत्वसिद्धिः। प्रयोगश्च—विगीतंज्ञान साक्षा त्कारि - तत्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वात्, तत्वस्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत्। नच तत् तदजन्यं - प्रत्यक्षेत्रियस्य कारणत्वस्वीकारात्। तत्रैवप्रतिज्ञा- या मपरोक्षज्ञानविपयत्वात्सुखादिज्ञानवदितिवाप्रयोगः। तत्वमस्यादिवाक्यवा स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षात्कारजनकम् — स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, संनिस्वप्रकाशा दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्य वत्। अपरोक्षत्व तत्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति - अपरोक्षज्ञाननिं ष्ठात्यन्ताभावा प्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति। नच अत्र परोक्षत्व तत्व मस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति - परोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षसाधनता, सिद्धसाधनात्। तेषा मेवहि वाक्याना मसंभावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धचेतसिपुरुषे परोक्षज्ञान

नार्थ.। (तस्माइति) करिष्यमाणोपदेशएव तत्र दर्शयतिना उक्तइति भाव.। (वेदान्तेति) सुपसर्ग प्रत्यक्षरूपइति भावः। (नमांसेति) मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमितमिति भावः। (विगीतमिति) नन्वयमसिद्धोहेतुः, वाक्यार्थज्ञाने वाक्यस्यातीतादिरूपत्वेनाजनकत्वा त, तज्ज्ञानस्यैव जनकत्वात, प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षायां तल्लिङ्गिकायां तत्पक्षिकायांच व्यभिचार इतिचेन्न, अनुमित्याद्यन्यत्वेन विशेषणात्। यद्वा - तत्वमसिवाक्यमत्युच्चारणभिन्नमेव, तथाच - यस्य तत्वमसि वाक्यस्य नलिङ्गत्वं नापि पक्षत्वं नापिस्मृति, तच्छ्रवणजन्यं वाक्यार्थ ज्ञान पक्षः, तद्वाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतुरिति। तत्वमस्यादिवाक्यजन्य- त्रिभिन्नज्ञानवृत्तित्वसाधनेदोषमाह, (सिद्धसाधनादिति) तत्वमस्या

जनकत्वमिष्यते । पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदेशाच्च । नचमाण्यं-अग्निहोत्रादि वाक्यजन्य ज्ञानेष्वप्येव प्रयोक्तुं शक्य मित्याभाससमान योगक्षेमतेति, तत्र विपक्षेबाधविरहात् । नहि तत्र प्रामाण्यस्यानुपपत्ति, अनुमानादिवदुपपत्ते. । नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपितदु-पपत्ते. । नापि फलस्य । तत एव तत्सिद्धे. । नापिच फलकामना या, फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्याअप्युपपत्तेः । अतएव पुरुषप्रवृत्तिरपि मगन्तव्ये । इहतु प्रागुक्तार्थानुपपत्तिरेव विपक्षेबाधिकास्यात् । अतोनाभासतुल्यतेति ॥ एव पूर्वेष्वपि प्रयोगे ष्वाभासतुल्यतोद्धारो द्र-ष्टव्य. । अतोविपक्षेबाधकस्यैव प्रतिबन्धरहस्यत्वात उक्तार्थे महाविद्याजात-मश्च यथायोगं प्रयोक्तव्याः । स्वपरपक्षसाधारण्यहि महाविद्याना स्वभा-व, तत्रानुकूलतर्कसदसद्भावाभ्या एकत्रार्थसिद्धि रितरत्रार्थासिद्धिरितिनि र्णय. । ननु तर्कपराहतास्मेहेतव, शब्दस्यप्रत्याक्षत्वप्रसगादिनिचेत्; न,अप्रसगात्। योगिमनसोबाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेपि बाह्यप्रत्यक्षत्वहि मानसवदुपपत्ते । अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्व , योगिमनोन्यत्वेसति बाह्य

द्विषयजन्ययथार्थज्ञानवृत्तित्वसाधने दोषमाह (पूर्वोक्तेति) (नचेति) अपरोक्षत्वमग्निहोत्राद्विाक्यजन्यज्ञानवृत्त्यपिप्रयोक्तुशक्यमित्यर्थ ।(फ-लकामनायाइति) अनेनेदंफलमेनूपादितिकामनायाइत्यर्थ ।(फलेति) फलसंबंधः - फलजननयोग्यता । (अतएवेति) पूर्वमनुष्ठानमित्यग्निहोत्रादिक्रियाविवक्षिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरितिभेद । (इह त्विति) निवर्तमिव्याप्त्यान्यथानुपपत्तिरित्यर्थः । प्रतिबन्धोव्याप्तिः । ननु महाविद्यानां स्वपरपक्षसाधारण्यात् सर्वैव सत्प्रतिपक्षितत्वात् कथं ततस्साध्यसिद्धिरित्यत्राह (स्वपरेति) यद्यपि स्वपरपक्षसाधार-ण्य महाविद्यानां स्वभाव, तथाप्यनुकूलतर्कतदभावाभ्यां साध्यसि-द्धितदभावावित्यर्थं । (योगीति) बाह्यविषयत्व बाह्यविशेषण

विषया परोक्ष प्रमितिकारणत्वं वा बाह्य प्रत्यक्षांतर्भावे प्रयोजकमिष्यते, इष्टापितर्हि स्वतोपरोक्षार्थब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वेस त्यपरोक्षप्रमितिकारणत्वं प्रत्यक्षांतर्भावप्रयोजकमितिसम स्समाधिः । किञ्च प्रत्यक्षांतर्भावइति इन्द्रियांतर्भावोवा, साक्षात्कारजनकवाक्यांतर्भावोवा विवक्षितःस्यात् । पूर्वत्र मनसोपि बाह्यानंतर्भावइतिवदुपलंभविरोधात् अशक्यः । उत्तरत्राविद्यप्रसंगता, ऐकराश्येसिद्धेस त्यवातरभेदाश्रयणाविरोधात्। तदेवत्तु कथमितिचेत् ,न,दशमस्त्वमसीत्यादौ तद्दर्शनस्यसमर्पितत्वात्। वाक्यस्यैवापरोक्षधीजनकत्वे मनननिदिध्यासनाविध्यानर्थक्यं, श्रुतवेदांतानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेतिचेत्,न,प्रागुक्तप्रतिबन्धनिरसनद्वारेण तयो.श्रवणं प्रतिफलोदयकार्यंगतयाविधानोपपत्तेः, संसारित्वोपलब्धेश्च प्रतिबन्धकत्वपुरुषविषयत्वात् । अतो बाधकापेत सानुग्राहक श्रुत्यादिसिद्धं तत्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति ॥

अत्रब्रूमः —— यत्तावदुक्तं केनुचिद्वाक्ये स्वपरोक्षधीहेतुत्व दृश्यतइति, तन्नराविषाणांकुरप्रसाधने खरविषाणांकुरनिदर्शन मिति मन्यामहे । तथाहि - संवित्स्वप्रकाशेत्यत्रनान स्सामान्यतः स्वपरसमवेत त्रैकालिकसर्वसंवित्स्वप्रकाशत्वंवास्यार्थः। तादात्विकीतु तज्जन्या संवि देका तदानीं स्वप्रकाशा, तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षं, यतो

स्वं, ज्ञानाभत्यासत्तिकत्वेसतीतिया विशेषणीयम् । ननु कथमित्वं, ' निर्विशेषं न सामान्य ' मिति न्यायेन चक्षुरादिविशेषानन्तर्भावे प्रत्यक्षजनकसामान्यान्तर्भावस्यापिबाधा दित्याशंक्य सामान्यतः प्रत्यक्षान्तर्भावेसति चक्षुराद्यवान्तरभेदाश्रयणव च्छब्दरूपावान्तरभेदाश्रयणमपि संभवतीत्याशयेनाह (ऐकराश्यइति) (तदेवत्विति) ऐकराश्यमित्यर्थः । तद्दर्शनस्य - साक्षात्कारजनकत्व दर्शनस्येत्यर्थः । (यत्तावदिति) नवमरूढत्व लाभार्थं मंकुरशब्दप्रयोगः । (यतइति) अपरोक्षार्थविषयत्वमप्युक्तत्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्ष्यस्येतिभावः । नच सर्व संविदां कदाचि दापरोक्ष्या त्तद्विषयापरोक्ष्यंस्यादितिवाच्यं,

वाक्यस्य तदापरोक्ष्यहतुता स्यात् । नच सर्वसंविदैक्य, तस्यद्-
पयिष्यमाणत्वात् । तदैक्येपि तत्तदुपहिताकारेण परोक्षापरोक्षविभाग
स्य दुरपह्नवत्वात् । वाक्यजन्यसंविद्रूपापरोक्ष्येतार द्वाक्यमेव
कारण विषयप्रकाशाशकारणव्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्त
रानुपलम्भादिति चेत , तर्हि सिद्ध मनुमानादे र्वाक्यान्तराणामप्यपरोक्ष
धीजनकत्व, तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेपि तत्तत्कारणकत्वात् । सत्य,
तथापि– सन्ति स्वप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रकाशांश स्वप्रकाशांश
श्चैकरूपेनेति विशेषइतिचेन्न, सामान्यविशेषविषयतया तद्भेदस्यदर्शितत्वात् ।

च्यम् । वह्न्यनुमितेर प्यापरोक्ष्यापातात । (नचेति) वस्तुतो ज्ञान
स्य स्वप्रकाशत्वेपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनाग्राह्यत्वा न्न तदापरोक्ष्य
मितिभाव । (तदैक्येपीति) उपहितसंविदां कासाञ्चि दन्यकाली
नत्वात् कासाञ्चिद्व्यधिकरणत्वाच्च पारोक्ष्यमितिभाव । ननु – सन्ति
स्वप्रकाशेतिवाक्यजन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वा तज्जनकत्वेना
परोक्षहेतुत्व सिद्धमेव, नच – प्रत्यक्षांशे जनकत्वमेव साध्यम् अन्य
था सिद्धसाधनात् , वाक्यंच विषयांशएव हेतु –र्नस्वजन्यज्ञानांशेपि,अत
प्रत्यक्षजनकत्व नास्त्येवेतिवाच्य, तदंशेपि वाक्यातिरिक्तकारणादर्शनेन
तस्यैव कारणत्वा दिति शङ्कते (वाक्येति) (तर्हीति) तथाच
सिद्धसाधन हेतुविशेषण वैयर्थ्य चेति भाव । ननु विषयप्रका
शांशाभिन्नप्रत्यक्षांशजनकत्व साध्य, अनुमानादिषु वह्निमानितिजानामी
त्यत्र वह्निमानित्यंशोविषयांश जानामीत्यंश स्वप्रकाशांश सवित्स्व
प्रकाशेत्यत्रतु तज्जन्यज्ञानस्यापि संवित्त्वेन विषयान्तर्भावात् तत्प्रका
शेनैव स्वस्यप्रकाशोपपत्तौ जानामीत्यज्ञातस्यकल्पनाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप
स्वांशप्रकाशांशो विषयप्रकाशांश श्चाभिन्नएवे त्यदोष इति शङ्कते
(सत्यमिति) (नेति) संविदि त्यतीतानागतमपरसाधारण संविन्मा
त्रगोचरविषयप्रकाशांशमात्रेण जानामीति तज्ज्ञान मस्तिमात्रगोचर त

एव दशमस्त्वमसीत्यादावपि यदि दशमत्वस्यात्मन प्रत्यक्षत्वं (तन्नेति) ;
तदा घटपश्यतो ऽयघट इतिवद् भिन्नानुवादपरमिदं वाक्यं स्यात् ।
तत्राच प्रत्यक्षानुपपादितामानेण प्रत्यक्षता तत्र, परोक्षविषयप्रयोग
इव परोक्षविषय प्रयोगेपि शब्दशक्तेः स्वरूपलक्षणत्वात्, यदा पुनरविदित
दशमत्वस्य प्रमातुर्येन तदातु दशमत्वांशे परोक्षत्वमेव, उद्देश्यां
शस्यतु प्रागपरोक्षत्वात् विशिष्टेपि प्रत्यक्षताभ्रम, अनिरूपितशक्तिकत्वात् ।

दाश्रय पुरुषविशेषगतदशमत्वादिविशिष्ट व्यवहारस्य जानामीत्यवगतित
सन्तोप्यासनवात्, ततश्च इष्टाताऽसिद्धिरितिभाव । यद्यपि विषयांशे-
पि स्वरूपान्तर्भावोऽस्त्येव, तथापि विषयप्रकाशांश स्वचिदन्तरवत् एत
न्यायिकेशेपि परोक्ष एवेति भाव. । स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वावश्यभावेन
विषयप्रकाशांशस्यैव तत्साक्षि दशे प्रत्यक्षत्वमित्याशङ्कितुर्भावः ।

यद्वा ननु विषयप्रकाशांशे यत्प्रत्यक्ष तज्जनकत्व साध्यं च, विषयप्र-
काशांश न पूर्वमुद्दिष्टांशोविवक्षित, किन्तु विषयावगाह्यंश, इदं च साध्यं
नानुमानादिभिन्नं, इदन्तहि स्वरूपाविषयतया स्वप्रकाशांशस्यैव
सर्वविषयावगाहितया विषयप्रकाशांश वादिति शङ्कते (सत्यमिति)
(नेति) किं सर्वविषयावगाह्यंशे यत्प्रत्यक्ष तज्जनकत्व
साध्यं, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यंशे प्रत्यक्षजनकत्वं वा? नाद्य,
वाक्यस्य स्वप्रकाशांशस्य च सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन
सर्वविषयावगाह्यंश प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः । न
द्वितीय, अनिन्द्रियत्वावच्छिन्न यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यंशप्रत्यक्षजनकत्व
व्यापकस्य वेद्यांशान्तर्भूतज्ञानजनकत्वस्योपाधि त्वादितिभाव । (दर्शित
त्वादिति) दर्शितप्रायत्वादित्यर्थः । प्रमैवकुतोनस्यादित्यत आह (परोक्षेति)
प्रागविदितस्यात्मदशमत्वस्य यत्किञ्चित्कालविशिष्टे प्रत्यक्षताभ्रान्तिदर्शां
तिरेवपरोक्षाद्धा । (उद्देश्येति) अत प्राचीनप्रत्यक्षाभेदभ्रमस्तत्रेतिभाव ।

एतेन- कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलम्भादिति पूर्वपक्षयुक्त निर-
स्तम्, करणान्तरसन्निधानाभावे मनसाप्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम

नच - तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्यप्रत्यक्षता, अथ पर्वतोवह्निमा नित्यनुमानेपि तत्प्रसंगात्, गुरुत्वादे रतीन्द्रियत्वभंगप्रसंगात् । एव व्याप्य रत्नमणीत्यादिष्वपि विकल्पो नुसन्धेय ।

यत्तु - प्रत्यक्षेविषये परोक्षप्रकाश व्याघात इति, तदप्यसत् । आपरोक्ष्यादे ज्ञानधर्मत्वे ज्ञानव्यक्ति भेदेन विषयद्वयेपि परोक्षतापरोक्षत्वयोरविरोधात । विषयधर्मत्वे पौष्कल्येण तथाविध ज्ञानं जायते, लिंगशब्दादिना त्वन्यथा भूतमिति पुरुष-भेदे ह्येकस्मिन् पुरुषेपि करणभेदेन कालभेदेनच एकस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षता परोक्षताच प्रागेवदर्शिता । विपरीतवासनाभूयस्त्वेपि करण शक्त्या तज्ज्ञानैक्यस्योपपादनात् । यदि प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाश स्यात् - तत्र शुक्तित्वप्रकाशेपि रजतभ्रमः स्यात्, न स्यात् चेत्, किं शुक्तौचक्षुर्व्यापारान्तर्यतीकाले ... रजतभ्रम परोक्ष, येनोपपद्यते । अथ पुन र्भ्रान्तिरेव प्रसज्यते । तदा शु क्तित्वादिलक्षण विशेषग्रहस्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया विरोधग्रहाभाव सहकारिविरहेण सामग्र्येकत्वाद्वा शुक्तौ रजतभ्रमः स्यात् । इत्य

सम्भवात् । (आपरोक्ष्यादेरिति) परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानभेदेनाविरोधात तन्निबन्धन प्रत्यक्षेविषये परोक्षप्रकाशस्य व्याघातस्याभाव । (विषयधर्मत्वेपीति) विषयधर्मत्वेपि तदनिबन्धनेपरोक्षापरोक्षत्वे नैव वाच्ये, इन्द्रियलिंगादिजन्यज्ञानेषु वैलक्षण्यानुभवात् तथाच एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्षापरोक्षरूपज्ञानद्वय मावश्यकमिति भावः । (विपरीतेति) मानान्तरैर्विपरीतवासनायामनिवृत्तायामपि वा यथा व्यवस्थ परोक्षज्ञानस्य स्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थ । ननु नवयमपरोक्षे परोक्षप्रकाशे शुक्तित्वेना प्रकाशे परोक्षरजतप्रकाशमापादयाम, किन्तु विरुद्धयोरविरोधाभ्युपगमे शुक्तित्वे भासमानेपि रजतभ्रमस्स्यादिति ब्रूम इति शङ्का मनूद्यपरिहरति (अथपुनरिति) (शुक्तित्वादीति) प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वमतेनाह (विरोधेति) (इतरथेति) अपराम्रत्व

अप्रतिबद्धपरोक्षज्ञानमात्रविरोधी कथं तदनुवृत्तिः। तथाविधाच सामग्री प्रागेव दर्शिता। अतोनिवृत्तिश्च भ्रमस्यापि श्रवणदशायां। अपरोक्षाभिमानस्य निवृत्ता।

किञ्च स्वानिष्टं प्रसञ्जकं परानिष्टं प्रसञ्जनीयमिति तु तर्कस्य स्वरूपम्। उक्तञ्च श्रीसुन्दरपाण्ड्याचार्यैः। * "प्रसञ्जकन्तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसञ्जयेत्। विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति॥ प्रसञ्जनं तु स्वाभीष्टं स्वानिष्टे पर्यवस्यति। स्वाभीष्टस्यासिद्धिः स्यात् परोक्षप्रसञ्जने" इति। उभयमप्यत्र विपरीतं, स्वतः प्रत्यक्षोऽपि सत्यपि श्रवणदशायां सत्यत्वात् परोक्षज्ञानाननुभवप्रसङ्गाभावात्। मिथ्यैव तदिति चेत्, पश्चात्तनप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति को विशेषः।

परोक्षज्ञाने नप्रतिबन्धकम्, नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः, मानाभावादितिभावः। (तथाविधेति) परोक्षविषयप्रमाणवदपरोक्षविषयप्रमाणमपि तत्त्वमस्यादिवाक्यादिति शब्दरूपसामग्रीदर्शितेत्यर्थः। (अत एवेति) अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्योत्पादनात् भ्रमत्वस्वभावात् प्रतिबिम्बत्वमस्त्वित्यर्थः। (विपर्ययइति) विपर्यये पर्यवसानेतु पराभीष्टस्याभीष्टम् साधयति, यथा-धूमवतेच धूमस्तस्मात् वह्निमानिति। स्वानिष्टप्रसञ्जकत्वे हेतुमाह (प्रसञ्जकत्विति) प्रसञ्जक विपर्ययपर्यवसानात् प्रसञ्जकस्य इष्टत्वे तदभावस्यानिष्टत्वादनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः। परानिष्टप्रसञ्जनीयमित्यत्र हेतुमाह(स्वाभीष्टस्येति)आपाद्यविपर्ययस्य स्वेष्टत्वाभावात्त्वापाद्यस्य चेष्टत्वे तदभावासिद्धेर्नस्वेष्टसिद्धिरित्यर्थः।(उभयमिति) प्रसञ्जकं स्वेष्टम्, प्रसञ्जनीयमपरेष्टमित्यर्थः। प्रसञ्जकस्य स्वेष्टत्वमुपपादयति (स्वतइति) (मिथ्येतदिति) परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य परमार्थत्वेनेष्टत्वात्, परमार्थेनेष्यमाणाभावप्रतियोगित्वेन अनिष्टत्वमुपपद्यत इतिभावः। (पश्चात्तनेति) श्रवणाद्यनन्तरभाविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमिति अनेन तर्केण 'निष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः। किञ्च अभावस्य सत्यत्वादेव हि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं, अभावस्य

शुक्तौ रजतत्वस्यैवा विरोधापादकञ्च मिथ्यात्व मिट स्मर्तुमर्हसि ॥*॥ सत्य विरोधाच्छुक्तिश्च बाधकत्वेनकथ्यते । मिथ्याभूतंचरजत बाध्यत्वेना भिधीयते॥*॥तेन मिथ्यैतदितिरचन तत्राविरोधापादक न भवति, प्र सञ्जनीयञ्च कचिदस्मदिष्ट, आप्तोपदेशादिभि शुक्तित्वप्रकाशेऽपि दु- ष्टेन्द्रियादिना कस्यचित् कचिद्रजतावभासानुवृत्ते, अन्यथा भरता बाधि त नुवृत्तेर्दृष्टान्तस्याप्यभावप्रसगात् । तथा प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्तेस्त ने भ्रान्तविप्रलम्भकवाक्यादिभिरपि रजतधीरुदेत्येव, साच परोक्षेव, शी- घ्रन्तु बाध्यमानतया केषाचि त्तत्र तदनु त्पत्तिभ्रम । किंच - यदिप्र त्यक्षेविषये परोक्षप्रकाशो व्याहत । तदा पर्वतोऽयवह्निमानित्यादिपुविरो

सत्यत्वच मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतयो रिवाविरोधापादकत्वाद्वाच्यम्, तच्च न सभवति, सत्यमिथ्यार्थयोर्विरुद्धत्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभा वानुपपत्ते., तस्मात् परोक्षतदभावयोरविरोधासिद्धेः परोक्षा भावासभ या त्र प्रसञ्जकस्यानिष्टत्वमित्याह (शुक्तावित्यादिना तवाविरोधापा दकत्वभवतीत्यन्तेन) स्मर्तुमर्हसी त्यनन्तरन्त न्नसभवतीतिशेष. । (सत्यमिति) सत्य शुक्तित्वमित्यन्वयः । बाध्यत्वेनाभिधीयत इत्यत्र विरोधादित्यनुषञ्जनीयम् । (अविरोधापादक नसभवतीति) परोक्षतद्भा वयोरिति शेष । परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेपि शाब्दज्ञानस चिवेन्द्रियेणापरोक्षज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (दुष्टेन्द्रियेति) दोषमाहात्म्या दाप्तोपदेशे सत्यपि कचि न्न तत्वापरोक्ष्यमुत्पद्यते, किन्तु भ्रमएवेत्यर्थ । एव विरुद्धयोस्सन्निपाते शुक्तित्वज्ञाने सत्यपि र जतभ्रमस्स्यादि त्यापादनार्थमभिनेत्य तत्र दोष उक्तः, इदानीन्तु अप रोक्षेपि परोक्षप्रकाशोस्तिचेत् शुक्तित्वेनापरोक्षेपि रजतत्वेन परो क्षस्यादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तत्र दोषमाह (तथेति) अयोग्यताज्ञान प्रतिबन्धकन्नेतिभाव. । यद्वा – अप्रामाण्यशङ्कादशाविवक्षिता । (उदे त्येवेति) तत्रानुभवएव मानमिति भाव. । (विशेषतइति) प्रत्य क्षयोग्यार्थं विशेषतोदृष्ट, तदयोग्यार्थं सामान्यतोदृष्टमिति विभागा

परोक्षानुमानेषु तथाविधार्थगोचरत्वात्स्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात् । योग्यतामात्रं तु तत्र, न तु तदानीं प्रत्यक्षमितिचेन्न । यस्य कस्यचित् आरण्यकयोगीश्वरादेस्तद्दर्शनात् । तथापि नानुमानं तथेतिचेत्; तर्हि तत्रापि दशमत्वादे र्वाक्यश्रवणात्पूर्वं मदर्शनात्तत्रास्यत स्साक्षात्कारसंभवः । यत्पुनः स्वस्थैर द्रष्टुंयोग्यतयाऽनंतरदर्शनाद्वा तत्र तत्संभव इष्येत, तर्हि सिद्धमनुमानादावपि तदुभयसंभवात् तथात्वं । यदा च अयंघटइति मन्यमानप्रयोगः कश्चिदयंघटइति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविषयत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसंगः । इष्यतएवेदमपीति चेन्न, इतरेषां परोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषण प्रयोजनस्य तदनिष्टं, इष्यमाणत्वात्, तथापि ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वयोग्यत्वाविशेषात् तान्प्रति केनचिदविदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततः साक्षात्कारसंभवस्स्यात् । तथा च दशममपि वाक्यं कस्यचित्साक्षात्कारकारणमिति स्थितौ केषांचिदेवेति व्यवस्थाभंगः । अस्त्वेवमपि

भिप्रायेणोक्तम् । (तथाविधेति) अप्रत्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः । तदानीं प्रत्यक्ष परोक्ष प्रकाशो व्याहतः, अप्रत्यादिर्न तथा, ब्रह्म तु तथैव, नित्यापरोक्षत्वादिति शंकते (योग्यतेति) आप्रत्यादि तदानीमारण्यकानां योगिनामीश्वरस्य हिरण्यगर्भादेश्च प्रत्यक्षइत्याह (यस्यकस्यचिदिति) तन्नरस्य परोक्षे तस्य परोक्षं व्याहतमिति शंकते (तथापीति) (तर्हीति) तत्र परोक्षज्ञानस्य व्याघाताभावाच्च साक्षात्कारसमर्थनमित्यर्थः (यत्पुनरिति) यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते, प्रत्यक्षइति च प्रत्यक्षयोग्यत्वं, व्याहतत्वेनाभिमतं परोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्ष इतिवा विवक्षितं, तथा च दशमत्वस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वा दनन्तरं प्रत्यक्षदर्शनाद्वा परोक्षव्याघातात् अपरोक्षसंभव इष्यतइत्यर्थः ।

ननु – तदा प्रत्यक्षे परोक्षप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दशमत्वं प्रत्यक्षं तदा तत्रापरोक्षज्ञानसमर्थन मिति सफल दृष्टान्त इत्यत्राह (यदाचेति)

किन दिठनभिति चे त्, न, अनुमानादिष्वपि तत्प्रसगस्योक्तत्वात् । तामात्र तत्तमस्यादित्यय पांक्षिपासिद्धि । ततश्चापशून्यविरोधादि प्रसग । किंच - नित्यापि ज्ञानयाऽज्ञाततया सा साक्षिवेद्यत्वस्य भवदभिमतत्वा त्स्वे प्रमाण साक्षात्कारसमन सुलभमेव। यदिच स्वतो परोक्षार्थ नियमेन नास्य तज्जनकमितिव्यवस्थाप्येत । तदा दशमस्त्व गसीत्या दिदृष्टान्तासिद्धि । यद्यपि त्वमशस्यस्वतोपरोक्षता, तथापि स त्यादिविशिष्टाकारेण स्वतोपरोक्षत्वाभावात् , अन्यथा वाक्यश्रव णात्पूर्वमेव तद्विशिष्टप्रकाशप्रसगात् । अतोनुमानस्येव वाक्यजाती यस्य क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्व दर्शनस्या सिद्धे स्तुग्राहकत्वाभा वात्र स्वाभिमतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य तद्धेतुत्वकल्पन विरुद्धमेव । अतएव स्वतोप रोक्षार्थगोचरत्वलक्षणोपाधिरपिनिरस्त ।

यत्तु निवर्त्यमिथ्यात्वानुपपत्त्या पारम्पर्येण परोक्ष तज्जनक विशेषो परिशेषइति । तदप्यसिद्धन्यथासिद्धिभ्यामाक्रम्यते । सत्यमेवहि ससार भगवन्न प्रशिनेश्वरसकल्पविशेष निवर्त्य

(ततश्चेति) अवेचणिकत्वेपि अनुमानाधिकार स्यानपायात , आनुमा निकापरोक्षज्ञानवत्त्वा त्तेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्स्यादिति भाव । आदिशब्देन श्रवणादिवैयर्थ्यम् विवक्षित । (किचेति) नच साक्षि णस्तदीयवाभावा त्तत्प्रत्यपरोक्षत्व नेतवाच्यम्, शास्त्रार्थ न जानामी या दिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थ व्यवहारजनकस्य साक्षिणोपि तदीयत्वादिति भाव । नच - कृत्याऽपरोक्षत्व विवक्षितम् । प्रकृत स्वतोपरोक्षत्वेनाः तथा त्वादिति भाव. । (दृष्टान्तासिद्धिरिति) ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्व न हेतु , तादृशार्थविषय वात्र त्वा मस्यरूपाशापासवेवेति चेत्, किमप हेतु स्वतोपरोक्षार्थाशे परोक्षज ... , उततदर्थमात्रे, न द्वि तीय त्व घटज्ञातिश्च इयत्र घटाशे परोक्षतावत्ते , नाद्य दशमस्त्वमसी त्यादि वाक्यादाहरणायोगात् । (अतएवेति) वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वा सिद्धे स्वपरोक्षार्थगोचरत्व वारणतावच्छेदक मित्यपि निरस्तमित्यर्थः । (सत्यमेवहीति) ससारस्य सत्यत्व भगवत्सकल्पनिवर्त्यत्वञ्च सा

साधयिष्याम । यत्तु - "तरतिशोक मात्मवि"दित्यादिभि र्ज्ञानमात्रनि वर्त्यत्व सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादिशब्दाना उपासनाख्यविशेषपर्य वसानस्य प्रागेवदर्शितत्वान्निरस्त । यदाहु ॥*॥ वेदन ध्यानविश्रान्तध्या न श्रान्त ध्रुवस्मृतौ । साचदृष्टिन्नमभ्येतिदृष्टिर्भक्तिश्च मुच्यतीति ॥ मिथ्याभू तस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्व युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया भवदभिमत स्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्च भेषजशस्त्रादिनिवर्त्यत्वोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तर । अस्तुच मिथ्यात्वे धीबाध्यत्वे युक्ति, नचात्रमि थ्यात्व ॥ * ॥ दृश्यत्वाद्यदि मिथ्यात्व प्रपचस्याभिधीयते । ब्रह्मणोपि चमिथ्यात्व ततएवाभिधास्यते ॥ ब्रह्मणोयदि दृश्यत्व व्यावहारिकमु च्यते । प्रपचस्यापि दृश्यत्व तात्त्विक किं लयेष्यते ॥ * ॥ अपिच स सारमिथ्यात्वेपि किंनिवृत्तिशब्देन प्रतिभासमानमिथ्यार्थ प्रध्वसनमभि प्रेय तदर्थमपरोक्षधीगमेषण, उततद्विषयज्ञानप्रध्वसन, आहोस्वि त्तत्कारणोच्छेद, अथवा तथाविधज्ञानान्तरानुत्पाद, उततद्विप रीतविषयावगाहरूपविषयापहार, यद्वा तद्विषयसत्यताध्यवसायश स्त्रिय, अथान्यदेव किंचिदसाव्यवहारिकमिति ॥ नाद्य क्वचिदपि मिथ्यार्थस्य प्रध्वसाभावात, " प्रध्वसोहि स्वरूपस्य प्रच्युति प्रतिपाद्यते,

---

धयिष्याम इत्यर्थ । सत्यत्वसाधना न्मिथ्यात्वस्यासिद्धिः सिद्धा, सत्य त्वेवा मिथ्यात्वेवा प्रमाणबला दीश्वरसकल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वा द न्यथा सिद्धिस्सिद्धा । (तरतिशोकमित्यादि) ननु - उपासनस्यापि ज्ञानत्वात् कथ ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरासइतिचेत्, न, ध्यानादिभिरस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारात तन्निवर्त्यत्वस्यैव तदिष्टत्वा त्तस्यैवेह निरस्त ताभिधानेन दोषाभावात । किञ्च, उपासनादिनानिवृत्तौ मुमुक्षादिस हकारिणोपेक्षितत्वात् न ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तन्मतेतु उपासना दि सर्व ज्ञानार्थ मपेक्ष्यते, ज्ञानेतु बन्धनिवृत्तौ न किंचि दपेक्ष्यतइति । युक्ति युक्तता । (व्यावहारिकमिति) तथाच हेत्वसिद्धे र्नमिथ्यात्व साधनमितिभाव. । किं मिथ्यार्थोस्ति, उत न, द्वितीय आह, (प्रध्वस. ईति) विद्यमानतामात्र सत्यत्व, नातिरिक्त अनिरूपणादितिभाव. ।

स्वरूपसत्यताभावे कथं प्रच्युतिरुच्यते ॥ सत्यपि तस्मिंस्तेन तदुच्छे
दायोगात् । अन्यथा बाधकज्ञानात्पूर्वं सुषुप्ते द्रष्टरि पुरुषे शुक्तिरजता
द्यारोपितप्रसङ्गात् । सन्निधीनसत्ताकस्य तस्य तावन्निवृत्तिरेवहि निवृत्तिः ।
आहुश्च अरोपस्य निवृत्तिरत्ना दारोपस्यापि सक्षयः । तस्य स्वरूप
शून्यस्य कानिवृत्तिरिति कथ्यते ॥ न द्वितीयः - तस्य बाधकज्ञानाभावेऽपि
बाधकज्ञानवदेव स्वरसनाशहेतुभिरनादिदोषव्यतिरिक्तैर्विनाशितत्वात् ।
अन्यथा नुदितबाधकज्ञानस्य भ्रान्तस्य सुषुप्त्याद्यभावप्रसङ्गात् । तथाहुः
न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानात् नियमेन निवर्तते । नस्याद्धि भ्रान्तचित्तस्य
सुषुप्तौ भ्रान्तिसक्षयः इति ॥ यद्यपि — उत्तरज्ञानमात्रमपि संस्का
रादिः पूर्वज्ञाननिवर्तकमिष्यते — तथापि, यत्किञ्चिदविरुद्ध
विषयात् परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्युपपत्तौ विरुद्धविषयप्रत्यक्ष
ज्ञानाभिगणानिष्फल । नच तृतीयः भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथार्थ
नियतप्रत्यक्षज्ञानानुदयात् । नह्यङ्गुल्यवष्टम्भतिमिरादिदोषेष्वनुवर्तमानेषु
चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारसम्भवः । सम्भवेनाकिंतदुच्छेदेन । प्रत्यक्षानुवर्त्यर्थं त
दुच्छेदइतिचेत् , न, तत्सामग्र्यनुवृत्तिमन्तरेण तदुच्छेदेऽपि तदसिद्धेः ,
तस्यानानुवर्तमानाया तदयवानेऽपि विरोधाभावात् । स्वाभाविकप्र

आह । (सत्यपीति) तेन - ज्ञानेनेत्यर्थः । (अन्यथेति) नचेष्टापत्तिः ।
सुषुप्तिकाले मुद्गरादिना शुक्तिनिवृत्तौ यदि रजतस्यापि निवृत्तिः ,
तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वभङ्गात् , अनिवृत्तौ निरधिष्ठानाध्यासप्रसङ्गा
त् । दूषणान्तरमाह (सन्निधीति) भ्रान्तिज्ञानेत्यादि-दोषस्य तत्वज्ञान
प्रतिबन्धकत्वादितिभावः । (सम्भवेचेति) तत्वज्ञानोत्पत्त्यर्थंहि भ्रान्ति
सामग्र्युच्छेदकत्वेन, तस्यासत्यामपि तत्वज्ञानोत्पत्तौ किन्तदुच्छेदकल्प
नेनेत्यर्थः । *द्वितीयं प्रत्यक्षज्ञानेत्वत' माह*, तत्सामग्र्यनुवर्तनेन वा,
द्वितीये दोषमाह(तत्सामग्रीति)साक्षात्कारसामग्र्यभावभ्रमसामग्र्युच्छेदेऽपि
तत्साक्षात्कारानुपपत्तिरित्यर्थः । आद्ये दोषमाह (तस्यानेति) तत्वसाक्षा
त्कारसामग्रीसत्वे भ्रमसामग्रीसत्वेऽपि मायामिरन्यापरोक्षवत् द्विती

त्वक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पनामितिचेत्। किमत्र स्वाभाविकत्वं, किंसामग्रयधीनत्वास्वरसवाहित्व, उतनित्यस्वाभाविकत्वम्। आद्येप्रागपि कथ तदवस्थानेप्रत्यक्षोदयः अन्योन्याश्रयणात्। द्वितीयेपि नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्यच किन्नामप्रतिबन्धकम्। अयमत्रसंग्रहश्लोकः॥ भ्रान्तिकारणसद्भावेप्रत्यक्षस्यहासभवं। सम्भवेनिष्फलैवास्या स्तदुच्छेदस्य कल्पना॥ स्वानुवृत्त्यर्थमुच्छेद स्सामग्र्यैवानुवर्त्तनात्। प्रतिबन्धनिवृत्यर्थमुच्छेदेप्रथमं कथं॥ प्रत्यक्षकारणोच्छेदेतदुच्छेदस्ततोपिचेत्। अन्योन्याश्रयणंतुस्या त्प्रतिबन्धोनचात्मनीति॥ नापिचतुर्थ, प्रागभावस्यासाध्यत्वात्, तदनुवर्त्तनस्याप्यंतत स्तत्प्रतियोगिकारणोच्छेदको

पादे स्प्युत्पत्तिसंभवादित्यर्थ (नित्येति) नित्यत्वात्मकस्वाभाविकत्वमित्यर्थं। किं प्रतिबन्धकनिवर्तकं नित्यज्ञानमेव, उत स्वरसवाहि। आद्ये दोषमाह (अन्योन्येति) (द्वितीये दोषमाह (नित्येति) नित्यं प्रतिबन्धकस्याभावात्, तन्निवर्तकत्वत्रस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य कल्प्यमित्यर्थः। ननु- भ्रान्ते पुनरप्यनुत्पादार्थं तत्सामग्र्युच्छेदकत्वम् प्राथमिकप्रत्यक्षस्य कल्पनीयमितिचेत्, न, सामग्र्या मिथ्यात्वे तस्या अपिस्वरूपतस्स्वाभाविन प्रच्युत्यसंभवात्तस्या अपि अनिवृत्तिस्तद्भ्रान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम् तत्राप्येवमित्यनवस्था, सत्यत्वे नापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्व तवेष्टमितिभावः। स्वाभाविक प्रत्यक्ष प्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकल्पन मित्यत्र प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह। (प्रतिबन्धेति) द्वितीयेपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्य प्रथमशिरसि दोषमाह (प्रत्यक्षमिति) प्रत्यक्ष भ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्येव वाच्यम्, तस्य त्वया प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वोक्ते, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण स्यात्, तदान्योन्याश्रयइत्यर्थः। द्वितीय आह (प्रतिबन्ध इति) आत्मरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थ। क्वचित्तु न द्वितीयइत्यत प्रागेवान्योन्याश्रयणादितिपाठ, सतु सुगमः, सम्प्रदोपि तदनुसारेण योज्य (तदनुवर्तनस्येति) प्रागभावपरिपालनंहि सत्यां सामग्र्या कार्यविलम्बायोगात् प्रतियोगिकारण विघटनेनैव वाच्यम्, तच्च नि

र्दिनिक्षेपात् , तस्य च निरस्तत्वात् ॥ न पञ्चमषष्ठौ , परोक्षा दपि तत्सिद्धेः , प्रत्यक्षमपि हि द्विचन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानं प रोक्षेण चन्द्रैकत्वानुमानादिना बाध्यते, तावतैव चन्द्रद्वित्वाध्यवसा यः शाम्य जायते । अन्यथा देहात्मभ्रमस्यात्मानुमानेनागमेन वा देहातिरिक्तात्मविलम्भो न स्यात् । परोक्षबाधे भ्रमोऽनुवर्तत इति चेत् , न तुल्यमेतदित्युक्तत्वात् ॥ सजातीयपरोक्षेऽपि बाधकारणस भवात् । अगुल्यादिभिर्नस्तभाति स्पन्दनस्तनुभिः ॥ नापि सप्तम , तस्य नाव्यवहारिकत्वेने तदर्थोपायोपदेशायोगात् , अन्वयव्यतिरे काभ्यां च शब्दस्य परोक्षपक्षपातविरहाच्च । एवं सामान्येन परोक्षज्ञा नानपेक्षाया युक्त स्तत्कारणविशेषविचिन्त्यनुत्थानमेव शब्दज स्यप्रत्यक्षत्वादस्येत्यभिप्रेत्य भाष्यकारैरिह न सरभ कृत "सत्या सामग्रया ज्ञानानुपपत्त्यनुपपत्ते " रित्यादिना । "द्रष्टव्य"इत्यादेर्दर्शनसमानाका रविधिपरत्वोक्तेश्चेद मपि दूषितमस्त । समन्वयाधिकरण पूर्वपक्षेतु परोक्षैव दूषयिष्यति " न च शब्दस्य प्रत्यक्ष ज्ञानं जनयतीति वक्तु युक्त, तस्यानिन्द्रियत्वा"दित्यादिना । अस्तु वा कथञ्चिदपरोक्षपरि शेष । तथापि – प्रत्यक् पराङ्मुखत्वादि लक्षणविरुद्धव्याप्तयेन्द्रिय परित्यागे तुल्यन्यायतया वाक्यस्यापि परित्यागप्रसङ्ग ।

रस्तमित्यर्थ । भ्रमानुवृत्तिरेव सत्यताध्यवसायशोधिलय तच्च परो क्षज्ञानान्नेति शङ्कते (परोक्षेति) (उक्तत्वादिति) प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्तेस्त्वत्वे विमलभवचाक्या द्रजतधी रुदेत्येवे त्युक्तत्वादित्यर्थ । (अपरोक्षेऽपीति) भ्रान्तिरपीत्यन्वय । (एवमिति)अपरोक्षज्ञानद्वारा प तदर्थस्य श्रवणाद्युपायस्योपदेशायोगात् । प्रत्यक्षपरिशेषमभ्युपगम्य वा क्यपरिशेष दूषयति (अस्तु वेति) (प्रत्यगिति) आदिशब्देन मन स्त्यागहेतु रसोढमित्यस्मिन्नर्थे ऽ स्वातन्त्र्य, मनुमानपरित्यागहेतुरप रोक्ष्यविद्वेषिष्यश्च गृह्यते, प्रत्यक्पराङ्मुखत्वादिलक्षणेन साध्यविरुद्धेन व्याप्तश्चेत्यर्थ (तुल्येति) वाक्यस्या प्यापरोक्ष्य विद्वेषणीयत्वादि

श्यता। अनक्षाम्बनचेतु कथन्नु बलवत्तरम्॥ यत्पुन.अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धमिति। तान्मात्राभ्युपगमेपि न नः काचित् क्षति।

यत्तु - शब्दादेव शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्व दर्शितम् । तदपि हास्यं, अन्यपरत्वस्य आकुमारंप्रसिद्धे., साक्षात्कारहेतोर्मनस स्मरायतया दृढव्यवसायहेतुतामात्रेणवा तदुपपत्ते । यथाङ्गनप्रणचक्षुष्ट्वादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्। "श्रुतिस्मृतीतु विप्राणा नयने द्वे" इतिहि श्रूयते। "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इत्यादिपु परोक्षव्यवसायमात्रमेवोच्यते। यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वासिद्धा निश्चयहेतुत्वे सिद्धेपि सुशब्देनविशेषणा दपरोक्षनिश्चयहेतुत्व सिद्धमिति। तदप्यत्यन्तपरिहास्य, अकम्पनीय व्यवसायविवक्षया सुशब्दप्रयोगात्। य पुन तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वादिति प्रयोग ,स तज्जन्यश्रावणज्ञानेनैकान्तिक । अतिप्रसगश्च - वाक्यान्तरेष्वप्येव प्रयोक्तु शक्यत्वात्। परिहारस्यच समत्वात् । विषयजन्येपुच व्याप्तेरसकोचात्॥ नवाक्यजन्यताहेतु. प्रत्यक्षत्वेतु किं पुन । अर्थजन्यत्वमेवस्यात्

यन्धः परिभवइतिचेन्न, सञ्जातेप्यपरोक्षेपीत्यादिना अपरोक्षबाधेपि ध्रमाद्यनुवृत्तेः प्रागेवदर्शितत्वात्। (कथन्न्विति) द्वैतविषयाया दविरोधा द्वलावलचिन्तैव का इतिभावः। निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेपि सुविशेषणं - विशेषविषयत्वार्थस्या दित्यत्राह (विज्ञानमिति विशेषणे न विशेषविषयत्वसिद्ध्येति) । (तज्जन्येति) श्रवण - श्रोतव्यइति विहितं विवक्षितम्, ततो जात- श्रावण, साधमिकपरोक्षज्ञाने व्यभिचारइत्यर्थः। अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो प्रयोजकइत्यत्राह (परिहारस्यचेति) मिथ्यार्थानिवृत्त्या अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरासादिति भावः। योगजधर्माद्यजन्य जन्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्वमुपाधिश्चेत्याह (विषयेति) (नवाक्येति) प्रत्यक्षत्वेतु न वाक्यजन्यत्व, हेतु - प्रयोजकः, किन्तु अर्थजन्यत्वमेव हेतुस्स्यात् ततश्च

तत स्सोपाधिकत्वयं ॥ वाक्यविषयप्रत्यक्षेपिवाक्यस्यैवार्थत्वा दर्थजन्यत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविशेषः । यश्च- स्वप्रकाशार्थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वाद्वेति, सोपि पूर्ववदेवानैकान्तः । दृष्टान्तस्यच साध्यविकलत्वं दर्शितमेवेति ॥

प्रतिप्रयोगश्च । विगीतंवाक्यं नस्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकं- वाक्यत्वात्

यं सोपाधिकइत्यर्थः । किं याव तत्वमस्यादिवाक्यव्यस्तयः पक्षः, इतश्रवणाद्यनन्तरभाविव्यावर्त्तितमात्रं ? आद्ये मननाद्याप्रथमिकस्य कतावंशतोबाध मभिप्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह (सोपीति)(दृष्टान्तस्येति) स्वप्रकाशत्वस्य दशमत्वस्यचा स्वप्रकाशत्वात्, स्वत प्रत्यक्षत्वाभावाच्चेतिभावः । (विगीतमिति)

ननु - साध्येस्वशब्दस्य जन्यपरत्वे तत्त्वमसिवाक्यार्थविषय प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः तज्जनकस्याप्रसिद्ध्यातद्भेदसाधनमनुपपन्नं, जनकपरत्वे कस्यापिवाक्यस्यस्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वाभावात् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नं, स्वार्थशब्देनस्वजन्यज्ञानविषयत्वं विवक्षित्वा दन्द्रियेप्रतियोगिप्रसिद्ध्युपपादनेबाधः,स्वस्यैवस्वजन्यश्रावणज्ञानविषयतयास्वार्थत्वात् विषयतयास्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च । स्वार्थशब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकं नभवतीत्युक्तौ बाधोदृष्टान्तासिद्धिश्च, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य तकारत्वादिविषयत्वात । नन्वस्तु स्वशब्दोभिन्नपरएव, नच-तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रत्यक्षाप्रसिद्धि , घटादिगोचरप्रत्यक्षस्यैव प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यस्य तत्त्वमसिवाक्यार्थ गोचरत्वादितिचेन्न । बाधादेवतत्वमसिवाक्यगोचरसामान्यलक्षण प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसिवाक्यार्थगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात् । नच - सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानेसन्निहितविषयप्रतियोगिकलौकिकप्रत्यासत्ते जनकत्वाभावा त्तस्य प्रत्यासत्तिद्वारकं जनकत्वमितिवाच्यं । सन्निकृष्टविषयांशे लौकिकप्रत्यासत्तेर्विद्यमानतया तस्याजनकत्वस्या ऽवर्जनीयत्वात् । नद्यनतिवद्धा सामग्रीकार्यंजनयतीतिनियमोस्तिवस्तुशब्दस्य, 'कस्यचित्

प्रतिबन्धकत्वकल्पनेच न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । अस्तुतर्हि जनकपरमेव, नच - प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासाद्ध्याप्रसिद्धिः, शब्दोवर्ततइति वाक्येस्वार्थविषयप्रत्यक्षजनकत्वस्य प्रसिद्धत्वादितिचेत्, न, तत्रैव-व्यभिचारात् । अस्तुतर्हिस्वजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः, इन्द्रियेच प्रतियोगिप्रसिद्धिः, नचबाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण स्वजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव तज्जन्यत्वात्, स्वकरणकत्वया स्वजन्यत्वमिहविवक्षितमितिचेन्न । शब्दोवर्ततइत्यत्र व्यभिचारात् । अस्तुतर्हि स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, नच तत्कारत्वादि प्रत्यक्षजनकत्वात् बाधः, स्वगोचर प्रत्यक्षाविषयत्वस्य स्वभिन्नविशेषणत्वात्, यद्यप्येवं नेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि शब्दस्पर्शादिप्रत्यक्षजनकेशरीरेप्रसिद्धिरितिचेन्न । सर्वस्यापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धेरिति ।

उच्यते - साध्येस्वपदभिन्नपरमस्तु, साद्ध्यप्रसिद्धिश्च, सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषय प्रत्यक्षजनकेन्द्रिये । नचोक्तबाधः, स्वार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य साद्ध्यत्वात्, इन्द्रियस्य प्रत्यासक्तिभूतसामान्याश्रयसर्वविषयावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकत्वात्, विषयस्य च स्वविषयतावच्छेदेनैव विषयतयाजनकत्वात् । न च - शब्दोवर्ततइत्यत्र व्यभिचारः, स्वागोचरवृत्तिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात्, शब्दावर्ततइत्यस्य स्वगोचरवृत्तित्वात् । अस्तुवास्वपद जनकपर, नचोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेवहेतुविशेषणात् । अस्तुवाविषयतानवच्छिन्न स्ववृत्तिकारणतानिरूपितजन्यताश्रयज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्साद्ध्यः-प्राग्वदेवहेतुविशेषणाच्चन पूर्वोक्तव्यभिचार । अस्तुवास्वकरणकत्वस्वजन्यत्व, नच पूर्वोक्तव्यभिचार,ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यासेन स्वकरणकप्रत्यक्षविषयकज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् । अस्तुवा स्वगोचरप्रत्यक्षाविषय स्वभिन्नविषयप्रत्यक्ष जनकत्वाभावः, शरीरादौच प्रतियोगिप्रसिद्धक्ता, नच - सर्वस्य शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साद्ध्याप्रसिद्धि, योगजधर्मांचजन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात् । अत्रच साध्येवाक्यत्वादित्येव हेतुरिति । प्रत्यक्षकरण नभवतीतिवा, विषयतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षज

ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । तथा विगीतार्थो न स्वविषये प्रत्यक्षा वाक्यजन्य त्वेसति वाक्येतराविषयत्वात् स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत् । नचाप्रश्रुतिविरुद्धतयाकालात्ययापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात् । नच दशमस्त्वमसीत्यादि वाक्येन तज्जन्यज्ञानेनवा नैकान्तिकता, तत्र साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात् । नच पूर्वैरेव हेतुभिस्सप्रतिसाधनता, उपलम्भानुरोधेनातिप्रसञ्जकव्याप्तिमूलतया प्रबलत्वात्, समत्वेपि प्रकरणसमत्वादनदशायामन्योन्यप्रतिरोधस्येष्टत्वेन तत्प्रसङ्गानुपपत्तेश्च । न च विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकता, अविशेषात्, शब्दान्तराणामपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वस्य बाधकस्यच सत्वात् । नचाप्रत्यक्षार्थविषयतयातेषां तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यं । तथाप्ययघट दशमोय मित्यादिवाक्याना

नकं न भवतीतिवा, प्रत्यक्षजनकतावच्छेदक विषयतातिरिक्तयावत् स्ववृत्तिधर्मवत्त्वमिति वा साध्यम् । अत्र चरमसाध्ये विषयतातिरिक्तपदं बाधव्यभिचारवारणाय । एवञ्च स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादेरनवच्छेदकत्वसिद्धेरिष्टसिद्धिः । एतेषु त्रिष्वपि साध्येषु वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति । (विगीतेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्मगोचरार्थीः पक्षः । स्वप्रकाशतया स्वांशे प्रत्यक्षत्वात् बाधवारणाय साध्ये स्वविषयइत्युक्तम् । वाक्येतिघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषणं । वाक्यप्रत्यक्षवारणाय विशेष्यं । वाक्येतरपदं - वाक्यतरमात्रपरं । तेन वाक्यजन्यत्वे सतिवाक्याविषयत्वपर्यवस्यति (अनतिप्रसञ्जकेति) अग्निहोत्रादिवाक्येष्वनुत्य परोक्षधीजनकत्वस्य तन्न्यायेन सम्भवाद्यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनापरोक्षधीजनकत्वसाधने तिप्रसङ्ग नतथास्मदुक्तव्याप्ताविति बलवत्त्वमिति भावः । (समत्वेपीति) स्थापनानुमानस्यहि प्रतिरोधो दोषः प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धैकफलत्वात्र प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः । वस्तुतोस्त्येव विपक्षे बाधकमित्याह (नचेति) (अविशेषादिति) ज्योतिष्टोमादिवाक्य व्यावृत्ता वान्तरोपाधेरभावा दित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षार्थविषयत्व तत्त्वमस्यादिवाक्ये विगप, ज्योतिष्टोमादिवाक्येतु

तत्प्रमगात् । नचेहभगवता शब्दस्य साक्षात्कारहेतुत्वमभिप्रेतम् । उ
प्यताम । तत्रापि ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां तत्प्रमगोष्ट्वेर । तत्रापि
मनस्सहकाराद्देनैव प्रत्यक्षज्ञानं जायतइति साहमग्य मुपकल्पात्,
तावता तेषां प्रत्यक्षार्थविषयत्वस्यापिसिद्धे रवास्तविकोपा निरा
करणादिति । अस्तुवा विपक्षेबाधकाभाव । सत्पूर्वपक्षामपि समानइति ।
तत्रापि प्रतिरोधग्राह्यसिद्ध । नह्यस्ति पूर्वोक्त विपक्षेबाधक आत्मनिज्ञा
नस्य मोक्षसाधनत्व श्रुयत्वानुपपत्ति, तथाहि इत्युपपत्तिभ्यामनया
र्थज्ञानादेरमिथ्याभूतस्मानिवृत्तिरितिनिश्चितो प्रत्यक्षस्यभ्रमस्य परोक्षता
व्यवायागत प्रत्यक्षपरिशेषे तद्धाणिच सकलकणगोचरे अनुमानादिषु
च साक्षात्कारगरोशिकेषु यदिवास्यादप्यपरोक्षज्ञान नस्यात् , अपवर्गोपि
नस्यादेवेति । इदमपिदण्डघातमृदितदर्पकरनर्तन मस्या परिपाटिरायि
आत्मश्च निरस्तात् । य पुनरस्माहु —अपरोक्षत्व तत्त्वमस्यादिवा
क्यजन्यत्व नवति अपरोक्षनिष्ठायत्ताभावप्रतियोगि ज्ञानवानयदिनि ।
तावता द्वाक्यस्यरूपेन यतद्विषयप्रागसाक्षात्कारेण सिद्धत्व मनता,
प्रत्यक्षानेतानाद्धर्यार्थसन्निकर्षे प्रथस्येन्द्रियस्यच तुल्यत्वनत्वात् । अत

तद्भावाभातिप्रसङ्गइत्याह (नचेति) ननु कथ ज्योतिष्टोमादिवा
क्ये तत्वमस्य अपरोक्षार्थ विषयत्वरूप प्रयोजकस्य तत्राभावा दित्य
त्राह (तत्रापीति) अपरोक्षार्थ विषय नहि अपरोक्षज्ञानविषयर्थ नि
यप न तथाच परोक्षज्ञाने जायमाने ऽपरोक्षार्थविषयत्वमपि सहैता
पादितभवतीति नानान्तरविशेषइत्यर्थ । पूर्वपक्षा – त्वदनुमानानाम् ।
इहतु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षबाधिका युक्ततमु या वनिराकरोति । नचि
त्यादिना(घटस्यायज्ञान मिति) वाक्यार्थ ब्रह्म तज्ज्ञानादित्यर्थ नतु वा
क्यजन्य विज्ञान निरसितम उत्तरत्रकाणिच्चत्यादिना करणपरि
शोधात् । प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वनुपपादयति (प्रत्यक्षेति) (अ
धति) तत्त्वमस्यादिवाक्यस्या परोक्षज्ञानजनकत्वरूपादप्रसिद्धत्वथ
इन्द्रियाणि प्रथमन्तृतिया किञ्चसाधनपाणाय च कारण(तत्त्वमस्यादि

पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृत्तीति साध्यविशेषेऽत तथापि परोक्षाद्वाक्यार्थानुभवसंस्कारसहकृतश्रवणजन्यतदर्थप्रतिपादकत्व विशिष्टावाक्यस्वरूपमात्रा कारेणसिद्धसाधनतेति, सहिप्रत्यभिज्ञामा विशेषणतया अर्थविशेष तथा वाक्यश्रवणकत्वेति । अथतदर्थगोचरवाक्यजज्ञानवृत्तीति विशेषयसि । तथापि अनेन विषयधर्मेण हेतोरनैकान्तिकता । नयसगुणत्रविषये भगरेक्षेपुसर्पेऽपि वर्तते, नतुनस्सगयत्वविपर्ययत्व चाक्षुषत्वादिवत् पुतद्धिदपरोक्षत्वनिवर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यज येतुज्ञाने नवर्तते । तत्त्वमस्यादिवाक्य यातिरिक्तजन्योऽपिब्रह्मसाक्षात्कारोऽस्तीतिचेत्, इत्यादृत्वाक्येकपादिविप्रयासविमूलवानसि । तथासति च वाक्यजन्यमा क्षात्कारफल्पनावैयर्थ्यंच, तत एव तत्कार्यसिद्धे । यत्तु–परोक्षत्व तत्त्व मस्यादिवाक्यज यदि न, स्यात स्यनुमाने सिद्धसाधनत्वमुक्त । तत्र यदितत्त्व मस्यादिवाक्यज ज्ञानाभ यापीति प्रयुञ्जीत, तदाकिं दूषा । श्रुतिविरोधात् कालात्ययापदेशमेव भ्रम इति चेत्, इत्याद्यादिनयाश्रुति एवपरिसनी कूटसाक्षिणी कथ्यते । सातु यथार्थवादिनी न किञ्चिदस्मदभिमत ब्रवीति । यत्तु अपरोक्षत्व ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्य ज्ञानवृत्तीति

साध्यजन्येति) (अथेति) तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्ती त्यर्थ । सिद्धान्तेतत्त्वमसिवाक्यजन्यपरोक्षानुभवसंस्कार सहकृत मनोजन्यत्वेनाङ्गीकृतप्रत्यक्षस्य तेन सिद्धसाधनवारणार्थ, पूर्ववदुद्देश्यसिद्ध्य र्थं,तत्त्वमसिवाक्यजन्येति विशेषण । (तथापीति) ब्रह्मेतरविषयत्व सा ध्याभावस्य निश्चितत्वात् हेतोस्साध्यस्यत् सन्दिग्धानैकान्त्यमि य । नच अनुपरोक्षत्वमतले सोऽयमस्मीति मन्यते व्यतिरेकनिश्चयाद्स न्दिग्धानैकान्त्यमिति वाच्यम् । परमतेमतत्त्वोऽप्रमाणत्वात् तन्मतेनवास्यो- क्तत्वात् । यद्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्व वा विवक्षितं । (तत्त्वमस्यादिवाक्येति) वाक्यातिरिक्तजन्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सत्वात् , ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तदभावाद्विषयभावादेव न व्यभिचा रइत्यर्थ । (ज्ञानादीति) द्वितीयाद्यपर्यन्ययोरन्तर्यवस्थार्थ ।

प्रतिपन्यनुमाने विपक्षे बाधकाभावादिरप्युक्तः, तदत्रापि समानमेव ।
अर्थापत्ते कल्पकाभिज्ञादिनिम्नत्वात् । परोक्षादपि ज्ञानात् प्र-
त्यक्षोपमर्दादे प्रागेव समर्थितत्वात् । प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्वमस्या-
दिवाक्यप्रतिपत्तिजन्येनापि प्रत्यक्षेण वा ऽपपत्तावन्यथासिद्धेः ।
अपि च योगिप्रत्यक्षं पञ्चाग्निरूहकृतान्तकरणस्य आगमग-
म्यविगम्यमविरोधाना ॥ श्रूयते हि पुराणे ॥ " रूपेण प्रकाशेन यद्धु
चो नाम धीमता । तस्मै धर्मं नोर्पण यथावत्सम्प्रदर्शनी " ति ॥ यत्तु
भाष्ये दर्शनसमानाकारत्वमुक्तं । तन्मोक्षसाधनभूताया ध्रुवानुस्मृते-
रेव । नपुनर्धर्मवीर्यफलभूतं योगिप्रत्यक्षं निरिच्छते तस्यापि
श्रुतत्वात् । तदभिमतस्यतु श्रुतत्वं प्रतिक्षिप्तमिति तथैवागम-
व । यद्यपि योगिप्रत्यक्षं फलभागितम्मतं, तथापि तदधीना
या परिशेषसिद्धेरन्यथासिद्ध्योपन्यासो नानुपपन्नः । ' धल्पमकल्प

(श्रूयते हीति) ' दर्शनाविर्भगवान् सनत्कुमार " इत्यत्र वाक्य
स्य कारणत्व विवक्षितत्वात्, चाक्षुषज्ञानमुख्यस्य दर्शनशब्दस्य यत्न
स्वयम्भदप्रमाणत्वमनुरोधेन परोक्षज्ञानरूपदर्शनवदन्तःकरणविशेषविशि
ष्टावगाहनरूपगुणयोगात्प्रवृत्तिः । इदतु करणान्तराग्रभवत्व धर्म-
योरेतस्य च पृथक्करणप्रयोजना मनस्सहकारित्वेनोपपत्ते स्व-
रूपापान्नवदेन स्मृतित्वाभावात् पश्यतेश्च दर्शनवाचित्वसाम्या
ति नयेन मानसानुभवेन लक्षणाविरहाच्च सम्पादयतीत्यनेन प्र
त्यक्षवत्सिद्धिरित्यर्थः । (मोक्षसाधनेति) 'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनाम् वि-
प्रमोक्ष' इति श्रुत्यनुसारात्तयोस्तमितिभाव । 'तस्मिन्दृष्टे परावरे' इत्यपि
श्रूयत इतिचेन्न - प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणायावान्यत्वेन ' स्मृति
लम्भ' इत्यत्रावगतसाधनत्वस्य अन्यानुपपत्तेन दृष्टेर्दर्शनसमानाकारपर-
त्वौचित्यात् । ननु तन्मात्रे योगिप्रत्यक्षस्य चक्षुर्निरपेक्षत्वाभावात्
कथं तेनान्यथासिद्धिरित्यत आह (यद्यपीति) तन्मात्रमित्यभ्यन्तरस्या-
परोक्षज्ञानविर्धरत्वात्, योगिप्रत्यक्षमाद्यमान्यथासिद्धिरित्याहुरेवं दर्पः

विरोधेन युक्तः कल्पनपरिग्रहः " इति न्यायात् । यदि च - यत्किञ्चि
द्विपदो बाधकमित्यभिमानमात्रेण परिगृह्यानुमिनोति । तदा - ज्यो
तिष्टोमादिवाक्येऽपि भवादृशः कोऽपि तथा तदभिमत्या अनु
मिनुयादेव । एवं सिद्धसाधनता नैकान्तिकत्वा तिप्रसञ्जकता भास
सामानयोगक्षेमत्वान्यथासिद्धत्वादि दोषदूषितत्वा दनुमानविशेषो
त्प्रेक्षणमेव निपुणधियां मिथ्याद्वयितत्वस्य प्रामाणिकत्वा
नुमिति मन्तर्गता सूचयति । अतएवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयोगा
न्तरमनोरथोऽपि भग्नः । यत्तु शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गे
रतो परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यथावेसानि अपरोक्षप्रमिति कारणत्व
प्रत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमित्युक्तं । तत् तत्त्वमस्यादेरपरोक्षधीजनकत्वे
वक्तव्यम् तत्तु नाद्यापि सिद्ध्यतीति तत्प्रसङ्गो दुर्वारः । तदे
व वाक्यजन्यसाक्षात्कारासिद्धेः परिशेषात् तज्जन्यपरोक्षज्ञानेनैवाप्र
तिबद्धसामग्रीसमुद्भवेन बाधदर्शनेऽपि स्थितौ श्रवणादिविधिनैरर्थक्यं प्रागुक्तं
सुस्थितमेव । नतरां श्रुतवेदान्तानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधो दुर्वारः ।
बाधितानुवृत्तिस्तु बाधिता जीवन्मुक्तिविचारेण दूषयिष्यामः ।

सर्वदाऽस्यादिति चेत् , न, प्रमातृचैतन्यतादात्म्यस्य सर्वदा असत्वात् । अत-
एव देवदत्तस्यापरोक्षतादशायां सर्वेन्यापि घटादिरपरोक्षस्स्यादिति निर-
स्तम् । तदवच्छिन्नचैतन्यस्य अन्य प्रतिभिन्नत्वात् । अतएव घटापरोक्षत्व
दशायां रसगुरुत्वादिरप्यपरोक्षः स्यादिति निरस्तं ।
चक्षुर्जन्यवृत्तेरूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यानभिव्यञ्जकत्वेन तज्जन्यायां
तत्र वृत्तौ तदपरोक्षता व्यपज्ञत्वात् । सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्य च
वृत्तिविनैवाभिव्यक्त, तदानावृतसाक्ष्यध्यासात् । तर्हि - धर्माधर्म
म्यपरोक्षः स्यादितिचेत् , न तस्यानुद्भूततया प्रत्यक्षत्वात् स्वरूपवि
शेषस्य परमतेऽत्र तत्राप्यपेक्षितत्वात् । यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि
धर्मादिरपरोक्षज्ञानजनकत्वं, तत्र मतमन्मते तस्यापरोक्षता नभिव्य
ञ्जकत्वात् । तस्माज्जडमुद्भूतं यद्यदभिन्नचैतन्याभिन्नं तत्तत्
तस्या परोक्षतादात्म्यात् भवत्यपरोक्ष । ज्ञानापरोक्षत्वं तु चैतन्यस्य स्व
रूपेणैव, वृत्तेः स्वपरोक्षार्थ विषयत्वं । नच अपरोक्षार्थ विषयत्वमेव
ज्ञानस्यापरोक्षत्वं चैतन्य वृत्ति साधारणमिति वाच्यम् चैतन्यस्य
सुखसाक्षात्वाप्रत्यभावप्रसङ्गात् । अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्ष लि
ङ्गादिजन्य वृत्त्यभिव्यक्त चैतन्यस्य धर्मभिन्नत्वात् । नच - योगिप्रत्यक्ष
स्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग । तत्राप्युद्भूतविद्यमानार्थे व्यवहितेपि चक्षुरा
दिसंप्रयोग सम्भवेन विषय चैतन्याभिव्यञ्जकत्वसत्त्वात् । अविद्यमानानु
द्भूते तत्तज्ज्ञानं प्रत्यक्षं । किंतु - योगाराधितपरमेश्वरोपदेशजन्य
परोक्षम् । अतएव योगिना व्यवहितार्थज्ञान ध्यानादिना सर्वज्ञ
वति । धर्मविशेषजन्य ज्ञानाभासोवा । नन्वेव - अपरोक्षार्थविषयानुमिते
रप्यपरोक्षत्व स्यादितिचेत् , सत्य ज्ञानवत्तस्याप्य परोक्षविषयिण्या
अपरोक्षत्वात् । अतएव पर्वतोऽग्निमानितिसाक्षात्करोमीत्यनुभूयते
नन्वेव- शब्दाद्यतिरिक्तसमानुमिति रप्यपरोक्षास्यादिति चेत्, यद्य
प्यपरोक्षार्थविषयत्वमापाद्यते , तस्यार्थ आनुमिति विषयस्य सा
क्षात्करोमी त्यनुभवविषयत्व तदस्यैव चैतन्य साक्षात्करोमीत्यनुभवा
त् । नचैव - अनुमितेरपि साक्षात्कारतया ऽनुभवप्रसङ्ग । अपरोक्षार्थ
विषयज्ञानत्वेना प्यनुभूयमानत्वात् घटादिविषयेन्द्रियजन्यज्ञाने घटा
दौतिरिक्तसाक्षात्कारत्वाननुभवात् । नचैवमनुमित्यादिविषया निवृत्तिप्र

संगः । देहातिरिक्तात्मानुमिति गोचरसाक्षिविषयाज्ञानाभावात् पूर्णब्र-
ह्मविषयाज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात् । शुद्धे सत्य
ज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि नियमेन पक्षसाध्यादि वैशिष्ट्य विषयानुमि
ति रसंभवत्येव । तत्त्वमस्यादिवाक्य सन्निधावेव " तस्य तावदेव चि
र यावन्नवि मोक्ष्य " इति श्रवणेन ' वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था ' इति-
वचनेनच श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वावगमात् । नचैवं - आत्मा
नुमितेरपि प्रत्यक्षप्रमात्वेन व्यवहारप्रसङ्गः प्रत्यक्षव्यवहारस्येन्द्रि-
यजन्यमात्रगोचरत्वात् । नच चक्षुरादाविवापरोक्षप्रमाणव्यवहारापत्तिः ।
आत्मानुमानं ह्यन्यत्र लिङ्गापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया देवादपरोक्षं नाप
रोक्षतया निर्णितं । चक्षुरादिकंत्वर्थ परोक्षतायां प्रयोजकमित्यने
नैव विशेषणत्वमात्रगोचरापरोक्ष व्यवहारः । तस्मात् तत्त्वमस्यादि
वाक्यजन्यज्ञानं न परोक्षं अपरोक्षार्थविषयत्वात् चाक्षुषज्ञानवत् । तत्त्वमसि
वाक्यार्थ विषयज्ञानमपरोक्षं-अविद्यानिवर्तकत्वात् सम्प्रतिपन्नवत् । नचेन्द्रि
यजन्य वस्तुभावेः, त्वद्भिन्नताजन्यप्रत्यक्षे क्षुधादि प्रापके दशमस्त्वमसीति
ज्ञानेच साध्याव्यापकत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्व
मुपाधिः, जन्यज्ञानापरोक्षत्वे लिंगजन्यत्वयत्तस्याप्यप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षा
र्थविषयत्वैवं यत्रापरोक्षताप्रयोजन तस्यापरोक्षत्वाभावव्याप्तेश्च । अत
एवनशब्दाजन्यत्वमुपाधिः । अन्यथा तत्त्वमसिवाक्या दपरोक्षज्ञाना
भावे अविद्यानिवृत्त्यभावान्निर्मोक्षप्रसंगश्चेति ।

अत्रोच्यते - अस्तितावल्लोके ज्ञानस्यापरोक्षत्व व्यवहा
रः, तत्पयर्थगत मपरोक्षत्व तद्विषयत्व निबन्धन एवज्ञानतद्व्य
वहार इत्युच्यते, तदा देवदत्तेन साक्षात्क्रियमाण घटविषयकशाब्द
ज्ञान यज्ञदत्तस्य जाते तदुभयवेदिन शाब्दज्ञाने अपरोक्षव्य
वहार प्रसंगः । स्वाश्रय प्रत्यपरोक्षार्थ विषयत्व निबन्धनो ज्ञानेऽपरो
क्षत्वव्यवहार इतिचेत, स्वाश्रयं प्रतीत्यत्र विवक्षित स्वाश्रयभूत
संवन्धित्वं,किं स्वाश्रयाभिन्नत्व,अन्यद्वा? नाद्यः, लौकिकानां प्रमातृभेदेपि
प्रतीतावपि, ज्ञाने अपरोक्षव्यवहारात् । नद्वितीयः, अनिर्वचनात् । स्वाश्रय
संबन्धपरोक्षभिन्नत्वंतदिति चेन्न , प्रदीपत्वेनभासमानस्य प्रत्यक्षादिज्ञा
परोक्ष चैतन्यस्य विषया क्षेदस्यैव प्रतीतेः । तस्मात् स्वाश्रयसंबन्ध

परोक्षमतीति विषय एव तदितिवाच्यम् । तथाच ज्ञानगतमापरोक्ष्य मननुमानिरन्धन वाच्य । तच्च ज्ञानापरोक्ष्य पक्षे तद्विषयत्वमात्र मेवापरोक्ष्य । अथापरोक्षत्वं तु उक्तप्रकारेणैवां परोक्ष्य निर्वाच्यमितिगौरव ।

यदुक्त अपरोक्ष च ज्ञानगत जात्यादिरूप वस्तुमदाश्रयमिथर्थ सुगमेव ज्ञातद्वाच्य मिति । तत्र- अर्थेपि नियन्तुमशक्यत्वात् । नहि घटादि सन्निकर्षातिरिक्तमपरोक्षत्व कश्चिद्वस्तु शक्य, यसत्वमिव तत्ताद्रूप्या दन्वयमतीयत । सन्निकर्षस्तु नापरो तत्र घटो नसविदिति भेदप्रतीता यदि घटोपरोक्ष इति व्यवहारात् । यदिच व्यवहारबलात विशिष्यानिरुक्तमपि कश्चिदर्थोऽङ्गीक्रियते, तर्हि ज्ञानगत तद्विष्यता ॥

ननु यद्विषय कज्ञान विषय तद्विषये प्रत्यक्षत्वव्यवहार तदासामान्य ज्ञान विषयत्वात् परमाणुरपरोक्ष इति व्यवहारापत्ति शब्देन काशीस्थपदार्थ जानत काशीस्थपदार्थ जानामि यनुभवत काशीस्थ पदार्थोऽपरोक्ष इत्यनुभवप्रसग, न्धिस्य शाब्दबोधस्यानुभवमनुभवत बोधश्च मपरोक्षामियनुभवापात तथा दण्डमयमासी दित्यनुभवे वदतो दण्डो ममेदानी मपरोक्ष इति व्यवहारप्रसगइति चत नतावत्परमाणा वापरोक्ष्यव्यवहारापत्ति । लौकिकैस्तज्ज्ञानस्य सन्निहितव्यक्तयतिरिक्तपरमाण्वादि विषयत्वापरिज्ञानात् तत्परिज्ञातृणा तु विदुषा भव यव व्यवहार । नापि काशीस्थ पदार्था अपरोक्षाइतिवा बोधश्चमपरोक्षमितिवानुभव प्रसग । ज्ञानस्य स्वप्रकाशताया तदनुव्यवसायाभावा ज्ञानस्य तत्राम यासत्ति त्वात । अयासत्तिपदे पि तदश प्रत्यक्षत्व यजकस्य तदश प्रत्यासत्तिजन्यत्व स्यावानात । अतएव दण्ड शपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहार । किंच तथापि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य सत्वाद्दण्ड चाक्षुषाजनामि प्रत्यक्षोणजनाना त्यनभव स्त्यात् । यदिचेष्टापत्तिस्तदास्माकमपितुल्य । देव,त्तप्रत्यक्ष दण्डस्तु नेति व्यवहारोपि तदश प्रत्यासत्तिजन्य वत्य व्यजकस्याज्ञानात् दण्डतत्स्वत त्वप्रत्यक्षाविषय त्वाभावाद्वा चवद् त विहाय दण्डस्यापक्ष त्वात । किंच - चाक्षुषत्व यदि - चक्षुजन्यज्ञानविषय त्व स्यत तदा दण्डेपि तत्सत्वाद्दण्डो ममेदानी चाक्षुष इति व्यवहारापत्तश्चाक्षुषत्व मप्यपरोक्षवत् ज्ञानानिबन्धनमेवा

र्थगत स्वीकार्यं स्यात् । किंच – वह्निमनुमिनोमीतिवत् पर्वतमनुमिनोमी त्यव्यवहारात् अनुमेयत्वमप्यनुमितिविषयत्वा दन्यत्स्यात् । तस्मात् ज्ञानगतमेवापरोक्ष्य , "यत्साक्षादिति" श्रुतिस्तु स्वप्रकाशतादिपरत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति - घटादाविव ज्ञानान्तराधीन साक्षात्त्वस्य निषेधसंभवात् । किंच - यदि स्वानुभवइव परोक्षत्वानुभवेऽपि तदधीन नामगोचरस्स्यात्, तदा तद्वदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात् । अत - किंचित् प्रति कदाचिदपरोक्षं कंचित् प्रति कदाचिन्नेति न स्यात् । यदप्युक्तं- अपरोक्षार्थ विषयत्वं वृत्ते रपरोक्षत्वमिति । तत्रापरोक्षत्वमित्यस्य अपरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थ । तथाच प्रत्यक्षव्यवहारस्य इन्द्रियजन्यमात्रगोचरत्वेति स्ववचनविरोध । नच – नेदं लौकिकव्यवहारनिबन्धनं, किन्तु – परीक्षकव्यवहारनिबन्धनमिति वाच्यम् । एतन्य नैय्यायिकाद्यपरोक्ष व्यवहारनिबन्धना भावात् । नच - स्वसमयपरीक्षकव्यवहारनिबन्धनं, त्वदभिमत तदभिमतापरोक्षत्वसाधनेऽपि उभयसंप्रतिपन्ना परोक्षनिष्ठस्यास्मदभिमतस्य परोक्षव्यवहार निबन्धनस्य शाब्दज्ञाने असाधनेनार्थान्तरत्वात् । नच – सर्वत्रापि इदमेव व्यवहारनिबन्धनं , नतु - त्वदभिमत, इदमत्र शाब्दज्ञानेप्यस्तीति साध्यतइति वाच्यम् । स्वोक्तिविरोधाद्दे दर्शितत्वात् । किंच – किमत्रापरोक्षार्थविषयत्वसाध्यते , उतापरोक्षत्वेन नान्यत्रापविषयत्व ? । आद्येऽपि ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्व साध्यते, उतासिद्धे । नाद्य सिद्धसाधनात् । नहि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे कश्चित् विप्रतिपद्यते । नन्वस्तु द्वितीय पक्ष , तत्र ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वा दपरोक्षत्वसाधने पर्यवस्यतीति चेन्न । स्वप्रकाशत्वादिना प्रतितस्यापि सिद्धत्वात् , अ य प्रति साधनेऽपि सिद्धसाधनमेव नैय्यायिकादिभिरपीश्वरस्यापरोक्षत्वाङ्गीकारात् । ननु - ते स्वकीयापरोक्षज्ञानविषयत्वेना परोक्षत्वमङ्गीकुर्वंति स्वरूपत आपरोक्ष्यमगीकृतमितिचेत तर्हि घटादावपि दृष्टा तादृश वैलक्षण्य साध्यविकलो दृष्टान्त । घटत्वाधिष्ठानचैतन्याभेदादापरोक्ष्योपपादने चैतन्य अपरोक्षत्वसिद्ध्यनिर्वाह्यां

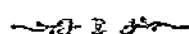
तदेव मनुमानागमार्थापत्तीनां प्रतिक्षेपात् प्रत्यक्षोपमानादेरन तरासम्भवात् तयाप्यनभीष्टत्वाच्च निष्प्रमाणतया तत्त्वमस्यादेः साक्षात्कार जनकत्ववचनं प्राचामाचार्यचन्द्रमसां परिभवमात्रमित्युपदर्शयामहे इति ॥

इति श्रीमत्कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कट
नाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्यां शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ॥

सिद्धसाधनसाध्यवैकल्ये । न तृतीयः, बाधात् । किंच अनावृतत्वा त्रिवेदान्तानिष्ट च यथापरोक्ष्यं, तदा कश्चन्द्रइति मन्त्रस्थले चन्द्रस्य रूपस्य ज्ञातत्वेऽपि तदनवधारणात्मकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति त्वया भिधानात् । तत्र चन्द्ररूपानावृतत्वाभेदाभावेनापरोक्ष्याभावात् तद्विष यकज्ञानस्यापारोक्ष्यमनुभूयमानं भज्येत । अनभ्यासदशायां जात ज्ञानस्य उत्तरकाले युगपद्दर्शनेन तथानवधारणस्यानाकारात् । तस्मा दावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वं नास्तीति ॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन रङ्गदेशिकेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्ग सप्तमवादः

श्रीमतेरामानुजायनम ।
श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनम ।
॥ अथ अष्टमोपाद ॥

शास्त्रैक्येनिपयायभेदनियते सगत्यधीनक्रमे
कर्मालोच्य तदगिकामथपराविद्यामुपादित्सुभि ।
यस्त द्वेद्यतया स्वय फलतया प्यारोहतिज्ञेयता
कुर्वीतेप विभु श्रिया सह मम स्वान्त निजान्त पुरम् ॥ * ॥

परिमितगुणानानादेवान् फलफलसाधना
न्यधिगतशुचस्सर्वदुष्ट समीक्ष्यवृणीमहे ।
हरिमधिगत[त्रि]त्र्यन्तार्था[र्य]हरेश्वरणौचत
त्प्रसदनकरीर्विद्या श्श्रुयन्तगाश्ववृणीमहे ॥ ॥

शास्त्रायमाणदृष्टान्ततर्कैकृत पूर्वापरागघटना विकसन्मुदेव ।
मीमासयाप्रकटितागमिताथसार्थ नित्य रमानिधिगुरु शरणप्रतीम ॥

(शास्त्रैक्यइति) सर्वत्र प्रतिपाद्यैक्यादेवहि वाक्यैक्य, अत इ
हापि वेदार्थस्यवा स्वाराधनब्रह्मणोवा विषयत्वा दकग्रन्थता । आदिपदे न
व्याख्येयग्रन्थैक्य गृह्यते । तदैक्यादि वामनजयादित्यवृत्त्योरिवैक्यहेतु ।
अनेन वक्तृभेदात् भेदशङ्कानिरस्ता । (सगत्यधीनइति) त्रिवर्गप्रथमया
वण्यादिना क्रमेच सिद्धसतीत्यथ । (परामिति) सद्विद्यान्विका ब्रह्म
विद्यामित्यर्थ । (तदिति) परविद्याविषयतया फलतयाच विचा
यतामधिरोहतीत्यर्थ । (कुर्वीतेति) एव मीमासया प्राप्यत्वेन मा
पकत्वेनच निर्णेतव्योपि स्वस्वरूपमेव न्यायस्थानऽभिषिच्य स्वस्यैवप्रयो
जनतया मम स्वान्ते नित्य सन्निधत्तामित्यर्थ । न्यायतो निर्णये क्रिय
माणे देवतान्तरादिविरुद्धाभाना प्रसन्न तान्निषेध न्याय प्रपर्ययत सनि

इहनाव दानन्तर्यार्थे प्रचुरप्रसिद्धिक मथशब्द मादौ प्रयुञ्जानस्य सूत्रकारस्य तत्सम्भवे तदर्थते वाभिमते स्वर्गीकार्यम् । तत्सम्भवश्च यदि नियतपूर्ववृत्तमसाधारण तथाऽज्ञापने सप्रयोजनञ्च किमपि स्यात् , तदास्यात् । अन्यथा नस्यात् । यथा - "अथ योगानुशासन" मित्यादौ । नहि यदृच्छागत यत्किञ्चिन्निमेषोन्मेषादिक मक्षिकासञ्चारादिक वा पूर्ववृत्ततयात्र वक्तु युज्यते, तस्य सर्वत्र सम्भवात् , अभिधानप्रयोजनविरहाच्च । अतएव सर्वपुरुषव्यापारसाधारणापेक्षित भोजनादिपूर्ववृत्तत्वोक्तिरपि निरस्ता, विशेषनियमाभावात् । अव-धानामनस्संयोगादिकमपि न विचारविशेषप्रति विशेषहेतु, सर्व शास्त्रसाधारण्यात । सामग्रीतु तथास्यात् , तदुक्तिरपि यदि साम .

धाने तेषां प्रसङ्गएव नास्ती त्यन्त पुरशब्दप्रयुञ्जानस्यभाव । नहिराज्ञा मन्त पुरे पृथग्जनानां प्रसङ्गोस्ति, येन तन्निष्कालनाय यत्नः कर्तव्यः ।

इहवादे साधनचतुष्टय पूर्ववृत्त स्याथशब्दविवक्षितत्वनिरासपुरस्सर कर्मविचारपूर्ववृत्तत्व व्यवस्थाप्यते । तत्रा थशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वे नि र्णीतेहि तच्चिन्तावकाश , अत उपोद्घातेनाथशब्दस्याऽनन्तर्यार्थत्व पूर्व पक्षिमुखेन व्यवस्थापयन् पूर्वपक्षमाह (इहतावदिति) नित्यानित्य विवेकस्यैव पूर्ववृत्तत्व मिति कुतो निर्धार्यते, अन्यस्यापि सम्भवादित्य त्राह (तत्सम्भवश्चेति) (अथ योगेति) तत्र हि सप्रयोजनाभिधा- नस्य नियतपूर्ववृत्तस्याभावा दथशब्दो धिकारार्थत्वेन व्याख्यातइत्य- र्थः । एव मन्यथा न स्यादित्येतस्योदाहरणं दर्शितम् । एवमपि - कथमन्येषां निरासइत्याशङ्क्याह (नहीति) यदृच्छयेत्यनेन नियमा भाव स्सर्वत्रेत्यसाधारण्याभावश्च ख्याप्यते । तथात्वज्ञापने सप्रयोजन ञ्चेत्यनेना पीद निरस्तमित्याह (अभिधानेति) अतएवे त्येत द्विवृ णोति (विशेषेति) भोजनादे रपेक्षितत्वात् पृथङ्निरास । (अवधा नेति) इन्द्रियाणा विषयान्तरासञ्चार : अवधान, विचारज्ञाननिय-

शीलत्वेनेण, तदपि सर्वकार्यसाधारण्यात् तदभिधानवैयर्थ्याच्च निरस्तम् । तेन सामग्रीविशेषविशेषक विशेषकारणमेव वाच्यम् । अत स्सप्रयोजनाभिधानासाधारण नियतपूर्ववृत्तवस्त्वन्वेषणे नित्यानित्य वस्तुविवेकादि साधनचतुष्टय 'पूर्ववृत्त, तस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाया नियमेनापेक्षितत्वात्, तदुक्ते थाधिकारिविशेषप्रतिपादनार्थतया सप्रयोजनत्वाच्चेति यदुक्त तत्परामृशाम ।

तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत्कथंभूतइति । किं इदवस्तुनित्यमिदं वस्त्वनित्यमित्येव मात्रा, उतनित्यानित्ययोर्वस्तवीति नित्यानित्यवस्तु तच्च नित्यानित्ययो र्धर्म - हेयत्वोपादेयत्वे इत्यर्थ इति वाचस्पतिकल्पित प्रकारइति' । तत्र नप्रथम । तस्य वेदान्तश्रवणात्पूर्वमसिद्धत्वात् । तन्नैवह्यात्मादेर्नित्यत्व वियदादेश्चानित्यत्व विविच्यते । तथाचान्योन्या श्रयणम् ॥ * ॥ वेदान्तश्रवणेसिद्धे नित्यानित्यविवेकसी । नित्यानित्यविवेकेन वेदान्तश्रवणस्थिति ॥ * ॥ अथ—यदि शास्त्रान्तरात्तद्विवेकइति मन्यसे । तदा विपरीतविवेकापत्ति । वियदादयोवैशेषिकादिभि नित्याएव परिगृह्यन्ते, आत्मादयश्च सौगतादिभिरनित्या अस्तीत्या । अथ दूरविप्रकृष्टप्रसाम्यप्रयोगशालित्वेन तद्विवेकइतिचिन्तयसि । तर्हि - तत्रैवा त्मानात्मविवेकसिद्धे किं ब्रह्ममीमांसया । अनन्यलभ्यहि शास्त्रफलम् । विशेषज्ञसार्थमिति चेन्, निर्विशेषे त

स पूर्ववृत्तत्वा दवधानात्ममनस्संयोगादेः पृथङ्निरास । (तत्रैवेति) आदिशब्देन कालादि स्वमतेन गृह्यते । (विपरीतेति) वेदान्ते यद्द्रष्टो नित्यानित्यविवेकोऽभिमत , तद्विरुद्धनिश्चयएव शास्त्रान्तरे भव तीति न तस्य तत्रोपयोगइति भावः । विरुद्धनिश्चय मेवोपपादयति (वियदादयइत्यादिना) (तर्हीति) आत्मानात्मविवेकार्थाहि ब्रह्ममीमांसा, तस्यच तत्रैव सिद्धे ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्ति र्नस्यादित्यर्थ । अनयापि तत्सिद्धे स्त्रापि प्रवृत्तिस्स्यादित्यत्राह (अनन्यलभ्यमिति) नियतापेक्षितेन शास्त्रान्तरेण विवेकसिद्धा वेतस्य निष्फलत्वमेव

दर्शनात् । अनन्तरनिदर्शनेन चेत्, मान्यो निर्दिष्टा
दि स्थानापन्नेन धर्मेण नैवं शास्त्रीयत्वाभावात् नि
नानस्य [illegible] । अनन्यथासिद्धिप्रमाणसा
धर्मनिर्णयादपि नाम्नः दर्शनात् । तत्र [illegible]
नाम । उक्तं—भगवता " अनिर्णीतं [illegible] निर्णी
निर्दर्श । [illegible] " इति ।
अथ - वेदान्ता [illegible] न निश्चयस्याप, तर्हि सूत्रारं

स्यादिति भावः । (स्यान्न इति) मोक्षोपायाधिगमार्थं हि ब्रह्ममीमां
सायां प्रवृत्तिः, सांख्यशास्त्र ज्ञानस्य निर्वेदादिद्वारकस्य मोक्ष-
साधनतया प्रतिपादनात् अतश्च स्यात्पतिरेकानतिरेकचिन्ताया व्य
र्थत्वात् ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । अस्तु वा प्रामाण्य
निश्चितमिथ्यात्वाध्यवसायस्यैव मोक्षोपायत्वबुद्धिः, तथापि सौग-
तसमयेऽपि तत्सुलभमित्याह (तस्येति) (तदीति) सूत्रकारै निरा
करिष्यमाणत्वात् सांख्यादिशास्त्रमपि वेदविरुद्धमेव, अतस्तेन नि
त्यानित्यवस्तुनिर्धारणोपायः स्यात् न सम्भवतीत्यर्थः ।

नतु वेदान्तशास्त्रेण सांख्यशास्त्रप्रामाण्यस्य निराकरिष्यमा
णत्वात् तत्प्रवृत्तेः प्राक् सांख्यशास्त्रप्रामाण्याध्यवसायः सम्भवात् त
तो नित्यानित्यवस्तुविवेकः सम्भवत्येवेति चेत्, तर्हि, वेदान्ते सौगत-
शास्त्रस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात् तत्रापि वेदान्तप्रवृत्तेः प्राक् प्रा
माण्यबुद्धिः स्यादिति तेन मिथ्यात्वाध्यवसायो दुर्वार । यदि धर्म
मीमांसायामेव तन्निराकरणेन तत्परित्यागात् तदधीनलोकप्रवादाद्वा-
तत्प्रामाण्यनिश्चयः, इह तन्निराकरणन्तु तद्दृढार्थमेव । तर्हि - धर्म
मीमांसायामेव विरोधाधिकरणेन सांख्यशास्त्रस्यापि निरासात् तत्प
रित्यागात् तदधीनलोकप्रवादाद्वा तदप्रामाण्यनिश्चयः, इह तन्निराकर
णन्तु तद्दृढार्थमेवेति स्यात् । अतः सौगततन्त्रसमानयोगक्षेममेवेति
भावः । सूत्रकारैर्निराकरिष्यमाणत्वोक्तिश्च नाधिकारिणो प्रामाण्य
ज्ञानार्थं, किन्तु शास्त्राप्रामाण्यप्रदर्शनार्थमिति ध्येयम् । किञ्च -

रेत तद्व निराकरिष्यमाण साख्यादितन्त्ररपि नाभ्यसिद्धि । नहि त द्वा तात्मेति कश्चिद्विशेषइति न्यायात् अविरुद्धांश स्वीकुर्मइति चेत्, क स्तर्हि सौगतेपु ते प्रद्वेष । तेष्वपि भवदुपजीव्यानहजोर्थरा श्यस्सति । कथचायमर्थो न विरुद्ध अयन्तु विरुद्धइति वेदान्तश्रव णात् पूर्वमवग उसि? । तथाच तत्राप्यन्योन्याश्रयणम् । हितोपदे

ब्रह्मविचाराधिकारिणि स्साख्यशास्त्राप्रामाण्यज्ञान मावश्यकमेव, अन्य था तत्राप्रामाण्यज्ञानाभावेन तत्प्रतिपाद्यसत्यत्वाविरोधि प्रपञ्चमिथ्या त्वप्रतिपत्तये तत्प्रतिपादकब्रह्ममीमासाया प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्रच यदि साख्यशास्त्रान्नित्यानित्यविवेकात्प्रागेव वेदविरोधज्ञान स्यात्, त दा तत्राप्रवृत्ते नित्यानित्यविवेकएव न स्यात् । अथतु प्रवृत्तस्य नित्यानित्यविवेकानन्तर तत्र वेदविरोधज्ञान, तदा जातोपि नित्या नित्यविवेको न मुमुक्षाद्वारा ब्रह्मविचारोपयोगीस्यात्, अनाश्वासप्र स्तत्वात् ।

ननु महर्षिप्रणीतस्य साख्यतन्त्रस्य कथ-निरासइत्यत्राह (न हीति) वेदविरुद्धत्वाविशेषात् सौगतन्त्रवदेव तन्निराकरणमिति भाव । यद्वा सौगततन्त्रे प्रवृत्त्यभावउक्ते महर्षिप्रणीते साख्यतन्त्रे कथ प्रवृत्त्यभाव इत्यत्राह (नहीति) नहिसौगतसमयत्वादप्रवृत्ति रुक्ता, किन्तु - वेदविरोधित्वेना प्रामाण्यादेव, अत प्रयोजकत्वावि शेषात् तस्मिन्निव साङ्ख्येपि प्रवृत्ति र्नस्यादेवेति भाव । (तेष्वपी ति) ततश्च मिथ्याध्यवसायार्थे सौगतमतेपि प्रवृत्तिस्स्यादिति भा व. । (कथचायमर्थइति) आत्मनित्यत्व मविरुद्ध, अन्यत्तविरुद्ध मिति वेदान्तै रात्मनित्यत्वादिनिर्णयात्मा कथ निश्चीयत इत्यर्थ । त- थाचा विरुद्धाश स्वीकुर्मइति न युक्तमिति भाव (तथाचेति) वेदा न्तश्रवणानन्तर अविरोधज्ञाना दविरुद्धसाख्यांशश्रवण, तच्छ्रवणे अ- धिकारसिद्ध्या वेदान्तश्रवण मित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थ । (हितेति) अयमर्थाऽविरुद्धइत्यधिगच्छामीति शेष ।

दि पित्रादिवचनविस्रम्भादिति चेत् , तर्हि - ततएव नित्यानित्यवस्तुवि वेकोपि सिध्यति, किं साध्यादिकपोलजठकणिकावादेन । अन्ये वमपि का नोहानिरितिचेत् , वेदान्तश्रवणहानिः । तदुपदेशमात्रेणा त्मानित्यत्ववत् समस्तार्थविस्रम्भोपपत्तेः । सर्वस्यापि विवेकस्य आ त्मानात्मविवेकार्थतया तन्सिद्धौ ज्ञातव्यान्तरपरिशेषाभावात् ।

ननु यस्य पुरुषस्य हितैषिवचनात् नित्यत्वादावेव विस्रम्भो जातः, अर्थान्तराणां हितैषिणामुपदेशाद्विस्रम्भः, तस्य शास्त्रश्रवणं सेत्स्यति, नचैवसति आत्मनित्यत्वस्य पूर्वमेव ज्ञाततया जिज्ञास्यत्वाभावेन, आरम्भसूत्रविषयत्वाभावात् इह निरूपणं न स्यादितिवाच्यम् , प्रसङ्गादपि तदुपपत्तेरित्यत्राह (सर्वस्यापीति) विवेकस्य विवेक साधनस्य ।

ननु – नित्यानित्यवस्तुविवेके जातेपि आत्मैकत्वं न ज्ञातम् , अतएवहि " आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्त " इत्युक्तम् , तथाऽऽनन्दात्मकत्वं प्रपंचमिथ्यात्वञ्च नज्ञातमेवेति चेन्न । आत्मैकत्वादिज्ञानस्य सत्यमिथ्याविवेकस्यच श्रवणात् प्रागेव वाच्य त्वात् । तथाहि - आत्मनित्यत्वज्ञानंहि तस्यैवानन्दात्मकस्य प्राप्यता ज्ञाना न्मुमुक्षाहेतुर्भवति , नान्यथा । नह्यतिशयितं नित्यं पुरुषार्थस्य प्राप्यताज्ञानंविना क्षुद्रादनित्याच्च पुरुषार्थान्निवृत्तिः । नापि नित्य स्यानन्दात्मकस्य स्वस्यैव प्राप्यताज्ञानं मुमुक्षाहेतुः, तस्यानादिसिद्ध- त्वाज्ञानेन श्रवणादिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतो ब्रह्मस्वरूपस्याखण्डानन्दा- त्मकस्य प्राप्यताज्ञानादेवेतिवाच्यं । ततश्च भिन्नत्वाभेदाऽभावात्स्वेदं एवपारमार्थिकः । त्रिविध्यत्व सर्वज्ञत्वादिभेदो मिथ्यैव । अतो भेदभ्रम निरासेन ब्रह्मैव प्राप्यमिति बुद्ध्यैव मुमुक्षोत्पत्तिरिति त्वनाम ज्ञातव्य मवशिष्यते । एवमात्मैकत्वादिकमपि ज्ञानव्यमेव स्वभिप्रेतं च " आत्मानात्मविवेकार्थतया " इत्यनुगृहीत, ननु नित्यानित्य विवेकार्थतयेति , त्वदभिमत स्वरूपेपि विवेकसिद्ध एवेतिहि सामान्यनि र्देशस्य भावः ।

एतेन यदाहुर्नवीनाः - नतावन्नित्यानित्यविवेकासंभवः, आम
मुष्मा दामहलोक कर्मकार्यंच सर्वं मनित्यं घटादिवत् " त
द्यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयत " इति श्रुतेश्चेति न्यायानुगृहीत स्पष्ट
श्रुत्यैव विचारं विनैव कर्मफलस्या नित्यत्वावधारणसंभवात्, आत्मा
च नित्य इत्यवगम्यते । अन्यथा - कस्यापि मते मोक्षाय प्रवृत्त्यसंभ
वात् । तस्यानन्दरूपत्वमपि परमप्रेमास्पदत्वात् " आनन्दाद्ध्येव ख
ल्वि" त्यादि वाक्याच्च निश्चीयते । नचैव - विचारानारम्भप्रसङ्गः,
अन्यस्याप्येवं निश्चेतुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । यत्रहि मानान्तरविरो
धो वर्तते, तत्रहि शब्दश्रवणमात्रान्न निश्चेतुं शक्यम् । अद्वैतसमन्वय
श्च तत्तत्पूर्वपक्ष न्याय मानान्तरादिना प्रथम विरुद्धतया प्रतीयत इ
ति न वाक्यमात्रा न्निश्चेतुं शक्यते । ब्रह्मणो नित्यानन्दरूपत्वन्तु न
मानान्तरेण विरुद्धतया प्रतिसन्धीयतइति तच्छब्दादेव निश्चेतुं श
क्यते । नहि परमात्मनस्सुखाभेदे प्रत्यक्षविरोधोऽस्ति । नचानित्यसुख
स्य नित्यात्माभेदविरोधः, अनुकूलतर्काभावेन सुखमात्रे अनित्यत्वाव
धारणायोगात्, सौषुप्तिकसुखावमर्शदर्शनेन जीवसुखस्यापि नित्य
तया तद्विनाशादृष्ट रन्यविषयत्वावधारण सम्भवात् । किंच येन
यदुक्त न्यायेन निश्चितं, तेन इतरदपि न्यायेन निश्चेतव्यमिति न नि
यमः, पुरुषाणाञ्च विचित्रबुद्धितया न्यायानाञ्चालौकिकविषयतयाऽति
सूक्ष्म वा तन्नियमानुपपत्तेः । अन्यथा - धूमाग्न्योर्व्याप्ति स्स्वतएव गृह्यते
ति सर्वापि व्याप्तिरेव ग्राह्येति वैशेषिकादिग्रन्थान्तरारम्भो व्यर्थएव
स्यात्, एतादृशएव पुरुषोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारी । तदुक्तम् " नात्यन्तम
ज्ञो नो तत्त्वज्ञोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवा" निति । एवञ्च ब्रह्मसुखस्य जीवसु
खस्यच नित्यत्व तदितरभोगानाञ्चानित्यत्व सुनिरूपणं, ततो वैरा
ग्य । नचैव - रह्मतिपादवैयर्थ्यं । नहि - तत्र नित्यानित्यनिरूपणपुरे
न वैराग्य । किन्तु - संहतिप्रकारनिरूपणेन पूर्वोत्पन्नस्य दृढीकार कि
यते । वैराग्योत्कर्षेन्द्रियोपरम दार्ढ्येन मुमुक्षाद्वारा श्रवणादिवादर्थंस
भवात् प्राग विरक्तस्य स्वकाम्यफलविरोधि ब्रह्मज्ञानमहत्त्वस्यानुपपत्त्यैव
मेव वक्तव्यत्वात । एव - वैराग्ये शरीरेन्द्रियचेष्टाश मेोऽनुरोध -

तद्विचार्यशास्त्रमाधिकरोतीतिचेत् , तर्हि - तस्यैवाधिकरणसाध्यत्वा दितरवैयर्थ्यं । अदृष्टोपयोगितया धारणादिकमपि चिन्तनीयमितिचेत् , तर्हि तदर्थमेव ग्रन्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि चिन्तनीयम् ।

ननु - ब्रह्मविचारमात्रस्य कर्तव्यत्व मिह प्रतिज्ञायते, किन्तु " श्रोतव्य " इति विध्युपयोगिन्यायप्रतिपादकत्वा द्विहितविचारस्य कर्तव्यत्व प्रतिज्ञायते, " श्रोतव्य " इत्यस्यच ब्रह्मदर्शनाय विचारः कार्य इति ऽर्थः , ब्रह्मदर्शनोद्देशेन विचारविधानञ्च ब्रह्मदर्शनस्य " निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " इत्यादिभि र्वेदान्तवाक्यै र्मीमांसिते मोक्षसाधनत्वे सिद्धएव , तस्मा ज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोपयोगिन्यायोपजीवनेनैव श्रोतव्यइति वाक्यप्रवृत्ते स्तदर्थविचारात्मक मिदमपि सूत्र तदुपजीवनेनैव प्रवृत्तमिति नतब्रह्मविचारकर्तव्यतैतत्सूत्रस्य विषयइति-चेत् , स्यादेव , यदि श्रोतव्यइतिविधिस्स्यात् , नतावदयमपूर्वविधि , शक्तितात्पर्यावधारणरूपस्य तदनुकूलव्यापाररूपस्यच श्रवणस्य " द्रष्टव्य"इति विवक्षितवाक्यार्थज्ञानकारणताया लोकसिद्धत्वात्-असम्भावनाविपरीतभावनाविरहे गृहीतशक्तितात्पर्यस्य वाक्यस्या वधारणजनकत्वमपि लोकसिद्धमेव , तथा सन्निकृष्टविषये दशमस्त्वमसीत्यादौ वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वमपि लोकसिद्धमेव, तत्प्रत्ययेच परिपन्थिनि जाग्रति कामिपदाभावेच कथं दर्शनफलोद्देशेन विधि", दर्शनस्य विधानासम्भवादिति चेन्न । तत्सम्भवस्य स्थापनात् ।

यत्तु कैश्चिदुक्त - आपातदर्शनमिव कृतिसाध्यत्वेनविधानार्हं प्रतिवाक्य मय मस्यवाक्यस्यार्थ इति सिद्धार्थोक्तिरूपेण गुरूपदेशेनानेकशाखास्थवाक्यार्थग्रहणमात्र श्रवणम् । तच्चाज्ञानमात्रविरोधि , न तु मननमिव संशयादिविरोधि, मननरूप न्यायावतारांग संशयधर्मिज्ञानरूपत्वात् । मननन्तु अयमेव वाक्यार्थो युक्तो नान्य इति निर्णयहेतु युक्त्यनुसन्धानम् । निरन्तर निध्यान निदिध्यासन । इत्थमेव श्रवणादीनां भेद । विचारादिविधिश्च पूर्वविधि ब्रह्मज्ञान वेदविचारहेतुतायाः अनुन्मीलनात । नहि वेदार्थज्ञानाय वे विचार क

तंव्यइति वचनव्यक्तिः ; ब्रह्मज्ञानस्योद्देश्यत्वात् । नहि - ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्यइति, तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया गुणत्वापातात् । किन्तु - ब्रह्मज्ञानाय वेदविचार कर्तव्यइत्येव वचनव्यक्तिः। यद्यपि ब्रह्मपरवेदविचारएव ब्रह्मविचारः, तथापि न ब्रह्मविचाररूपेण विधानं, किन्तु वेदविचाररूपेण। तथाच श्रुतिः, " तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्यंच ज्ञातुमिच्छे " दिति। एवञ्च यथा घटादौ वितरभेदे सिद्धेपि पृथिवीत्वोपहिते तदसिद्धेः पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनता । यथावा स्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्या राजसूयान्तर्गतेष्टिपशुसोमेषु प्राप्तिम्बिकल्पचोदकस्य इतिकर्तव्यताप्राप्तावपि राजसूयं तदप्राप्ति. । तथा वेदविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञानहेतुतायाः अप्राप्ते रपूर्वविधिता। नहि कर्मकाण्डेन ब्रह्मकाण्डेस्यान्तरकारणादिविरहेण पदवर्णस्वरादिना आपाततोपि ब्रह्मधीरस्ति। यद्वा - निदिध्यासनस्य स्फुटतरभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता नान्यतः प्राप्तेति सतात्पर्यविधिः । तथा - अज्ञातादौ निदिध्यासनासम्भवेन श्रवणमननयो र्लिङ्गादेव प्राप्तावपि नियतविषयक निदिध्यासनविषय गुणान्यगुणेषु लिङ्गेन तयोरप्राप्ते स्तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव। एवञ्च श्रवणमननयो र्निदिध्यासितव्य गुणाङ्गे दृष्टद्वारेण अन्यत्र तदृष्टद्वारेण निदिध्यासनाङ्गतेति ध्येयमिति।

अथोच्यते · श्रवणेतर द्वयास्ययो नान्तर्भाव, ‘ श्रोतव्य ” इत्यत्र वद्धावक पदाभावात्, शाब्दैव अयमर्थः इत्यादि बहुलप्रयोगात् “ श्रोतव्य ” इति शाब्दज्ञानमेव स्वरसतः प्रतीयते। “ आत्मा श्रोतव्य ” इत्यभिधानात्, आत्मनिच वेदान्तानामेव प्रमाणत्वात् तस्य शाब्दज्ञानस्य वेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तत्र तर्कस्यापि सहकारित्वात् मीमांसितवेदान्तजन्यत्व मवगम्यते । तस्य गुर्वधीनत्व वाक्यान्तराधीनमेव । एवञ्चेति “ श्रोतव्य ’ इति शाब्दज्ञानमात्र मात्मसमभिव्याहारलब्ध वेदान्तजन्य ज्ञानवा, नाविधेय, तस्याप्ययत्नसाध्यत्वासिद्धेः । नापि न्यायोपबृंहितवेदान्तजन्य ज्ञानं। साङ्गवेदाध्ययनेन पातञ्जलोभयभाग पुरुषार्थ तत्साधनस्य जिज्ञासेः

पाठक्रमात् त्रिवर्गे प्रथमश्रावणत्वाच्च कर्मविचारे प्रवृत्तस्य निर्णयेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमे रागादेव वेदान्तविचारे प्रवृत्ते । किञ्च-ध्यानस्य मोक्षसाधनत्वविधाने ध्येयावधारणस्य ध्यानसाधनत्वस्य लोकसिद्धत्वात् ध्यानार्थिनः स्वतएव विचारे प्रवृत्ते नविचारस्यविधेयता । अतएव श्रवणदृष्टावगत न्यायातिरिक्त साधक बाधक परिहारतद्विरुद्धार्थनिरासात्मकं मननमपि ध्रुवार्थं प्रतिष्ठात्मकत्वात् स्वतएव प्रवृत्ते नविधेयं । एतेन – पराभिमत न्यायमात्रानुसन्धानमननमपि दत्तोत्तरं । ध्यानार्थिनो ध्येयावधारणे लोकतएवप्रवृत्तेः ।

यत्तु विचारविध्यात्मकत्वाभिमतमननविधिसमर्थने, तत्रवेदार्थज्ञानायवेदविचारः कर्त्तव्यइति वचनव्यक्तौ नकश्चिद्दोष । वेदपदेनवेदान्तानां ब्रह्मणएव वेदार्थतया उद्देश्यत्वाविरोधात्, वेदमात्रविवक्षायामपि नैव वचनव्यक्तौ दोष, विधित्वेसिद्धेहि सदोष, तदेवचेदार्थो निश्चितपूर्वं । अनुवादे त्वेव वचनव्यक्तावपि नदोष ।

यश्च - ब्रह्मज्ञानायब्रह्मविचार कर्त्तव्यइतिवचनव्यक्तौदोषउक्त स्वयंदूषितः । भगवत प्राधान्यनाम तद्दर्शनादि फलभूत मात्रचवच्छेदकत्वमेव, नान्यत्, अनिर्वचनात्, तत्र साधनभूतदर्शनाद्यवच्छेदकत्वेऽप्यविरुद्ध, एकस्यैव राज्ञः फलीभूतप्रीत्यवच्छेदकत्वेऽपि तत्साधनसेवावच्छेदकत्व दर्शनात् । नहि राजसेवा राज्ञानवच्छिन्नप्रीतिहेतुः तथा स्वयं तदनवच्छिन्ना प्रीतिहेतुरिति । किञ्च – वेदस्यानिदिध्यासितव्यत्वात् वेदार्थमात्रस्यच निदिध्यासनाङ्गीकारात् ब्रह्मनिदिध्यासनमेवविधेय, तदपिनस्यात् ब्रह्मणोगुणत्वप्रसङ्गात् ।

यत्तु ब्रह्मज्ञानायवेदविचारइति वचनव्यक्तिरिति । तन्न । तत्र वेदपदेनवेदान्तविवक्षायां नविधिसंभवः ब्रह्मजिज्ञासोः स्वात्मतिपादकवेदान्तविचारे स्वतएव प्रवृत्तेः, नचायमधिकारी ब्रह्मणे वेदान्तवेद्यता नजानातीति वाच्यम् । प्रधानादिव्यावृत्तिसन्देहेऽपि अध्ययनकालएव वेदान्तानांब्रह्मपरत्वावगमात् । अन्यथा " आत्मावाश्रोतव्योमन्तव्य" इत्युक्ते पुनस्तआगतविचारस्य वेदान्तविषयता, आत्मनोविचार्यत्वप्रतिपादनात्, तत्र वेदान्तानामिव प्रामाण्यावधारणादि विचारस्य त द्विपयतामतीति'

ननु वेदपदेन वेदमात्रं विवक्ष्यते, अत्र वेदान्तविचारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुतायाः प्राप्तत्वेपि नवेदविचारस्य प्राप्तेति चेत्, तत्र यदि कर्मविचारस्य ब्रह्मविचारहेतुतया अप्राप्तिं मन्यसे, तर्हि नब्रह्मविचारे विधि । सत्य, " श्रोतव्य " इति विधिसमर्थनमेव विषाधयिषित नतुब्रह्मविचारविधिसमर्थनमितिचेत्, किं कर्मविचारस्य तादर्थ्यं दृष्ट द्वारा उतादृष्टद्वारा ? नाद्य , अनिर्द्धि., विधिवैयर्थ्याच्च । नद्वितीयः । दृष्टद्वाराभ्युपगमेहि आत्मविचारस्य वेदविषयतास्यात् तद्विचारस्य त त्प्रमाणविषयत्वादिति, अदृष्टद्वारत्वाभ्युपगमे " आत्माश्रोतव्योमन्तव्य " इत्युक्ते कोहि वेदस्यप्रसङ्ग. ।

ननु – वेदस्य आत्मप्रमाणत्वादेव वेदविचारो विधीयते, तदेकदेशद्वारा दृष्टार्थता, अशान्तरे त्वदृष्टार्थतेतिचेत, तथासति वाक्यस्याऽप्रामाण्यात् वाक्यविचारत्वेन सर्ववाक्यविचार विधि प्रसज्येत । अपिचैवमेकदेशेनुवाद एकदेशेविधिरितिस्यात्, पदार्थैकदेशेविध्यन्वयोनुपपन्नश्च । यदिच ब्रह्मविचारस्यापि वेदविचारत्वेन वेदेण ब्रह्मविचारहेतुत्वेना प्राप्तिम्मन्यसे, तत्रकिं वेदान्तवेदत्व नावगत ? अवगतमेव तस्वेदत्व तद्विचारे वेदविचारत्वञ्च, किन्तु वेदविचारत्वावच्छेदेन कारणत्व नावगतमितिचेत, किं सर्वविचाराणा कारणत्व नावगतमिति मन्यसे ? तर्हि सर्वविचारकारणता बोध्या तस्येदान्तविचारे ऽनुवादो दुष्परिहर ।

ननु – वेदविचारत्वस्य कारणतावच्छेदकत्व मनवगतमितिचेत्, तथासति वेदविचारत्वेन कारणत्वबोधन स्यात् । नच श्रोतव्यवाक्यस्य तथाविध सामर्थ्यं पश्याम । नापि 'तस्मादेव" मिति वाक्येनतथाविधि, " सर्ववेदान्तिचाये ' इत्युक्ते नहि सोर्थःप्रतीयते, नतु सर्वेषा विचाराणा तत्तत्प्रतिनियतरूपेण साधनत्वम् ।

ननु – सर्ववेदविचारत्व कारणतावच्छेदकत्वेन बोध्यत इतिचेन्न । अतीतानागतस्य विकरणविचाराणा कारणत्वासम्भवेना योग्यत्वात् । सत्रत्वस्य वेदविशेषणत्वे सर्ववेदसम्बन्धिन एकस्य विचारस्यालाभात् । सर्ववेदसम्बन्धिनो ये विचार। इत्युक्तेतु प्रतिनियतरूपेण तत्तद्वाक्यविचारद्वारा तात्पर्यनिर्णयात् । तत्तद्वाक्यविचाराणा मनुष्ठाय

कारणं बोध्यतइति चेन्न। सर्वावस्य वेदविशेषणतया प्रतिवाक्यं वि
चारलाभेऽपि विचारसमुदायबोधक पदाभावात् । दृष्टान्तश्च विषमः,
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिपक्षे तादृशोद्देश्यप्रतीतिजनन-
सामर्थ्यं मस्त्येव, इहतु त्वदुद्देश्यप्रतीतिजननसमर्थं किमपि वाक्यं
न दृश्यत इत्युक्तमेव । राजसूयदृष्टान्तश्च विषमः, तथाहि - राजसू
ये बहव इष्टिपशुसोमयागा स्वर्गे फलवन्तः समप्रधानाः, तत्राभिषेचनी
योनाम सोमयागः, तत्सन्निधौ विदेवनादयः समाम्नाताः, ते किं स
र्वस्य राजसूयस्यांग उताभिषेचनीयस्यैवेति ? यदि सन्निधिर्बलीयान्
अभिषेचनीयांगं, अथ प्रकरणं ततो राजसूयस्येति । तत्र सन्निधिविशे
षादभिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते - अभिधीयते; प्रकरणाविशेषात् सर्वार्थता।
नन्वभिषेचनीयस्याप्यस्त्येव फलवत्त्वात्प्रकरणं; यद्यप्यस्ति तदप्यन्ये
षामप्यस्तीति तादर्थ्यमपि युक्तं । यदि चपरमविशेषतस्सर्वेषामाकां
क्षायामपि पाठसन्निधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकांक्षा क-
ल्पयितव्या तादर्थ्यं स्यात् ततश्च विप्रकर्षे, सर्वार्थताऽपि कल्प्याकांक्षा
तस्सुर गम्यते, अभिषेचनीयस्य त्वाकांक्षा कल्पनीयेति । एतेनाप्रयादी
नां धर्मसाधारण्यमपि व्याख्यातमिति । इह सन्निधेः प्रकरणस्य ब
लवत्त्वं न्युत्पादितं, ननु तत्राकारान्तरेणाकांक्षानिवृत्ता वस्या-
कारान्तरेणाकांक्षानुत्पादा । यद्दोष शास्त्रदीपिकायामुक्त - "अभि
नास्त्यभिषेचनीयस्य प्रकरणं, प्राकृतेनैव भावेन कथमाकांक्षापूरणात्।
नन्वन्येषामपीष्टिपशुसोमानां विकृतित्वान्नास्त्येव प्रकरणम्, सत्यम्;
प्रातिस्विकरूपेण नास्ति राजसूयात्मना त्वस्त्येव, कथं, श्रुत्यादिविहि
तांगसम्बन्धात्तदंगेन निवृत्ताप्याकांक्षा पुनरुत्थाप्यते, पवित्रादारभ्यक्ष
त्रस्य धृतिपर्यन्तद्विविधेषु प्रायेण 'राजसूयपक्षेनाऽनुजानाति, राजसूयेनेजा
नस्स्वर्गमाप्नुयादि' ति राजसूयपदप्रदर्शनावन्तं देशमनुसृतो राजसूयशब्दः प्र
युक्तानि तन्मध्यपतितानि विदेवनादीनि गृह्णातु" मिति तत्रापि राज
सूयं प्रकरणाभावमाशंक्य सन्दंशन्यायात् समर्थने तात्पर्यम्, नाया
कारान्तरेण धर्मसाधारण्याकारान्तरेणाप्ते साकांक्षाप्रतिपादने ता
त्पर्यम्, तथासति किं मुख्यादिनाकांक्षोपशमितेनाऽऽकारान्तरेणाऽत ,

किंवा स्वारसिकाकांक्षाप्रयोजकत्वेन? नाद्यः आतिदेशिकांगान्वयेन निराकांक्षत्वे प्यौपदेशिकांगान्वयार्थं तेनैवाकारेणाकांक्षोत्थापनस्य बहुशो दर्शनात्। न द्वितीयः मन्त्रश्रवणेननिवृत्ताप्याकांक्षा पुनस्तथा प्यत इत्युक्तिविरोधात् । राजसूयाम्नाता त्ववस्यैवेतितु विदेवनादीनां समुदायान्वयरूपसिद्धान्तसिद्ध्यर्थं समुदायाकांक्षाप्रतिपादनपरम् । किंच वेदान्तविचारांशे लोकत एव प्रवृत्तिसिद्धे स्तदंशे नविधेः प्र- योजकत्वं, किन्तु पूर्वभागविचारांश एवेति , विधे विचारैकदेशप्रयो जकत्वमस्वरसमापद्येत । अनेनैव यद्वेत्यादिकमपि दत्तोत्तरं । किंच किमात्मा श्रोतव्य इत्यत्रात्मशब्दो निदिध्यासितव्य गुणेतरगुणे व्यु- त्पन्नः , येनैवं ब्रवीषि, तथासति निदिध्यासितव्यगुणानां विचार्यता- न स्यात। सामान्यत स्सर्वगुणा विवक्षिताइति चेत ; तर्हि निदिध्या सनस्यापि सर्वगुणविषयत्वादस्यैवात्मशब्दस्य 'निदिध्यासितव्य" इत्य त्राप्यनुषंगणार्थं वैरूप्यायोगात्।

यत्तु- कैश्चिदुक्तं,"द्रष्टव्यश्श्रोतव्य " इत्यादयो दर्शनादीनां विधा यका एव। " आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञात " मित्युप क्रम्य तदुपसंहारे" एतावदरे खल्वमृतत्व " मिति एतावच्छब्देन प्रकृतदर्श नादिचतुष्टय परामृश्य तस्य लौकिक जीवनमिति तत्साधनेत्साध्योपचारेण विशेषणामृतत्व साधनत्वप्रतिपादनात् । दर्शनादयश्च दर्शपूर्णमासा- भ्यामिति द्वन्द्वेनेव " एतावदरे खल्वमृतत्व" मित्येतावच्छब्देन परा मृश्यतुल्यवत्फलसम्बन्ध प्रतिपादनात् समप्रधाना । ननु श्रवणा दीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरद्वारैव मोक्षसाधनत्वात् न समप्राधान्य मुपपद्यतइति चेत्; एतावदित्यादिभिश्श्रवणादीनां दर्शनवन्मोक्षसाधन त्वे सिद्धे आधानवदुपकारकत्वेऽपि प्राधान्याविरोधात्। यद्यप्यसा क्षात्कृत स्वर्गादिभावनायाइवा व्यक्तस्वभावब्रह्मनिदिध्यासनस्या- पि तादृशब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता न लोकतःप्राप्ता,तथापि तस्यमोक्षोजनयितव्ये दृष्टसन्निहित परमात्म दर्शनद्वारकत्व संभवे अदृष्टद्वार कल्पनस्य अन्याय्यत्वेन दृष्टपरमात्मदर्शनमेव द्वार कल्प्यते । अतो नाकृतनिदि ध्यासनस्यापि परमात्मसाक्षात्कारप्रसंगः, तत्तदधिकार्यनुसारेण नियत तत्तद्गुणवत्तया परमात्मध्यानविध्यपेक्षित तत्तद्गुणत्वावधारणाय फलव

द्यर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनविधिना तत्तद्गुणवत्त्वविषयक श्रवणमननाक्षेप सम्भवेपि तदन्यगुणविषयक श्रवणमननाक्षेपासम्भवेन नियतविषयक ध्यानात्मकनिदिध्यासनविषयगुणान्य गुणवत्त्वविषयक श्रवणमननयोरप्यप्राप्ततया "श्रोतव्योमन्तव्य" इतिविधेरप्यपूर्वविधित्वं । तत्रश्रवणस्य मोक्षेजनयितव्ये दृष्ट सन्निहितञ्च मननमेवद्वारं, मननस्यतु मोक्षेजनयितव्ये ध्येयान्यगुणांशे अदृष्ट ध्येयगुणांशेतु ध्यानोपकारकत्वमपीति ।

केचित्तु- श्रवणमननयोर्नविधि, अर्थावबोधपर्यन्ताध्ययन विधितएवतयोः प्राप्तेः, अतस्तयोरनुवादः, निदिध्यासनस्यतु मोक्षेजनयितव्ये दृष्ट दर्शनं द्वार, दर्शनेत्वदृष्ट द्वार । नचैव मोक्ष प्रत्येयादृष्टं द्वारमस्त्वितिवाच्य । मोक्षंप्रति द्वारकल्पनादशाया मदृष्टस्यानुपस्थितत्वादिति।

अत्रोच्यते यदुक्त "एतावदरेखल्वमृतत्व" मित्यादिना चतुर्णां मोक्षसाधनत्वेन विधानमिति । तन्न । प्रयोजकत्वमात्रेण तत्र सामानाधिकरण्योपपत्तेः । लांगलं जीवनमितिवत् । नहि लांगलं साक्षाज्जीवनहेतुः, अपितु कर्षणादिव्यापारव्यवधानेनैव । निदिध्यासने मोक्षार्थं विहिते लोकसिद्धतत्साधनभावयोः श्रवणमननयोर्लोकतएव प्रवृत्त्युपपत्तौ तथाप्यदृष्टमादाय गुरुभूतविधिव्यापार कल्पनानुपपत्तेः ।

यदुक्त निदिध्यासनस्य दृष्टपरमात्म दर्शनद्वारकत्व कल्प्यत इति । तन्न । 'स्तुतिलभ्येसर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" "तस्मिन्दृष्टेपरावरे" "भिद्यते हृदयग्रन्थि"रित्युभयत्रापि तुल्यवन्मोक्षसाधनत्व प्रतिपादनात्। दृष्टद्वारस्य सम्भवे तदग्राह्यमितिचेन्न। त्वयैव तदसंभवस्योक्तत्वात् । यदि निदिध्यासनस्या एकतत्स्वभाव ब्रह्मज्ञानाकारहेतुत्वान्यतः प्राप्तेतिब्रवीषि । तज्जन्यस्यादृष्टस्यापि तत्स्वरूप दृष्टमितिचेन्न । यत्तज्जन्य तत्फलजननयोग्यञ्च दृश्यते तत्र क्षेत्रज्ञव्यापारवृत्ति, दृष्टेन अवहननस्य तुषविमोकसाधनत्वं, तुषविमोकस्यपर्यायेण पुरोडाशादिषु । अन्यत्र नैतन्नयाय प्रवृत्तिसम्भव । अदृष्टकल्पना भीत्या दृष्ट द्वार कल्पयत स्तदर्थं पुन रदृष्टगुरुकल्पना पातात् । दृष्टद्वार कल्पनादशायां नतदुपस्थितिरितिचेन्न । दृष्टद्वारत्वेन कल्प्यते, सम्प्रदर्पणा, तथाकल्पनायाञ्च तदन्यादृष्टोपस्थितिरनिवार्या।

तस्माज्ज्ञानभक्तिनयपक्षात्मक मेकमेवज्ञानं मोक्षसाधन मित्यनुगृह्णन्ति वेदान्तरहस्यवेदिनः । अस्तुतर्हि नियमविधिः । यद्यप्यात्माविचारितवेदान्तैरेव ज्ञातव्य इति वेदान्तनियमोनसंभवति । आत्मनि वेदान्तातिरिक्त प्रमाणाप्रसक्ते र्व्यावर्त्याभावात् । नच लौकिकतुपनिषृत्ता वुपायांतरवदलौकिकात्मज्ञाने मनःप्रमाण प्रसक्तमितिवाच्यं । सिद्धान्ते मनसोऽप्रमाणत्वात् , उपादानतया तस्यवाक्येना प्यपेक्षित त्वात् । नाप्यनुमानं, "नैषातर्केणे" ति निषेधशास्त्रादेव तत्सिद्धेः । श्रुतिसमान विषयस्य तस्य "मन्तव्य" इति श्रुत्यैव सहायत्वेनांगीकारात ; भिन्नविषयत्वतु विवक्षित श्रुत्यर्थे अप्रसक्तत्वे नंनिवर्त्यं वं । नापि पुराणवाक्यं व्यावर्त्यं ; " इतिहास पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहये " दिति तस्यापि वेदार्थस्थानोपाय त्वोपगमात् । नाप्यात्मविषय प्राकृतगाथा व्यावर्त्या , तस्येज्ञिन वाक्यान्मुमुक्षूणामधि वेदाधिकारिणां तस्या निषिद्धत्वात । नापि वेदान्तानां विचारितैरात्माज्ञातव्य इति विचारनियमो प्युपपद्यते । तत्रापि व्यावर्त्याभावात् । नच-गुरुमुखं श्रवणं नियम्यतइति वाच्यं । "तद्विज्ञानार्थं"मिति ज्ञानार्थं गुरूपसदनविधिनैव स्वतन्त्रश्रवणस्य व्यावृत्तत्वात् , अन्यथा तद्विधेरदृष्टार्थतापत्तेः । नच्या विचारित वेदान्तवाक्यं व्यावर्त्यम् । तन्मात्रा न्निर्णयानिष्पत्तेः । नापि मुमुक्षूणां मोक्षसाधनज्ञानायात्मैव श्रोतव्य इत्यात्मा नियम्यते, आत्मनोऽनिश्चेयत्वात्, अनात्मविचारस्य मुमुक्षुजिज्ञासितात्म ज्ञानानुपायत्वेनस्वतएव व्यावृत्तता । । तथापि मुमुक्षूणा मद्वैतात्मविषय वेदान्तविचारो नियम्यते, तदात्मप्रकरणस्य " इदंसर्वं यदयमात्मा " " आत्मनिविज्ञाते " सर्वमिदं विज्ञात " मित्येवमादि तत्प्रकरणस्थ वाक्यपर्यालोचनया अ-तात्मपरत्वात्, भिन्नात्मविषयवाक्यश्रवणं व्यावर्त्यते, ततो दुरितसंभवज्ञानासंभवात् । नन्वेवन्मुमुक्षु. प्वतो निवृत्तइति वाच्यं; आपातप्रतीतिरशास्त्रं द्वासुपर्णे त्यादि वाक्यात् " जुष्टंयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमिति वीतशोक " इति भेदज्ञाना च्छोकनिवृत्ति प्रतिपादनात्

मुक्तिसाधनज्ञानार्थिनो विचारविध्यभावनियमेन ततो निवृत्त्यसंभवात् । नच आपातप्रतीतिदशायां " उदरमन्तरंकुरुते " इत्यादिवाक्यात् भेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्व प्रतिपत्तेर्मुमुक्षो स्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं, " तस्मादेकाकी बिभेती " त्यभेदज्ञानेपि तद्दशायां भयप्रतिपत्तेः । " नान्योतोस्तिद्रष्टे " तिभेदनिषेधश्च आत्मभेदविषय ईश्वभेदनिषेधविषयो वेति न तदा निश्चेतुं शक्यते । तथाच यथा " व्रीहीनवहन्ती" त्यादौ दृष्टपुरोडाशहेतुभूत तण्डुलनिष्पत्तिमात्रस्य साधनान्तरसाध्यत्वे प्यपूर्वजनकत्वांशे। वहननियम्यते, एवमत्राप्यात्मज्ञानमात्रस्य सकलसाधनान्तरसाध्यत्वयोग्यतायामपि अविद्यानिवृत्तिसमर्था द्वैतात्मज्ञानसाधनीभूत वेदान्तश्रवणं पक्षे अप्राप्तं विधीयते, अर्थाच्च प्राग्विधिप्रवृत्ते र्नखविदलनादिव क्रमगृहीत साधनान्तरव्यावृत्तिः । ततश्च भेदप्रवणचित्त स्तच्छास्त्रेपि कदाचित्प्रवर्तेत, तन्माभूदिति दयार्द्रश्रुतिराह " आत्मावा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्योमन्तव्य "इति। नच वस्तुतोयत्साधनं तदेवव्यावर्त्यमिति नियमः, किंतु यद्व्यावृत्ति बोधनं विना नियम्यमानस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्ननिवर्तयितुं शक्यते, तत्तदत्र निवर्त्यं, लौकिकतुषविमोकेपि नखविदलनादे र्वस्तुतस्साधनत्वाभावात्, तज्जातीयसाधनत्वात्तु प्रकृतेपि, शरीरातिरिक्तात्मज्ञानमात्र भेदशास्त्रस्यापि साधनत्वात्, स्वातन्त्र्येण पुराणादौ प्रवृत्तिर्वा निवर्त्येति केचिदिति ।

अत्राभिधीयते, आपातप्रतिपन्नवेदार्थ प्रति न नियमः, आपातप्रतीतिदशायां कुत्रापि प्रवृत्त्यसम्भवात् । नच कृष्यादाविव प्रवृत्तिः । " मृत्युस्समृत्युमाप्नोती " त्यादिना नानर्थश्रवणात् । नच - कृष्यादावनर्थ प्रतीतिः, किंतु फलाभावशंकामात्रमेव । नच गृहीतभेदतात्पर्यकवेदान्त प्रति नियम, तेनास्यापि भेदतात्पर्यस्यैव ग्रहेणतत्प्रत्ययस्य वाक्यस्य त्वदुक्तार्थबोधकत्वासिद्धेः । नच - गृहीताभेदतात्पर्यकवेदान्तंप्रति, विचारादेव तात्पर्यावधारणेन निर्णविचारम्प्रति नियमविधिर्निरपाख्यान, तर्हिदा नानन्तरिवन्तरान्तरया अत्रोपसिद्धस्य।

यदुक्तं भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थमेव नियम इति भ्रमस्यैवं तथापि सति नियमेन विना भ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् तदाहि नियमस्य पातान्न नियमेन विना साधनत्वभ्रमो विद्वळनादेर्निवर्तते, इह तु नियमाभावेपि न्यायानुगृहीतैर्ज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकवाक्यैः ज्ञानस्याद्वैतविषयस्यैव मोक्षसाधनताप्रतिपत्तौ कथं द्वैतज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वभ्रमः। वस्तुतस्तु यदि भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थो नियमः स्यात्, तदा ' उरुप्रथस्वे ' ति मन्त्रस्य प्रथनप्रकाशनत्वलिंगेन पुरोडाशप्रथने विनियोगे मन्त्रान्तरेपि प्रथनप्रकाशनस्य लक्षणलिंगभ्रमात् तस्यापि तत्रैव विनियोगभ्रमे शतुर्थोपार्थ प्रकाशन लक्षण कार्यस्य एकेनैव मन्त्रेण सिद्धौ मन्त्रद्वय वैकल्पिकमेवेति युक्तौ सत्यां " उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ' ति तदर्पणाश्च मन्त्रान्तर निवृत्त्यर्थं नियमविधिर्नेस्यात्, तानुवादः। किञ्च भ्रमगृहीतसाधनत्वव्यावृत्त्यर्थं नियमवदन्यथापि पक्षान्तराणि निराकर्थे। पूर्वभागस्यापि " सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति " त्यादिना ब्रह्मणि प्रामाण्यभ्रमात् वेदान्तनियमो युज्यतएव। ' नैषा तर्केणे ' ति श्रुत्यनुसन्धाने अनुमानस्यापि निवर्त्यत्व युज्यतएव। ' नान्ध्ये छितवा " इत्यादिवाक्यस्य तदर्थस्फुरणदशायां प्राकृतगाथायाप्यापातेपि न हानिः। किञ्च निषिद्धानुष्ठानेन दुरितापूर्वोत्पत्तावर्पीहत्यामस्याप्यनिवारणान्नियमेन विना ननिवृत्ति। किञ्च ' नम्लेच्छितवा " इति गार्थो च्चारणस्य निषेधेपि तद्विचारस्य न निषेध। तथा गुरूपसदनस्याप्यर्थात्वभ्रमतो गुरुमुखश्रवणनियमेयाका हानि। तथा विरोधाप्रतिदशाया विचारितवाक्यादपि निर्णयोत्पत्तेः रविचारितवेदान्तव्यावृत्तौ का हानि वा? तस्मात्त्वदुक्त पक्षत्रयशंकितुमप्यनर्ह। यद्यपि त्वद्दूषिताः पक्षा अनर्हाः। तेप्यपरोक्षसाधनान्तरस्याव्यावर्त्यतयैव निरस्ता।

एतदुक्तं भवति, किमुत्पन्नमप्यवधारणनियमादृष्टाभावादनिवर्तकं? उत नियमादृष्टाभावात् अवधारणमेव नोत्पद्यते? आद्ये मोक्षस्यादृष्टसाध्यत्वप्रसंग। द्वितीयेत्वनुभवविरोधः। इतरतरविश्वस्तोपदेशादिनाप्यवधार्यं जायतएव। अपरोक्षार्थविषयत्वात् त्वद्रीत्यापरोक्षमेवेति। एवञ्च यदि तृणारण्यादिरूपाननुगतकारणे ष्वनुगता शक्ति कारणतावच्छेदकत

परिशेषेच निर्गुणत्वव्याघाताच्च । स्वाभिमतपूजार्थप्रवचनादिकौतुकस्यैव तल्लक्षणमिति चेन्, हन्तैवं साधु शमदमादिसाधनसम्पत्सम्पादिता ! कामक्रोधादेरेव वेदान्तश्रवणनिमित्ततोपपादनात् । स्याच्चायमाशयः श्रवणेच नित्यानित्यवस्तुविवेकादे कोपयोग ।

अथ वेदान्तमीमांसाश्रवणस्य तस्य विमर्शइति, तदपि न, अर्थनिश्चयसिद्ध्यर्थत्वाद्विमर्शस्य । निश्चयो यद्युपदेशात् सिध्यति, किं वृथा प्रयासेन । अन्यथा प्रदक्षिणनमस्कारादिवददृष्टार्थमेव स्यान् मीमांसाश्रवणस्य । नच मीमांसाश्रवणस्य वेदनमिति प्रागेव समाधानम् । अस्तुच वैराग्यम्, तथापि नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यापि इतिकर्तव्यताभूतमीमांसाधीनस्य विधिना स्वीकारात् तत्पादितस्यच तस्य अविरोधलक्षणमध्यायात् न पूर्वत्वसिद्धि ।

वेदान्तस्य पूर्ववृत्तत्वसंभवः । तदङ्गत्वाद्ब्रह्मणि ज्ञातव्याकारान्तरमिष्यत इत्यत आह (परिशेषेचेति) तर्हि जगत्कारणत्वादिकमेव ज्ञातव्यत्वात, तथाच तेन तदुपयोगिसार्वज्ञ्यादिभिश्च सविशेषत्वान्निर्विशेषत्वभङ्ग इत्यर्थः । मिथ्याभूतकारणत्वादिपरत्वेच साधु तत्वावेदकत्वं मोक्षार्थंच वेदान्तशास्त्रस्यो पपादितं स्यात । (प्रवचनादीति) आदिशब्देन जल्पादि कथा प्रवर्तनं गृह्यते । (अन्यथेति) यद्यर्थज्ञानवत्त्वं अध्ययनविधिवित तदेत्यर्थ । अर्थज्ञानवत्त्व अपि वैधत्वे नियमविधित्वभङ्गा दपन्निद्धातोर्पातिभाव । फलस्यासिद्धत्वात् नतदर्थश्रवण मित्युक्त, इदानीं रागप्राप्तत्वात् विधिसम्भवइति पूर्वोक्तमाशङ्क्यति (नचेति) (तथापीति) त्रिविधमीमांसा या इतिकर्तव्यताविनान्तरगत्वा तज्जन्यमेव नित्यानित्यविवेक वि चाराधिकारतया स्वीकरोति नतूपदेशसाध्य, तादृशमीमांसाधीनश्चनि त्यानित्यविवेको द्वितीयाध्यायसाध्यइति नतस्य पूर्वत्वमित्यर्थ । तर्हि स्मार्तेवाभयादौपदेशिको नित्यत्वादिविवेकाधिकारतया स्वीक्रियतः इतिचेन्न उपदेशनस्य फलसिद्ध्या तदसंभवस्याप्युक्तत्वात्, सूत्रवहिष्टविचारोपि नित्यानित्यविवेकस्याधिकारत्वेन द्वितीयाध्याय तन्निरूप

यदि त्वेवं वेदान्तश्रवणमिच्छसि, तदा कर्ममीमांसायां कृतस्तेऽकोप । श्रूयते
हि "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत्, अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्" इति ।
तेन कर्मभागश्रवणपूर्वकमेव ब्रह्मभागश्रवणमिति सिध्यति । न ताव
दनधीतवेदस्य वेदान्तश्रवणमुपपद्यते अनधिकारात् । न चोपनिषन्मात्रा
ध्ययनं कस्यचित् शास्त्रार्थं, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यखण्डग्रहणात् । तस्मा
दध्ययनविध्यर्थं गताक्ष । कृत्स्नाध्ययनेन च कृत्स्नार्थविचारमेव विधि
प्रयुङ्क्ते । तथा च ब्रह्मविचारात् पूर्वं पश्चाद्वा कर्मविचारोऽपि क
र्तव्य एवेति पदम । तथा च सति यदि साधनचतुष्टयसम्पत्तिपूर्वकं
श्रूयन्ते वेदान्ता, कथमसौ पुनरनपेक्षितविरुद्धं नाभिमत कर्मजिज्ञा

सन्यर्थम् । (कर्ममीमांसायामिति) तद्वैधत्व कृतमित्युक्तमीत्यर्थः ।
(तेनेति) अविशेषेण पूर्वोत्तरभागात्मक कृत्स्नवेदविचारस्यापि कर्त
व्यता बोधयन्नयं विधिरनुष्ठयस्य क्रममाकाङ्क्षमाणो वेदक्रमानुसारेण त
दितिकर्तव्यताभूतं विचारक्रम मनीकरोतीति पूर्वमीमांसायाः प्राथम्य
सिध्यतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि क्रममुपपादयति (न तावदिति)
(अनधिकारादिति) स्थाणुरयमिति वाक्य अधीतवेदस्य विचार-
विधिति, विधिपर्यवसानेन अध्ययनस्य तदधिकारत्वादिति भावः । उप
निषन्मात्राध्ययने तद्विचारे युक्त अधिकारस्यसत्त्वादित्यत आह (न चेति)
(कस्यचिदिति) कस्यापि मत अध्ययनविध्यर्थत्वाभावादित्यर्थः । विधि
ताध्ययनस्यैव विचारविधौ निमित्ततयाऽनुवादात् कृत्स्नस्य वेदाध्ययनस्यै
व विधानादेकदेशाध्यायिनो विचाराधिकारोऽभाव । कृत्स्नाध्ययनस्या
विचारविध्येकदेशविचार कृतोऽनवस्थादित्यत आह (कृत्स्नेति) अधीत
वेद विचारविधिरयमधीतस्य स्वाध्यायस्य कृत्स्नस्य विचारविषयतया प्रतीतेरि
ति भावः । विचारकर्तव्यतायां सिद्धायां मर्यादिचारादनन्तर क्रम
विचारसम्भवात् तत पूर्वं च कर्मविचारकर्तव्यत्वम् इत्याह विचारेऽ

मेवेति परिशेषा कर्मविचारस्य पूर्वत्वसिद्धिः । यदातु कर्मपूर्व
विचारेण तदा "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमाया" इ
त्य दिश्रुतिसिद्धप्रकारेण नब्रह्मबुभुत्सासम्भवतीत्यतोपि क्रमनियमइति क
र्मविचारस्य पूर्ववृत्तत्वमवश्याश्रयणीयम् । एवं रागप्रावण्यपक्षेपि क्र
मसिद्धिः, रागोऽपि हि साङ्गाधीतसशिरस्कवेदस्य यथाप्रतीत स
र्ववेदभागार्थस्य कर्मब्रह्मभागयोरविशेषेण सातिशयनिरतिशय समस्त
पुरुषार्थप्रतीतौ युगपत्प्राप्त्यविशेषेण प्रवर्तते क्रममपेक्षमाण स्वा
ध्यायाना मेवं प्रायशः कर्मोपक्रमत्वात् साक्षात्सङ्गत्या मुख्यक्र
मानुरोधेन स्वाध्यायेतिकर्तव्यताभूतमीमांसाक्रम प्रवृत्तान "का
ङ्क्षन्त कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भ
वति कर्मजा" इति न्यायेन त्रिवर्गप्रधानप्रावण्यस्य मन्दस्य चापे
क्षमाणः; "यज्ञेन दानेने"त्यादिना यज्ञाद्यङ्गकोपासनविधौ यज्ञादि
ष्वन्तेषु यज्ञादिकर्मस्वेव पदार्थभूतयज्ञादिस्वरूपाभिगम साकाङ्क्ष
या पूर्वमेव कर्मविचारापेक्षां पश्यन् ब्रह्मविचाराङ्गभूत कर्मसङ्ग्रहार्थ
तया ब्रह्मदृष्टिरूपतयापि शारीरकेनुष्यसङ्गत्यो इति विज्ञातेथ वा

यकर्तव्यतायां बुभुत्सोत्थापकत्वेनोपजीव्यत्वात् कर्मविचारस्य पूर्ववृ
त्तत्वमित्याह (यदात्विति) प्रसंगादाह (रागेति) (मुख्यसङ्गत-
स्येति) अनेनप्रासङ्गिकापेक्षितत्वमात्रेण धर्मस्य पूर्ववृत्तत्वनियमोनयु
क्तः, साक्षात्सङ्गतस्य तत्सापेक्षत्वेहि तथा स्यात्, अथशब्दे प्रति
ज्ञातार्थापेक्षया पूर्ववृत्तत्व हि प्रतीयते, नच प्रसंगसङ्गतोर्थः प्रतिज्ञा
विषयइति निरस्तम् । प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेनच प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणस्त
थैव जिज्ञास्यत्वात्, तेनैव रूपेण विषयतया उपास्यस्य तदुपयुक्ता
नाञ्च प्रापकप्रतिज्ञान्तर्भावेण उपासनार्थकर्मधर्मज्ञवर्थोदेशानामपि सा
क्षात्सङ्गतत्वात् । नचेद कर्मनिरूपणमपि शङ्कनीय । कृतत्वप्रस
ङ्गात् । ननु तर्हि सत्त्वसम्बन्धचन्द्राद्युद्गीथादेः पूर्वकाण्डएव निरूपणस्या
दित्यत्राह (ब्रह्मदृष्टीति) नब्रह्मज्ञानविना तन्निरूपणं नसम्भवतीतिभा

प्रागुक्तनयेनक्रमश्च । गुणप्रधानभाववैपरीत्यमेव तु भवता साधितं । ब्रह्मविदस्तु तच्चिन्तयाक्वोपयोगस्त्वन्मते । कर्मसिद्ध्यर्थं तदुपदेशउपयोगइतिचेत्तर्हि कर्मापि चिन्तयेदविशेषात् । अथ विविदिषार्थकर्मसाद्गुण्यसिद्ध्यर्थमिति पश्यसि, तत्राप्यनुपयोग एव - विविदिषाया जातायामेव श्रवणे प्रवृत्ते, तत्रापि पुनस्तदुपदेशार्थत्वायोगात् । कर्मणाञ्च वेदनाङ्गत्वस्य प्रागेव स्थापितत्वात् न विविदिषाङ्गकर्मसिद्धि । ब्रह्मविचारस्य पृथक्करणमेव प्रयोजनमिति चेन्न, तस्यैकनिरूपणासाध्यत्वात्, तथाचात्र चिन्तनस्यादर्शनात् प्रकारा

र्थत्वात् कर्मब्रह्मविचारयोरेकशास्त्र्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः । नैतावदेव, अनिष्टान्तरमपि तव सिद्ध्यतीत्याह (प्रागिति) ऐकशास्त्र्येसति क्रमाकाङ्क्षायां मुख्यक्रमानुरोधादिन्यायेन क्रमोऽपि सिद्ध्येदित्यर्थः । बाधकान्तरमप्याह (गुणप्रधानेति) ब्रह्मोपसर्जनतया हीतरेषां निरूपणमुचितं, त्वया तु ब्रह्मण एव इतरोपसर्जनतया निरूपणमुक्तमित्यर्थः । त्वदिष्टं किमपि न साधितमित्यवधारणार्थं । एवमनिष्टप्रसङ्गात्त्वचैव मुपयोगो वक्तुं न शक्यत इति स्थितम् । एवमुपयोगमात्रेण समन्वयमङ्गीकृत्योक्त, इदानीं मिथोपयोगाभावे ऽतदधिकारिणस्तत्र प्रवृत्त्यसम्भवादिह तन्निरूपणं नस्यादित्याह (ब्रह्मविदस्त्विति) (कर्मापीति) ब्रह्मविदिति शेषः । यदि च मोक्षसाधनश्रवणादिव्यासक्तस्य मुमुक्षोस्तदसम्भव इति मन्यसे, तर्हि ब्रह्मादिचिन्तायामपि तुल्यमिति भावः । ननु - स्वस्य विविदिषाया जातायामपि परस्य विविदिषोत्पादनाय तदर्थकर्मसाद्गुण्यार्थं तत्प्रत्युपदेशाय तद्विधादिचिन्तनमित्यत्राह ('तत्रापीति) कर्मणोऽपि विचारप्रसङ्गादित्यर्थः । (न विविदिषाङ्गकर्मसिद्धिरिति) विद्याङ्गकर्मसमुच्चयपक्षस्तु त्वया नेष्यत इतिभावः । एवमिहोपयोगे वाच्ये साक्षात्सङ्गतिरेवेति स्थितं । नचैव प्रसङ्गसङ्गत्युच्छेदः । कर्मविचाराधिकार्युपयोगितयैव शेषलक्षणे सङ्गतस्याप्यौपादानिकदोषस्य प्रसक्तस्य अपुनरुक्त्यर्थं चिन्तनात् ।

न्तरेऽत्यनु बहुशोऽत्र तासां चिन्तनात् । एवं कर्मविनिरूपणे प्र क्षवेदनापेक्षणात् प्रह्मनिरूपणेच कर्मवेदनं सापेक्षत्वात् अन्यत रविदो ऽशक्यनिरूपणासूद्गीथविद्यासुभयविदयन चिन्तनावकाशइति फलित । शारीरकेच ब्रह्मस्वरूपनिरूपणानन्तरमेव तच्चिन्तनं सूत्रितं । तस्मादेव साक्षात्संगतस्य तच्चिन्तनस्य प्रधानोपयोगापेक्षाया अ गभूतकर्मसमृद्धिद्वारा विनो वेदनस्य शीघ्रनिष्पादनं नाम महानुप योग । तदप्याह " तान्यपि कर्माण्यनभिसंहितफलानि ब्रह्मविद्यो त्पादकानीति तत्साद्गुण्यापादकान्येतानि सुतरामिहैव संगतानी " ति । किंच " अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्या र्थस्य संसिद्धौ कोविद्वान्यत्नमाचरेत् ॥ " इतिन्यायात्कर्ममात्रेण चेद मृतत्वलभ्येत क पुन कर्मांगकात्कर्मसमुच्चिताद्वा ज्ञानादमृतत्वं लि प्सेतेत्येतदप्युक्तं प्रागेव । अतोऽपि कर्मण्येव प्राक्प्रवृत्ति - कर्मणितु निरूपिते न्यायपरिश्रान्तचेतसस्तयोत्तरोत्तरातिशयित कर्मविधानादि-

---

हेत्वन्तरेणापि साक्षात्संगतिं साधयति (एवमिति) विचारद्वयस्यापे क्षतया पृथङ्निरूपणीयस्यास्य ब्रह्मचिन्ताया निरूपणं तत्रैव साक्षात्संग ति द्योतयतीत्यर्थः । ननु प्रसंगादपि तत्र तन्निरूपणोपपत्ते कथ साक्षात्संगतिरित्याशंकानिरासाय ब्रह्मस्वरूपनिरूपणानन्तरमेवेत्यु- क्तम् । यदिह्युद्गीथादिचिन्ताप्रसंगतस्स्या तदा ब्रह्मविद्यानिरूपणान न्तरं स्यात् , सातु ब्रह्मविद्याभ्य प्रागेव ब्रह्मनिरूपणानन्तरं क्रियत इत्यर्थः । साक्षात्संगतौवा कथमिहोपयोग इत्यत्राह (प्रधानेति) नित्य फलेच्छायामपि कर्मणएव पूर्ववृत्तत्वमित्याह (किंचेति) (संसिद्धा विति) अयत्नेनेति शेष. (कर्ममात्रेणेति) आपातप्रतीतिदशायां स्व ग्राप्यक्षयफलत्वप्रतीतेः स्वर्गेभ्य वामेभ्यइत्यादिना सर्वान्तिर्भावेण मो क्षफलत्वप्रतीतेश्चेति भाव । (न्यायपरिश्रान्तेति) सम्यगभ्यस्तन्या यतयेत्यर्थः (उत्तरोत्तरेति) प्रयत्नतारतम्यात्फलतारतम्यसिद्धि , त था स्वरूपत. फलतोवा वाच्यम् , तथाऽऽवृत्तिविधानादपि तात्सिद्धि

भि कर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवसाय तत्प्रसादकानिच "परीक्ष्य लोका" नित्यादीनिवाक्यानि प्रागापातप्रतीजनकान्यपि निरूपित सन्यायानि यथाश्रुतार्थानि सामान्यतो निश्चित्यानन्तस्थिरफलस्य केवलक र्मभिरलभ्यतया मत्वा प्राचीन कर्मोपस्कृतज्ञानसाध्यानन्तस्थिरफ लापातप्रतीत्या प्रतिबन्धकरहितया सञ्जातमुमुक्षातिशय शारीरक शास्त्रमारभेतेति स्थितमेतत्। कथञ्च नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धये शा स्त्रान्तरावकाश, प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षितया यथोपल म्भकुक्षिम्भरेर्बालस्य शास्त्रान्तरान्तरावकाशोपि नास्ति, उपनीतस्य

रित्यर्थ। (निरूपितेति) अनित्यत्वप्रतिपादकवाक्यस्य निरूपणसन्या यित्वादशान्तराण्यपि यथाश्रुतार्थएव न्यायसन्यादीनीति सामान्यतो निश्चित्येत्यर्थ। अत्र निश्चयशब्देन समानकोटिकसंशयविरोधित्व वि वक्षितम्। एतन्निश्चयानन्तर मुक्तकोटिकएव संशयो भवति नतु समानकोटिकइति भाव। तेन नापातप्रतीत्येति वक्ष्यमाणविरोध। (प्रतिबन्धकरहितयेति) उक्तरीत्या प्रथमभाविनी कर्मजिज्ञासानिवृत्ते ति भाव। (मुमुक्षातिशयइति) पूर्वोक्तसामान्यनिश्चयो तिशयहे तु। एव नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यौपदेशिकत्वे कृत्स्नस्यौपदेशिकत्व सम्भवाद्विचारवैयर्थ्यमुक्त्वा विधिवत्त्वा द्विचारमाश्रित्य विषयीका रेपि कर्मणएव पूर्ववृत्तत्व स्यादित्युक्तमसङ्ग्रहागमप्राप्तिपक्षेपि क्रमनि यम उपपादित। एव मौपदेशिकनित्यानित्यविवेकपक्षो दूषित। शास्त्रजन्यनित्यानित्य विवेकपक्षे दोषान्तरमाह (कथचेति) (काम चारेति) ततश्च यथेच्छाचारिणो ह्यनुपनीतस्य अलौकिकपुरुषार्थेच्छा विरहेण तदर्थं प्रवृत्तिर्न सम्भवति। नच - शास्त्रान्तरप्रवृत्ते, काम चारान्तर्भाव। बहुप्रयाससाध्यत्वात्। नच - स्वार्थवाद्यर्थं प्रवृत्तिसभव, बाल्यमति तस्य पुरुषार्थत्वासिद्धे, तादृशपुरुषार्थोपि तस्य प्रसिद्धका मचारादावेव, एतदभिप्रेत्यैव तस्य भोजनैकप्रयोजनकत्वमुक्त, (य थोपलम्भकुक्षिम्भरेरिति) ननु कर्मविचारानन्तर अध्यापकाभावादिना

वेदाध्ययने नियुक्तत्वात् अधीतवेदस्यापि तदर्थविचारे विधिना रा गेणवा प्रेरितत्वात् तयोश्च जिज्ञासितलक्षणीश्रवणमन्तरेणानुपरमात्। अक्रमप्रवृत्तास्तु नशास्त्राधिकारिणइति स्वीकुर्म । अन्यथेदानीमेव अकृतव्रतस्य अनधिगतागमस्य लिखितपठितस्वाध्यायस्यैव मीमांसा धिकारप्रसङ्गात् सौगतादीनामप्य स्वमतदूषणार्थिना ब्रह्मविचाराधि कारप्रसङ्गाच्च । अतो हेत्वन्तरा न्नित्यानित्यवस्तुविवेकोय माशामो दकायते। तेनान्यस्मात्तदसिद्धौ न तद्वतो ब्रह्मविचार, तेनैव तद्व त्तेतु मिथस्समाश्रय पुनरप्यजति । एतदभिप्रायेण भाष्यम् "नित्यानि त्यवस्तुविवेकादयश्च मीमांसामन्तरेण न सम्पत्स्यन्त " इत्या दि। एतेनैव द्वितीयोपि कल्पो दूषितइति भाष्यकाराभिप्राय । तथाहि यदि नित्यानित्यौ पदार्थौ श्रवणेन निश्चित्य तद्वते हेयो पादेयत्वे निश्चियेते तदा पूर्वोक्तमेवोत्तरम्, चक्रकापत्ते। अथ नित्यमस्तिचेत्तदुपादेय अनित्यचेदनुपादेयमित्येव मात्रविवेक, तद पि मन्दम्, अपुरुषार्थत्वे नित्यस्याप्यनुपादेयत्वात्, अनित्यस्यापि-

---

ब्रह्मविचारप्रवृत्तिप्रतिबन्धे ख्यात्यादर्थं सांख्यादिशास्त्रे प्रवृत्तिर्युज्यत एवेत्यत्राह (अक्रमप्रवृत्तास्त्विति) अध्ययनविधिप्रयुक्त क्रमातिक्रमे- ण प्रवृत्तानित्यर्थ । (मीमांसाधिकारप्रसङ्गादिति) अतश्च "अथातोधर्म जिज्ञासे" त्यत्र वेदाध्ययनानन्तर्यं मथशब्दार्थो न स्यादिति भावः। एव "अथातश्शेषलक्षण" मित्यादावपि पूर्वपूर्वाध्यायार्थवृत्तता अथ शब्दा- र्थो न स्यात। (सौगतेति) तथाच साधनचतुष्टयस्यापि पूर्ववृत्तत्व तव नसम्भवतीति भाव । हेयोपादेयत्वविवेकइति द्वितीयकल्प दूषय ति (एतेनेति) (पूर्वोक्तमिति) अन्योन्याश्रयइत्यर्थ.। चक्रव मपिहि तद्गर्भमेव, श्रवणेन नित्यानित्यनिश्चय तेन हेयोपादेयताज्ञान मनेनश्र वणमिति चक्रक मित्यर्थ। (अपुरुषार्थत्वइति) पुरुषार्थशब्दस्सुखादि पर., उपादेयत्वशब्दश्चेच्छाविषयत्वपर, विवेकिना मनित्यमनुपादेय

पुरुषार्थतायाः गुपादेयत्वात् । अतएवब्रह्मनित्यस्वरूपस्य मोक्षसाधनतया नुष्ठानं । अथ पुरुषार्थेतु नित्यमितिचेत् तदेवोपादेयमिति निवे कः; एवं निश्चसंशयात्मकानिवेकन्तु शास्त्रान्तरे कर्मविचारेपि प्रवर्त यितुमलमिति नासाधारण्यम्, तत्रापिहि "अपामसोममभृता अभूम" "अ क्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतंभवती" ति नित्यफलापातप्रती त्या संशयउपपद्यते । यत्तुतत्रनित्यफलं नास्तीतिचेदितमतः; अभिजुर्वाणस्य तदनिश्चयात । आत्मवाक्यादेवादौ निश्चिनोतीति-चेत्; तर्हात्रापि तनएव नित्यमस्तीति निश्चिनुयादिति नित्यम स्मिचेदिशेषं रूपस्यगुणनिबन्धनानुपपत्ते. । तथानिश्चयेच प्रागदेवो सां । यदि नित्यमस्तीति सामान्यतो निश्चयः; तर्हि इदं नित्य-इदमनित्यमिति विविच्योपदिष्टेपि शास्त्र विश्वसितु, तथाच वृथा-वेदान्तवाक्यविचारः । । ...च शमदमादिसाधनसम्पत् सा वि-श्रवणाविरुद्धा[illegible] विवक्षिता, उत "शान्तोदान्त" इत्या युक्तजितेन्द्रियत्वरूपे[illegible] [illegible] , तस्यासर्वग्रन्थ श्रवणसाधारण्यात नास्ति [illegible]श्रवण विशेषइति नात्र तद्विवक्षा युक्ता । सांख्यादिश्रवणेऽपि[illegible] [illegible] सम्प्रवृत्ते व । [illegible] न श्रवण [illegible] साधन - "शान्तोदान्त उपर तस्तितिक्षुस्समाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये" दिति दर्शनसाध

मेवेत्यत्राह (अतएवेति) सामान्यतो वेदान्ते नित्यमस्तीति निश्चये-दोषान्तरमाह (तथेति) विवृणोति (यदीति) (नित्यमिति) ननु-यस्य सामान्येन वेदान्तवाक्यानि नित्यपुरुषार्थप्रतिपादकानीत्युपदेशः, विशिष्यतु नोपदेशः, ' संप्रति विचारस्सार्थक इति चेन्न, नियफल सम्भावनयापि प्रवृत्त्युपपत्तेः, तस्याश्च सांगाध्ययनादेव सिद्धत्वात्, औपदेशिकनित्यत्वावधारणस्य कल्पनानुपपत्तेः । तर्हि अत्र कर्मवि चारस्य पूर्ववृत्तत्वमित्यत्राह (तस्येति) श्रवणद्वारा दर्शनांगत्व श्रु-

ननसा तच्छते । नच - तद्दर्शनं श्रवणफलमिति दर्शनसाधनभूतश्र वणाङ्गत्वं शमादीनामिति वक्तुं युक्तं, श्रुतहानाश्रुतकल्पनादि दोषप्रसङ्गात् । अविधेयज्ञानत्वात् शब्दजन्यप्रत्यक्षत्वाच्च निरस्तत्वात् । एवञ्च शमादीनां ब्रह्मविद्याङ्गतयोपादेयत्वं साधनलक्षणे शमदमाधिकरणेऽङ्गीकर्तव्यम् । अतएते शमादयः कथं शारीरकश्रवणापूर्वमुपात्ताः स्युः । अत्रायं संग्रहः — शान्त्यादयो विद्याङ्गत्वे विद्याङ्गत्वेन संयुताः । शास्त्रारम्भे कथं तेषां उपयोगस्त्वयोच्यते ॥ * ॥ इदं चोक्तं भाष्ये- " नित्यानित्यवस्तुविवेकादयश्चे " त्यादिशब्देन सम्प्रत्ययात् । तथा शमादीनां साधनत्वाङ्गत्वे कर्ममीमांसापेक्षतया कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वस्य दुस्त्यजत्वमप्युक्तम्-"एषां साधनत्वञ्च विनियोगापेक्षं,विनियोगश्च श्रुतिलिङ्गादिभ्यः सञ्चताताय" इति । यद्यपि शारीरकमीमांसायामेव अपेक्षिता श्रुतिलिङ्गादयोऽपि व्युत्पादयितुं शक्यन्ते, तथापि सङ्गतिविशेषात् सामान्यतः स्तृतीयाध्यायएव तद्व्युत्पादनं प्राप्तमिति सिद्धोपयोगमात्रमत्र कर्तव्यं, नपुनस्तद्व्युत्पादनेप्रयतितव्य । इदं च तार्तीयश्रुत्यादिसापेक्षत्वाभिमान प्रदर्शनार्थं, कथं वेदप्रामाण्यव्युत्पादनमन्तरेण तदन्तर्भूतब्रह्मविचारोऽपिस्यात्, तत्प्रामाण्यञ्च प्रथमाध्यायसाध्यं, कथञ्च सामान्यतः शास्त्राणां शास्त्रार्थानां वा द्वैतीयभेदाभावेऽनुष्ठानतादृश प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं भवेत्,

---

त्यर्थ इत्याह (नचेति) (श्रुतेति) " शान्त उपेत " इति स्वरसतः श्रुतस्य साक्षात्साधनत्वस्य त्यागः अश्रुतस्य श्रवणसाधनत्वस्य कल्पनं चेत्यर्थः । ननु - दर्शनस्याविधेयत्वेन तदङ्गत्वासम्भवात् मनननिदिध्यासनयोश्चाङ्गत्वेन मुख्याङ्गत्वे सम्भवति तदङ्गाङ्गत्वकल्पनायोगात् श्रवणप्रत्ययाङ्गत्वमित्याह (अविधेयेति) किञ्च - श्रवणाङ्गत्वेऽपि फलोपकार्यङ्गत्वात् शमादेः प्राग्वृत्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । त्वन्मते दर्शनसाधनतया श्रवणविधानञ्च न सम्भवतीत्याह (शब्दजन्येति) श्रवणमवृत्त्यनन्तरमेव विचारेण ब्रह्मविद्याङ्गत्वमवधार्यानन्तरमेव ब्रह्मविद्याध

कत्वा विचार्येषु शास्त्रार्थविशेषेषु भेदाभेदचिन्तनकारा, तेनशब्दा न्तरादयोऽद्वैतीया विशेषतश्चिन्त्या । तार्तीयोपयोगस्तु दर्शितस्तन्त्रान्तरे भाष्ये, श्रुतिलिङ्गादेस्तत्तन्नापेक्षणात् । उद्गीथविचारे क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वा दिविमर्शस्तु तार्तीयप्रयुक्तिसापेक्ष, पोटाविभक्तपाञ्चमिकक्रमप्रमाणापेक्षिणी चार्चिरायातिवाहिकगण पौर्वापर्यव्यवस्था, कार्तृलक्षणन्यायोपजीविनी च ब्रह्मविद्याधिकारवर्णाश्रमादि धर्मविशेषस्थापना । एव ' तेषामेकैकएव तावा न्यायानसोऽपूर्वे " इत्यादिष्वप्यतिदेशादिसापेक्षत्वमनुसन्धेयम् । सूत्रकारोऽपि "तदुक्त" मित्यादिना कर्ममीमासाया सामान्यन्यायान् प्रथ मसिद्धानुदाहरतीति भवद्भिरपिव्याख्यातमेव । नचाय शारीरकेवक्तव्य मेवतन्त्रान्तरतया परोपजीवनेन दर्शयतीति वाच्यम्, तत्र तत्रैवतत्सं गते स्थापितत्वात् । नच - प्रसिद्धेर्न्याये स्वयमेववेदप्रामाण्यादिक विचारयाम किं जैमिनीयेनेतिवाच्यम् । तथापि कर्मविचारपूर्ववृ त्तत्वस्यदुष्प्रतिक्षेपत्वात, तत्रविचारसागरे परिप्लवमानाना यदिजैमिनि र्ना कर्णधारायित, सएषक्षम्यतामपराध । एवञ्च लोकोत्तरप्रज्ञेन भवता बादरायणीयमपि नादरणीयमविशेषात् । नचाय क्रमनिय मोऽर्थस्वभावादापतन् जैमिनीयो बादरायणीयोवा, येन तत्राभ्यसूयि ष्यसि । अत कार्त्स्न्येन कर्ममीमासासापेक्षत्वप्रदर्शनार्थमेव शमादिसा धनत्रयवत् स्वार्तीयापेक्षाभाषण । यद्यपीहामुत्रफलभोगविरागमुमुक्षुत्वे

त्वया तदनुष्ठाना त्रवस्य श्रवणात्पूर्वत्व युक्तमित्याह (एषामिति) विधास्यन्ते - ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन कर्तव्यतया निरूपयिष्यन्ते । (तत्रैवे ति) मुख्यक्रमाद्यनुसारेण कर्मविचारपूर्वत्वे सिद्धे तत्रापेक्षिततया न्यायाना तत्रैव सङ्गतत्वादित्यर्थ । ततश्च एतदधिकारिणा तेषा न्या याना ज्ञातत्वादेवेहानिरूपण, नतु तन्द्राह्यत्वादिति भाव । (दुष्प्र तिक्षेपत्वादिति) मुख्यक्रमानुरोधन्यायादिति भाव । इष्टापत्ति माशङ्क्य तत्रानादरेऽपि मुख्यक्रमादिसिद्धे क्रमे नाभ्यसूया कार्येत्याह (नचाय मिति) नन्वेवसति मुख्यक्रमादेरेव पूर्ववृत्तत्वसाधकत्व नतु न्याय-

पूर्ववृत्तत्वेनभाषिते—(यद्यपि इहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चे त्युभय नियतपूर्वमसाधारण सप्रयोजनाभिधान चेत्यभ्युपगच्छाम, तथोक्त भाष्ये –) " अधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषस्य अनन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासाह्यनन्तरभाविनी" ति, तथापि पुरुषप्रवृत्तिक्रमविशेषसूचनस्वारस्यात्, कर्मविचारपूर्ववृत्तत्वो क्त्यैवतयोरप्यर्थलब्धत्वात्, अनन्तस्थिरफलतया प्रथममापात प्रती तकर्माख्य प्रतिबन्धकनिवृत्तिसूचनेन निर्विघातब्रह्मविचारारम्भद्योतनात्, यज्ञादिवाक्यार्थापेक्षित पदार्थनिश्चयवत्स्वव्यजनाद्यथावस्थितब्रह्मतदुपासना दि तत्त्वावगमहेतुभूत न्यायकलापशीलनोद्भेदात् अपवर्गोपायभूतोपासनापे क्षिता नभिसंहितफलसहकारिवर्गस्वरूपनिश्चयाशोपजीवनाभिप्रायाच्च कर्मविचारस्यैव पूर्ववृत्तत्वोक्ति प्रयोजनवत्तामेतीति तामेवाद्रियामहे । अभ्यर्हित पूर्ववृत्ततया वक्तव्यमितिचेत्तर्हि मुमुक्षुत्वमेकमेव त्वयापि वक्त व्यम् । तदर्थतया पूर्वेषामुक्तिरितिचेत्तुल्यम् । प्रयोजनाधिक्य मिथ स्सम्ब न्धाभावश्च विशेष । एतेन तापत्रयाभिहतिपूर्ववृत्तत्ववादिनोपि - प्रत्युक्ता, तापत्रयाभिहतिमात्रस्य मन्त्रौषधिनीतिशास्त्रादि प्रवृत्ति साधारण्यात् । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णा पर्यन्तायास्तु तस्या क र्मविचारसापेक्षत्वस्थापनात् । तथोक्त साङ्ख्यैरपि " दुःखत्रयाभिघा ता ज्जिज्ञासातदुपघातकेहेतौ । दृष्टेसापार्थाचे न्नैकान्तात्यन्ततोभावा त् ॥ दृष्टवदानुश्रविकस्सह्यविशुद्ध क्षयातिशययुक्त " इति । एव कर्मपरीक्षोपबृंहितैव सा भाष्येप्युक्ता " तापत्रयातुरै रमृतत्वाय स एव जिज्ञास्य " इति । श्रुतिश्च " परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्रा ह्मणो निर्वेदमायात " इत्यादिका । अत " अथातोब्रह्मजिज्ञासे " त्यत्र न साधनचतुष्टयाद्यानन्तर्यं सूत्रकृदभिप्रेत, अपितु कर्मवि चारानन्तर्यमेव । तथाच वृत्तिकार " वृत्तात्कर्माधिगमादनन्तर ब्र ह्मविविदिषे " ति । अयञ्च पक्षो भास्करैरप्यङ्गीकृत । निरीश्वरमी मांसकैरपि " कृत्वाध्येतुर्निरदोष वेदार्थविज्ञानाय मीमांसारम्भ " इति

यदाद्यैः कर्मोपक्रमं शास्त्रमर्थतो ब्रह्मविचारादिरूपमित्यभ्युपगन्तव्यमे च । नच द्वादशाध्यायमात्रे शास्त्रं पर्यवसितं; शबरस्वामिप्रभृतिभिः संकर्षकाण्डांशस्य सूत्रोपादानात्, शास्त्रान्तरत्वादुपनिबद्धागमि न्वेति पक्षस्यच त्वदीयैः कैश्चिपरिग्रहादिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतंत्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदांताचार्यस्यकृतिषु
शतदूषण्यां साधनचतुष्टय पूर्ववृत्तत्व भंगोष्टमः ॥

सापेक्षताया इतिचेत, सत्यम, शास्त्रापेक्षितानां न्यायानां कर्मविचारसिद्धतया कर्मविचारस्य अथातशब्दपरामर्शं योग्यताप्रतिपादनपरत्वाद्वाप्यस्य ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधि
गत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणारविन्द
चरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्यापरनाम
धेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शत
दूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
साधनचतुष्टय पूर्ववृत्तत्वोक्ति
भंगोनाम
॥ अष्टमस्कन्धः ॥

श्री ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवादः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेषाखोर्मयः ।
जयन्ति वादवेलान्तक्षित वाह्यकुदृष्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिप्रकर्षत्व दर्शना दत्राप्युत्कर्षत्वसिद्धये हर्षाधीनत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्यज्यते, ऊर्मयोहि वेलान्ते क्षिपन्ति - हेषास्तु वेलान्तादपि क्षिपन्ति, रूपाष्यनुक्तया सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्द लाभेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्रसिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेलान्तादित्यर्थः । पंचमीति योगविभागेन तपरइतिवत्समासः । वादस्य वेलात्वेन रूपणात् भाष्यकारादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेर्हेषात्वेनच रूपणं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेलान्तात् क्षेपकत्वोक्त्या हेषात्वरूपणेनच, 'एतच्च विस्तरेणे' त्यतः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमुत्तरग्रन्थस्थशंकानां परिहारगर्भत्वं, तस्य अस्पष्टत्वंच व्यज्यते, तेन वादान्तरे ष्विव सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न भ्रमितव्यम् । सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारे कथानधिकारत्वत्या कथंप्रवर्तेतेति शंका परिहारमभिप्रैति । याथात्म्यसिद्धिरित्यनेन निश्शेषमेव शंका परिहृता । अयं भावः ; ॥ ॥ याथात्म्यंहि प्रमाणानां साधकत्वे प्रयोजकं । तच्चसत्वं परन्यायाततो मानमसाधकम् ॥ प्रातिभासिकमानेन व्यावहारिकसाधनं । व्यावहारिकमानेन तत्वसिद्धेर्नचान्यथा ॥ प्रातिभासिक मानेच क्वचित्सिद्धिरसत्तोनच । किन्तुमानान्तरादेव संवादाद्गैवसाधकम् ॥ स्वाप्नार्थगोचरज्ञान मनुमापकमुच्यते । तेन नरपा नपारपाणां हेतुनां

विस्तरेण कुदृष्टिमतमनुभाष्य " तदिद "मित्यादिना " न्यायानुगृहीतत्रय्यन्तप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्त याथात्म्यविद्भिरनादरणीय " मित्यन्तेन शिष्यान् प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्यायं भावः, सौगतानामिव प्रच्छन्नसौगतानामपि कथायामनधिकार इति । वेदार्थसङ्ग्रहे च स्पष्टमाह— " सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वमिथ्यात्ववादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाण पारमार्थ्यानभ्युपगमादभियुक्तैर्वादानधिकार एव प्रतिपादितः, " अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिनः । " इति । अयमाशयः -- ॥ * ॥ यदि प्रपञ्च मिथ्यात्ववादी वादाधिकारिता । भवेन्माध्यमिकस्यापि भवेद्वादाधिकारिता ॥ तथा च ब्रह्मतत्त्वं ते निर्गुणं निष्प्रमाणकम् । कथं मध्यम बौद्धस्य निरादे

यप्रमाणता ॥ असाधकाभिमानस्य योग्येस्त्वमतन्नीतितः । साधकं यत्र मेणैव कथासनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूतैराब्द माधिस्सन्तिदुरञ्जना । निष्कासनीयास्तेसर्वे वादगोष्ठीसमीपतः ॥ ॥ इति । 'विस्तरेणानुभाष्य शिष्यान् प्रत्युपदिशत' इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रत्येवोपदेशाः क्रियन्ते, मायिकुतर्कैन्द्रजालैस्साविकान् कुदृष्टयो वशमानयेयु रित्यधिकारमारोप्य तैस्सह विवादाभिनये कृते शिष्याणां हृष्टताभवतीति तदभिनयः क्रियतइति सूच्यते । " परमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेष विरहिणामनादि पापवासनादूषिताशेष शेमुषीकाणा ' मित्यादिना सौगतसाधारण धर्मोक्त्याऽस्याधिकारे तद्वैरप्यधिकारो भवेदिति प्रतिबन्दिरभिप्रेतेत्याह (अयभावइति) सर्वशून्यवादिनइत्यारभ्य शून्यवादिनइत्यन्तो वेदार्थसङ्ग्रहग्रन्थः । अभियुक्तः पूर्वैर्न्यायतत्त्वकारः । (अनुपायत्वादिति) प्रमाणत्रयाणां तन्मते शून्यत्वात् तन्मतेनैवानधिकारइत्यर्थः । शून्यवादिविषयस्य कथं प्रकृतसङ्गति रित्याशङ्क्याह (अयमाशयइति) प्रतिबन्दिस्थापकत्वात्सङ्गतिरिति भावः । मध्यमो माध्यमिकः । यदि यथानधिकारो निष्कासनीय इति मन्यसे तथापि तादृशात् त्वया कथं तन्निष्कासनमिति भावः । नापलप्यतइत्ययमा

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ नवमोवादः ॥

हयग्रीवसुधासिन्धु हर्षहेषाखोर्मयः ।
जयन्ति वादवेलान्तक्षित वाह्यकुदृष्टयः ॥

(हयग्रीवेति) चन्द्रदर्शनजन्यहर्षेण समुद्रोर्मिप्रकटत्व दर्शना दत्राप्युत्कटत्वसिद्धये हर्षाधीनत्वमाह (हर्षेति) तेन दूरक्षेपो व्यज्यते, ऊर्मयोहि वेलान्ते क्षिपन्ति - हेषास्तु वेलान्तादपि क्षिपन्ति, उपाध्यतुतया सुधापदेनानन्दस्य विवक्षितत्वाच्च स्वाभाविकानवधिकातिशयानन्द लाभेन चन्द्रदर्शनजन्यहर्षादतिशयो हि गम्यते, तेन प्रसिद्धोर्मिभ्योतिशयसिद्धिः । वादवेलान्तादित्यर्थः । पंचमीति योगविभागेन तपरइतिवत्समासः । वादस्य वेलात्वेन रूपणात् भाष्यकारादीनां हयग्रीवात्मक सुधासिन्धुतया तदुपदेशसूक्तेर्हेषात्वेनच रूपणं विवक्षितमिति गम्यते । उपदेशस्य वादवेलान्तात् क्षेपकत्वोक्त्या-हेषात्वरूपणेनच, 'एतच्च विस्तरेण' त्यदः प्राचीनग्रन्थस्योपदेशरूपत्वमु-त्तरग्रन्थस्थशंकानां परिहारगर्भत्वं, तस्य अस्पष्टत्वंच व्यज्यते, तेन-वादान्तरे ष्विव सिद्धान्ताकथनात् ग्रन्थो न पूर्णइति न भ्रमितव्यम् । सिद्धान्ताकथनेन कथानधिकारे कथानधिकारकथा कथंप्रवर्ततेति शंका परिहारमभिप्रैति । याथात्म्यविद्भिरित्यनेन निश्शेषमेव शंका परिहृता । अयं भावः ; ॥ * ॥ याथात्म्यंहि प्रमाणानां साधकत्वे प्रयोजकं । तत्व-सत्वं परन्यायाततो मानमसाधकम् ॥ प्रातिभासिकमानेन व्यावहारिकसाधने । व्यावहारिकमानेन सत्वंसिद्ध्येन्नचान्यथा ॥ प्रातिभासिकमानेच भ्रान्तिसिद्धिरततोनच । किन्तुमानान्तरादेव संवादाद्वैवबाधकम् ॥ रयाप्नार्थगोचरज्ञान मनुमापरमुच्यते । तेन नरमानराख्यानां हेतूनां

विस्तरेण दुर्दृष्टिमतमनुभाष्य " तदिदं मित्यादिना " याथार्थ्यगृहीतानां च प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्त याथात्म्यनिह्नवनादरणाय " मित्यनेन शिष्यान् प्रत्युपदिशतो भाष्यकारस्याय भाव, सौगतानामिव प्रच्छन्नसौगतानामपि कथायामनधिकार इति । वेदार्थसंग्रहेच स्पष्टमाह— " सर्वशून्यवादिनो ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वस्तुमिथ्यावादिनश्च स्वपक्षस्थापकप्रमाण पारमार्थ्यानभ्युपगमादभियुक्तैर्वादानाधिकारएव प्रतिपादित, " अधिकारोनुपायत्वान्न वादे शून्यवादिन ।" इति । अयमाशय ॥ * ॥ यदिप्रपञ्च मिथ्यात्व वादी वादाधिकारिता । भवेन्मायमिकस्यापि भवेद्वादाधिकारिता ॥ तथाच ब्रह्मतत्त्वते निर्गुण निष्प्रमाणक । कथ मध्यम बौद्धस्य विवाद

चमप्रमाणता ॥ असाधकाभिमानस्य योग्येस्वमतनीतित । स्वान्त्व बभ्रमेणैव यथासनमनुत्तमम् ॥ प्रमाणभूपैरारूढ प्राविंसन्तिदुर जना । निष्कासनीयास्तेसव वादगोष्ठीसमीपत ॥ ॥ इति । विस्तरेणानुभाष्य शिष्यान् प्रत्युपदिशत' इत्यनेन सर्वत्र शिष्यान् प्रत्येवोपदेश क्रियते, मायिककुतर्केन्द्रजालैस्साविकान् कुदृष्टयो वशमानयतु रित्यभिकारमारोप्यतैस्सहविवादाभिनयेकृते शिष्याणा हृद्यताभवतीति तभिनय क्रियतइति सूच्यते । ' परमपुरुषवर्णीयताहेतुगुणविशेष निरहिणामनादि पापवासनादूषिताशेष शेमुषीकाणा ' मित्यादिना सौगतसाधारण धर्मत्वात्स्याधिकारे तद्वरोरप्यधिकारा भवेदिति प्रतिवन्दिरभिप्रेतेत्याह (अयभावइति) सवशून्यवा निइत्यारभ्य ग्रन्थवादितिइयन्तो वेदार्थसग्रहग्रन्थ । अभियुक्ता पूर्वत न्त्रयाख्यात,र । (अनुपायत्वादिति) प्रमाणतर्काणा तन्मते शून्यत्वात् त मतेनैवान धिकारइत्यर्थ । शून्यवादिविषयस्य कथ प्रकृतसगति रित्याशङ्क्याह (अयमाशयइति) प्रतिबन्दु थापकत्वात्सगतिरिति भाव । मध्यमो माध्यमिक । सहि यथानधिकारी निष्कासनीय इति मन्यसे तथापि तादृशत्वात् त्वदा कथ ननिष्कासनमिति भाव । नापरुष्यतइत्ययमा

र्नाऽप्यते ॥ * ॥ एतच्चविस्तरादुपपादयाम । तत्र यत्तावत्
त्वाम्दत, कथकयो प्रमाणादिसत्ताभ्युपगम कस्यहेतो ? किंतसत्ता
भ्युपगमसाहित्यनियतस्य व्यवहारस्या यथा प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् ? उ
तनद्व्यवहारप्रति तत्यहेतुत्वात् ? लोकव्यवहारसिद्धत्वात्? तदनभ्युपगम
स्य न याफल्यातिप्रसनकत्वाद्वा । न प्रथम तमतरेण तत्तीर्थकरैस्तद
नुमारभिश्च व्यवहारस्य प्रवर्यमानत्वात । अन्यथा भवतस्तन्निरास
प्रयासानुपपत्ते । साधनसाधनक्षमो व्यवहार प्रमाणादिसत्ताभ्युपग
मसाहित्यनियतइति तमन्तरेण तत्क्षमत न स्यादिति चेन्न, सा
धनसाधनक्षमत्व प्रति सद्व्चाभासलक्षणयोगित्वस्य प्रयोजकत्वा
त् । सत्वाद्यभ्युपगमे सत्यप्याभासे तत्क्षमत्वस्य सर्वसम्मते । अ
सद्वाद्यवेचाभासत्वस्य दुरुपपादत्वात् । सत्तानभ्युपगममात्रेणाभासत्वे
त्वां सत्ताभ्युपगमेन भवद्व्यवहारएवाभासइति विपरिवर्तप्रसङ्गात् ।

शय इत्यन्वय । इत्य सक्षिप्तोऽर्थो विस्तरेणोपपादनीयइत्यत्राह (ए
तच्चेति) पूर्वपक्षविस्तरा त्परमुखेन सिद्धान्ताशयोद्घाटनादुपपादया
म इत्यर्थ । पूर्वपक्षमाह (तत्रेति) यत्खण्डित तत्र तावदित्यन्वय ।
तस्य प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्येत्यर्थ । यथाफलमन्यतरावधि-
धारणम् । प्रमाणसत्तानभ्युपगमे प्रतिवाद्यभिमतस्य कथ नतिद्धेचे-
न्निति भाव । (तत्तीर्थकरैरिति) – सिद्धान्तिवादप्रस्तुता शून्यमित्या
वादिना गृह्यन्ते । तद्पलापे साधक तत्समर्थयिताद (अन्यथेति) प्रमा
ण्तत्र वादस्तत्र साधसाधनक्षमता न स्यादथक्रियाकारित्वासभवात् ।
तत्क्रियासप्रयासस्थादिसत्ताभ्युपगमा तदुपपद्यतात्पर्याशङ्कते (साधन
साधनानि) (एतन्नेति) सद्व्चाभास साधुयत्वमभिप्रायोगित्व
भाव ([illegible]) [illegible] । ननु प्रमाणादिसत्तामन
भ्युपगम्य [illegible] प्रमाणादिभिर्व्यवहरत तत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]

अस्तिच सत्ताभ्युपगमेमत्यपि असिद्धिरिन्द्रादेराभासत्व । ननु प्र माणादिसत्ताभ्युपगमाभावे व्यवहारार्थैव धर्मिणोऽसिद्धिः तस्य कथ माभासत्वसाधन, कथवा सद्वचनाभास लक्षणयोगित्यादि प्रयोजका वधारणामुखेन दूषणदूष्यादि व्यवस्थापन; सर्वेषा स्थापनजाल नाना प्रमाणाधीनत्वात् ; मेव सत्ताभ्युपगममात्रेण प्रसिद्धिसिद्धैः प्र माणादिभिरस्माक व्यवहारोपपत्ते । उक्तश्चेष्टसिद्धिकारैः – ' स च, प्रसिद्धिरस्ति, अतएव व्यवहराम, किन्तु ना स्यामूलपश्याम " इति । यथाप्रमाणादीनि सद्रूपाणि स्वीकुर्वता भवता प्रमाण सा धक नतदाभासइत्यादि व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव सर्वैः प्र माणादिसत्त्वासत्त्वचिन्तायामुदासीनै कथाप्रवर्त्यतामिति ह्यादिशा म । यदिचैव नानुमन्यसे तिष्ठामहत्वयासमारोपिते सत्तानभ्युप गमपक्षे । तथापि मांप्रति त्वदुक्तमाश्रयासिद्ध्यादिदूषण दुर्वच, दूषणहीद कथाया प्रवृत्तस्यव वाच्यम् न पुनराहरतो विहरतो वा । साच कथा कयापि मर्यादया प्रवर्तनाया, तत्र वादिप्रति वादिभ्या सत्ताभ्युपगमे तादृक्पर्यनुयोगानवकाश । उभाभ्यामसत्या

णयोरिति - अतद्ददूषणत दूष्यमिद नेति व्यवस्थाम्यात् , स्थापनानां बाधनानांच प्रमाणाधीनासिद्धित्वात् , प्रमाणस्यैवासत्त्वे कथ लक्षणयो गादिनिर्धारणमिति शङ्कते (प्रमाणादीति) (सत्ताभ्युपगममात्रेण प्र- सिद्धिसिद्धैरिति) व्यावहारिकैरित्यर्थः । व्यवहारे प्रमाणादीना सत्त्व मप्रयोजकमित्यभिप्रायेणेष्टसिद्धिग्रन्थ विवृणोति । (यथेति) किंवा त्रिमतिवादिभ्यां उभाभ्यां सत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तिताया कथायामिद- दूषणमुच्यते ? उतो भाभ्यामसत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तिताया ? यद्वा - एकेन सत्वमितरेण चासत्वमुपगम्यप्रवर्तिताया ? अथवोभाभ्यामपि प्रमाणादि सत्ताभ्युपगमौ दासीन्येन व्यवहार नियमे - स प्र- य बध्वा प्रवर्तितायामिति मर्यादाविभाग माभिप्रेत्य क्वापि मर्या- दाया मास्मान् प्रति दूषणो द्भावन सभव इत्याह । (त- त्र वादिप्रतिवादिभ्यामित्यादिना) प्रतिवन्दिमुक्त्वापरिहारान्तरमा

भ्युपगमे परस्यैव स्वस्यापि प्रसङ्ग । एकेन सत्त्वमितरेणचासत्त्व म भ्युपगम्यप्रवर्तितायामिद दूषणमुच्यते चेत्, तद्वदेव कथान्तरस्या पि प्रसक्तिरनिवार्या, कथानियमस्यचोभयाभ्युपगम प्रकारानुरोधि त्वात् । अन्यथा कस्य स्वेच्छया त्वदुक्तेपि वादमात्रेणा पि दूषणप्रसङ्गेन जयपराजयव्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गात् । यश्चैकस्तस्या क थाया प्रमाणादिसत्त्वमिच्छति तस्यनैवानियमभयेन्तरणा । अथोभा भ्यामपि प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमादासीयेन व्यवहारनियमे समय बध्वा प्रारब्धाया कथाया दूषणमिदमुच्यते । तदा स्वाभ्युपगम विरोधपर व्याघातादित स्यात् । अथ दुर्वितण्डिकेन कथा बध्वा तस्यैव दूषण न ब्रूम, अपितु शिष्यादीन् प्रति तस्य कथा नधिकार दर्शयाम इति चेन्न । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकसौगतमायावा दिनामय दोषइति वक्तव्यम् - सच दोषो निग्रहस्थानात्मा, त स्य कथाप्रवेशाप्रवेशयो न तद्भावक्षम । नच कथामन्तरेण निग्र ह । नापि द्वितीय, सत्ताभ्युपगममन्तरेणापि प्रमाणादीना व्यवहा रहेतुत्वस्यमाध्यमिकादिषुप्रदर्शितत्वात् । अथव्यवहारहेतुत्वादेव प्रमा णादीना सत्त्व, सत्त्वाच्च तदभ्युपगम, असतोऽभ्युपगमायोगादित्युच्यते तदपिन, अस्याप्यर्थस्यकथापि नियमस्थित्याप्रवर्तिता कथामतरे णद्गमावनात् । ततश्चसिद्धासत्ताभ्युपगमापूर्वं कथाप्रवृत्ति । नचसा

ह (कथानियमस्यचेति) असत्त्वाभ्युपगन्तार प्रतिवादिन्येनाभ्युप गम्यप्रयुक्तायां कथायामसत्त्वप्रयुक्त माश्रयासिद्ध्यादिदूषण नोद्भाव नार्हमितिभाव. । अन्यथा - उभयाभ्युपगममकारयाति एकतरेन दोषो द्भावने । कस्य - कस्यचिदित्यर्थ । तस्या कथायां सत्त्वाभ्युपगमवादिन मात्रपि दोषोद्भावनं नस्यादित्यत्राह (यश्चेत्यति) ननु व्यवहारहे तुत्वपदत्तात्पर्येण प्रमाणादीना सत्त्वसमर्थित, हेतुत्वस्य नियतपूर्वसत्त्व रूपत्वात् तेन सत्त्वाभ्युपगमसिद्ध । असत्त्वस्यचोक्ती सत्त्वतदभा वाभ्युपगमयोर्व्याघात इति शङ्कते । (अथेति) ननु प्रमाणादीनि

विनियमदिवति स्सत्ताभ्युपगमगर्भेतिवाच्यम्, तत्वावधारणफलाजयोपा
यिकोभयसम्भावितव्यवहारनियमसमयबन्धमात्रेणसमीहितसिद्धे । नच
समयबन्धेपि सत्ताभ्युपगमगर्भ, प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्य परस्पर
प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रहस्थान प्रदर्शनीय, तदुपपादने तदुत्तोभयो
र्व्यवहर्तव्य, अन्यथातदुपपादनासमर्थस्य, अ(न्य)स्मप्रतुजेतेतिव्यवह
र्तव्य, प्रामाणिकतयाप्रतीत पक्षस्तत्त्वमितिव्यवहर्तव्य इत्येवमादिरा
रूपेनियमबन्धेपिसत्ताभ्युपगम प्रसगाभावात्। नच समयबन्धेऽपिहेतुर्वाच्य,
सच कथाप्रवृत्तिमन्तरेण नवक्तु शक्यइति, सत्ताभ्युपगमहेतुत्वाभिधान
विषय प्रयत्नाधानप्रतिबन्धवतार, तत्त्वनिर्णयविजयमूलत्वेन लोकासि
द्धस्याविचारित रमणीयस्य व्यवहारनियमस्य हेतुमन्तरेण वादिभ्या द्वा
भ्यामपि स्वेच्छयैवग्रहणात। नचैव प्रमाणमूलत्वाभावेन विचार तद्विष
य तत्फलविप्रप्रसङ्ग, अनादिपारम्पर्यागतस्य लोकव्युत्पत्तिसवादिनस्त
स्य असम्भवाद्यथाभावाभावरूपस्वतश्शुद्धिसिद्धत्वात । नच प्रमाणादिस
चापिस्वेच्छयैवागीकार्यो, व्यवहारनियममात्रेणैवान्वयव्यतिरेकवत्तानिरपेक्षे

यसमयेनिबध्यन्ते नतु सत्त्वमिति कुतइतिन शङ्कासंभवइत्याह (न
चेति) यद्येवशब्दे ततश्चा दोषमाह (सचेति) सहेतुश्चसत्त्वमि
त्यर्थ । समयबन्धे प्रमाणाद्यन्वये सत्तानन्वयेच कोहेतु किमयम
यवेति सशय्य अन्यतरनिर्धारणायावाभ्यां कथाप्रवर्तनीया, तथाचात्रै
वकथायामधिकारोदुरुपपद्मइति कथान्तरेकथमनधिकार, ततश्चसत्ता
भ्युपगमस्य कथाहेतुत्वसमर्थनविषयकथाया प्रतिवादिन• प्रत्यवस्थान
यथागीक्रियते तथान्यत्रापीति याप्रतिबन्दी साहस्वेपेद्यापि प्रतिबन्दीत्या
दित्यर्थ । उपसहरति (तत्त्वनिर्णयेति) ग्रहणादित्यनन्तर नसम
यबन्धहेतुर्वाच्यइत्यध्याहार । तस्य-व्यवहारनियमस्य (असम्भवेति।
असम्भवान्यथाभावाभावरूप स्वतश्शुद्ध्यासह सिद्धत्वादित्यर्थ । स्वे
च्छयैवपूर्वनियमागीकारवदयमपि स्वच्छयासत्ताभ्युपगमस्य हेतुत्वमगी
कुर्मइत्यत्राह (नचेति) (व्यवहारनियममात्रेणेति) अनादिव्यव

ण कथाप्रवृत्ति तत्फलोपपत्तौ तादृशेतरनिरर्थकसत्ताभ्युपगमायोगात् । नापि तृतीय, लोकव्यवहारइतिप्रामाणिकव्यवहारविवक्षाया तस्य वि चारप्रवृत्तिमन्तरेण दुर्निरूपतया तदर्थमेव पूर्वं नियमस्य गवेषणात्, पामरादिव्यवहारविवक्षाया निर्मूलव्यवहारशरण्यस्य ते शरीरात्मवा दयोपि स्वीकर्तव्यास्यु, पश्चात्तनबाधात्तत् परित्यागश्चे त्प्रमाणादिसत्ता पि सामान्यतो विशेषतश्च स्मदुक्ताभि र्युक्तिभि र्बाध्यमाना परित्या ज्या । अथ बाधाभावात्तत्परिग्रह, तथापि न लोकव्यवहारस्य तत्परिग्राह कता, बाधाभावविचारेचपुनर्नियमान्वेषणावतार । नापि चतुर्थ; प्रमाणादि सत्तामभ्युपगच्छता त्वयेव तत्सत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनेन मयापि तथाविधस्यैव व्यवहारनियमस्यावलम्बनात् तस्यच मा प्रति फलातिप्रसञ्ज कत्वे त्वा प्रत्यपि तुल्य प्रसङ्गस्स्यात् । यथाचाभ्यवहारादिव्यापारे ष्वपिसत्तामनिश्चिन्वतामाध्यमिकादीना तत्फलनियम, तथात्रापि ।

हारसिद्धनियममात्रेणेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकौ साधनबाधनाभ्यां, नैर पक्ष्य सत्ताप्रतियोगिक, तादृशेतर –अन्वयव्यतिरेकवद्भिन्न (पूर्वं मिति) ततश्चतद्विचारेनसत्ताप्रवेशइतिभावः । पामरव्यवहारएवगृह्य- त नच शरीरात्मप्रतिबन्दी, शास्त्रश्रवणानन्तरम तद्बाधादित्याशयते (पश्चात्तनेति) (सामान्यतइति) प्रपञ्चोमिथ्या दृश्यत्वादित्यादिविव क्षितम् (विशेषतइति) खण्डनोक्तप्रमाणादिखण्डन विवक्षित । उ- द्धाराभिप्रायेणशङ्कते (अथेति) तथापीति) प्रतिज्ञाभङ्गइतिभाव' । दोषान्तरमाह (बाधाभावेति) तद्विचारेच न सत्ताप्रवेशावकाश इ ति भाव (प्रमाणादीति) सत्त्वाभ्युपगमवादिनापि न हेतोस्सत्त्वप्रमा णाद्यनिर्णय किन्तु साधुहेतुनेव, ततश्च सत्त्वानभ्युपगमेपि नाति प्रसङ्ग' एवमप्यतिप्रसङ्गापादने सत्त्वाभ्युपगमवादेपि तथा स्यादित्य र्थं । परिहारान्तरमाह (यथाचेति) सत्त्वोपगमसाहित्य तद्व- त्तुल्यावलात्तथा । धनादिव्यवहाराच्च फलस्यातिप्रसङ्गत । सत्त्वानुप गमनैव कथाशामर्थ्यशालिता । प्रातिभासिकत्वान्यत्र गमादौ पूर्व

ननु व्यवहारनियमसमयबन्धवत् सत्ताभ्युपगमोऽनुप्रविष्टः, व्यवहारोपिहि क्रिया, साच निष्पादनात्मिका, तच्चासत स्सद्रूपताप्रापणं, प्रमाणादिभि र्व्यवहर्तव्यमित्यत्र प्रमाणादेः करणत्वं नियमान्तर्गतं, तच्च कारणत्वविशेषः, कारणत्वंतु नियतपूर्वकालसत्त्वं, दूषणसाले भंगः, साधनांगभूतव्याप्त्यादिमत्त्वेच तद्विषय स्सत्त्वमितिच नियम्यते, अतो व्यवहारनियमसमयबन्धादावेव व्यवहारक्रिया तत्कारणदूषणसाधनांगादे स्सत्त्वं कण्ठोक्तमिति कथं सत्तामनभ्युपगम्य कथारंभइति; मैवं; एभिरपि सत्तानभ्युपगमवादिभिः कथायां प्रवृत्तस्यामेव सत्ताभ्युपगमस्य प्रसाधनीयत्वात्, ततश्च पूर्वोक्तबाधया दुस्तरत्वात् ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या कथानधिकारवादो नवम ॥

साधनात् । विस्तरोयमभिप्रेतो विस्तरादिति बुध्यताम् ॥ ४ ॥ ननु-कथाप्रवर्तकसमवायोहि कथाधिकारः, प्रवर्तिकाच मानादिसाधकता बुद्धिः, साभ्रमः प्रमावेति न निरूपणमर्हति, तथासत्यन्यतरसाधकाना माभासत्वनियमेनान्यतरवादिन स्साधकत्वभ्रमस्यापि नियततया कथायाएवोच्छेदात्, सत्त्वानभ्युपगमाभासत्व निबन्धनभ्रमयोरविशेषादिति चेन्न; निजमतिरीतिसिद्ध मसाधकत्व मविगणय्य कथामधिकुर्वन्तश्छिन्ननासाइव न प्रक्षणीया इति मनीषया शिष्यान् प्रत्युपदेशादिति . —

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्व याथात्म्येन तदेकदेव तेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां कथानधिकारवादभंगोनाम नवमः स्कन्धः ॥

श्री ।
श्रीमतेरामानुजायनमः ।
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ दशमस्कन्धः ।

विचित्र यत् स्वेन स्फुरति विषयाकारभिदुर
तदेव ब्रह्मैक विगुण मपि साक्षा त्कुलमिति ।
वदन्तो नेयात्या द्रुहुविहति वात्याहत धियो
विघूयन्ते हन्त श्रुतिशत शिरश्शूर वचस ॥

य एष मन्त्रवाद , यद्यपि प्रमाणानि सर्वाण्यपि सविशेषमर्थ मभि निविशते , तथापि स्वप्रकाशाध्यक्ष सिद्ध निर्विशेष सविसद्भावे नवि मन्तव्य, अन्यथा धाष्ट्यात् सर्वापह्नवयापि दुर्निवारत्वात् । किंच सविदस्वप्रकाशत्व तावत्त्वम्यन्तविदा सर्वेषा मविगीत , तत्र प्रकाशात्मता-मात्रेण स्वतस्सिद्धाया सविदि न जडस्वरूप धर्मानुप्रवेशावकाश । प्र

सर्वेषां प्रत्यक्षादिप्रमाणाना सविशेषविषयत्वा न्निर्विशेषव-स्तुनि न किंचि त्प्रमाण मिति वदतः मत्याह पूर्वपक्षे (यद्यपीति) (अन्यथेति) स्वप्रकाशसिद्धेपि विमतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धे प्यना श्वासात् सर्वापह्नव स्यादित्यर्थः (अविगीतमिति) परन्तु निर्विशेष विषय सविशेषविषय वेत्येव विवाद इति भाव.। ननः किमित्याशक्य किं जडरूपधर्मविषयतया सविशेषविषयत्व , उतजडत्वविषयतयेति , विकल्प मभिप्रेत्याद्ये दोषमाह (तत्रेति) स्वाभिन्न प्रकाशात्मकत्वेनैव सवि त्स्वात्मान मवाशयति, न जडमपि प्रकाशयति , तस्य मिथ्या-त्वेन दोषाधीनस्य स्वरूप नियन्धन प्रकाशविषयतायोगादित्यर्थ । द्वितीये दोषमाह (प्रकाशात्मकाइति) प्रकाशात्मका धर्मा इत्युच्य

काशात्मकास्तु नतराम्‌ विशेषु शासयन्ते , अन्यथा तेषां परप्रका-
श्यतया प्रकाशात्मत्वासिद्धेः। ननु स्वरूपमात्रस्यप्रकाशे अन्यतो धर्मसिद्धि
रिति वाच्यं,अनुपलभ्यमानसाधनात्‌ तद्वाधनापलब्धत्वात्‌,निर्विशेषानुभवे
न तन्निरासव्याघातात्‌ ,सविशेषानुभवाना तदपेक्षया दुर्बलत्वात्‌ तेहि
तद्विषयतयैव लब्धसत्ताका प्राथमिकेन सर्वसाक्षिणा निरपेक्षेण
दुष्टकारणशंकादवीयसा स्वानुभवेन सह न स्पर्धितुमर्हन्ति । ताह
शस्वप्रकाशस्यतु भ्रान्तित्वोक्तौ संविदसिद्ध्या सर्वासिद्ध्यापातात्‌ ।

शे तेषां संविद्भेद एव स्यादित्यर्थः (अन्यथेति) सविदपेक्षया भे
द इत्यर्थः । ननु स्वरूपमात्र प्रकाशकतया सिद्धे स्वरूपप्रकाशे
विशेषस्यापि विषयत्वं प्रकाशत्वेन हेतुना घटप्रकाशवत्‌ सविशेष
विषयत्व साधनात सिद्ध्यतीत्यत्राह (नचेति) प्रकाशे – प्रकाशतये
त्यर्थः। तत्प्रतीति विषयत्वेनानुपलभ्यमानस्य तत्प्रतीतिविषयत्वसा
धनादपि तत्प्रतीतिविषयत्वाभावांगीकार एवोचितः, प्रतीते रधि
क विषयकत्वकल्पने गौरवा दित्यर्थः । प्रकाशत्वहेतुश्च प्रतिकूलत
र्क पराहतइति भावः । नन्वेव मपि स्वप्रकाशो न निर्विशेषसाधने
प्रभवति, प्रकाशमानत्वादिना निर्विशेषत्वाभावस्यैव साधनात इत्य
त्राह (निर्विशेषत्वेति) (व्याघातादिति) बाधादित्यर्थः । ननु सं
विदि आश्रयविषयभूता विशेषा प्रत्यक्षमेवानुभूयन्ते इत्यत्राह (स
विशेषेति) हेतुद्वयेन दौर्बल्य मुपपादयति (तेहीति)तेह्यनुभवात्मकत्वा
ज्जडतया मिथ्याभूता एवेति साक्ष्यधीन सत्ताका , अतः प्राथमिके-
नोपजीव्येन न स्पर्धितु मर्हन्ति । तद्विषयतयैव लब्धसत्ताकत्वोपपा
दनायाह (सर्वसाक्षिणेति) किञ्चानादित्वा त्साक्षिणो न दुष्टकारणज
न्यता, विषयप्रकाशांशे दोषापेक्षायामपि न स्वरूपाभिन्न निर्विशेषप्र-
काशांशेपि तदपेक्षा, जन्यप्रत्यक्षन्तु तदपेक्षमेव, अतस्सविशेषानुभव.
स्वप्रकाशेन बाध्य इत्यर्थ । सविद्विषयताहि सविदभेदेनाध्यासः, ते
न न पूर्वोक्त जडधर्मानुप्रवेशोक्ति विरोध इति भावः । ननु स्वप्र
काशो भ्रान्तिरित्यत्राह (तादृशेति) बाधकमुक्त्वा साधकाभावादपि

नच मानकाभावेन भ्रान्तिः, नचाननुभवेनैव बाध इति वाच्य, ननात्र योग्यानुपलम्भ, करणाद्ययोग्यत्वेन विशेषणासिद्धे, स्वयोग्यत्वेऽपि म्नेनानुपलम्भायोगेन विशेष्यासिद्धे। नच नरविषाणादि सद्भावेऽपि एव साधयितु शक्यइति वाच्यम्, तस्य स्वमिद्धया समर्थने तस्यानुभूतित्वात्, अन्यतस्तु तदसिद्धे, साधनेच बाधात्। यद्यपि जागरस्वप्नयो विचित्र बाह्योपलम्भ कलुषितधियोर्न तद्विविक्तावभास, तथापि सुषुप्तिमदमूर्छासमाधिमुक्त्यवस्थासु तस्यावसाय। नच सुषुप्त्यादिषु तत्प्रकाशस्य प्रतिसन्धेन प्रतिसन्धान प्रसग इति वाच्य, इष्टप्रसगत्वात्। एतावन्त काल न किचिदहमज्ञासिष, सुख मह मस्वाप्स मिति तादात्विक ज्ञान सुखसाक्षित या तत्प्रतिसन्धानात्। तदेवमात्मसाक्षिक निर्विशेषानुभवस्या ऽपि तोपराग विनिवारणमुखेन सवादकतया चानुग्राहक मनुमानागमादिक मप्याद्रियामहे नवेति॥

तत्रोच्यते। किममी निर्विशेषा सवित स्वप्रकाशसिद्धे ति स्वय-सव भूत्वा प्रतिपादयन्ति, अथ ततोऽन्यएव तटस्थस्ता मुपलभ्य।

न भ्रान्तित्वमित्याह (नचेति) यदि स्वप्रकाशेनैव निर्विशेषस्वरूप सिद्ध मित्युच्यते, नत्वनुभवान्तरेण, तर्हि अननुभवादेव तादृशस्वरूप बाधितमित्यत्राह (नचेति) उपपादयति (नचात्रेति) चोद्यार्थ। नह्यनुपलम्भमात्रेण बाध, किन्तु योग्यानुपलब्ध्या, तत्र विवरण तज्जन्यज्ञानयोग्यता विवक्षिता, उत स्वयोग्यता, आद्ये दोषमाह (करणेति) द्वितीये दोषमाह (स्वयोग्यत्वेऽपीति) आभास समान योगक्षेमता माननस्य निराकरोति (नचनरविषाणेति) पादात्याग्वि नेर विषाणसाधक मस्तीत्यत्राह (साधनेचेति) ननु लोकसिद्ध सविद् यदि स्वत निर्विशेषविषयमुच्यते, सान्च सविशेषविशेषविषयैव दृश्यत इत्याह (यद्यपीति) तद्विविक्तावभास - वाक्यार्थविधुरावभास।

न प्रथम, तद्यास्तयाथात्म्यप्रतिपादनादि सरम्भैरमुख्यात् । अन्य था तस्याएव विषयादिविशिष्ट्यस्यावर्जनीयत्वेन स्वनिर्विशेषोक्ते रलीक वादत्व प्रसगात् । विषयादिविशेषाणा मारोपितत्वा त्वालीकवाद इति चेन्न, तदनुल्लेखे तन्निर्विशेषोक्त्ययोगात् । तदुल्लेखेनु विशिष्टप्रका शा वग्यम्भावात न स्वेन निर्विशेषप्रकाश । नापि द्वितीय, सतु तामुपलम्भमान तनोऽन्ययाता तथैव वा स्यात्, पूर्वत्रावेश न वि रोव, अनुव्यवसाय वेद्यत्व पक्षपातात । उत्तरत्रापि सर्वेलेकम त्वा सविदमेव तथोपलम्भते तताऽन्याता । आद्ये भ्रान्तत्वापात, मान्ति विषयाश्रय स्वगतविशेषै विशेषतैव सर्वै स्वदृश्यते । नच तत्त मिथ्यात्वेपि सविद स्वप्रकाशरूपत्वापह्नव । नच योगादप्र भावात विशुद्धप्रकाशो जात इति वाच्यम्, योगस्यैव भ्रान्तत्वा पातात् । नच शुक्तिकारजतप्रकाश मन्यालम्बनमात्ररहित मिति वदन् योगाधरोपि न भ्राम्यति । द्वितीयेपि किमसा महाभाग स्तस्माएव स्वप्नवादिवत् सिद्धान्ती ता परस्मा उपदिशति, उ त प्रतिवादिनोपि तथा सिद्धा । नाद्य, अविलम्भात्, पुळकोद्ग मादिवत् लिंगाभावाच्च । नेतर, स्वप्रत्यक्षसिद्धस्य परप्रत्य

(अन्यथेति) तस्या स्तादृशसरम्भे प्रतिपक्षभूतविशेषेण प्रति द्वन्द्व शब्दन प्रतिपादनसम्प्रदान प्रतिवादित्वाच विषयतया वैशिष्ट्यवाच्य, अन्यथा प्रतिपादना सम्भवात्, ततश्च निर्विशेषाश्रित त्वालीकवाद एवेत्यर्थ । (स्वादिति) उपालम्भमानस्यापीत्यर्थ (पूर्वत्रेति) स्वविशेष प्रकाश्य वस्त्वैव वैषयिकरूपत्वाद्विरोध भाव (उपलम्भत इति) निर्विशेषविषयत्वमिति शेष । ननु योगादन्त दैवप्रसादाद्वा प्रसिद्ध सविदन्तर निर्विशेषविषय वगाहते प्र- तीति शोधितइति तत्सर्वाऽऽप्राप्त्यास्ससविदो भ्रान्तत्वप्रसग इत्यत आ- शयाह (नचेति) (योगस्येति) योगज्ञानस्येत्यर्थ । तदुक्ता वचि स्तम्भादि पुलकोद्गमादिना हर्षादिवत् केनचिल्लिंगेन तस्य तादृशानु भवोऽनुमीयता मि त्याह (पुळकेति) किञ्च विमयमुपदेशस्यानुभव

नैरपेक्ष्यात् । नहि सुखादिसद्भावमात्र परस्मा उपदिश्यते । न च सहृदय कश्चि त्तथविधानुभव मपहोतु मीहते, नापि योग्या नुपलम्भ निराकृत सद्भाव मभ्युपगन्तुम् ।

नैव न कस्मैचि त्सासिध्यति, अत स्वस्मै परस्मै वेति को वि कल्पावकाश इति चेत सा तर्हि न सिध्येदेव, सिध्यन्तीवा क स्यचिदव स्यात् । सिद्धिमात्र मियमिताति चेत्, कस्य क प्रतीति व त्तव्या । न कस्यचि त्कचि प्रतातिचेत, न तर्हि सा सिद्धिशब्दा र्थतया व्युपत्तु शक्या । स्वस्याएव स्वामान प्रतीति चेत्, इदन्तु दावदहनविवश जरदजगर परिभ्रमणम्, कथमसौवराक स्वस्या एव स्वा मान प्रति सिद्धिरूपा ता ततोऽन्य स्तनैवोपलभते । तन्मयाभूत

निह्नुवान प्रति, उत स्वस्मिन तादृशानुभवाभाव मुपलम्भमान प्रति । नाद्य इत्याह (नहीति) द्वितीय आह (नापीति) उभयत्रापीहमानो वा न त्वदुपदेशेश्रद्धा कुरुत इति भाव (अत स्वस्माइति) स्वस्मा एव स्वसुखादिवत् सिद्धचन्ती परस्मै उपदिशति, उत प्रतिवादिनोऽ पि सिद्धा मित्युक्तविकल्पानवकाश इत्यर्थ (नसिद्ध्येदिति) स्व रूपमेव न स्यादित्यर्थ । व्यवहारानुपपत्त्या सावश्यमगीकार्येवेत्यवाद (सिद्ध्यन्तीवेति) नहि सर्वोऽपि पदार्थ कस्मैचिदेव, उत्पन्न विनष्ट घट तदभावादिति शङ्कते (सिद्धिमात्रमिति) सिद्धे कर्मसापेक्षत्व आ श्रयसापेक्षत्वच नियत मित्यर्थ । उभयमप्यसिद्ध मिति शङ्कते (न क स्यचिदिति) (नतर्हीति) आश्रय धर्म सापेक्षत्वेनैव सर्वत्र सिद्धे रु पलम्भादितिभाव (स्वस्याइति) कर्मणिषष्ठी । (इदमिति) ताद दा दाहजगर पुरतो दहन मुद्वीक्ष्य ततो निवृत्त पश्चा ज्जिगमिषु स्तत्रा पि तमेव दृष्ट्वा कनचि दवशेन गन्तु मशक्त पुन स्तमेव दृश ग त्वा दहन निवर्तति , तथा पूर्वदोष एव पतिष्यतीत्यर्थ । तदत्रापपाद

स्या यथोपलभत इति चेन्न, प्रागेव दूषणात् । ततो लोकसिद्धा सं विद्विषयाश्रयादिविशिष्टैव स्वतः प्रकाशते, तदुत्तीर्णा तु न स्वतो नापि परत इति तस्याः शशविषाणतुल्यतैव ।

ननु लोकोत्तीर्णसंवित्स्वरूपं स्वप्रकाशमिति भवद्भि रपीष्यते, त त्कथ मस्मदुक्ते विरागः । तर्हि समबुद्धिरसि, वयं हि प्रत्यक्षाद्यगोचरं ब्रह्म स्वरूपं, तस्य स्वप्रकाशत्वादि धर्मवर्गंच श्रुतिबलात्स्वीकुर्म, भवतस्तु प्रमाणपोतं परित्यज्य स्वप्रकाशत्वात्तु परिग्रहेणा पारसाग रं निस्तर्तु मिच्छतो नेदानीं प्रभूता श्रुतिः पुरस्कार्या, तत्पुरस्कारेपि सा सविशेषमेव प्रतिपादयतीति वक्ष्यामः । अतो न साम्यमिति ।

यत्पुनरुक्तं, प्रकाशात्मन स्तस्यैव स्वतःसिद्धत्वात्, जडात्मनां केषांचिदपि धर्माणां तदन्तर्भावानुपपत्तिरिति, तदसिद्धस्यासिद्धेन साधनं, कस्यचित्पुरुषस्य कंचिद्धर्मविशेषं प्रति प्रकाशविशेषरूपतयैव सर्वेषामनुभवानां स्वतःसिद्धेः । अत एवविषयत्वसाश्रयत्व धर्मा भावे तुल्यन्यायतया स्वतःसिद्धिरपि नस्यादेव ।

यति (प्रागेवेति) स्वयाथात्म्य प्रतिपादनादि संरंभ वैमुख्यादि स्युक्ततत्वादिरित्यर्थः । कथमित्यस्य प्रश्नार्थमभिप्रेत्याह (तर्हीति) (समबुद्धिरिति)नक्वचित्पक्षपाती भवसि, तत्वबुभुत्सुरसीति यावत् (अपारसागरमिति)- संशयो विवादोवा विवक्षितः । किं स्वरूपप्रकाशमात्रेण जडविषयत्वाभावस्साध्यते, उत स्वरूपप्रकाशन इतरविषयाभावस्यापि विषयीकरणात्, नाद्यः, स्वरूपप्रकाशे ऽपीतरप्रकाशाविरोधात् । नह्येकमेव प्रकाश्यमिति नियमः, व्यभिचारात् क्वापि तददर्शनाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति (तदसिद्धस्येति) तदेवोपपादयति (कस्यचिदिति) घट महं जानामीति किंचि त्पुरुषाश्रयतया घटत्वाद्याश्रयविषयकतया अपरोक्षत्वादि विशेषरूपेणच स्वतस्सिद्धे रित्यर्थः (अतइति) एवं स्वरूपातिरिक्तस्यापि प्रकाशमानत्वेऽस्थिते सविषयत्वादीनां प्रकाशापह्नवे,

यत्पुन प्रकाशात्मकात्तु न ततो विवेक शक्यत इति, तद्ध्यसत्, साजात्यमात्रेण तादात्म्येतिप्रसङ्गात्, ज्ञानरूपो ज्ञानाश्रयश्चात्मा स्माभिरिष्यते, तद्वद्धर्मभूतज्ञानमपि यदि ज्ञानस्वरूप धर्मान्तराश्रयतया उपलभ्येत तदा तदप्यङ्गीकुर्मः, अनुपलम्भात्तु तदनभ्युपगम , नच विविच्यमानत्वमात्रेण स्वप्रकाशात्मता भङ्ग , सर्वेषामपि संविदा स्वस्य प्रकाशानामपि संविद् तत्कर्मत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

यत्तु स्वरूपमात्रस्वप्रकाशेऽप्ययतो धर्मसिद्धि रित्यनुपलभ्यमानसाधना त्तत्साधनस्य लघुत्वमुक्त, तदपि चार्वाकसौहार्दं, अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात् । उपलम्यन्ते च धर्मा इत्युक्त ।

यदप्युक्त निर्विशेषस्वानुभवेन तन्निरसनयोगात, सविशेषानुभवाना तु तदपेक्षया दुर्बलत्वमिति, तत्तदा सुन्दर, यदि द्वयोरपि स्वरूप मुपलभ्य बलाबलचिन्ता वर्तेत, इहतु निर्विशेषस्वानुभव एव नोपलभ्यते ।

यच्च निर्विशेषानुभवैक विषयतया सविशेषानुभवाना सत्ताबाधादिकमुक्त, तदपि प्रस्तुतप्रताप, प्रकाशात्मता मात्रतया स्वतस्सि

स्वरूपस्यापि तदपह्नव स्स्युरार इत्यर्थ । प्रकाशात्मकस्य विशेषस्य किं संविदभेदानुभवा त्तत्तादात्म्य, उतसाजात्यानुभवात्? नाद्य, असिद्धे । ज्ञानात्मव ज्ञातुर्भेदनैव संविदनुभवात इत्यभिप्रेत्य द्वितीये दोषमाह (साजात्यमात्रेणेति) सर्वेषामपि घटाना एकत्वापत्ते रित्यर्थ । तर्हि ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्व प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति (ज्ञानरूपइति) यदि ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्व मिष्यते तर्हि धर्मभूतज्ञानस्यापि ज्ञानाश्रयत्व प्रसङ्गइत्यत्राह (तद्वदिति) अन्यथा तेषामपि परप्रकाश्यतया प्रकाशात्मकत्वासिद्धेरित्युक्त दूषयति (नचेति) यदनुपलभ्यमानस्य कल्पनामात्रमेव गुरु तदा दोषमाह (तदपीति) यदि ज्ञातस्याधिकविषयकल्पनायां गौरव, तत्र दोषमाह (उपलभ्यन्तइति) (तदपि प्रस्तुतेति)

च्छाया सविदि कथ विषयाश्रयादि विशेषित सविशेषानुभवान्तर प्रका
श । करणायोग्यत्वात् न योग्यानुपलम्भ इत्येत दनुभूते रनुभू-
त्यन्तरविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् निरस्तम् ।

यच्च स्वयोग्यत्वेपि स्वेनानुपलम्भायोगेन योग्यानुपलब्धे विशे
ष्यासिद्धिरिति, तत्र क स्वेनानुपलम्भ ब्रवीति, सविशेषतयातु स
विदुपलम्भ ब्रूम, ननु निर्विशेषतयेति, स्वेन निर्विशेषतयोपलम्भस्य
योग्यानुपलम्भ वदाम, तथाहि — किं जागरदशायामेव निर्विशेष
स्वत प्रकाशतइति मन्यसे, उत स्वापाद्यवस्थाया, यद्वा सर्वान
स्यानुपलम्भमपि युक्तिबलात निर्विशेषतया निष्कृष्यत इति, अथोप
लम्भयुक्त्यन्यतरेणापि शब्देन तथा निर्दिश्यत इति । न प्रथम,
विषयाश्रयस्वगतविशेषै विशिष्टतयैव तदानीं स्वतएव तद्गोचरानुभवा
न्तरेणवा सविस्वरूपस्य प्रकाशमानत्वात् । तदेतदाह " इदमहम
दर्शमिति केनाचिद्विशेषेण विशिष्टविषयत्वा त्सर्वेषा मनुभवाना "
मित्यादिना । नापिद्वितीय , तत्राप्यनुभवो ऽस्तिचेत् स विशेष
एव , नचेत् कस्य निर्विशेषतया प्रकाश । " स्वापमदमूर्छासुच
सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतर मुपपादयिष्याम " इति
भाष्य । अयमभिप्राय , सुषुप्त्यादिदशाया मिदमर्थप्रकाशन तावत्
नास्तीति सर्वसम्मत , अहमर्थप्रकाशस्तु त्वया नेष्यते , इष्यमाण
· ऽपि न तस्य निर्विशेषतया स्फुरण, प्रथमत्वा नुकूल्यादिरूपेण

विषयताच नाभेदाप्यास विशेषमित्यपात्वस्येत. प्रागसिद्धे रिति भाव. ।
(सविशेषतयेति) धर्मादि विशिष्टतयेत्यर्थ) (उपलम्भ युक्त्यन्य थात्वे
ऽपीति) उपलम्भयुक्त्यो र्न्सर्विशेषविषयत्वेपर्यन्तत्यर्थ । (विषयाश्रयेति)
स्वगतविशेषा – ज्ञानत्वापरोक्षादय. । ननु भवद्भि र्ज्ञानस्य निरवा
श्रीरत्वात स्वापादिषु विषयादिभाना नभ्युपगमात् विषय विशिष्टैव

स्फुरणात्, अन्यथा तत्प्रकाशएव नास्तीति । अथ पुनर्ज्ञानामीति प्रतीयमानोर्थ स्तदानीं विषयाश्रयशून्यः प्रकाशतइति मन्यसे, तदपि न; तस्य तन्निरूपणीयस्वभावतया तद्विरहेण प्रकाशायोगात् । नहि छेद्यादिनिरपेक्षं छिनत्ति परशुः । वयन्तु - यद्यपि नित्यां संविदं श्रुतिबलादभ्युपगच्छामः, तथापि तस्या न निर्विशेषायाः प्रकाशमिच्छामः, निराश्रयायावा स्थितिं । अत स्सुषुप्तावपि सा साश्रयैव, सकोचादिधर्मवतीच एकदेशिमतेनात्म विषयतया सविषयाच । तत्तश्च सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोप्युपपन्नः । तन्नतु न तथा, अनुपलब्धेः । नहि सुप्तएव तथा परामर्श मर्हति, विषयाश्रयरहिते यं संविद्विवर्तते इति परामर्शे प्रतिसंबन्धितया विषयाश्रय प्रतीत्यवश्यम्भावेन सुषुप्ति व्याघातात् ।

नापि प्रबुद्ध स्तथा प्रतिसन्धत्ते, नहि सुप्तोत्थित एतावन्तं कालं विषयाश्रयरहितज्ञप्तिरूपेणाहमवस्थित इति परामृशति, अपितु सुप्तोहं नाज्ञासिषमिति ज्ञप्तिनिषेधेनैव । अहंकारविगमात् विषयानुभवाभावाच्च न प्रतिसन्धानमितिचेत्, हन्त भवानेव निर्विशेषं हन्ति, त-

---

संवित् तदा प्रकाशत इति वाच्य मित्यत्राह (वयन्त्विति) (ततश्चेति) सविशेषाया स्संविद स्सुषुप्ता वनुभवादेव सुप्तोत्थितस्य सुखित्वविशिष्टतया अहमर्थाश्रयतयाच स्मृतिरुपपन्नाहीति परामर्शशब्दो ज्ञानपरो । किंच यदि तथा नुभवः स्यात् , तदा सुप्तोत्थित स्तथा परामृशेत् , न तथा परामृशतीत्याह (नापीति) प्रत्युत ज्ञानाभावमेव परामृशतीत्याह (अपित्विति)(अहङ्कारेति) अहङ्कारस्य सुप्तौ प्रलीनत्वात ज्ञप्तिरूपेणाह मवस्थित इति न सुप्तोत्थितस्य परामर्शसंभवः । किंच स्वरूपप्रकाशे सत्यपि विषयानुभवाभावा त्सुप्तोत्थितस्य परामर्शा संभव इत्यर्थः (हन्तेति)सुप्तोत्थित परामर्शाभावोपपादनेन स्वापदशायां तादृगानुभवे मानाभावस्स्येत्योपन्यासात् न तदा तादृगानुभ-

दप्रतिसन्धानस्यैवोपपादनात् । किंचान्याभावस्य अन्यानुल्लेखस्यच दृष्टमात्रस्मृतिप्रतिबन्धकत्वा योगात्, अन्यथा अतिप्रसंगात् । नचा नुभूतस्य स्मरणनियमो नास्तीति वाच्यम् । प्रतिदिवस चिरका- लमन्यथैबुद्ध्येन प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानस्यार्थस्य निविडसंस्कारातिर स्नात्क मरणवेदनादि प्रबलतरप्रतिबन्धकाभावेपि सावधानेना पि निगमेनास्मरणस्या नुभवाभावपर्यवसानात् ।

यदवेतावन्त काल न किंचिदहमज्ञासिषमिति अज्ञानसाक्षित्वे नानुभूति प्रकाशत इत्युक्त, तद्विपरीतफल, नहि ज्ञानप्रतिषेधएव ज्ञानप्रकाशे प्रमाण भवितु मर्हति । ज्ञानाभावातिरिक्तत्वज्ञान नि रसिष्यते ।

किंचाय परामर्शोऽहमर्थानुवृत्ति ज्ञानविवृत्तिच परामृश अहमर्थानि वृत्ति ज्ञानानुवृत्तिंच वदत स्ते अत्यन्तप्रतिकूल एव । एव सुखम हमस्वाप्समिति परामर्शोप्यहमर्थस्यैव सुखतया प्रकाश प्रदर्शये न्नपुन स्सुखसाक्षितया सन्तिप्रकाशम् ।

एव मदमूर्छ्यावस्थासुच भाव्य, ततो न स्वापावस्थास्वपि निर्विशे षप्रकाशसिद्धिरिति ।

नापि तृतीय युक्त्यापि निरालम्बनतया निष्कर्षस्याशक्यत्वात्,

षसिद्धि रित्यर्थ । (किंचेति) अहमर्थाभावे माभूत सुप्तोत्थितस्य तत्प्रति सन्धानमपि, तदाना प्रकाशमान संवित्प्रतिसन्धानन्तु स्यादेव,नह्यन्याभावो ऽन्यानुल्लेखश्च स्पष्ट प्रतिपन्नसंविन्मात्रस्मृते प्रतिबन्धक इत्यर्थ (अन्यथेति) कस्यचिदभावात् कस्यचिदनुल्लेखाच्च प्रतीताशस्याप्यस्मृतौ स्मृतिमा त्रोच्छेद प्रसंगइत्यर्थ । अनुभूतस्य स्मरणनियमाभावा त्सानुभूतावपि सति स्मर्यत इत्यत्राह (नचानुभूतस्येति) किं युक्त्या निरालम्बनत- या निष्कृष्यते, उत मित्यालम्बनतया? आद्य आह (युक्त्येति) द्वि-

आलम्बनमिथ्यात्वस्य निर्धर्मकत्वस्यच निराकरिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च सविशेषविशेषा एतत्वादितिहि निष्कर्षप्रकार, तत्र हेतुसाध्यरूपधर्मान्वये कथंनिर्विशेषता, तदनन्वयेतु साध्यसमत्वसाध्याभावो, तन्मिथ्यात्वेऽप्यन्ततस्तथैव, तयो सविशेषरूपैक्ये पक्षहेतुविभागाभाव, सिद्धसाधनताचेत्यादयो दोषा द्रष्टव्या इति । तदेतदभिप्रेत्याह "स विशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभव केनचि युक्त्याभासेन निर्विशेष इति निष्कृष्यमाण स्वसत्तातिरेकिभि स्वासाधारणे स्वभावविशेषै निर्विशेष इति निष्कृष्यत" इत्यादिक ।

न पि चतुर्थ , निर्गुणवादस्या खण्डवाक्यार्थस्यच नि

तीय भाव (आलम्बनेति) (तदनन्वयइति) द्वावनन्वये साध्यसमता, साध्यानन्वये साध्याभाव इत्यर्थ । नहि साधनस्य तुच्छता, वितु मिथ्यात्वमेव, मिथ्यात्वेऽपि व्यावहारिकसत्व मस्त्येवेत्यत्राह (मिथ्यात्वेऽपीति) हेतोर्मिथ्यात्वे पारमार्थिकतया भिहित निविशेषत्व समान सत्तावत्वाभावात् न तस्य साधकत्व, साधनयोग्यन्तु पारमार्थिको हेतुस्साध्यवदसिद्ध न्च साध्यमिथ्यात्वे सिद्धान्तसिद्धपारमार्थिक निर्विशेषत्वा सिद्धि रित्यर्थ । हेतुसाध्ययो स्सविद्भेदात् पारमार्थिकत्व माशक्याह (तयोरिति) (पक्षहेतुविभागाभाव इति) स्वरूपासिद्धिरिति भाव (सिद्धसाधनतेति) प.तस्य सिद्धत्वादिति भाव । असिद्धावाश्रयासिद्धि रादिशब्दार्थ ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां निर्विशेष स्वप्रकाशत्वभङ्गो नाम

दशम स्कन्ध ॥

स्वरेण निराकरिष्यमाणत्वात् । सामान्यतोऽपि पश्याम, शब्द किं पदरूपेण स्थित्वा निर्विशेष बोधयति वाक्यरूपेणवा? नाद्य, अन्विताभिधानवादेतु केवलपदस्यावाचकत्वात् । यथोक्त- "पदजात श्रुत सर्व स्मारितानन्वितार्थक । न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् " इति । अभिहितान्वयवादेऽपि प्रत्येक- पदाना प्रमाणत्वाभावात, यथाह — " पदमभ्यधिकाभावात् स्मा रका न विशिष्यते " इति । प्रत्येकपदशक्तिचिन्तायामपि प्रकृ तिप्रत्ययरूपेण स्थितस्य पदस्य क्वचि त्प्रकृत्यर्थविशिष्ट क्वचित्प्रत्य यार्थविशिष्ट प्रतिपाद्य इति कथ निर्विशेषबोधकता । स्वार्थि- कप्रत्ययविशिष्टेपि पदे पुन प्रकृत्यर्थविशेषस्य प्रत्ययान्तरेण वि शिष्टविषयत्वमेवस्य । अव्ययान्यपि विशिष्ट मर्थमेव द्योतयन्ति अ भिद्धतिवा । निर्विशेषमिति पदेन किं बोध्यतइति चेत्? किं केवलेन, उत वाक्यस्थेन, पूर्वत्र वस्तुतो न किंचित, अव्युत्पन्न भ्रान्तोक्त्योरर्थविशेषानपेक्षणात् । प्रतीतिमात्रमपि जायमान मनसा किंचिदुल्लिख्य तन्निर्विशेषमिति परामृशेत्, तत्रापि वाक्यच्छायया वै शिष्ट्यमेवोल्लिख्येत । वाक्यस्थेनतु तेन पदान्तरोपस्थापित विशेषा विरोधेन तद्विवक्षितविशेष निषेधएव क्रियते, यथा नरपतिरद्वि तीय, नगरी निर्विशेषेत्यादिषु । सन्निसमस्तविशेषशून्येति भ्रमक ल्पितवाक्यन्तु भ्रान्तिमात्रजनकमिति न ततोर्थनिष्कर्ष । नापि द्वितीय, तत्तत्पदोपस्थापितानेक पदार्थविशेषससर्गस्य ससृष्टस्य वा बोधेन निर्विशेषप्रसगाभावात् । तदेतदखिलमभिसन्धायाह- ' शब्दस्यतु विशेषेण सविशेषएव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्य " मित्या दि । अत प्रतीत्यभावात् निष्कर्षलिंगशब्दाद्ययोगाच्च न निर्विशेषस्य प्रकाशत्व सिद्धिरिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य श्रीवेदा न्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या निर्विशेष साप्रकाशभगवादोदशम ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अथ एकादशस्कन्धः ।

से प्रज्ञातरियतिमधिगते निर्विकल्पे समाधौ-
शान्तावयं स्तिमितमहुलानन्दसन्दोहमन्तः ।
यत्तद्ब्रह्मस्फुरति यमिनां पूर्णषाड्गुण्यरूपं-
सामेनिसंहृदि हयमुखी देवता सन्निधत्ताम् ॥

यदेतदाहुः अस्तितावन्निर्विकल्पकं नामप्रत्यक्षं, प्रथमाक्षसन्निपातस मनन्तर अविशिष्टविषयापरोक्षावभासस्य दुरपह्नवत्वात् । अभ्युपेतचै-तत्सर्वैर्वादिभिः । ननु शब्दास्तत्रापि शब्दानुवेधमिच्छन्ति, यथाहुः—"न सोऽस्ति प्रत्ययोल्लोकेयश्शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते " इति । सत्यं तैरपि समाधिदशायां तस्यैव शब्दस्य निरस्तसम स्तकल्पनाजालस्य उपलम्भः स्वीकृतः । किंच शब्दानुविद्धत्वं नसर्व-प्रज्ञाने दर्शयितुं शक्यं, बालादिविज्ञानेषु तदसंभवात्, अन्यथा चैषां व्यु त्पत्तिमन्तरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञान प्रसंगात् । बलादि विज्ञानान्यपि सू क्ष्मशब्दानुविद्ध विषयाणीतिचेत् ? तथाविधस्यशब्दस्यपरैरनभ्युपगमात् । अभ्युपगच्छतामपि तदनुवेधस्य दुस्साधत्वात् । पदज्ञानमेव तावन्नप्रत्यक्षं किं पुनस्तदनुविद्धस्तस्यविषयः । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्व व्याप्त-

---

तत्र हेतुमाह (अनुविद्धमिति) सर्वमपि ज्ञानं शब्दगोचरत्वे नैव अनुभूयतइत्यर्थः (कल्पनाजालस्येति) (बालादीति) सूक्ष्मत्वं-उच्चारणायोग्यत्वं । (तथाविधस्येति) वर्ण पद वाक्य व्यंग्यस्फोटा-तिरिक्तस्या नभ्युपगमादित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविकल्प मभिप्रेत्य प्रत्यक्षं ताव दूषयति (पदज्ञानमेवेति) सतश्च बालादिज्ञानस्य इतरान् प्र त्यप्रत्यक्षत्वात् किंचिद्विशिष्टरूपेण सुतरां प्रत्यक्षत्वेन शब्दानुविद्धवि षयतया नप्रत्यक्षमित्यर्थः । अनुमानं दूषयति (नचेति) अनुपदं-

विपुनस्त[दनुविद्ध]स्य विषय । नच सूक्ष्मशब्दानुविद्धत्वं यात किंचिदधि गमस्ति । अथ व्युत्पन्नपुरुषबोध दृष्टान्तेन बाल्यादिज्ञानेष्वपि प्रत्यय-त्वादिहेतुभि शब्दानुविद्धविषयत्व साध्येत , तदप्यशक्य , पूर्वो-क्तप्रसंगा[पाता]त् । अस्तु सूक्ष्मशब्दानुवेधस्य बाध , तत्सहकृता त्पक्षधर्मतावला त्सूक्ष्मशब्दानुवेध सिध्यतीतिचेन्न । वाचकतया नु वेधपरिरक्षायां सूक्ष्माभिमत शब्दस्या वाचकत्वादेव तदनुवेधासम्भवात् , नहि व्युत्पत्तिपदवीमदवीयसस्तस्य वाचकत्व मुप्रेक्षणीय । अव्युप न्नोऽपि शब्द स्ववाचकइतितु परिभाषामात्र, शब्दवाचकतायामपि शब्दस्य व्युपत्तिसापेक्षत्वात् । स्ववाचकत्वसिद्धावपिच न वस्तुन स्तदनुवेध , तस्य तद्वाचकत्वेना व्युत्पत्ते । अस्तु रूपादिव द्वाचकत्वेनानुवेध इतिचेत् ? न-अतन्निष्ठत्वा दारोपासम्भवाच्च । सौगतैरपि शब्दाध्यासो व्युप त्तिमत्स्वपि कृतबुद्धि बुद्धा वे[वाद्रियते]वोदाह्रियते, नतु निर्विकल्पके । अत श्चक्षुरादिभि रर्थेषु स्वरूपेणोपलब्धेषु व्युत्पत्तिसमय सहानुभूतार्थ संदर्शनादुद्बुद्ध सम्स्कारवशा द्वाचकत्वमवगतास्त्या वस्तुन स्सज्ञानविकल्प इति न प्रथमाक्षसन्निपातजेषु ज्ञानेष्वव्युत्पन्न बाल मूक तिर्यगादि बुद्धिषु च

भादिविभाव । (पूर्वोक्तेति) व्युत्पत्ति मन्तरेण तत्तद्वाचकपरिज्ञा नप्रसङ्गादित्यर्थ । बाधउक्त , प्रसङ्गहेतु व , शब्दानुवेधः किंवाच कतया उत रूपादिवत्स्वरूपेण? आद्यआह (वाचकतयेति) शब्दस्वा द्वाचकत्व कल्प्यतइत्याशङ्क्याह (नहीति) व्यवहारादेव व्युत्पत्ते र्ग्राह्यत्वादित्यर्थ. व्युत्पत्ति मन्तरेणापि शब्दाना स्ववाचकत्व मस्त्ये वेत्याशङ्क्यपरिहरति (अव्युत्पन्नइति) शब्दाना व्युत्पत्तिमन्तरेण स्व वाचकत्व मभ्युपगम्य अर्थस्य तदनुवेधासम्भवमाह (स्ववाचकत्वेति) अर्थे व्युत्पत्तिमन्तरेण वाचकत्व नसम्भवति अतिप्रसङ्गादितिभावः । द्वितीयशङ्कते (अस्त्विति) (आरोपेति) अस्यैव प्राथमिकज्ञानत्वे पूर्वं मधिष्ठानज्ञानाभावात् बाधकज्ञानसत्त्वाच्च नारोपतासम्भवतीत्यर्थ । सौगतै शब्दानुवेधो ऽङ्गीकृतइत्यत्राह (सौगतैरपीति) सज्ञानविक-

शब्दानुवेधसंभवः । मा भूच्छब्दानुवेधस्तत्र, तथापि, समानेन्द्रियग्राह्य जाति
गुणादि विशिष्टमेव सर्वं द्रव्यं प्रथमाक्षसन्निपातादेवोपलभ्यते इति चेत्?
तदपि न, अकारण कार्योत्पत्ति प्रसंगात्, विशिष्टज्ञानस्य सर्वस्य स्वरू
पज्ञानपूर्वकत्व दर्शनात्, प्राथमिक स्वरूपज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानस्यानुपपत्ति
प्रसंगात्। विगीता बुद्धि स्वरूपज्ञानपूर्विका, विशिष्टबुद्धित्वात्, सम्प्रतिप
न्नवदित्यनुमानात्। अस्तु स्वरूपज्ञानं, तदेव स्वरूपं जातिगुणादि सर्वात्मक
मपि निर्विकल्पे न तथा विविच्यते, विकल्पे तु जातिगुणाद्यात्मना तदेव
विकल्प्यते इति चेत्, तन्न; जातिगुणादीनां परस्परं माश्रयाश्च भे
दसिद्धेः । अभेदोऽपि तद्वत्सिद्ध इतीति चेन्न, साधकाभावात् ।
प्रथमपिण्डग्रहणमस्तीति चेत्? तत्र प्रथमपिण्ड ग्रहणशब्देन किं
पिण्डस्य प्रथमं ग्रहणं विवक्षितं? उतानुपलब्धचरं स्वेकजातीयेषु
कस्यचित् प्रथमस्य पिण्डस्य ग्रहणमिति? न प्रथमः, प्रथमाक्ष स
न्निपात समनन्तरं जात्यभिन्न वस्तूपलम्भे तस्यैव विकल्पत्वापातात्।
अनुवृत्तत्वाद्याकाराग्रहणादविकल्पत्वमिति चेत्; न तथा सति जात्यादि

रूप - सञ्ज्ञानुविद्धप्रत्ययः । (स्वरूपेति) विशेष्यस्वरूपज्ञानपूर्व
कत्वादित्यर्थः । (सम्प्रतिपन्नवदिति) द्वितीयादिविकल्पवदित्यर्थः ।
प्राथमिकज्ञानस्य जात्याद्यविषयत्वमसहमानः प्रकारान्तरेण निर्विकल्प
कमुपपादयन् कौमारिलश्शङ्कते (अस्त्विति) जात्यादेः स्वरू
पेऽभिन्नत्वात् स्वरूपविषयकमपि प्राथमिकज्ञानं जात्यादिविषयमेव प्रा
थमिकज्ञाने तु न विविच्यते, द्वितीयादिज्ञाने तु विविच्यते, येन न विवि
च्यते तन्निर्विकल्पकं, इतरत् सविकल्पकं, ननु - जात्याद्यगोचरं स्व
रूपगोचरं निर्विकल्पकं, जात्यादिगोचरं सविकल्पकमिति विभाग इ
त्यर्थः । किं प्राथम्यं ग्रहणविशेषणं, उत पिण्डविशेषणमिति विक
ल्पयति (तत्रेति) पिण्डस्य प्राथम्यं सजातीयेषु प्रथमगृहीतत्व
(तथा सतीति) जात्यादेः स्वासाधारणरूपेण ग्रहणे तदभिन्नं येन

स्वरूपस्य ग्रहणे तदभिन्नस्वरूपलम्भासिद्धेः । जात्यादीन्यपि स
दात्मना तदैव गृह्यन्तइतिचेन्न ; तथासति सन्मात्रं गृहीतं नतु
जात्यादीत्यैक्येनपर्यवसानात् । तथाच तदेवास्माकं निर्विशेषमिति ।
असद्व्यावृत्तिलक्षणो विशेष स्तत्रापि गृहीतस्स्यादितिचेन्न ; तस्य
तत्स्वरूपानतिरेकात्, अतिरेके वा तद्ग्राहिण स्सविकल्पकत्वप्रसंगात् ।
नापिद्वितीयः ; तत्रापि प्रथमाक्षसंनिपातजन्यज्ञानस्य उक्तन्यायेन त
दभेदग्रहणासिद्धेः । तत्समनन्तरभाविनस्तु विकल्पस्य जातिग्रहणे
सत्यपि प्रकारप्रकारिभावेन भेदस्यैवग्रहणात् । तदानीं तत्सजातीय
वस्त्वन्तरग्रहणाभावात् , जाते र्वस्त्वन्तरानुगतत्वलक्षण आश्रया
द्भेदोनगृह्यते, जातिगुणादिविशिष्टेऽपि वस्तुन्येको गौ रित्यादेकशब्दा
नुविद्धप्रत्यया देक्यमुपलब्धमितिचेन्न; वसनाभरणादिविशिष्टे प्येकोय
मिति प्रत्ययात् । तत्र पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थ मेकशब्दः, ननु विशेषण-

---

ग्रहो नसंभवतीत्यर्थः । ननु जात्यादिभिन्नत्वप्रकारेण ग्रहणेहि जात्यादे
रसाधारणरूपेण ग्रहणापेक्षा , सति गृह्यमाणे जात्यादिकमपि सद-
भिन्नं सदात्मनागृह्यते , नच तत्रजात्यादे रसाधारणरूपेण ग्रहणा
पेक्षेति शङ्कते (जात्यादीन्यपीति)(तथासतीति) स्वरूपापेक्षया
जाते रभेदे किंप्रमाणमिति पृष्टे सत्स्वरूपविषयकं ज्ञानं सदभिन्नत्वा,
जात्यादिकमपि सद्रूपेण गृह्णातीत्युक्तं, ततश्च अन्योन्याश्रयः, अभेदे सि
द्धे सज्ज्ञानस्य सद्रूपेण तदभिन्नजातिविषयत्वसिद्धिः, सद्रूपेणच त-
द्ग्रहेसिद्धे अभेदसिद्धिरिति, तथाच सन्मात्रमेव गृहीतम् नतु जात्यादि
कमित्यैक्य पर्यवसानात् निर्विशेषविषयं निर्विकल्पकं सिद्ध मित्यर्थः । न-
न्वेवमपि ननिर्विशेषनिर्विकल्पकसिद्धिः, असद्व्यावृत्तेः ग्रहणादिति,
शङ्कते (असद्व्यावृत्तीति) भेदग्रहणासम्भवम् वदन् जातिव्यक्त्यभे-
दे प्रमाणश्च शङ्कते (तदानीमिति)(एकेति) एकइतिशब्दानुविद्ध-
प्रत्ययादित्यर्थः । (वसनेति) तत्राप्यभेदप्रसङ्गइतिभावः । (तत्रे-
ति) विशेष्यपुरुषमात्रएकशब्दानुवेधइत्यर्थः । मानान्तरशङ्कते

विशेष्यैक्यार्थ मितिचेन्न. अत्रापि गवान्तरादिव्यवच्छेदार्थं इत्येवाहुः । नन्वभेदरहितेषु विशेषणेषु मत्वर्थीयसापेक्षं सामानाधिकरण्यं दृष्टम्, जातिगुणादिषु मत्वर्थीयनिरपेक्ष सामानाधिकरण्या दभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यइतिचेन्न; अभेदप्रसंगरहितेष्वपि शरीरात्मादिषु देवो हं मनुष्योहं मात्मादेवो जातः कर्मभि रित्यादिमत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यदर्शनात् । लक्षणयात्रसामानाधिकरण्यमितिचेन्न; तत्रापि कैश्चि त्तथाभ्युपगमात् । अपृथक्सिद्धत्वा दपर्यवसानादिरूपया तत्रसाम नाधिकरण्यमितिचेन्न; शरीरेपि तथा सुवचत्वात् तत्रापि तथासुवचत्वात्, अपृथक्सिद्धत्वस्य मत्वर्थीयनैरपेक्ष्यप्रयोजकत्वादिति । अस्तुतर्हि अपृथक्सिद्धत्वादेव जातिगुणादे राश्रयतादात्म्यमितिचेन्न; भेदगर्भेण सम्बन्धेना भेदसाधने व्याघातात् । नायमभेदो भेदाभावात्मा; नापिभेदविरुद्धोधर्मः येनव्याघातस्स्यात् अपित्वन्यादृशइतिचेन्न ; तथाविधस्य कस्यचिद् भेदस्या प्रसिद्धत्वाद् , भेदाविरुद्धस्य कस्यचित् स्वभावान्तरस्य साधने स्माक मनिष्टाभावाच्च । एतेन सहोपलम्भनियमा दभेद इत्यपि

(नन्वभेदेति) देहोहमिति व्यवहारस्य भ्रान्तिमूलत्व माशंक्य विवेकिनां प्रयोग मुदाहरति (आत्मेति) (लक्षणयेति) देहवाचिनादेहादिपदेन तद्विशिष्टात्मलक्षणेत्यर्थः । (तत्रापीति) जातिवाचिपदेऽपि मीमांसकैकदेशिभि र्लक्षणाभ्युपगमादितिभावः । (अपृथक्सिद्धत्वादिति) लक्षणामन्तरेण मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्य मभेदप्रयोजकं तदेवमप्यस्तीतिभावः । (शरीरेऽपीति) अपृथक्सिद्धत्वादिना सामानाधिकरण्यस्य शरीरेऽपि सुवचत्वा तत्राप्यभेदप्रसङ्गात् पृथक्सिद्धिः स्वपर्यवसाने वा क्वापि मत्वर्थीयनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकेति भावः । " सुवचत्वादिति " पञ्चम्यन्त मुत्तरपक्षम्यन्तहेतु । मानान्तरेऽङ्कते (अस्त्विति) भिन्नेष्वपृथक्सिद्धेरदर्शनादितिभावः । अव्यतिरेक्यनुमाने विवक्षित । (अनिष्टेति) प्राथमिकस्य स्वरूपाविषयकस्य ज्ञानस्य जात्याद्यविषयतया ऽस्मदभिमतनिर्विकल्पकाविरोधादि

निरस्त , सहोपलम्भस्य तन्नियमस्यच तादात्म्यवैरोवात् । तदेव भिन्नेष्व भेदसाधकासिद्धौ भेदाभेदयो प्रतीतिबला दविरोधइ ति धार्ष्ट्यमात्रेणोच्यते, अतो जातिगुणाद्यात्मकस्य एकस्यासम्भवा देव तद्विषय निर्विकल्प माशाम्बरसगोत्राणा माशामात्रपरिकल्पित ।

अस्तुतर्हि परस्पर मन्यतमविज्ञाना द्रव्यजातिगुणादीना मगृहीतविशेष णविशेष्यभावाना स्वरूपमात्रग्रहण निर्विकल्पक, ततएवच तत्समनन्त रभाविविकल्पोत्पत्तिरपि निर्व्यूढाभवति, नह्यगृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धि रुपपद्यते। नच जात्यादीना विशेषणाना तत्तदिन्द्रियेण ग्रहणयोग्य ना तत्तदिन्द्रियसम्प्रयोगादि सामग्रया सत्या मग्रहणमुपपद्यते, अतो विशेषण स्वरूपग्रहणरहित निर्विकल्पक नास्तीति , तदप्यसार, यदि विशे षणविशेष्ययो स्वरूपग्रहण, कस्तर्हि निर्विकल्पकादस्य भेद । समवायाग्रहणमि तिचेन्न , अपृथक्सिद्धेषु जात्यादिषु वेदान्तविद्भि स्वरूपातिरिक्त समवायानभ्युपगमात् , तथाच वैशेषिकनिराकरणाधिकरणे सूत्रम् " समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते " इति । अस्तुवा सम वायाख्य सम्बन्ध , स किं तदा न गृह्यते? अयोग्यत्वादिति चे

तिभाव । (सहोपलम्भस्येति) सहभावस्य भेदगर्भत्वात्तन्नियमस्य च भेदनियमसाधकत्वादित्यर्थ । (आशाम्बरेति) भेदाभेदवादित या दिगम्बरसगोत्राणामित्यर्थ । नैयायिक स्वमतसिद्ध निर्विकल्पक माशङ्कते (अस्त्विति) एवमपि न जात्याद्यविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरि तिभाव । सविकल्पकव्यावृत्त्यर्थ (अगृहीतविशेषणविशेष्यभावानामि)त्यु क्तम् । (ततएवेति) निर्विकल्पकस्य जात्यादिविषयत्वादेवेत्यर्थ । (नहीति) अत्र निष्ठया भूतत्वस्य विवक्षितत्वात् पूर्व विशेषणज्ञाना भावे विशिष्टबुद्धिनस्यादित्यर्थ । अत्रविशिष्टबुद्धित्वेन हेतुना विशि ष्टवैशिष्ट्यज्ञानवद्विशेषणज्ञानसाध्यत्व विवक्षित । एव कार्यवशात्पू र्व विशेषणज्ञान प्रसाध्य इदानीं सामग्रीवशाच्च तत्साधयति (नचेति) सत्यासामग्र्याम कार्यविलम्बो नुपपन्नइतिभाव । (सन्निति) कु

न्न, नित्य तदग्रहणप्रसगात । एवमपि कैश्चिदिष्यतइति चेन्न, त थापि विकल्पाविशेषप्रसग । नहि तदा विकल्पेऽपि समवायग्रह ण सम्भवति । तथापि विशेषणविशेष्यभावो गृह्यत इतिचेन्न, तर्हि ततएव तत पूर्वं विशिष्टप्रत्ययोत्पत्ति र्वक्तव्या, जातेहि विशिष्टप्रत्य ये निष्कर्षकबुद्ध्या विशेषण मिद विशेष्य मिदमिति विविच्यते, तन्न थ प्रथममेव विशिष्टप्रत्यये ध्यानविकल्पकम् । माभूत् स्वरूपायो ग्यत्व " सहकारिवैकल्यात्तु निर्विकल्पके समवायाग्रहण " मिति न्यायाचार्याइतिचेत्? किं तत्सहकारि, अवच्छेदकग्रहण मितिचेन्न, अवच्छेदकयो राश्रयाश्रयिणो स्वरूपस्य निर्विकल्पेऽपि ग्रहणात् । अवच्छेदकग्रहणस्य सम्बन्धग्रहणकारणत्वात् पूर्व मवच्छेदकग्रहण मपेक्षितमिति चेन्न, तस्य कारणत्वे प्रमाणाभावात्, सम्बन्धग्रहणद शायाच येन रूपेणावस्थाय तदवच्छेदक मवच्छिन्द्यात तद्यदि रूप युगपद्ग्रहणेपि सम्भवति, किं तस्य पूर्वग्रहणेन, व्यर्थविशेष

तेनगृह्यतइत्यर्थ । (एवमपीति) समवायाग्रहण कैश्चिदिष्यते तर्हि व ययमप्यङ्गीकुर्मइतिभावः । (तथापीति) विशेषणविशेष्यभावग्रहणादे व सविकल्पकस्य निर्विकल्पकाद्विशेषइत्यर्थः (तर्हीति) विशेषणविशेष्य भावोहि विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनः, अतः प्रथमतो विशिष्टप्रतीतौ जाताया विशेषणमिद विशेष्यमिदमिति ज्ञानान्तरेण गृह्यतइत्यर्थ । सहकारिपदेन कि प्रयोजकत्व विवक्षित उतकारणत्वमिति विकल्प मभिप्रेत्याद्येदोष माह (अवच्छेदकयोरिति) द्वितीय शङ्कते (अवच्छेदकग्रहणस्येति) प्रति योगिज्ञानाभावे सबन्धज्ञाननदृश्यतइत्यत्राह । (सबन्धेति) येनरूपेण दण्डत्वादिना ज्ञायमानत्वरूपेण, तद्यदिरूपम्–ज्ञायमानत्वरूपम् विशे षणस्य युगपद्ग्रहणेपि सम्भवति किं तस्य पूर्वग्रहणेनेत्यर्थ । सम्बन्धिनो ज्ञानविषयत्वमपेक्षित नतु पूर्व ज्ञानविषयत्व पूर्वत्वविशेष णस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकग्रहण पूर्वग्रहण स्यापेक्षितमिति न शक्य वक्तु गौरवात्, ततश्चान्यतरस्यापेक्षणीयत्वे

णभावात् । सत्यपि पूर्वग्रहणे तादात्विकावच्छेदक स्वरूपोल्लेखवदविच्छेद्योल्लेखापेक्षित , पूर्वग्रहणेसत्यपि तादात्विकावच्छेदकोल्लेखाभावे तदवच्छिन्नसम्बन्धोल्लेखासम्भवात् । अस्तु सम्बन्धस्यापि स्वरूपग्रहण, तथापि तस्यावच्छिन्नत्व न गृह्यतइतिचेन्न, अवच्छेदकयो राश्रयाश्रयिणे रवच्छेद्यस्यच सम्बन्धस्य स्वरूपग्रहणे कथ मवच्छिन्नताग्रह , अवच्छेदक स्वरूपग्रहणातिरिक्तस्य तदवच्छिन्नत्व ग्रहणापेक्षितस्या सम्भवा दनभ्युपगमाच्च । एतेन समवायस्य निर्विकल्पकैकविषयत्व वदन्तो भूषणमतानुसारिणोपि प्रयुक्ता । अतो यदि विशेषणग्रहण तदा नकथंचिदपि, निर्विकल्पकत्वसिद्धि । विशेषणरहितस्वरूपग्रहणेतु तदेवास्माक निर्विशेषग्रहण मिति । भवतु निर्विकल्पके निर्विशेषग्रहण, तथापि विशेषाएव स्वलक्षणापरनामान स्वय मकिंचित्करा केचिदनाश्रिताश्च तत्रगृह्यन्ते नाद्वितीयमितिचेन्न, प्रमाणाभावात् नीलपीतादि प्रतिनियत विचित्रविकल्पोत्पत्ति रेव प्रतिनियतकारणमन्तरेणा नुपपद्यमाना निर्विकल्पकेपि स्वानुरूपविशेषोल्लेख व्यवस्थापयतीतिचेन्न, एकस्मिन्नद्वितीये सर्वेषु निर्विकल्पेषु गृह्यमाणे तत्तद्विचित्रवासनादि रूपभ्रमसामग्रीसामर्थ्यादेव प्रतिनियतविकल्पोपपत्ते । किमेकस्या

सति पूर्वग्रहणेपि तादात्विकावच्छेदकग्रहणाभावे विशिष्टज्ञानासिद्धे. यत्र पूर्वग्रहणमस्ति तत्राप्यव्यभिचारात् तादात्विकग्रहणमेव प्रयोजक नतु पूर्वग्रहणमित्याह (सत्यपीति) (अस्त्विति) निर्विकल्पकइति शेष (अवच्छेदकेति) स्वरूपशब्देन अवच्छेद्यस्वरूप गृह्यते, अवच्छेदकावच्छेद्यस्वरूपग्रहणच समानकालीनतया पेक्षित नतु पूर्ववर्तितमेति भाव. । गुरु शिष्यमुपालब्धुमुपक्रमते (तथापीति)(नाद्वितीयमिति) गृह्यतइतिशेष । (स्वानुरूपेति) तत्तत्स्वरूपविशेषोल्लेखमित्यर्थ । उक्तमेवोपपादयति (किमेकस्यामिति) ननु स

मेव रज्जौ गृह्यमाणाया विचित्रा स्सर्पभूदळनाम्बुधारादिविकल्पा. क्रमशो नसन्दृश्यन्ते ; युगपदपिवा? किं मेकस्मिन् गगने गन्धर्व नगरप्राकारतोरणादिविकल्पा प्रकल्प्यन्ते ; विकल्पानाच भ्रान्ति-रूपत्व भवद्भिरपीष्यते । विशेषाणामेवाभावे कथविचित्रवासना दिसभवइतिचेन्न, विशेषाणा वासनाहेतुत्वाभावात् , तत्तद्विषय विज्ञति बीजान्येव वासनामकुरयन्ति , अन्यथा शुक्तिरजतादिविषयमिथ्यात्वेन तदनुभवजन्यवासनाभावात् तदनुस्मरण तन्मूलचेलाचलगूंथि वि घटनादयो नसम्भवेयु. । नन्वापणादिषु सत्यरजतग्रहणा द्रजत-वासना, ततश्च तदेवरजत वासनावशादेव देशान्तरकालान्तरयो र सदपि प्रतीयते, तत्प्रतीतिमूलश्च पुन स्सस्कारस्मृत्यादिप्रवाहइति युज्यते; यस्यतु क्वचिदपि विशेषा नसन्ति तस्य कथ विशेष वासना निर्वाह्या? उच्यते - मिथ्यार्थज्ञानस्यापि तात्त्व द्वासनाजनकत्व भवद्भिरपीष्यतएव, ततश्च पूर्वपूर्वभ्रमविशेषजनित सस्कारविशेषादेव सर्वविकल्पोपपत्तौ किं क्वचि द्विचित्रेणा र्थेन विकल्प वैचित्र्याय प्रत्यक्षतया तदनुमेयतयावा कल्पितेन । अस्यचार्थस्य वैशद्याय समा नसमयाचारा योगाचारादय उपास्यन्ता । तत्रतु भवन्तएव तेषा बाह्यभेदापह्नवन्यायेन आन्तरभेदापह्नव परानिष्टमुद्घाटयन्तु,

---

पोदिभ्रमाणांवासनावशात्सम्भवेपि प्रकृते तदसभवइत्यत्राह (विकल्पाना मिति) ननु भ्रान्तिज्ञानवैचित्र्यार्थं विचित्रवासनासिद्धये विषयविशिष्टज्ञा-नस्य जनकता वाच्या, विचित्रविषयाभावेच विचित्रवासना नस्यादिति शङ्कते (विशेषाणामिति) विज्ञप्तिबीजानि-विज्ञप्तयएवबीजानि (अन्यथेति) विशेषाणा वासनाहेतुत्व इत्यर्थः । ननु तत्तद्विषयविज्ञप्ते र्वासनाहेतुत्वेपि-भ्रमरूपविज्ञप्तेरपि वासनाजन्यत्वा त्तन्मूलज्ञानापेक्षाया क्वचित्प्रमाया मेव पर्यवसानं वाच्यम् , अन्यथा - अनवस्थानात , क्वचिदपि विशे षानङ्गीकारे कथमेतदिति शङ्कते (नन्वापणादिष्विति) (उच्यत इ-त्यादि) आपणस्थरजतानुभवोऽपि भ्रमएव, नन्व तन्मूलसस्कारस

अतो विचित्रविकल्पोदयस्य अन्यथासिद्धे निर्विकल्पकेऽपि विचित्र विशेषग्रहणकल्पना नयुक्ता, तत्कल्पनेऽपि वा लाघवाय निर्विषादे न विश्वविषयमार्थीयता । नचैकस्या नैकस्वभावतान्यायात, रू पस्पर्शगन्धरसस्वभावा पार्थिवा परमाणव, रूपरसस्पर्शस्वभावा आप्या, रूपस्पर्शस्वभावास्तैजसा इति भवद्भि रेकैकस्यानेकस्वभाव कल्पनात् । अतएव नैकस्य विरुद्धस्वभावत्वेऽपि दत्तोत्तर, लोक दृष्टया परस्पराव्यावृत्तिविशिष्ट रूपरसत्वादे रविरुद्धस्वभावतया स्वी कारात, भवद्भिस्तु मान्या मिद्धान्तभिमद्वयाव्यनुत्पादेरिव नील त्व ळदेरपि वैरस्यस्य शमयितु शक्यत्वात् । तस्मादस्मदभिमत मद्वै तमेव शुद्ध चिद्रूपा निर्विकल्पकपदमिति शङ्कुमतिविभागोद्गारस्थैर्थ सोऽगतेरपि सग्रहणीय, तत्र प्रमाणत्वेष्टस्य प्रत्यक्षस्य प्रथममेव नि र्विशेषोन्द्रियचातुर्थ विकल्पोऽर्थादविशेषाणा भ्रान्त्या निर्वाहात् नत्र वय ' निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणमिति नशक्यते वक्तु ' मिति ।

अत्रोत्त माह - निर्विकल्पकमपि सविशेषविषयमेवेति । अयमभि प्राय, तत्र भवतापच्छान्दकोमारिलादिमतदूषण तदस्माकमपि सम्मतमेव । तत्र यदुक्त विशिष्टग्रहणस्य स्वरूपग्रहण कारणमिति, तन्न सार्वत्रिक, भिन्नसामग्रीकेषु सविशेषण विशेष्येष्वेव तथादर्शनात्, एकसामग्रीकेषुतु समानकालीनविशेष्यग्रहणेनैव विशिष्टग्रहणसिद्धे । उक्तच त्वयापि तत्कालीनविशेषणग्रहणमेव विशिष्टोपयोगीति। तद्बुद्धिविषयस्वरूपस्य पूर्वगृहीतस्यापि तादात्विकोल्लेखाभावे विशिष्टग्र हणसिद्धे, सतितस्मिन् स्तमिद्धे , पूर्वग्रहणस्य नपेक्षितत्वात ।

नत्वासम्भव., जन्म न्तरीयस्वजातानुभवस्यैव तन्मूलत्वात् नचानवस्था, भवाहानादित्वेनादोषत्वादिति भाव. । (भिन्नसामग्रीति) अन्वयव्य- तिरेकौ भिन्नसामग्रीकेष्व विशेषणविशेष्यगोचर विशिष्टबुद्धिविषयावेव, नतु सामान्यतो विशिष्टबुद्धिमात्रविषयौ, अतो न प्रत्यक्ष स्वरूपग्रहणस्य

अतएव विशिष्टग्रहणत्वात् स्वरूपग्रहणपूर्वकत्वानुमान प्रयुक्तं । यच्चोक्तं विशेषणग्रहणेसति नकथंचिदपि निर्विकल्पकसिद्धिरिति, तदप्यसत्, निर्विशेषग्रहणरूपनिर्विकल्पके शशविषाणायमाणे यदि विशेषणग्रहणे निर्विकल्पकनाम नकिंचित्स्यात्, नस्यादेव, नह्यप्रामाणिकमस्मदयमर्गातुर्मः । योगशास्त्रेषु निर्विकल्पकसमाध्युपदेशा तत्स्याप्रामाणिकत्वमितिचेन्न, तत्रापि निर्विशेषग्रहणस्य अनुपदेशात्, आगमानाच सविशेषपरत्वस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्, समाविलक्षणानुप्रविष्टस्य अर्थमात्रावभासत्वस्य "स्वरूपशून्य" मित्येतस्य निर्विशेषग्रहणपरत्वाभावात्, ध्यानमेवहि यथावस्थितध्येयार्थस्वशायातिशयात् तन्निर्गीर्णस्वरूप मिव भवतीति

विशिष्टबुद्धिकारणत्वे प्रमाणमित्यर्थः । (अतएवेति) भिन्नसामग्रीवेद्य-विशिष्टबुद्धिष्वेव स्वरूपग्रहणपूर्वकत्व दर्शनादित्यर्थः । विशेषणविशेष्यगोचर बुद्धिष्वेव स्वरूपग्रहणपूर्वकत्व दर्शनादित्यर्थः । भिन्नसामग्रीवेद्य विशेषणविशेष्यगोचरत्व मुपाधिरित्युक्त भवति । ननु – रूपघटशब्दाभ्यां विशेषणविशेष्ययोः पृथग्बोधनात् साधन-व्यापकत्व, – विशेष्येसंयोग विशेषणे संयुक्ताश्रितत्वमिति प्रत्यक्षेऽपि सामग्रीभेदइति साधनव्यापकत्वमिति चेत्, न, भिन्नसामग्रीपदेन लौकिकालौकिक सन्निकर्षभेदस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च स्वजनकेन्द्रिय-निरूपित तदातीन्तनालौकिक सन्निकर्षवद्विशेषण गोचरविशिष्टबुद्धित्व मुपाधिरित्युक्त भवति । अयञ्च प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न साध्यव्यापको बोध्य । ननु विशेषग्रहणे सति यथाचिदपि निर्विकल्पकास भवात् स्वरूपग्रहणमेव निर्विकल्पकं वक्तव्य मित्युक्त मित्यत्राह (य च्चोक्तमिति) निर्विशेष निर्विकल्पक तावद्दूषितमेव, नचतात्स्वीर्गुंशस्य, विशेषग्रहणात्मकमपि निर्विकल्पकं यदिनसम्भवति माभूत् किन्नश्छिन्न मित्यर्थः । ननु – निर्विकल्पकतानप्रामाणिक योगशास्त्रसिद्धत्वात्, विशेषणग्रहणेच तदसम्भवतीति स्वरूपग्रहणमेव तद्रूपमितिशङ्कते (योगेति) ननु – नेत्यातानां सम्प्रदायत्वात्र निर्विशेष निर्विकल्पका प्रामाणिकत्वे यत्राह (आगमानामिति)

सर्वोपदिश्यते; प्रह्लादवामदेवादि समाधिषु चानन्तविशेषणविशिष्टब्रह्मा-
नुभव एव श्रूयते; अतो न शास्त्रान्निर्विशेषविषयनिर्विकल्पकसिद्धिरिति ।
अत्र प्रामाणिके कस्मिंश्चिन्निर्विकल्पके यथोपलम्भमङ्गीक्रियमाणे स
स्कारानपेक्षप्रथमाक्षसन्निपातमात्रसंभवं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं, ततस्तत्सं-
स्कारसहकृतेन्द्रियजन्यं तदेकविषयं तज्जातीयपिण्डान्तरविषयं वा प्रत्यक्षं
सविकल्पकं, तत्र येनाकारेण पूर्वापरानुवृत्तेन स्वविषयं विशिनष्टि तदाका
रविशिष्टस्य पूर्वमपि ग्रहणावश्यम्भावात् प्रथमाक्षसंयोगजस्यापि वि-
शिष्टविषयत्वमेव युक्तं, तदाह "सविकल्पके ह्यस्मिन्ननुभूतपदार्थविशि-
ष्टप्रतिसन्धानहेतुत्वा" दिति । निर्विकल्पकं तच्च विशिष्टविषयमिति स्व
वचनविरुद्धमिति चेन्न; प्रमाणतया च्छन्दवृत्तिसङ्कोचे ऽवश्यम्भाविनि प-
रामर्शदशाविषयीक्रियमाणविशेषणनिवृत्तिमात्रेण निर्विकल्पकतायोक्तेरु-
पपत्तेः । तदाह "निर्विकल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्यार्थान्त
रस्य ग्रहणं न सर्वविशेषरहितस्ये"ति ।

यदुक्तं प्रथमाक्षसन्निपातमनन्तरमविशिष्टविषयापरोक्षावभासो दुरपह्नव

(अत्रेति) निर्विशेषनिर्विकल्पकस्याप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकं नि
र्विकल्पकमुपलम्भसिद्धेष्वेव किञ्चिदङ्गीकर्तव्यं, ततश्च संस्कारनिरपेक्षस्य
न्यूनविषयत्वात्तदेव निर्विकल्पकमित्यर्थः । यत्तु संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्य-
निर्विकल्पकमिष्यते तत्सर्वमविशिष्टविषयमेवास्त्वित्यत आह (तच्चेति) सविक-
ल्पकं हि पूर्वानुभूते इदानीमनुभूयमाने चानुवृत्ततया प्रतीयमानधर्मेण
स्वविषयं विशिनष्टि 'अयमपि गौरिति' स एवायमिति वा, अतः पूर्वमपि गोत्व-
विशिष्टानुभव आवश्यक इत्यर्थः । (निर्विकल्पकमिति) विकल्पशब्दस्य वि
शेषणवाचित्वादित्यर्थः । परामर्शदशा संस्कारजन्यप्रतिसन्धानदशा
विषयीक्रियमाणविशेषणमनुवृत्तिः, 'भाष्ये केनचिद्विशेषेणे'त्यनुवृत्तिर्विव-
क्षिता, भाष्ये तथाभूतस्य निर्विशेषवस्तुनो यद्ग्रहणं निर्विकल्पकं त-
स्यादर्शनादित्यर्थः । कथमदर्शनं, तादृशनिर्विकल्पकस्य स्वप्रकाशवि

इति तत्राह 'तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना ' दिति । अयमभिप्रा य नतावत् निर्विशेषवस्तुग्रहणं इदमितिप्रत्यक्षतदुत्तरकाले व्यक्तं परामृशाम, नच तदानीमेव । यद्यपि निर्विशेषवस्तुग्रहणमपि स्वप्रकाशत्वात् स्वतःसिद्ध मितिवक्तुशक्यः तथापि तथाविधा स्वतस्सिद्धिरपि तथाभूततद्गोचरण मर्शमन्तरेण दुरुपपादेत्युक्त, अन्यथा शशविषाणग्रहणमपि स्वप्रकाश- सिद्धमिति धृष्टोक्तेरनिस्तारात, तथाच नकिंचिद्प्रतिक्षेप्यस्यात् , सर्वस्या पि तथातथासिद्धे सुवचत्वादिति । माभूत् तथाभूतस्य ग्रहणम् , उपप त्यातुकल्प्यतइति यदाहु तत्राह "अनुपपत्ते"श्चेति उपपत्त्यभावादित्यर्थ । व्याख्यातमिदं प्रागेव । अदर्शनं विवृणोति - "केनचिद्विशेषणेन इदमित्थ- मितिहिसर्वाप्रतीतिरुपजायत"इति । उपपत्त्यभावविवृणोति "त्रिकोणसास्ना दिसंस्थानविशेषेणविना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगा"दिति । यद्वा " तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शना दनुपपत्तेश्चे " ति योग्या नुपलब्धिबाधमुपपत्तिबाधंचाह , तदुभयविवरण — केनचिदित्यादिग्रन्थ द्वयम् । यद्वा पूर्वग्रन्थद्वयम् - साधकाभावपर , उत्तरं तु - तद्दूषणप

न्द्रत्यादित्यत्राह (अयमभिप्रायइति) (व्याख्यातमिति) विशिष्टबु द्धित्व सोपाधिकमित्युक्तमित्यर्थः । (उपपत्त्यभावमिति) प्रथमाक्ष सन्निपातसमनन्तरविशिष्टज्ञान विशेष्यज्ञानपूर्वक - विशिष्टबुद्धित्वात् , स म्प्रतिपन्नवदिति पराभिमतमनुमान, प्रथमाक्षसन्निपात समनन्तरभावि- ज्ञान विशेषणविषय, बुद्धित्वात्, सम्प्रतिपन्नवदिति अनेन प्रतिरोधा दाभासइति 'त्रिकोणे' त्यादि भाष्याभिप्रायइतिभावः । (उपपत्तिबाधमि ति) इदमेवानुमान मैन्द्रियकत्वाविशेषा दित्यादितर्कसाचिव्या द- धिकबलमितिभाव । (उत्तरत्विति) चक्षुरुन्मीलन समनन्तरमेव सा स्नादिविशिष्ट मद्राक्षमिति प्रत्यक्षबाध " केनचि " दितिभाष्ये ऽभिप्रे त , तत्करीत्या नुमानबाध " त्रिकोणे " त्यादिभाष्ये ऽभिप्रेतइति- भावः । ननु "अत " इत्यादिभाष्य लक्षणपरमिव प्रतीयते , तच्चानु- पपन्न , उत्तरत्र " प्रथमप्रतीति " त्यादिभाष्येण लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात्

त्परमितिविभाग । उक्तप्रकारनिर्विकल्पकसविकल्पकविभाग मुदाहरणमुखेन विशेषेणदर्शयति "अतो निर्विकल्पक मेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहण द्वितीयादिपिण्डग्रहण सविकल्पकमित्युच्यते" इति। निर्विकल्पकसविकल्पकोदाहरणविशेषभूतयो प्रथमद्वितीयपिण्डग्रहणयो केनचिद्विशेषेण वियुक्ति मवियुक्तिंचदर्शयति– "तत्र प्रथमपिण्डग्रहणे गोत्वादे रनुवृत्ताकारता नप्रतीयते . द्वितीयादिपिण्डग्रहणे ष्वेवानुवृत्तिप्रतीति"रिति । ननु यदि कस्यचिदग्रहणा न्निर्विकल्पकत्व, तर्हि द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि यत्किंचिद्वस्त्वन्तराग्रहणा न्निर्विकल्पक मेवस्यात्, ततश्च सविकल्पकनिर्विकल्पकयो र्व्युत्पत्त्यनुसारेण विभाजक लक्षणमन्यदिति, तत्राह ' प्रथमप्रतीतिमनुसहितवस्तुसंस्थानरूप

न्चोभयमपिलक्षणमितिवाच्य, विरोधात् , अनेनहि लक्षणेना नुवृत्ताकारग्राहिणोऽपि द्वितीयग्रहणस्य सविकल्पकत्व स्यात् तेनतु नस्यादित्यत्राह (उक्तप्रकारेति) ' एकजातीयेष्विति ' –सविकल्पकोदाहरणेपि सबध्यते । प्रथमपिण्डग्रहणमात्रस्य निर्विकल्पकोदाहरणत्वे जन्माद्यग्रहणमेव निर्विकल्पकः स्यादिति ' एकजातीयद्रव्येष्वि ' त्युक्त । जन्मनि द्वितीयत्ववारणार्थ मनुवृत्तिप्रतीतिस्फोरणार्थंच सविकल्पकोदाहरणे एक–जातीयपद' । ननु प्रदर्शितोदाहरणे सविकल्पकनिर्विकल्पकपदप्रयोगनिमित्त प्रदर्शनपरे भाष्ये प्रथमपिण्डग्रहणमात्र निर्विकल्पकोदाहरण द्वितीयादिपिण्डग्रहणमात्र सविकल्पकोदाहरण मिति प्रतीयते, तदनुपपन्न, निर्विकल्पकलक्षणस्य संस्काराजन्य द्वितीयपिण्डग्रहण साधारण्यादित्यत्राह (निर्विकल्पकेति) उदाहरणविशेषपरभाष्य, नतूदाहरणपरिच्छेदपरमितिभाव । ननु "निर्विकल्पकनामे" त्यादिभाष्ये कस्यचि दग्रहण निर्विकल्पकपदप्रयोगनिमित्तमित्युक्त, ततश्च द्वितीयादिपिण्डग्रहणमपि निर्विकल्पकस्यादिति शङ्कते (नन्विति) (व्युत्पत्त्यनुसारेणेति) निर्विकल्पकसविकल्पकपदयो रसकीर्णार्थत्वेनैव लोके व्युत्पन्नत्वादितिभाव । "निर्विकल्पकनामे" त्यादिभाष्य योगार्थप्रद

गोत्वादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टत्व द्वितीयादिपिण्डग्रहणावसेय मिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्व, सास्नादिवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादे रनु वृत्ति र्नप्रथमपिण्डग्रहणे गृह्यत इति प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्प कत्व, नपुन स्संस्थानरूपजात्यादेरगृहणा " दिति । अयमभिप्राय संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शी ज्ञान सविकल्पक, संस्कारनि रपेक्षकेवलेन्द्रियजन्यज्ञान निर्विकल्पक , तदेतद्दृश्यते प्रथमपिण्डगृहण दशाया मिद मित्येव गृहणा द्वितीयादिपिण्डगृहणेषु तज्जातीयतया सोय मिति परामर्शादिति । ननु यदि प्रथमपिण्डगृहणे जातिगृह णस्यात् तदैवविभागस्स्यात्, तदेवतु किं प्रमाण ? नह्यनुवृत्ताकारजा तिग्रहण मेकपिण्डग्रहणे सम्भवतीत्यत्राह–" संस्थानरूपजात्यादे स्त्वै न्द्रियकत्वाविशेषात् संस्थानेनविना संस्थानिन प्रतीत्यनुपपत्तेश्च प्रथम पिण्डग्रहणेपि ससंस्थानमेववस्त्वित्थमिति गृह्यत " इति । एतेन वैशे षिकाद्युक्त निर्विकल्पकमपि निराचकार । ननूक्तेन लक्षणप्रकारेण विभागे प्रथमपिण्डगृहणेपि सविकल्पकत्व सम्भवति, यथा प्रथम पिण्डस्यैव द्वितीयपिण्डगृहणे सोय गौरिति, द्वितीयादिपिण्डगृहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वस्यात् , यथाविस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शाभावात् द्वि तीयादि पिण्डेष्वप्यय गौ रिति, अतो लक्षणोदाहरणयो रसामञ्जस्य मिवभाति, अनुवृत्तस्वरूपाया जाते र्ग्रहण मेकपिण्डमात्रग्रहणे न सभ

र्शनपर ' इदतुलक्षणपर , तथाच निर्विकल्पकशब्दो योगरूढइत्यभिप्रा य । प्रत्यभिज्ञाया मव्याप्ति माशङ्क्याह (अयमभिप्रायइति)

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिता या शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया निर्विशेषविषयनि र्विकल्पभङ्गो नामैकादशवाद

वर्तीति चोद्यचापरिहृत, तत्राह - "ततोद्वितीयादिपिण्डगृहणेपुगोत्वादे र नुवृत्ति धर्मविशिष्टता सस्थानवत् सस्थानिश्च सर्वदैवगृह्यतइति तेषु सविकल्पकत्वमेवे"ति । अयमाशय , निर्विकल्पकसविकल्पकविभाग स्यादुक्तप्रकारमन्तरेण नोपपद्यतइतिदर्शित, उदाहरणमपि सम्भव हृक्षणव्यक्तिविषयम् , अत प्रथमद्वितीयाद्यनादरएव, येषुतु प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिगृहणेषु प्रतिसन्धानसम्भव तेषु सविकल्पकत्वमेवास्तु, येषु द्वितीयादिपिण्डगहणेषुच प्रथमस्यैव पिण्डस्य द्वितीयादिगृहणेषुच प्रमुषितसस्कारस्य प्रतिसन्धानासम्भव तत्रापि निर्विकल्पकत्वमेव, येषु-पुन द्वितीयादिपिण्डगृहणेषु गोत्वादे रनुवृत्तिधर्मविशिष्टता सस्थानिव त् सस्थानवच्च सर्वदैव गृह्यते, तेषु सविकल्पकत्वमेवेति, तद्द्वितीयविकल्पोदाहरण, योग्यतया सस्थानस्य प्रथममेव स्वरूपग्रहण आश्रयभेदग्रहरूपसहकारिविशेषस्य अभावादनुवृत्तिरूप धर्माग्रहण, द्वितीयादि पिण्डेषु गृह्यमाणेषु तथाविध सहकारिसद्भावात् सस्थानस्वरूपस्येव तदनुवृत्तेरपि ग्रहणमिति नसकट किंचिदिति । निगमयति - "अत प्रत्यक्षस्य नकदाचिदपि निर्विशेषविषयत्व" मिति । "अत" इति साधकाभावात् बाधकसद्भावा त्प्रामाणिकस्य निर्विकल्पकसविकल्पकविभागस्य लोकशास्त्राविरोधेन निर्वाहाच्चेत्यर्थ । "कदाचिदपी" ति सविकल्पकदशाया मिव निर्विकल्पकदशायामपीत्यर्थ ॥

इति श्री कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूष्ण्या निर्विशेषविषय निर्विकल्पकभगवाद-

एकादश ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः

अथ द्वादशस्कन्धः ।

यस्य सत्त्वेन विश्वस्य सत्ता सदसदात्मनः ।
प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेद्यं तत्सदेकमुपास्महे ॥

यत्तु प्रत्यक्षादिविरुद्धं शास्त्रार्थमुपपाद्य पुनस्सानुशयैरुक्तं - प्रत्यक्षादिविरोधे सत्यपि शास्त्रस्य बलीयस्त्वं वक्तव्यं, विरोधमेव न पश्यामः, प्रत्युतैकस्य, प्रत्यक्षस्यापि शास्त्रस्येव निर्विशेषसन्मात्रग्राहित्वात् । ननु यदि सन्मात्रं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादि नानाकारवस्तुविषयोपलम्भव्यवहारयोर्विरोधः, नहि सत्सदित्येव प्रतीतिव्यवहाराविति चेन्मैवं, यथेदं रजतमित्यादिरूपेषु शुक्तिरजतादिभ्रमेष्विदमंशस्याबाधितस्य सर्वत्र प्रत्यक्षेण ग्रहणं रजताद्यंशस्यारोपितस्येव भ्रान्त्यैवेति निश्चीयते, तद्वदत्रापि सर्वत्र सन्मात्रप्रकाशव्यवहारयोः प्रत्यक्षोपज्ञत्वं, घटपटादिभेदविषययोस्तु तयोर्भ्रमोपज्ञत्वमिति निश्चिनुमः, तथाहि घटोऽस्तीत्यादावस्तित्वं तद्भेदश्च प्रकाशते व्यवह्रियते च, तत्र विधिव्यवच्छेदयोर्भावाभावात्मनोरैक्यायोगात्, भेदस्तावद-

---

(यस्येति) चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यदधीनं सत्त्वं तद्रूपमिति भावः । तत्र हेतुः (प्रत्यक्षेति) अनेन बाधार्थस्सङ्गृहीतः (सानुशयैरिति) शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टविज्ञानं "असन्निकृष्टवाच्यद्वयमत्र जिहासितं । ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तद्विपर्ययतोऽपि वे" इत्यापि न प्रत्यक्षबाधितेऽर्थे शास्त्रस्याप्रवृत्तिं मन्वानैरित्यर्थः । उपलम्भादिसाङ्कर्यापरिहाराय - व्यवहारग्रहणं । (शुक्तिरजतादिभ्रमेष्विति) शुक्तिरजतव्यवहारप्रयोजकज्ञानेष्वित्यर्थः । (इदमिति) ज्ञानस्य प्र

ङ्गीकार्यं, ततश्च स्वरूपभेदयो सद्घटयो किं द्वयोरपि ग्राहक प्रत्यक्ष ? उतान्यतरग्राहीतिविचारणीय, पूर्वत्रापि किं युगपद्ग्राहक उत क्रमेणेति? नप्रथम, स्वरूपग्रहणस्य निरपेक्षतया झटित्युपत्ते, भेदग्रहणस्य त्वाश्रयप्रतियोगिग्रहणसापेक्षस्य जघन्यत्वाच्च यौगपद्यासम्भवात्। नद्वितीय, क्षणिकस्य ज्ञानस्य निरपेक्ष स्वरूप मवलम्ब्यास्तमितस्य भेदग्रहणाय क्षणान्तरावस्थित्यसम्भवात् । अन्यतरग्राहित्वपक्षेपि न भेदमात्रग्राहित्व, निराश्रयभेदग्रहासम्भवात । तत परिशेषात् स्वरूपमात्रग्राहिप्रत्यक्षमितिसिद्ध्यति । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भवे तन्मूलाना प्रमाणान्तराणामपि न वस्तुतो भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति कुतस्तत्सिद्धि । सिद्ध्यन्नपिच भेद इतरव्यवच्छेदरूपतया स्वयमभावात्मतया षष्ठप्रमाणवेद्यइत्यतोऽपि न तस्य प्रत्यक्षग्राह्यता। एव प्रत्यक्षे प्रथमाक्षसन्निपातक्षणभाविनि स्वरूपमात्र मवलम्ब्य निर्विकल्पके स्थिते प्यविद्या

मात्वव्यवस्थापनेन भ्रमस्येदंरजतमितिरूपत्वासिद्धेः । यद्वा लोके भ्रमत्वेन व्यवह्रियमाणेष्वित्यर्थ । प्रकाशः - व्यवहारयोग्यता । तयो प्रकाशव्यवहारयो । (अन्यतरेति) अन्यतरमात्रग्राहीत्यर्थ. । (क्षणिकस्येति) अक्षणिकत्वेऽपि विषयसम्बन्धस्या ग सुस्त्वायोगाच्चेति भाव. । प्रथमविकल्पे द्वितीयकोटिं दूषयति (अन्यतरेति) ननु - प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वेऽप्यनुमानादिना शास्त्रस्य विरोधस्स्यादित्यत्राह (एवमिति) भेदे प्रामाण्याभावात् नतद्विरोधोदोषइतिभाव । प्रत्यक्षव्याप्त्यादिग्रहणाभावे ऽनुमानस्या प्रवृत्ते तद्ग्रहस्यच प्रत्यक्षमूलत्वे वाच्ये तस्य सन्मात्रविषयसमर्थनेन प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वाभावे सिद्धे प्रत्यक्षस्यलौकिकव्यवहाराय कल्पितभ्रममूलत्वमेव अनुमानादे र्वाच्यमिति नतेषा भेदे प्रामाण्य, अतो नतद्विरोधोदोषइत्यर्थ । भेदस्यप्रत्यक्षविषयत्वाभावे हेत्वन्तरमाह (सिद्ध्यन्नपीति) ननुसन्निकर्षजन्यत्वाद्भेदज्ञानमपि प्रत्यक्षमेवेत्यत्राह (एवमिति) सन्निकृष्टसद्वारोपितत्वात् प्र

वशात् तदनन्तरभाविनि विकल्पेऽपि सन्निकर्षात् प्रत्यक्षाभिमानमात्रं जायते, नतु साक्षात् प्रत्यक्षता, इति भ्रान्तिमूलएव भेदव्यवहारइति ।

अत्रेयम् — ॥ * ॥ भेदापह्नवलोभेन भेद विधिनिषेधयो ।

स्वयं समर्थयन् मूर्ख स्वाग्रजेन खण्डित ॥ * ॥

यदुक्तं स्वरूपभेदयोर्युगपत्क्रमेणवा ग्रहणमिति, तत्र योग्येषु भेदेषु युगपदेवेतिब्रूम । तदाह "एकक्षणवर्त्तिनोपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणेवस्तु भेदरूपत स्वस्थानगोचरत्वाद् गृहीतत्वात् क्षणान्तरग्राह्य नकिंचिदिहतिष्ठति" इति । स्वरूपवज्जातिगुणादेरपि तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वाविशेषात् एवसामग्रीयेणाथ निर्विकल्पकनिरूपणे प्रदर्शित । नच जात्याद्यतिरिक्तं भेद मिच्छाम । त्वमपिहि घटोऽस्तीत्यादिषु घटत्वादिकमेवात्र भेदतयोदाहरसि, घटत्वादेश्च स्वरूपेण गृह्यमाणस्य न प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, आश्रयप्रकाशापेक्षायामपि सहोपलम्भादेव नैराकांक्ष्य समर्थित । प्रतियोगिनिरपेक्षस्य कथं भेदत्वमिति चेत् ? यदि तस्य भेदत्वनास्तीतिमन्यसे, त

त्यक्षत्वभ्रमइत्यर्थ । (भेदेति) विधिनिषेधयोर्भेदाभावे निषेधात्मकतया भेदस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावसमर्थनायोगात् तदथ विधिनिषेधयोर्भेदसाधन स्ववाग्व्याहतमित्यर्थ । (तदाहेति) स्वरूपग्रहणदशायामिव यथं गौ यदिर्भेद, गोत्वादे स्वरूपाछिन्नत्वात्, तथात्वे प्रतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य एकसामग्रीतो युगपद्ग्रह इत्याह (स्वरूपवदिति) नन्वेवमपि भेदेविभायात मित्यत्राह (नचजातीति) नहि त्वदनिच्छामात्रेण तत्सिद्धिरित्यत्राह(त्वमपीति)प्रतियोगिज्ञानसापेक्षस्य कथ सहोपलम्भइत्यत्राह(घटत्वादेरिति)प्रतियोगिज्ञानापेक्षादि स्वयापि न तथा पूर्वकालीनत्वात्, स्वरूपेण ग्रहणदशायां नोभयथापीत्यर्थ । ननु स्वरूपतो ग्रहणे प्याश्रयप्रकाशापेक्षास्त्येवेत्यत्राह (आश्रयेति) स्वरूपे तदपेक्षापि आवश्यकत्वा स्वहेतुत्वेनापि तदपेक्षा, गौरित्यादिप्रत्ययस्तमित्यर्थ । (प्रतियोगीति) प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षस्येत्यर्थ । किं तव शब्द क्षेपार्थ, अयमभावइत्यभिप्रायाश्चआह (यदीति) तत्पुन भेदत्वाभावएवेत्य ।

र्हि तत्रापि आश्रयस्येव तद्गतघटत्वादेरपि ग्रहणे न कश्चिद्दोषः । न चापि न सन्मात्रग्राहकत्वसिद्धिः, सौहार्देन तु वदामः, जात्यादीनामेव स्वरूपेण गृह्यमाणानां न प्रतियोग्यपेक्षा, तेषामेव तु भेदत्वाद्येन स्वधर्मेण गृह्यमाणानां कदाचित् प्रतियोग्यपेक्षेति सर्वेषां स्वप्रतीतिसाक्षिकमेतत् । भेदत्वग्रहानन्तरमेव भेदनिरूपणे शिक्षयिष्यामः । बाधाभावेच सत्य नि शुक्तिकारजतादिवत् । बाध्याबाध्यांशनिष्ठा वार्तापि निरस्ता ।

यच्चोक्तं प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावात्तन्मूलानामन्येषामपि प्रमाणानां न भेदसमर्थनसामर्थ्यमिति; तत्र किं तेषां कस्यचिदप्यग्राहकत्वं विवक्षितं; उताभेदग्राहित्वं, यद्वा भेदग्राहित्वेऽपि तत्र प्रामाण्यं नास्तीति । नाद्यद्वितीयौ, प्रतीतिबाधापसिद्धान्तादिदोषप्रसङ्गात् । न तृतीयः, भेदबाधकानां निरसिष्यमाणत्वात् ।

प्रतियोगिसापेक्षत्वशंकाया अप्यभावादित्यर्थः । (फलितमाह) (तदापीति) भेदत्वपक्षइव भेदत्वाभावपक्षेऽपीत्यर्थः । प्रश्नार्थत्वमाह (सौहार्देनत्विति) (सर्वेषामिति) भेदस्य भेदत्वेन ज्ञाने प्रतियोग्यपेक्षा, आकारान्तरेणतु ज्ञाने नतथेत्येतावन्मात्रे संप्रतिपत्तिरुच्यते, अतिरिक्ताभाववादिभिरपि प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षानेष्यत इत्यर्थः । उपसंहरति (बाधाभावेचेति) उक्तप्रकारेण बाधाभावे सिद्धेसति बाध्याबाध्यांश विवेकः क्रियत इतिकथापिनिरस्तेत्यर्थः । (तन्मूलानामिति) तदनन्तरभाविनामित्यर्थः । (उताभेदेति) अभेदमात्रग्राहित्वमित्यर्थः । आदिशब्देन – व्यवहारानुपपत्तिग्रहणम् । किंभेदस्य बाधितत्वादनुमानादीनां तत्राप्रामाण्याभावः ? उत प्रत्यक्षविषये सन्मात्रएव तत्त्वावेदकत्वात्, स्वविषयभूतेऽपि भेदे तत्त्वावेदकत्वाभावात् ? यद्वा सन्मात्रविषयप्रत्यक्षसहचरितभ्रान्तिमूलत्वाद्वा ? आद्यंदोषमाह (भेदबाधकानामिति) द्वितीयंशंकते (यद्विचेति) किंच स्वातन्त्र्येण तत्त्वावेदकत्वंहि प्रामाण्यं, तच्चस्वासाधारणविषयभेदएव वाच्यं, सन्मात्रे प्रत्यक्षचर्विते स्वातन्त्र्याभावात्, भेदेऽपि तत्त्वावेदकत्वाभावं वदता त्वया

यदि च प्रत्यक्षचार्वाकतर्कणेन तदर्थेऽप्रामाण्यमनुमानादेः, तदातीन्द्रियस्य क
स्यचिदपि कुत्रचित्सिद्धिर्न स्यात् । यदि च स्वविषयभेदे अनुमानादीनां प्रामा
ण्यं नाङ्गीकृतं; कुत्र तर्हि तेषां तत्स्यात् । ननु क्वचिदिति चेत्, तर्हि प्रत्यक्षे कुत्र
माणत्वादि चार्वाकः प्रत्यक्षाप्राप्तविषय प्रमाणान्तरप्रदर्शनेन किं त्वया प्रतिक्षि
प्यते । धर्माधर्मपरलोकादिगोचर वेदप्रामाण्य प्रत्याख्यायेति चेत् ? चार्वाकवदेव
वस्तुत स्तत्र तत्प्रामाण्यमनिच्छतस्ते किमनया स्वैराचारसुखोपरोधिन्या दुरा-
शया । प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वाभावे लिङ्गलिङ्ग्यादिभेदोऽविकल्पसिद्ध इति तन्मू
लानामनुमानादीनामप्रामाण्यमिति चेत्, तर्ह्यनुमानादिकं प्रमाणमेव न भव-
तीति चार्वाकवद्ब्रूहि, न पुनर्भेदे न प्रमाणमिति । किंच—प्रत्यक्षमूलस्यापि

उक्तरूपं प्रामाण्यं नाङ्गीकृतमिति, कुत्रापि तथा मुक्तरूपं प्रामाण्यंन
स्यादित्यर्थः । (प्रत्यक्षेति) स्वातन्त्र्येण तत्त्वावेदकत्वप्रदर्शनेन किम-
र्थं प्रतिक्षिप्यते, स्वविषये तत्त्वावेदकत्वलक्षण प्रामाण्याभावादित्यर्थः ।
ननु – तत्त्वावेदकत्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं न प्रतिक्षिप्यते, किंतु धर्माधर्मा
दौ स्वातन्त्र्येण शुक्तिरजतादि भ्रम व्यावृत्त विद्यमानार्थ वि
षयत्वरूप प्रामाण्यस्य स्वीकारात्, तत्सिद्ध्यर्थमेव त्याशंकते (धर्मे
ति) (चार्वाकवदिति) यद्यपि व्यावहारिकं प्रामाण्यं त्वयेष्यत इति
वैषम्यं, तथापि न तदङ्गीकारेण प्रयोजनं किंचिदस्ति, प्रामाण्यस्य मिथ्या
त्वात्, नच मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वात् तद्घटकेनापि व्यावहारिकेण
भवितव्यमिति वाच्यम् । भ्रमे शुक्तिरजत विषयत्वस्य व्यावहारि
कत्वेऽपि तद्घटकस्य शुक्तिरजतस्य व्यावहारिकत्वा दर्शनात् । तस्मात्
॥ * ॥ बौद्धागमेन तुल्या स्यान्मानता त्वन्मते श्रुतेः । अर्थाभावे प्यतो
नाशा प्रामाण्ये युज्यते तव ॥ * ॥ अतः स्वैरसंचार विरोधेन स्वपरपीडय
सत्फलमिति । तृतीय शंकते (प्रत्यक्षस्येति) भेदग्राहित्वा भावे सि-
द्धसत्ताप्यर्थः । (न पुनरिति) ननु – भेद एव प्रसक्तत्वात् तन्निषेधः
सामान्यनिषेधपरश्च तात्पर्यमिति चेत्, तर्हि चार्वाकनिरासानुपपत्तिः, व्या
वहारिक प्रामाण्याङ्गीकारात् तन्निरासश्च दूषितः ;। प्रत्यक्षस्य भेदाग्रा
हित्वा भावात् तन्मूलानामपि तत्र प्रामाण्य मित्यत्रैव दोषान्तरमाह
(किंचेति) त्वदेकदेशिना प्रत्यक्षविरुद्धार्थे शास्त्रस्य प्रामाण्याङ्गीकारा

शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधेऽपि प्रामाण्यं सम्भवतीति मन्यमानस्य तवानुमानादेरपि तथात्वे कोऽविरोधः । यथाऽभावस्य भेदस्य भावप्रमाणविषयता न प्रत्यक्षविषयत्वं सम्भवतीति; तदभावस्य प्रमाणान्तरं प्रमेयान्तरं चाऽनभ्युपगच्छता गौडेन तु नावतिष्ठते । भवतु वा षष्ठं प्रमाणं, तथापि तत्र भेदग्राहकत्वाभ्युपगमे क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्ति स्तदवस्था । प्रत्यक्षेण विकरणग्रहणे संस्कारेणैव च प्रतियोगिस्मरणेऽपि क्षणिकेनाभावजन्यज्ञानेन भेदग्रहण मुपपद्यत इति चेत्; हन्त तर्हि पूर्वप्रत्यक्षेणाधिकरणग्रहणे तथैव प्रतियोगिस्मरणे च सति क्षणिकेनापि प्रत्यक्षान्तरेण भेदग्रहणे कानुपपत्तिः । पूर्वोत्तरप्रत्यक्षयोः परस्परवार्तानभिज्ञतया वैशिष्ट्याप्रसिद्धेरिति चेत्, हन्त किं प्रत्यक्षस्याभावप्रमाणस्य च परस्परवार्ताभिज्ञता शिक्षिता भवता ? येन तत्र वैशिष्ट्यं बोद्धव्यमिति मन्यसे । प्रथमोदितप्रत्यक्षसंस्काराद्विशिष्टज्ञानोदय स्तत्रेति चेत्, किं प्रत्यक्षान्ते तथा निर्वाहो राजशासनात्-

---

दनुमानादे स्तथात्वे कोविरोधः, इह तथा विरोधोऽपि नास्ति, किन्तु तदगोचरविषयत्वमात्र मित्यर्थः । (तवेति) स्वैकदेशिना ऽभेदोपचारः, अस्मत्प्रत्यक्षशास्त्रयो र्विरोधाभावादित्यर्थः । यद्वा विरुद्धपदं विषयपरं, प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वेऽपि यथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तन्मूलस्य शास्त्रस्य प्रपंचमिथ्यात्वेऽपि प्रामाण्यमिष्यते, तथानुमानादे रन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षमूलस्यापि भेदप्रामाण्य मिष्यतामित्यर्थः । अत्र यदि प्रत्यक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य तदगोचरविषयत्वे प्रयोजकत्वं मन्येत तदा दोष उक्तइति ध्येयम् । (क्रमयौगपद्येति) प्रतियोग्यधिकरणेन विना अभावग्रहणस्या सम्भवादिति भावः । (परस्पर वार्तानभिज्ञतयेति) अधिकरणग्राहिप्रत्यक्षस्य उत्तरप्रत्यक्षविषय भेदविषयत्वाभावात् भेदग्राहि प्रत्यक्षस्य पूर्वप्रत्यक्ष विषयीभूताधिकरण विषयत्वाभावात्, भेदाधिकरणयो वैशिष्ट्यं नकेनापि प्रमाणेन सिध्येदित्यर्थः । (प्रथमोदितेति) प्रथमोत्पन्न प्रत्यक्षसंस्कार

रित । अतएव प्रत्यक्षाभासेन विकल्पेन भेदग्रहण मित्येतदपि दत्तो त्तर । एव प्रत्यक्षस्य भेदग्राहित्वासम्भवे तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणस्य प्रत्यक्षाभासस्यच भेदग्राहित्वासम्भव सिद्ध कृत्वा " अपिचे " त्या दिना प्रतीतिविरोधादिक मुदाजहार भाष्यकार , तद्व्याचष्टे , यदिस न्मात्र प्रत्यक्षग्राह्य नभेद तदा तुल्यन्यायतया षष्ठप्रमाणप्रत्यक्षाभा सादेरपि भेदग्राहित्वासम्भवात् घटोऽस्ति पटो स्तीति विशिष्टविष याप्रतीति विरुध्येत, अश्वार्थिनश्च महिषदर्शने निवृत्तिर्नस्यात् , भेद ग्रहणासम्भवस्य त्वयोक्तत्वात् , सदितिग्रहणस्य चाश्वादिसर्वसाधा रणस्य निवर्तकत्वायोगात् । सर्वेषा प्रत्यक्षज्ञानाना सन्मात्रविषयत्वे त त्प्रतिपत्तिविषयप्रतिनियताना सर्वेषा शब्दाना स्मृतिप्रसग , ततश्च तत्प्रयोगोपि यथा विवक्षमेवेति सर्वेषा शब्दाना पर्यायत्वप्रसग । स र्वेषांच प्रत्यक्षज्ञानाना पूर्वपूर्वगृहीतमात्रग्राहितया स्मृतिवैलक्षण्यनस्यात् ,

---

सहकारा तद्विशिष्टज्ञान युगपदेवाभावप्रमाणेन भेदाधिकरण विष यक जायतइत्यर्थ । सस्कारस्य सहकारित्ववर्णन ज्ञानस्य क्षणिक त्वात् , प्रतियोगिस्मरणकाले विनष्टत्वाभिप्रायेणेति ध्येयम् । इदच क्वा चित्काभिप्रायेण, प्रतियोगि स्मरणानन्तरमपि क्वचिदधिकरण ग्रहा त (दत्तोत्तरमिति) क्रमयौगपद्य विकल्पानुपपत्ते रेवेत्यर्थ । ननुभाष्ये सन्मात्रग्राहित्वे घटोऽस्ति पटोऽस्तीति विशिष्टविषया प्रतिपत्ति वि रुध्यत इत्याद्युक्त, तदयुक्त विशिष्टविषय विकल्पागीकारेण प्रतीति विरोधाद्यभावादिति शकाया भाष्य व्याकुर्वन् दूषणान्तराण्याह' एव प्रत्यक्षस्ये' त्यादि (सर्वेषामिति) वस्तुत तत्तदर्थ नियतानामपि श ब्दाना त्वदुक्तन्यायेन विशिष्टप्रतीते रसम्भवात् , सन्मात्रएव व्युत्पत्ते र्ग्राह्यतया सर्वेषा शब्दाना सर्वत्रस्मरणस्यात् । ततश्च तत्प्रयोगो प्य र्थविशेषप्रतीति नियतोनस्यात् , किन्तु यथा विवक्षमेवेत्यर्थ । (स र्वेषाचेति) अनुमित्या यातिरिक्तचेतसि गृहीतमात्र ग्राहित्व स्मृतित्व प्रयोजकमितिभाव । प्रत्यक्ष पदमहिम्नाचा नुमित्याद्यतिरिक्तत्व ल-

नच तद्विषये, सर्वेन्द्रियजन्यज्ञानानां भेदविषयत्वे ऽभ्युपगते रूपरसा द्यवग्रहण नियमानुपपत्तिरादिभेद स्याप्रतिनियत विषयत्वेन जन्यहेतुरिन्द्रियभेदस्तत्रमिथ्या नस्यात् ।

यत्तु– शास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधपरिहाराय तयोः रेकविषयत्वं सा धितं, तदपि शास्त्रस्य प्रतिपन्नविषयानुवादकतापादकं । अन्यथा प्र त्यक्षेणैव शास्त्रयोरप्यधिकरणार्थसिद्धेः, 'नसन्दृशेतिष्ठतिरूपमस्य न चक्षुषापश्यति कश्चनैनं", "नच क्षुषागृह्यते नापिवाचा", "मनसातुविशु द्धेन". "नमांचक्षुरभिवीक्षते' ,"नमांच क्षुषादृष्टमराभूत सशास्यत' इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरुद्धंच । किंच प्रत्यक्षजन्यक्षणिकज्ञानेन समा नस्य प्रमाणमुपपादयता प्रमाणस्य दृश्यत्वमुक्तं स्यात्, ततश्च तत्प्र युक्तया त्वदभिमतानि जडत्व नाशित्व मिथ्यात्वादीनि दुर्निवाराणि । अतो जात्यादिलक्षण भेदविशिष्ट ब्रह्मव्यतिरिक्त घटादिसद्विशेषविषयमेव अस्मदादिप्रत्यक्षं, योगिप्रत्यक्षमपि तत्तद्गुणादिविशिष्टब्रह्मविषय मित्युक्तं । अपिच–सच्छब्दार्थ स्वरूपं घटादिशब्दार्थस्तु भेद इ तिकेनावधृतं त्वया, घटपटादिषु सदनुवृत्ते स्सतिघटादेश्चमिथोव्यावृत्ते रितिचेत्, घटादे स्सदनुवृत्ते स्सत्त्वस्यचासतोघटाद्व्यावृत्ते र्विपरीत किंनस्यात् । असतोऽपि किं धर्म्यन्तरमितिचेत् नैव, नहि सत्त्वंठदिरि ति युष्माभिरेवमर्णनात् । यदाच घटोऽस्ति पटोऽस्तीति सदनुवृत्त्या

भ्यते । नच सिद्धान्ते धारावाहिकज्ञाने द्वितीयादिषु स्मृतित्वप्रसङ्ग, तत्तत्कालविषयत्वेन गृहीतमात्र ग्राहित्वाभावात् (इन्द्रियभेदेति) अने नविषयभेदाभावेऽपि करणभेदस्य सत्त्वा च्चक्षुराद्यभावनिबन्धनोऽन्ध त्वादिव्यपदेश इति निरस्त । एव सन्मात्रग्राहित्वे दूषणमभिधाय तत्प क्षे शास्त्रप्रत्यक्षैकविषयत्वे दूषणमाह (यत्त्विति) (स्वरूपमिति) अधि करण स्वरूपमित्यर्थ । (केनावधृतमिति) सच्छब्दार्थ स्वभेद, घट

सत स्वरूपत्व मिष्यते, तदा घटोनास्ति पटोनास्तीत्यसदनुवृत्त्या तं स्यापि स्वरूपत्वं किन्नेष्यते । सतितद्व्यावृत्तिरितिचेत्; असति सतोपि व्यावृत्ते स्तस्यापि तन्नेष्यताम् । अतो घटत्वादिवत्स त्वमसत्वञ्च तत्तद्वस्तूनां धर्मएव । स्वरूपन्तु घटादीनां घटत्वादेः सत्वादे श्चाश्रयतया परस्परासंकीर्णं प्रत्यक्षेण गृह्यते । अत सच्छब्दार्थ. स्वरूपंचेद्घटशब्दार्थो पि स्वरूपमेव । घटत्वादे र्धर्मतया निष्कर्षे सत्त्वादेरपि तथेति नस्वरूपत्व । अतो यत्स्वरूपं घटादीनां प्रत्यक्षग्राह्य तत्परस्परं व्यावृत्तं सत्ता घटत्वाद्यनन्त विशेषविशिष्टंचेति न तस्य निर्विशेषैकस्वरूपता । अनुवर्तमानं चैकं सर्वं घटादिधर्मभूतमिति नतस्यापि सर्वधर्मिभूतब्रह्मता । यश्च प्रतिवस्तुनियतं प्रामाणिकत्वादिकमेव सत्व मिच्छति तस्य पुरत सत्व मेकमित्यपि दुस्साधम् । अतः प्रत्यक्षस्य सर्वस्य नेकविषयत्वं, नतरां निर्विशेषविषयत्वं, नतमां ब्रह्मविषयत्वमिति सिद्धे प्रत्यक्षमूलाना प्रमाणान्तराणामपि प्रत्यक्षगोचरविशिष्टविषयत्वे न कश्चिद्दोषः, प्रत्युत निर्विशेषविषयत्व एव प्रत्यक्षादिबाध इति सिद्धम् ।

इतिश्री कवितार्किक सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेंकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षभंगवादो द्वादशः ।

शब्दार्थः स्वरूपमित्यपि वक्तुं शक्यं, विनिगमकाभावादित्यर्थः । किं तर्हि तत्त्वमित्याकांक्षायामाह (अतोघटत्वादिवदिति)

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षभङ्गो नाम द्वादशस्कन्धः ।

अथ त्रयोदशस्कन्धः ॥

श्रीमल्लक्ष्मण योगीन्द्र सिद्धान्तैष्वासनिर्गत ।
भेद त्रिभिसता चित्त भिन्तैतर्कामकश्शर ॥

यदेतत् स्वमर्मघट्टन - भेदस्वरूप धर्मोवा [१] नतावत् स्वरूप, शुक्तिरजतादिभ्रमानुपपत्ति प्रसगात्, इद मित्यधिष्ठानतयाहि शुक्तिस्वरूपमवगम्यते, अन्यथा निरधिष्ठानभ्रमप्रसगात्, अवगते शुक्तिस्वरूपे तस्यैव रजताद्भेदत्वेन कथ शुक्तिरजतयोर्भेदाग्रह, कथतराच तन्मूल इशुक्तौ रजताध्यास, कथतमाच तदधीना कलधौताभिलाषिण करतलप्रसारण ग्रहण चेलाञ्चलनिबन्धन तद्रक्षणप्रभृतय, कथचा ध्यासाभावे नेदरजत मितिबाध । किंच नेद रजत मिति व्यवहारहेतु र्भेदग्रह पूर्व मस्तिवा नवा' अस्ति चे त्प्रथममेव तथा व्यवहारस्स्यात्, नचे द्भेदस्या ग्रहे स्वरूपस्या

(श्रीमल्लक्ष्मणेति) अनेनपद्येन भावान्तराभाव पक्षएव भेददूषणोद्धार स्सभवति, पक्षान्तरेतु परोक्ता नवस्थादिदोषा भवत्येवेति सूच्यते । परस्मैपदात्मनेपदाभ्या पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायफलयो. परगतत्व कर्तृगामित्वचप्रतीयते, पूर्वपक्षन्यायफलस्य परगतत्वच तेनैवन्यायेन जीवब्रह्माभेदखण्डनस्य सिद्धान्त्यभिमतस्यसिद्धे. । (यदेतदिति) एतदित्यनेन दिगित्येतदन्त परामृश्यते । मर्मघट्टन - मर्म वेधन, स्वव्याघातक वचनमिति यावत् । व्याघातश्च-भेदाभावे तदुक्ताधिकल्पानुत्थानात्, स्वोक्तन्यायेनैव जीवब्रह्म भेदखण्डन सिद्धेश्च (शुक्ति रजतेति) भेदे भासमाने अध्यस्ताभेद प्रतीत्यसभवादितिभाव ।[निवृत्ति' अभाव: । आदिशब्देन वक्ष्यमाण करतलप्रसारणादि गृह्यते ।] अस्तु स्वरूपग्रह', तथापि कथ भ्रमासभवइत्यत्राह (अवगतइति) (कथचेति) अध्यासाभावे प्रतिपन्नोपाधौ निषेधरूपो बाधोनस्यादिति भाव (नचेदिति) भ्रमात्प्रा क्स्वरूप ग्रहाभावे तदानीमिदमिति व्यवहारो न स्यात्, अधिष्ठानसामान्यग्रहलक्षण कारणाभावेन भ्रमोपि न स्यादित्यर्थ. ।

प्यमहा दिद मितिरूपव्यवहार उद्दरजत भिन्नभासथ तस्याता ।
यदिच पटस्वरूपमेव पटस्यभेद , तदा घटोभेद इति पर्यायता प्र
सज्येत, घटोभिन्नइतिव्यवहारे घटोघटविशिष्ट इत्युक्तचस्यात् , भि
न्नशब्दस्य भेदविशिष्टवाचित्वात्, भेदस्यच घटस्वरूपत्वात् । यद्वा घटो
भेद इत्येव व्यवहारस्स्यात । यदिच घटाद्भेद पटस्यस्वरूप तदा
कुड्ये पटस्वरूपाभावात् कुड्यस्य घटाद्भेदाभावे घटतादाम्य
प्रसज्येत इति तेनैव क्रमेण सर्वस्य जगत स्तादात्म्ये स्वरूपभेदवाद
सर्वाभेदएव पर्यवस्यतीति जितमायुमता । अथैतद्दोषपरिहाराय घट
व्यतिरिक्ताना सत्ताद्वस्तूना तानितानि स्वरूपाणि प्रत्येक घटाद्भेद
इति मन्वीत तदा घटव्यतिरिक्तेष्वखिलेषु वस्तुषु परस्परव्यावृत्ते
षु घटाद्भिन्न इत्यनुवृत्तव्यवहारस्या नुवृत्तोपाध्यभावा न्निर्विषयव्यवहा
रायोगाच्च परस्परस्वरूपाण्येव परस्परानुवृत्तानीति पुनरपि तदेव स
र्वतादात्म्य प्रसज्येत । किंच घटादीना स्वरूपाणि सप्रतियोगिका
नि निष्प्रतियोगिकानिवा ? पूर्वत्र प्रतियोगि स्मृत्यभावे घट पट इ
त्यादिव्यवहारोनस्यात् । उत्तरत्र सप्रतियोगिकभेदरूपत्व व्याहन्येत ।

दूषणान्तरमाह (घटोभिन्नइति) घटस्वरूपस्यैव भेदत्वे भिन्न इति
व्यवहारस्य घटविशिष्टविषयत्व वा स्यात् , भिन्न इति व्यवहारोवा
नस्यादिति भाव (यदिचेति) यदि पटस्वरूपमेव घटाद्भेद त
र्ण कुड्यादे पटान्यस्य सर्वस्य पटस्वरूपत्वाभाव घटाभेद स्स्यात्
एव पटस्वरूपस्यैव पटभेदत्वात् कुड्यादीनां पटभेदोपि वक्तव्य , घ
टपटयो रुभयोरपि तद्भिन्नतादात्म्यात परस्परतादात्म्य वक्तव्यमिति
सर्वतादात्म्य प्रसज्येतेति भाव (घटव्यतिरिक्तेष्विति) सर्वव्यक्ती
ना घटभेदत्वे घटभेदइत्यनुगत व्यवहार नियामकस्यानुगत
स्य भेदत्वाख्यधर्मस्य असम्भवात् स्वरूपेणैव तेषामनुवृत्तिर्वाच्य
ात सर्वतादात्म्य प्रसज्येतेत्यर्थ । (नचेदिति) नि धर्मधर्मिणोरैक्या
द्धर्मधर्मिभेदा नास्तीत्युच्यत, विधान्यतरपरिशेषात्, तत्राद्ये स्वरू-

अथ धर्मभेद तदा धर्मधर्मिणो भेदोऽस्ति नवा ? नचेद्धर्मधर्मिणोरभेदाद्धर्मस्यैवाभावेन धर्मभेदाभावात् पुनरपि सर्वतादात्म्यप्रसज्येत । यद्वा धर्मिण एवाभावात् कस्य भेदोवर्णनीय । अथ धर्मधर्मिणो भेदोऽभ्युपगम्यते, तत्रापिभेद· स्वरूप धर्मोवेति विकल्पे स्वरूप पक्षस्य दूषणत्वात् धर्मपक्षएव परिशिष्यते, ततश्च तस्यापि धर्मभेदापेक्षयानवस्थास्यात्, एवच स्वरूपधर्मयोरन्यतरकोटिर्बहिर्भावभावात् अन्योन्याभावपृथक्त्वविशेषाणामपि भेदत्व पलायितमिति । किच ध र्मधर्मिणो राश्रयप्रतियोगिनोश्च भेदग्रह स्तदाकारग्रहण मन्तरेण स्वरूपेण गृह्यमाणयो र्नसम्भवति, धर्मधर्मित्वादि तत्तदाकारग्रहश्च ते

पपक्षोक्तदोषः । द्वितीये धर्मिपरिशेषोवा धर्मपरिशेषोवेति विकल्पम भिप्रेत्य दूषयति (धमधर्मिणोरिति) (अभेवादिति) भेदाभावादित्यर्थ । (धर्मभेदाभावादिति) धर्मभूतभेदस्याभावादित्यर्थः । द्वितीयदूषयति (यद्वेति) (किञ्चधर्मधर्मिणोरिति) भेदतद्धर्मिणोरित्यर्थः । आश्रयप्रतियोगिनो.-भेदाश्रयप्रतियोगिनो । धर्मत्वधर्मित्वरूपेणहि भेदतद्धर्मिणोर्ग्रहणम्, धर्मत्वधर्मित्वग्रहश्च भेदग्रहेसत्येवेत्यन्योन्याश्रय । एव धर्मितया प्रतियोगितयाच भेदधर्मिप्रतियोगिनो ग्रहण एव भेदग्रहण भेदग्रहणे सत्येवच धर्मित्वप्रतियोगित्वग्रहण, ऐक्यग्रहे तदसम्भवादित्यर्थ. । किच देशकालव्यवहितपदार्थस्य स्वरूपत प्रत्यक्षायोग्यत्वात् न तत्प्रत्यक्ष सम्भवति, तथाहि - कि प्रत्यक्ष विधिव्यापार उतव्यवच्छेदव्यापार उतोभयव्यापारमिति । आद्ये वस्तुस्वरूपविधिमात्रोपक्षया अन्यव्यावृत्तिरूप भेदमुद्रावयितु मुत्सहते प्रत्यक्षम् । नापि द्वितीय., विधिमन्तरेण व्यवच्छेदासिद्धे । तत्स्वरूप एव तत्स्वरूपस्य निषेधात् । तृतीये कि विधिपूर्वको व्यवच्छेदः, उत व्यवच्छेदपूर्वको विधिरिति, अथवा युगपदुभयमिति । आद्येऽनवच्छिन्नवस्तुस्वरूपविधिना विरोधादनन्तर व्यवच्छेदासम्भवः । द्वितीये विधिपूर्वकत्वाद्व्यवच्छेदस्य तदभावे सुतरामप्रभव. । नापि

यो भेदग्रहेसतीति परस्पराश्रयणं, वस्त्वन्तरसिद्धा वेकविधि रन्यव्यव च्छेदः व्यवच्छेदसिद्धौ वस्त्वन्तरसिद्धिरितिच । नच भेदग्रहण मन्त रेणापि स्वरूपेण गृह्यमाणयो धर्मित्वादिग्रहइतिवाच्यम् । भेदग्रहाभावेहि गृह्यमाणयोरेकत्वग्रहे पर्यवसानंस्यात्, अनेकत्वाग्रहेवा, उभयथापि ध र्मत्वधर्मित्वलक्षणवैलक्षण्यं कथंचिदपि नसम्भवति । कथंतर्हि सार्वलौकि को ऽयं भेदग्रहः ; अविद्यामाहात्म्यादितिभ्रमः । नचाविद्यामूलेपि भे दग्रहे - विचाराः प्रागुक्ताः प्रक्रमन्ते, अविचारितरमणीयतैकवेषत्वा त् । नचैतावता परमार्थत्वसिद्धिः, वस्तुतो विचारासहत्वात् । नच वाच्यम् प्रमाणप्रमेय तदुपकरण तदवान्तरभेदकथक सिद्धान्तसाम

तृतीयः, विधिनिमित्तत्वाद्व्यवच्छेदस्य, नहि हेतुहेतुमतो र्युगपत्स- मुद्भवः । तथाच विधिरेव व्यवच्छेद इति परिशिष्यते, तत्रापि यद्वस्तु विधीयते तदपेक्षयैव व्यवच्छेदो विधि रित्युक्तम, प्रती- तिविरोधात् । शब्दार्थविरोधाच्च । अत एकविधि र्वस्त्वन्तरापेक्ष या व्यवच्छेद इति परिशिष्यते । एवंस्थिते दोषमाह (वस्त्वन्त रेति) एकविधिरेव अन्यव्यवच्छेदक इति वदता वक्तव्यम् - घट इत्याकारको विधिः पटादे र्व्यवच्छेदः न घटादे रितिकुतः, पटस्य तदन्यत्वादितिचेत् ? तर्हि पटस्यान्यत्वे सिद्धे घट इत्याकारस्य वि- धे स्तद्व्यवच्छेदतासिद्धिः, पटव्यवच्छेदतासिद्धौच घटा त्पटस्य व- स्त्वन्तरतासिद्धि रित्यन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । इतिचेत्यनन्तरं परस्पराश्र यणमित्यनुषंगः (अविद्यामाहात्म्यादिति) प्रत्यक्ष सुक्तदोषै र्भेदविषय त्वासम्भवा त्सन्मात्रविषयं, अविद्यामाहात्म्यात् सकलदोषमवधीर्यापि भे दभ्रम उत्पद्यत इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकौतु अधिष्ठानभूतस- न्मात्रग्रहोपक्षीणावितिभावः । (वस्तुतइति) आपाततो विचारसहत्वे न प्रतीतिमात्रमित्यर्थः । तदुपकरणं- तर्कादि । तदवान्तरभेदः-प्र- माण प्रमेयतदुपकरणावान्तरभेदः । भेदव्यवस्थेति द्वन्द्वः । इदमेव प्रमाण मयोरतव्यम्, इयमेव यथा प्रवर्तनीया एव एव निषद्धा रक्षणीया

नदूषणादि भेदव्यवस्थाभंगात् स्ववचनविरोध स्वसाध्यभंगादिरिति, साध्यत्वाभिमत विश्वानुप्रविष्ट स्ववचनस्वसाध्यादिभंगेपि स्वाभिमता द्वैत सिद्धेरवर्जनीयत्वात् । किंचासिद्ध भेदेन केनचि द्भेदसाधन मशक्यं, अन्यथाऽनवस्थेत्येषा दिक् ।

इत्यादिसमयबन्धो व्यवस्था(स्ववचनेति) प्रमाणादिभेदवचनस्य भेदो नास्तीति वचनेन विरोधप्रसंगः। स्वसाध्यं-भावरूपाज्ञानादि। भेदसाधकत्वाभिमत प्रमाणस्य भेददूषका द्भेद सिद्धो नवेति विकल्प्य द्वितीये दोषमाह (असिद्धभेदेनेति) आद्य आह (अन्यथेति) भेददूषका द्भिन्नतया सिद्धंहि भेदं साधयेत्, दूषकाद्भिन्नतयाच येन सिद्धिस्तत्राप्येवं विकल्पसम्भवादिति भावः। 'एषादिगि'त्यनेनेदमपि सूचितं, यदाहुर्नवीनः - किमन्योन्याभावो भेदः, उतवैलक्षण्यं, अथवा - स्वरूपं। नाद्यः, तत्प्रतियोगिधर्मिज्ञानानामसम्भवात्। तत्र न तावद्घटः प्रतियोगी घटात्यन्ताभाव घटान्योन्याभावयो रभेदप्रसङ्गात्। सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां समानकालीनानां संयोगादीनां सम्बन्धिभेदेनैव भेददर्शनात्। किञ्च भेदोऽभेदविरोधी, तस्माद्भेदोऽभेदस्यैवाभावः स्यात्, न घटस्य। नच घटादिरेव अभेदः, घटाधिकरणे घटभेदाभावप्रसङ्गात्। नापि तादात्म्यं प्रतियोगि, तद्घटस्वरूपंवा, घटत्वंवा अभेदोवा, अखण्डधर्मोवा। नाद्यः, परमते घटेऽपि तद्भेदप्रसंगात्। भेदस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च। नद्वितीयः, तद्भिन्नस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेः। घटत्वस्य स्वाभावानधिकरणतया घटत्वे घटभेदानुपपत्तेश्च। अभावस्येव भावस्यापि विरुद्धत्वेन स्वाभावानधिकरणत्वात्। नच विरुद्धयोरैकाधिकरण्यमेव विरुद्धं, नत्वाधाराधेयत्वमिति वाच्यम्। अभावे तदभावस्यापि वक्तव्यत्वात्। किंञ्च अभावाधिकरणत्वयोग्यभूतलस्य घटाधारतादशायां तदभावानाधारत्वं तदधिकरणत्वायोग्यघटाधारत्व मयुक्तमेव। एवं घटत्वमिह नास्ति अयंघटो नेति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च, भेदस्य घटप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च, अन्यप्रतियोगिकस्याभावस्य अन्यप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च ।

किंच यो यस्य यद्भेदविरोधीसतस्य तस्माद्भेदः, तथाच घटधर्मि कपटाभेदविरोधीघटस्य पटाद्भेदः, सचाभेदो नवास्तव इति तर्कितो वाच्य, तथाच यत्र यदभेदे र्किते यस्यानुपपत्ति प्रसज्यते, सतस्य तस्माद्भेद, नच पटेघटत्वाभाव पटेघटतादात्म्यस्य तर्कितस्य विरोधी, वृक्षस्याग्रत्वाभावप्रसगात् । नतृतीय - अभेदतादात्म्ययो रन्यो न्यज्ञानाधीनज्ञानतया न्योन्याश्रयात् । न-चतुर्थ. - शाब्दघटज्ञाना भेदज्ञानाभावप्रसगात्, तादात्म्यस्य श ब्दादनुपस्थित, जात्यतिरिक्तासण्ड तादात्म्याभ्युपगमेतेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ जातिविलापप्रसगाच्च । तादृशासण्ड तादात्म्यप्रतियोगिवाभावस्य घटाद्यप्रतियोगितया तद्भेदत्वानुपपत्तेश्च । नह्यन्याभावोऽन्य प्रतियोगि क । एव धर्म्यपि दुर्निरूप, तथाहि-यत्र प्रतीयत भेदस्तदेवास्यास्पद यदि । अप्रतीतौ सुषुप्तयादौ विश्वमेक भवेत्तदा ॥ यदा कदाचिद्धिपणा तस्य स्थाननियामिका । इतिचेत् ? पुरुषेऽपि स्यात्तद्भेदस्तत्प्रतीतित ॥ यत्र प्रतीयते भेदस्तदेवास्यास्पद मतम् । इति चेन्नूनमापातो दुष्टात्मान्योन्यसश्रय ॥ यत्र यस्यास्ति सत्ता तज्ज्ञ न तत्रभवे त्प्रमा । प्रमाधीनाधसत्ताया नान्यान्याश्रयता कथ ॥ अपिच यत्रास्ति तत्रास्तीत्युक्तस्यात्, कास्तीति प्रश्ने किमुत्तरम्, तथाचात्माश्रय । किंच घटेऽपि घटभेदज्ञान प्रमैव स्यात्, अबाधात् । न हि पटस्य तस्य या स्वरूप कश्चि द्बाधते । ननु तादात्म्यभेदज्ञानयो द्वयोरपि कथमबाधितत्वमितिचेत्, एवसति बाधएवाप्रमा, अविनिगमोवा । ननु पटे घटभदसम्बन्धस्या बाधात्तत्तद्धी - प्रमा, घटेतु सम्बन्धस्य बाधादप्रमतिचेन्न । पटेपि सम्ब - न्धान्तरा भावात् । पट स्वरूपमेव सम्बन्धो न घटस्वरूप, अतोनाविगमइति चेत्, तर्हि कुड्यादौ पट भेदो न स्यात्, तत्रापि कुड्यादिस्वरूपमेव सम्बन्धोऽस्तीतिचेत्, तर्हि भेदप्रमाया विषयघटीभूतस्यानुगतपटादिस्वरूपविषयत्वे घटेऽपि यथाज्ञान तदबाधित, इदस्वरूप सम्बन्धइति नियामकाभावात । नच घटातिरिक्त स्वरूपमेव तत्सम्बन्ध, किमतिरेक स्वय सम्बन्धघटीभूत सम्बन्ध।

त्मकस्वरूपमुपलक्षयति ; किंवा स्वयमपि सम्बन्धांतर्गत स्वसम्बन्ध, त्मकस्वरूपविशेषणं भवति ; आद्ये घटस्वरूपमपि तद्भेदसम्बन्धः स्यात् ।

नन्वतिरेकस्स्वसम्बन्धिनमेवोपलक्षयति ; नच घटस्तत्सम्बन्धीति चेन्न ; सम्बन्धस्यैवायानिरूपणात । विशेषणत्वेच न स्वयमेव स्वसंसर्गः, घटेऽपि तत्प्रतीतेरबाधमसंगात । अन्यथ्रे तस्यापि नियता धिकरणसंसर्गो नस्वयं, उक्तदोषात । नचप्रथमः नियाम्यस्य नियामकतया योगात् । अपरश्चेत् भेदानन्त्यं । तत्रच प्रथमस्य क स्यचित्संसर्गाभावे तदधीनससर्गाणा मन्येषां न संसर्ग इत्यसंसर्गाप व सर्वे स्युरिति सन्निशिष्टज्ञानं सर्वत्र भ्रान्तिस्तस्यापि वा प्रमास्यात् , सर्वेषां तुल्यत्वात ।

ननु नान्योन्याश्रयादिर्दोषः ; नहि भेदो भेदेनजन्यते , नवा ज्ञायते , नवा तदाश्रयत्वे धर्मिण स्तदपेक्षा , अनादिभेदाश्रयत्वस्यानपेक्षत्वात् ; नच भेदाश्रयत्वज्ञाने पूर्वं भेदाश्रयत्वज्ञान मपेक्ष्यत इत्यन्योन्याश्रयादिरिति वाच्यम्, घटादे भेदाश्रयत्वज्ञानाभावेपि तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रमितत्वात्, नहि भेदज्ञानेघटनिष्ठतदाश्रयत्वज्ञानं हेतुरितिचेन्न । भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्नमिदं नेति व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसंगात् । भेदाश्रयानिरूपणप्रयुक्तभेदज्ञानप्रमात्वविप्रतिपत्तिर्हि भेदाश्रयनिरूपणेन निरसनीया, तदनिरासे इद मस्माद्भिन्नमिदंनेति व्यवस्थाया अयोगात् । तथाच भेदाश्रयस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चये सायाश्रयानिरूपणाभावात् भेदज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चय, तन्निश्चयेच भेदाश्रयतया प्रतीतस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वनिश्चयइति परस्पराश्रयप्रसंगात् भेदस्य प्रामाणिकत्वासिद्धेः ।

किंच यदिप्रतियोगितावच्छेदकात्यन्ताभाववत्त्वमप्यन्योन्याभाववत्वे न प्रयोजकं तदानियामकाभावात् भेदाधिकरणस्य इदमित्यनुरूपणात तत्प्रमात्वाप्रमात्वयोर्व्यवस्थापा अयोगात सर्वं सर्वतोभिद्येतनभिद्यतेवा । अथ तत्प्रयोजकं तदा घटे भेदसत्ताविना अलभमानसत्ताकस्य प्रतियोगिता

वच्छेदकात्यन्ताभावस्य तत्र भेदसत्ताप्रयोजकत्वायोगात्. येन विना यस्य सत्ता नास्ति तस्य तत्सत्ताप्रयोजकत्वेऽन्योन्याश्रयात, उत्पत्त्यन्योन्याश्रयस्याप्यनेनैवप्रकारेण दोषत्वात्। ननुमाभूद्भेद स्वाश्रय., आत्मवदनाश्रितएव सत्यो ऽस्त्वितिचेन्न; श्रुत्या तादृशभेदस्य क्वाप्यसिद्धेः, प्रत्यक्षादिनातु साश्रयस्यैव तस्य प्रतीतेः।

ननूक्तरीत्याऽऽश्रयानिरूपणादेव स्वातन्त्र्यासिद्धिः सत्तावदितिचेत्; तस्याश्रितत्ववत्स्वरूपस्याप्यपारमार्थिकत्वेऽपि प्रत्यक्षादितःप्रतीत्युपपत्तेः स्वतन्त्रभेदस्य जीवब्रह्मैक्याविरोधाच्च। भेदस्य स्वाश्रय एव स्वप्रतियोग्यभेदविरुद्धत्वात्। किंचाभेदविरोधिनएवभेदत्वात् भेदत्वमस्यपारिभाषिकमेव स्यात्।

किंच भेदज्ञानमपि नसंभवति, किमेतौ परस्परं भिन्नावितिवा, इदमिदं नभवतीतिवा, अस्माद्भिन्नइतिवा; सर्वथाप्यन्योन्याश्रय., प्रथमे द्वितीयज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् दूरस्थवनस्पत्योरपि तद्विज्ञानप्रसंगात्, अभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्संशयेतिन्यायात् भेदग्रहस्यहेतुत्वात्, परस्परभावस्यापि भेदरूपत्वात्। नाद्वितीयः भेदेभेदत्वज्ञानविना तद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः। अतएव नतृतीयः, प्रतियोगित्वग्रहस्य भेदग्रहाधीनत्वात्, पञ्चम्याः प्रतियोगितार्थकत्वात्।

अपिच घटे पटाभेदानुपलब्धे रन्यथासिद्धत्वनिश्चयं विनानतदभावरूपभेदधीः,तन्निश्चयश्च यदि घटःपटस्स्यात् तद्वदेवोपलभ्येतेति तर्कावतारात्, तद्वदिति सादृश्यगर्भः तर्कश्च भेदज्ञानादित्यन्योन्याश्रय.। अनुपलब्धिमात्रजज्ञानस्य सत्तानिश्चयरूपत्वे करतलामलकादिज्ञान इव क्वचिदपि प्रामाण्यसंशयस्य भेदज्ञानेऽनुपपत्तेः, सत्तानिश्चयार्थं तर्क आवश्यक इतिद्वस्तरोऽयमन्योन्याश्रयः।

किंच तस्यैतस्माद्भेदसंशयव्यतिरेकनिश्चयदशायामस्य ततो भेदानिश्चयोनेति सार्वजनीनमिति तस्यैतद्भेदनिश्चयो ऽप ततो भेदनिश्चये कारणं यत्संशयेतिन्यात्, एवमितरत्र पि भेदनिश्चये सहेतुरित्यन्योन्याश्रयः। नच घटधर्मिकभेद. परमते तत्प्रतियो

गिकोभवति येन तस्य ग्राह्यतया तत्संशयादिप्रतिबन्धकः स्यात् । अयं सनभवतीति ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यतया वा तद्गतभेदविषयत्वायोगाच्च तस्येंद्रियासन्निकर्षात् । नच प्रतियोगिनि धर्मितावच्छेदकाभावनिश्चय एव तद्धेतुः, विनिगमकाभावात् । मूलेऽग्रत्वाभावनिश्चयेप्यग्रवृक्षे मूलवृक्षाभेदनिश्चयेन भेदभ्रमदशायां तस्मिन्सत्यपि तद्दर्शनात् , धर्मितावच्छेदकीभूत घटत्वाद्यभावनिश्चयस्यापि घटादिभेदज्ञानाधीनत्वात् । पटत्वनिरूपणस्य घटभेदनिरूपणाधीनत्वात् , प्रतियोगितावच्छेदकस्यैतद्वृत्तित्वनिश्चयदशायां प्रतियोगिनि धर्मितावच्छेदकाभावस्य अनिश्चयाच्च तत्राप्यन्योन्याश्रयात् ।

एवं भेदनिरूपकप्रतियोगिज्ञानस्यापि भेदज्ञानाधीनत्वादन्योन्याश्रयः । प्रतियोगित्वज्ञानंच विशेषणज्ञानतया कारणं, सन्निकर्षांतराभावाच्च तज्ज्ञानंकारणं, प्रतियोगिनोभेदाज्ञानदशायांच प्रतियोगित्वं नज्ञायतइति भेदज्ञानंतत्रकारणं । अपिच घटात्पटोभिन्न इत्यत्र मत्वर्थो भाति , घटस्य भेदइत्यत्र षष्ठ्यर्थः । तदुभयज्ञानंच घटाद्भेदज्ञानाधीनं , तदज्ञानदशायां नियमेन तदप्रतीतेः । नचवस्तुसद्भेदसत्त्वैवापेक्षिता , तदभावेऽपि ज्ञानदशायां सम्बन्धप्रतीतेः , तत्सत्वेपि तदज्ञानदशायां यमजयोस्तदप्रतीतेश्च । तदज्ञानातिरिक्तस्यच दोषस्याभावात् । एवं भेदंप्रति घटभिन्नः पट इत्यत्र घटो विशेषणत्वेनभाति , पटोविशेष्यतया भाति । इदंप्रतियोगिधर्मिणो विशेषणविशेष्यत्वज्ञानमपि भेदज्ञानाधीनं । अन्यथा एकत्र विरुद्धयो र्ज्ञानासम्भवात् । तथाच भेदज्ञानेपि भेदज्ञानान्तरमपेक्षणीयं , तत्रापि तद्ज्ञानान्तरमित्यनवस्था । एवंच क्लृप्तकारणाभावेऽपि कार्यं स्वप्नरथादिव न्मायिकमेव ।

किञ्चास्य प्रतियोगिनस्स्वयं नभेदः स्वाश्रुत्तित्वात् , अभेदस्यचाउवस्थत्वात् , भेदो भिन्न इति प्रतीत्योरवैलक्षण्यापाताच्च , स्वस्यैव स्वंप्रति विशेषणविशेष्यत्वायोगाच्च । भेदान्तरस्याधिकरणभेदमात्रादनुपपन्न , तथात्वेतथात्वेवा अबाधाविनिगमाभ्या पटेऽपि स्वस्यादित्येकस्यैकस्य भेदद्वयं स्यात् , एव तृतीयोऽपि, अन्यथा द्वितीयस्य घटभेदायोगात् । प्रथमस्यच स्ववृत्तिवृत्तित्वानुपपत्तेः । अन्यथैतौ भे

नाहियुगप
दौ घटाद्भिन्नाविति प्रथमद्वितीयभेदयोः प्रतीत्ययोगात् । अयमप्ययाधाविनिगमा
त्स्वविशेष्यं प्रति स्वयं विशेषणं भवति । ततश्चतुर्थादिरप्यखिलवृत्तिस्स्यादित्येकस्यानन्ताप्रा-
भ्यां पृथगेव । माणिकभेदाः । एवं तेषामप्यन्योन्यं द्रष्टव्यम् ।

नापि वैलक्षण्यं भेदः, तद्धि विविधलक्षणकत्वंवा विरुद्धलक्षणयोगि
त्वंवा । नाद्यः,एकस्याप्यात्मनः परमते बुद्ध्याद्यनेकलक्षणत्वात् । द्वितीये
यदि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं विरोधः, तर्हि सुखादावपि समा
नं । अथपरस्परात्यन्ताभावेनैव समानाधिकरणत्वं, सुखादिकंच परस्परेणा
पि समानाधिकरणमितिचेन्न, तस्यापि धर्मिभेदाधीनत्वात् । अथ
परस्पराश्रयभेदसमानाधिकरणत्वं, परस्पराश्रयात् । नापि स्वरूपं
भेदः, भेदस्य विशेषणविशेष्यतयैवप्रतीतेः, एकत्रचतदयोगात् ।
अपिच अभेदविरोधी भेदस्तस्मिन्सति तदप्रतीतेः । नच घटादिस्वरू-
पं भेदः पटादिमात्रात्मतदभेदविरोधी, तदुभयसामानाधिकरण्यध-
र्मधर्मिभावयोस्सत्त्वात् । नच पटस्य पटस्वरूपतोऽन्यः कश्चिद्भेदो
ऽस्ति, सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगिस्वरूपत्वानुपपत्तेश्च । घटभे
दयोर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेश्च । तस्माद्वास्तवभेदप्रतेभेदप्रतीतिर्नि-
विषयैव । सिद्धांतेतु कथंचित्सासविषया । तथाहि-
इदमिदंनेतिप्रतीति स्तदुभयनिरूपिताभेदाभावं विषयीकरोति,
पदद्वयसामानाधिकरण्यार्थभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वात्तुभयात् ।
संभवतिच तदुभयाभेदः, अस्तिहि घटपटयोस्सदिदंसदिदमित्य
नुवृत्तसत्स्वरूपाभासः । सच्च घटाद्यधिष्ठानं 'आत्मैवेदं सर्वं' मि-
तिश्रुतिप्रसिद्धात्मस्वरूपम् । नच सत्ता तद्विषयो नात्मेति वाच्यम् ।
'सदेवसौम्ये' त्यादिश्रुतेरात्मस्वरूपातिरिक्तनिषेधात । सर्वत्र अधिष्ठा
नसदात्मानुगमादेवानुगतसद्बुद्ध्युपपत्तेः तदन्यसत्तायां मानाभा-
वात् । तस्यैवानुगततया भावप्रत्ययान्तशब्दार्थत्वाच्च । तदेवच सन्
घटइत्यादौ घटाद्यात्मकतया भासमानं घटादेः पारमार्थिकं स्वरू-
पम् । स्वरूपमेवचाभेदः, परैरपि तथाभ्युपगमात् । अयंच स्वरूपा
भेदो दाम्नदः । एवंच घटपटादिनिरूपिता भेदात्यन्ताभावो ऽविद्या

अत्रोच्यते - न तावद्भेदप्रतीत्यपह्नवश्शक्य, स्ववचनविरोध वा धापसिद्धान्तादिप्रसङ्गात्, तथासतिहि युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो विष यविषयिणो स्तम प्रकाशव द्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति रित्यादिभाषणमपि व्याहन्येतेति । नच भेदप्रतीतिकारणापह्नवश्श क्य, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वाभावात्। अन्यथा लोकायतमतापाता त्। नच भेदप्रतीतेरकार्यत्वं वक्तुं शक्यं, नित्यत्वतुच्छत्वयो स्व येन त्यागात्। नच - दुर्निरूप तत्कारणमिति वाच्यम्, एतत्कार

क्लृप्तौ धर्मप्रतियोग्याश्रितो घट पटो नभवतीति प्रतीयते, इमौ भिन्नाविति च। इमौ विभक्तावित्युभयाश्रितत्वेऽपि अयमस्माद्विभक्त इतिवद् यमस्माद्भिन्नइति प्रतीति। सचभेदस्साक्षिभास्यइति नतत्रप्रति योग्यादिज्ञानापेक्षा। नचैवं सर्वदा भेदप्रतिभासप्रसङ्ग, साक्षिमात्रभा स्यस्याप्यालोकस्य स्वावच्छेदकालोकाकारवृत्त्यभिव्यक्तिसाक्षिणा प्रति भासादिवत् भेदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपकघटपटाद्यसाधारण स्वरूपोपस्थितावेव भेदस्य साक्षिभास्यतया कदाचित् प्रतिभासोपप त्ते। भेदप्रतियोग्यभेदप्रतियोग्यभेदनिरूपणे वनच घटादे प्रतिभासो नभेदप्रतियोगित्वनचेति नघटादिप्रतियोगित्वानुभवविरोधोऽपीति।

धर्मधर्म्यादिविकल्पदूषण पश्चादुद्धरिष्यन् प्रथमत प्रतीत्या - भेदस्वरूप साधयति ' नतावदि"त्यादिना ' एवञ्चे " त्यत प्राक्तनेन ग्र न्थेन। तत्र भेदप्रतीतिसौ परस्पराश्रयस्य प्रागभिधानात् तदुद्धा रेण विना प्रतीत्या भेदसाधनायोगात् तद्दूषणमुद्धर्तुं किमन्यान्याश्रय णोद्भावनेन प्रतीत्यपह्नवोऽभिमत, उतकारणापह्नवेन प्रतीतमिथ्यात्व यद्वानिर्वचनीय कारणत्वात्प्रतीति मिथ्यात्व, किंवानिर्विषयत्व, अथ वा बाध्यविषयत्व, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथम दूषयति (नतावदि ति) (स्ववचनेति) 'अविद्यामूले भेदग्रह' इति वचनविरोध । प्रतीत्यभा ववचनप्रयाङ्गीकारे भाष्यव्याहतिचेत्याह (तथासतीति) भेदप्रतीत्य पह्नवे सतीयथ । (नच भेदेति) मिथ्यात्वेऽपि तावन्मात्रेण कारण

णत्वेन सुनिरूपत्वात्, अन्वयव्यतिरेकवशात् इन्द्रियादिविशेषप्रसिद्धेश्च । भवतापि चाविद्याकारणमिति विशेषतो निर्णीत, अन्यथा परमार्थत्वप्रसगात् । नचास्य निर्विषयत्व सुवचम्, प्रतीत्यपह्नवपक्षोक्त दोपानवस्थभावात्, स्वबाध्यभेदविषयप्रतीत्यभावेन परसिद्धान्तनिराकरणाच । अतो बाध्यविषयत्व मवशिष्यते, तदपि दुर्वच, बाधक प्रमाणस्य भेदग्राहित्वे भेदाभावग्राहित्वे यत्किंचिद्ग्राहित्वाभावेच भेदस्य स्थिरीकरणात् । भेदाभावोपि सिद्ध्यन् भेदाद्भिन्नएव सिध्यति, अन्यथा तदसिद्धे तत्सिद्धेर्वा भेदसिद्ध्यापातात् । एव च सामान्यत स्थापिते भेदे न पृथग्जल्पाना मुत्तरपेक्षा । याचा त्र भेदतिरस्कारिणी, सापि साध्वसाधुविवेक दिव्यचक्षुपि जने नजागर्ति । तथाहि—स्वरूप धर्मोनेति विकल्पयन् किं सामायत स्वरूपधर्मयो भेदमगीकृत्य विकल्पयत्यनगीकृत्यवा ? न प्रथम, विकल्पस्य निष्फलत्वात्, अन्यथा भ्युपगमबाधात् । न द्वितीय, विकल्पस्यानुत्थानात् । न पुन पर्यायेण विकल्प । नच - निर्मु

---

[1]बाच्यमिति भाव (स्वबाध्येति) भेदविषयप्रतीत्यभावेन तन्निराश इति भाव । भेदाभावग्राहित्वे कथभेदस्थिरीकरण, तथात्वपतिम सद्भादित्यवाह (भेदाभावोऽपीति) अन्यथा भेदाद्भिन्नत्वेन सिद्ध्यभावे । तदसिद्धे-भेदाभावासिद्धे (तत्सिद्धेर्वेति) यदिभेदाद्भिन्नत्वेनासिद्धा वपि भेदाभावसिद्धि स्तदा भेदात्मकतयैव सिद्धेर्भेदसिद्धयैव भेदसिद्धिस्स्यादित्यर्थ । एवमप्युक्त दूषणाना च प्रतिक्षेपइत्यत्राह - (एवञ्चेति) (सामान्यतइति) धर्मत्वधर्मित्वविशेषानादरेणेत्यर्थ. । अ भ्युपगम्यापरिक्षामाह (याचेति (निष्फलत्वादिति) भेदाभावसिद्धिरूप फलसिद्धा वित्यर्थ । अपनी यबाधाप्यत्र अभिमत । एतद्वस्तुविषयत्वमात्रेण न पदद्वयस्य पर्यायतानाऽऽगुत्फलमितिवादिद्वयवाह (नचेति) भेदमात्रनि रास प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यापि निरासाद्भवत्यथापर्याय। स्वपुपास्यां भ

क्तोपाधिभेदैकवस्तुगोचरयो रशब्दयो रपर्यायता, प्रातीतिकभेदमू-
लोय निकल्प परमार्थनिमर्शभेदमूलं तद्दूषणमिति चेन्न, निम
र्शभेदस्यापि पारमार्थिकत्वानभ्युपगमात्, स्वमूलघातायोगाच्च । अ

दाभावादित्यर्थः (प्रातीतिकभेदेति) प्रतीतिविमर्शयो रुभयोरप्यपार
मार्थ्याविशेषात् किं केन बाध्यत इति चोद्यपरिहाराय पारमार्थ्यवि
शेषणं (स्वमूलेति) विमर्शविशेषमूलंहि दूषणं, नतुविमर्शमात्रा-
धीनं, विशेषश्च भेदएव, अतो भेदनिरासः स्वमूलघातादनुपपन्नइत्य
र्थः । यद्वा भेदविमर्शयो र्भेदाभावा द्दूष्यदूषणभावो नोपपद्यते, यदि भे
दविमर्शयोरपि भेदः प्रातीतिकः, तर्हि तन्मूलदूष्यदूषणभावोपि प्रा
तीतिकएवेति भेदतात्त्विकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति चोद्यपरिहाराय पार
मार्थ्यविशेषणं । विमर्शभेदः - विमर्शाद्भेदस्य भेदः, विमर्शस्य भेदा
द्भेदइतिवा । यद्वा, विमर्शस्य प्राबल्ये परमार्थविषयत्वं हेतुरित्यभिप्रा
येण पारमार्थ्यविशेषणम् । पारमार्थ्यंच विषयद्वारकं विवक्षितम् । भे
दो विशेषः (निमर्शभेदस्यापीति) शुक्तिरजतादिभ्रमनिवृत्ति प्रस
ङ्गादिरूपाणां विषयाणां पारमार्थ्यं नाभ्युपगतमित्यर्थः (स्वमूलघाता
योगादिति) धर्मधर्मिभेदप्रतीतिमुपजीव्य प्रवृत्तो विमर्शो न भेदप्रती
तिं बाधितुं क्षमत इत्यर्थः । यद्वा (प्रातीतिकेति) प्रतीतिसिद्धं धर्मधर्मिभे
दमवलम्ब्य प्रवर्ततइत्यर्थः, । पूर्वोक्तमभ्युपगमबाधं परिहर्तुमाह
(पारमार्थिकेति) विमर्शविषयभूतो भेदो विमर्शभेदः, तन्मूलं तदव
लम्बनं- तद्विषयं दूषणं प्रवर्ततइत्यर्थः, पारमार्थिकं भेदोदूष्यइति या
वत् । तथाचाभ्युपगतस्य प्रतीतिसिद्धभेदस्वरूपस्य अनिरासान्नाभ्यु
पगमबाध इतिभावः । प्रतीतिसिद्धं भेदस्वरूपादन्यस्यैव पारमार्थिक
भेदस्य दूष्यत्वादभ्युपगम विरोधपरिहारः, किंवा प्रतीतिसिद्धभेद-
स्य पारमार्थ्यमात्रनिरासादिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति (विम
र्शभेदस्यापीति) तथाच पारमार्थिकभेदस्य दूष्यत्वासम्भवात् नि-
र्विषयं दूषणं स्यादित्यर्थः । द्वितीयं आह (स्वमूलेति) पारमार्थ्यधर्म
मात्रनिरासेहि भेदस्य मिथ्यात्वासिद्धेः पारमार्थ्यरूपेण भेदस्यैव

तएव परमतसिद्धभेदोपजीवनेन विकल्पउति प्रत्यक्त, अनगीकृत मूल्घातकेन परमतेन तत्सिद्धे अन्यथा परमतेनापि तदसिद्धे स्त न्मूलविकल्पासम्भवात् । अतो यदि विकल्पयसि सिद्धो भेद । यदि न तथापि सिद्ध , विकल्पोपक्रमतया तद्दूषणस्य । नचानु पलब्धे किं निकल्पेनापीति वाच्यम्, तथासति तस्यानिर्वचनीय पक्षनिक्षेपासम्भवात , सविदनुपलम्भनाचो युक्तं थैव सुलभत्वात्। किंच अभेद स्वरूप धर्मोवा? स्वरूपचेत् भेदभ्रम कचिदपि न स्यात , भेदाविरोधिन्यभेदे दृष्टे तदारोपासम्भवात् , अभिन्नो घट इत्यादे पर्यायतादि प्रसगश्च प्राग्वत् । अथतु धर्म , तर्हि सि

निरासो वाच्य , अयमेव तस्य बाधो यदभावप्रमापण, तथाचोपजी व्यबाधो दुर्वार इत्यर्थ । अभ्युपगमबाधश्च सिद्धइति भावः। येन परमतेन भेदो निश्चीयते तत्कि स्वघातकासहिष्णु उतसहिष्णु, आ द्यआह (अनगीकृतेति) यद्यनंगीकृतमूलघातक तदा तेन विरोधा द्विकल्प्य दूषणाप्रवृत्तेः परमार्थतयैव भेद स्सिध्येदित्यर्थ । द्विती य आह (अन्यथेति) ननु माभूद्भेदनिश्चय , परोक्तया प्रतीतिमात्र - विवक्षितमित्यत्राह (तन्मूलेति) निश्चयमूलोहि विकल्प', न प्रतीति मात्रादित्यर्थः । अनगीकृतेत्यादेरेव वार्थ , मूलभूतस्वघातकासहि- ष्णुनाग्राहिपरमतेन भेदस्य निश्चयो भवति , अन्यथा स्वघातकसहिष्णु त्वेन ज्ञातादर्थावधारणानुपपत्तेरित्यर्थ । माभूद्भेदनिश्चय' परोक्तिप्रती तित्वमात्राद्विकल्प' स्यादित्यत्राह (तन्मूलेति) पूर्ववदेवार्थः। ननु नवयविकल्प्यदूषण ब्रूम , येन मूलघात , किन्त्वनुपलब्धरेव भेद- स्य बाध ब्रूम इत्यत्राह (नचानुपलब्धेति) (तदारोपासम्भवादिति) नच भेदग्रहेपि तस्य तिरोधानात् भ्रम इति वाच्यम्, स्वरूपेभा समाने तिरोधानासम्भवात् । अन्यथा स्वरूपभेदपक्षेपि लोकसिद्ध- दोषेण स्वरूपभेदतिरोधानात् भ्रमोपपत्तिप्रसगात् । (पर्यायतादी ति) ब्रह्माभिन्नमित्युक्ते ब्रह्मब्रह्मवदित्युक्त स्यात । ब्रह्माभेदइति व्यवहारस्यात । अभेदेन प्रतीतावभेदभानप्रतियोगिज्ञान

द्वो भेदः, धर्मधर्मिभावस्य तद्व्याप्यत्वात् । यद्यभेदरूपेणापि धर्मेणा भेदः, मचेत् स्वरूप सएव दोषः, धर्मभेदनम्थेति त्वदुक्तमर्यादा प्रवर्तने का वार्ता । उपलम्भइति चेत्तुल्यम् ।

मित्यन्योन्याश्रयणमित्यादिकमादिशब्दार्थः । एतेन स्वरूपभेदम्यै च प्रतियोगिघटिततया कल्पितभेदवत्त्वेन विशेषणविशेष्यभावाद्युपपत्तिरि ति निरस्तम् । तथासति ब्रह्मब्रह्मवदित्युक्तस्यात्, ब्रह्माभेदइतिव्यवहार स्यादित्युक्तत्वात् । ननु – ब्रह्मणएव अभेदरूपत्वेपि ब्रह्मतयाभेदत्व यो भेदेन सम्बन्धितावच्छेदक भेदादभिन्न ब्रह्मेति सम्बन्धव्यवहारः, न तु ब्रह्मब्रह्मवदिति तत्र सम्बन्धितावच्छेदक भेदाभावादिति चेत्तर्हि, सं बन्धितावच्छेदकभेदएव सम्बन्धप्रयोजको ऽस्तु, किं कल्पिताभेदेन, तथाच प्रकृते ऽपि घटभेदयो स्सम्बन्धितावच्छेदक भेदादेव भिन्नइति सम्बन्धव्यवहार स्सिद्धः । किंच स्वरूपभेदवद्भेदस्यापि कल्पितभेदा देव भिन्नइति विशिष्टव्यवहार किन्नस्यात्, त्वन्मते घटोनास्तीति व- न्न्यायमते घटाभावेन घटइतिवत् धर्मधर्मिभावस्येति । ननुएव तर्हि स्वरूपस्यैव भेदत्वपक्षे धर्मधर्मिभावानधीनोभिन्न इतिव्यवहारः कथ मितिचेन्न, तस्य तादधीन्यासिद्धेः, व्यवहारश्च भेदाप्रयोज्यसम्बन्धवि षयः (सएवेति) भेदभ्रमानुपपत्ति दोषइत्यर्थः । एवकारो धर्मपक्षे वक्ष्य माणदोषस्य तत्र व्यवच्छेदकतयाऽवधारणार्थो नभूतप्रत्यभिज्ञानार्थ, अन्यथाहि धर्मपक्षेपि धर्मभेदपक्षोक्तानवस्थातिदेशार्थ धर्मभेदपि स- म्बन्धेत्यवक्ष्यत । अवधारणस्यच प्रयोजन धर्मपक्षे तद्दूषणं दूषणांतर चा- स्तीतिसूचनमिति,(त्वदुक्तेति)इत्यनेन अभेद स्वरूप धर्मोवेत्याभ्योक्तोऽर्थः परामृश्यत । परेणहि भेद स्वरूप धर्मोवेति विकल्पयता - प्रकारान्तर नास्त्येव, तत्रापि यद्येकत्र स्वरूप सर्वत्रापि स्वरूपमेव, क्वचि द्धर्मत्वेतु सर्वत्रापि धर्मएवेति, मर्यादाविवक्षिता, अभेदेपि तादृशमर्या दा कल्पनेन दूषणोक्तौ किमुत्तर मित्यर्थः (उपलम्भ इतिचे दिति) शुक्त्यादि स्वरूपग्रहेपि भेदभ्रमदर्शनात् तत्राभेदोधर्म, शौक्ल्या-

न काचिदिति-चेत् किमर्थस्तर्हि भेदापह्नवः । अनन्यार्थएवेति चेन्न; अप्र विष्टमाध्यमिकपक्षेण त्वयातथानभ्युपगमात् । नभेदापह्नवसाध्यमद्वैतं अपि तुस्वतःसिद्धमितिचेन्न ; अद्वैतमित्येव तत्सिद्धे रन्यथा स्वरूपमात्रस्य भेदाभेदविकल्पसहस्र तत्त्वायोगात् । तस्माद्भेदस्वरूप मपह्नुवानै रभेद स्वरूप मप्यपन्हुतं स्यात् ।

दिस्वरूप ग्रहे शौक्त्यादौ तद्भेदभ्रमादर्शना त्तत्स्वरूपं भेदइति य- थोपलम्भं स्वीकारेनदोष इतिचेदित्यर्थः । (नकाचिदिति) ना स्माभि रभेददूषण परिहारः कार्यइत्यर्थः । तथाच तद्दूषणे इष्टा पत्ति रितिभावः । (किमर्थं इति) जीवब्रह्माभेदसमर्थनार्थमेवहि भे दापह्नवः, अतोनिष्टापत्तिरितिभावः । (अनन्यार्थइति) भेददूषणमभेद समर्थनार्थं नभवति अपितु भेदासिद्ध्यै, तस्माद्भेदापह्नव इष्टापत्तिरेवे- ति भावः । (अप्रविष्टेति) माध्यमिकवत् सर्वशून्यत्वानंगीकाराद ंगीकृतस्य ब्रह्ममात्रस्य स्वात्मकजीवाभेदाभ्युपगमादभेदनिरासो नेष्टइति भावः । ननु नवयं भेदापह्नवेनाभेद साधयामः येनभेदवत्तैरेवतर्कै- रभेदस्यापि निरासस्स्यात् किंतु तर्कैर्भेदनिरासमात्रं कुर्मः, न- च तत्राभेदेऽपि भेदपक्षोक्तदोषप्रसंगः, दृढतमप्रमाणसिद्धेऽर्थे तर्का- णामप्रवृत्तेः, इत्यभिप्रायेण शङ्कते (नभेदेति) द्वैताभावत्वेन सिद्धि- र्ह्यद्वैतसिद्धिः, स्वप्रकाशश्च नतादृशइतिनाद्वैतस्य स्वतस्सिद्धिरित्य भिप्रायेण परिहरति (अद्वैतमिति) स्वरूपेण सिद्धिरद्वैतसिद्धिः कुतो नेत्याशङ्कायामाह (अन्यथेति) यदि अद्वैतमित्याकारता नस्यात् तदा स्वरूपात्मकप्रकाशमात्रस्य भिन्नमभिन्नंवेति संशयसहस्र अद्वैत सिद्धित्वायोगा दद्वैतमित्याकारेण सिद्धिरेव अद्वैतसिद्धिरित्यर्थः। उपसहरति "तस्मादि"त्यारभ्य"माध्यमिकतापातादि"त्यन्तेन । तस्मात् - दृढप्रमाणसिद्धत्वाभावात् । भेदवद भेदस्यापि तैरेव तर्कैर्निरासप्रसं- गात् , इष्टापत्तेश्च माध्यमिकमतापातेन कर्तुमशक्यत्वात्, भेदनिरा- सो शक्य इत्यर्थः । ननु माभूद्भेदवदभेदोऽपि, नचैतावता माध्यमिक

नचास्त्विति वाच्यम् , माध्यमिकमतापातात् । नचानुभयाका रत्वसिद्धि , उभयाकारत्वव द्व्याघातात् । नचत्रय-मेकस्यैवैकस्माद्भेद मभेदंच स्वीकुर्मः , येनास्मन्मते तत्प्रसग. ; नचाभेदमपि सर्वत्र परित्यजामः येन प्रकारेण भवत इवसर्वा-भावः स्यात् ; अत. सर्वं वस्तुजात स्वव्यतिरिक्तात्सर्वस्मा द्भिन्न स्वस्माच्चाभिन्नमिति सांसिद्धिकीयं तत्त्वव्यवस्था । अथ या चत्सम्भवच विकल्पितं देवानांप्रियेण,धर्मान्तराणां(धर्म्यन्तराणां)स्वाश्रयस्य चस्वरूपधर्म बहिर्भावाद्व्यावर्तकत्वेन भेदत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च उभय वेत्यपि विकल्प. किं नविकल्पित , सएवहि न स्सभव. । यथा सम्भवं स्वरूपधर्मयो र्भेदत्वस्यानुप्रवेशोपलम्भात् , व्यावृत्त व्यवहारहेतुर्हि भेद' , सच व्यवहार क्वचित्स्वरूपत क्वचिद्ध र्मतश्च दृश्यते ।

तापातः, भिन्नाभिन्नविलक्षण वस्तुस्वरूपमात्रसिद्धे , शून्यवादिमते कः स्यापि सिद्धेरनभिमतत्वादित्यत्राह (नचेति) अन्यतराभावस्या न्यतर सत्त्वव्याप्ततया उभयाभावे उभयसत्त्वप्रसङ्गः , तथाचानुभयात्म कत्वं व्याहतमित्यर्थ. (उभयाकारत्ववदिति) उभयाकारत्वोक्तिराका रयोः परस्परविरहरूपतया द्व्याहतार्था, तथा उभयशून्यत्वोक्तिरपि ततएव हेतोर्व्याहतार्थेत्यर्थः । ननु भेदवादिना त्वया अभेदोप्यङ्गीक्रि यते नवा, आद्ये व्याघातः , द्वितीये सएव माध्यमिकमतापात इत्य त्राह (नच त्रयमित्यादिना) तर्हि कस्माद्भेदः कस्मादभेद इत्याकां क्षाया माह (अतइति) अन्यदपि कोट्यन्तरमाह (उभयवेति) क्वचि द्धर्मः क्वचिद्धर्मीति कल्पः कुतोनोक्तइत्यर्थः (सएवेति) धर्मएवभेद स्व रूपमेव भेद इति पक्षद्वयं व्यवच्छिद्यते । अनङ्गीकार हेतुं दर्शयति। (यथासम्भवमिति) कथमनुप्रवेश इत्यत्राह (व्यावृत्तेति) ततः – किमित्यत्राह (सचेति) शौक्ल्यादिग्रहे सति तद्धर्मिणो धर्म्यन्तरात्तस्य-च चाण्ड्यादिभ्यो व्यावृत्तिव्यवहारदर्शनात्,सएवधर्मिणोधर्म्यन्तरात्स्वस्या

शुक्तिरजतभ्रमादेः शुक्तित्वादिधर्मभेदाप्रतीति निबन्धनत्व स्या न्वयव्यतिरेक सिद्धत्वान्न भ्रमाद्यनुपपत्तिः । नहि शु- क्त्यादीनां स्वरूपमेव रजतादिभ्योभेदः । घटोभिन्नइति व्यवहारगत चोद्यान्यपि घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविलक्षणसार्वत्रिक प्रयोगयोग्यभिन्न शब्दप्रवृत्तिनिमित्तयोगात् परिहृतानि । तन्निमित्तं घटत्वादिभेदा- नामेव व्यावृत्तव्यवहारहेतुत्वं भ्रान्तिप्रतिपक्षोपलम्भत्व मित्यादिरूपेण ग्राह्यं, अतएव व्यावृत्त्यनुवृत्त्यादि प्रयुक्तव्यवहारसाधनतादात्म्यप्रसं- गो ऽपि प्रत्युक्तः स्वरूपशब्दवत् ।

न्यस्माच्चभेदः लाघवा दिति भावः । एवंसति स्वरूप भेदपक्षे रजत- भ्रमा नुपपत्ति दोषं मागुक्तं परिहरति (शुक्तीति) ननु स्वरूप स्यैव भेदत्वा द्धर्मीप्रतीतावपि तस्य गृहीतत्वात् कथं नभ्रमाद्यनुपप- त्तिरित्यत्राह (नहीति) शुक्तित्वादिकमेव रजतादिभ्यो भेद इति भा वः । ननु घटत्वादे र्भेदत्वे घटो भिन्न इति पर्यायताप्रसंगः, घट इति व्यवहारवद्भिन्नइति व्यवहारो ऽपि प्रतियोगिनिरपेक्षः स्यात्, अन्यतर पदवैयर्थ्यंच स्यादित्यत्राह (घटोभिन्नइति) (व्यावृत्तेति) तदविषय कव्यवहारप्रयोजकत्वं ततोभिन्नत्वं, तदविषयकत्वंच तद्विषयत्वाभावः (भ्रान्तीति) बहुव्रीहिरयं । यदिच घटाद्भेदः पटस्य स्वरूपमित्यादि ना पत्पूर्वपक्षिणोक्तं तत्रपटादिस्वरूपाणि प्रत्येकं घटाद्भेदइत्यंगीकृ- त्य तेषां परस्परव्यावृत्तत्वे ऽनुगतव्यवहारस्य निर्विषयत्वेन बाधापातः अनुवृत्तत्वेसर्वतादात्म्यप्रसंग इत्युक्त दोषमुद्धरति (अतएवेति) सार्वत्रिकप्रयोगयोग्यप्रवृत्तिनिमित्तयोगा द्भिन्नेष्वप्यनुगतभेदव्यवहारा पत्तेरित्यर्थः । (अनुवृत्त्यादीति) पटभिन्नवस्तुस्वरूपाणां पर- स्परानुवृत्तिर्विवक्षिता, तावन्मात्रेणच तेषांपरस्परतादात्म्यासिद्धावपिघ टतादात्म्यासिद्धेर्न सर्वतादात्म्यप्रसंगः,अतः पटभेदव्यवहारविषयाणांपटभि न्नवस्तुस्वरूपाणांपरस्परानुवृत्तिरादिशब्देनविवक्षिता, तथाचकुड्यादीनां घटपटोभयतादात्म्या त्सर्वतादात्म्यप्रसंग इतिभावः । (स्वरूपशब्दवदिति) यथा स्वरूपशब्दविषयाणां परस्परानुवृत्त्यभावे ऽपि नस्वरूपशब्दस्य ति-

घटस्वरूपं पटस्वरूप मितिभेदो ह्येतेनैवहि स्वरूपश-
ब्द. सर्वत्रप्रयुज्यते । ततस्तत्रापि स्वरूपमात्रतादात्म्य
मितिचेन्न ; स्वधीवचनादिविरोधात् । भेदः स्वरूपमित्यनेनाभेदस्व-
रूपसिद्धिरिति कस्तदन्योमन्येत । सप्रतियोगिकत्वाप्रतियोगिकत्वविक-
ल्पोऽपि भिन्नइति व्यवहारमात्रस्य प्रतियोगिनिरूपिताकारे व्युत्पन्न-
त्वात् प्रतियोगिसाकांक्षतेतिनिरस्तः । स्वरूपधर्मभेदसमर्थनाच्च धर्म
धर्मिणो र्भेदोऽनवस्थापरिहारश्चसिद्ध. ॥*॥ अयमत्रसंग्रह यस्मिन् यद-

---

विषयत्वं तथेत्यर्थः (दृष्टान्तमुपपादयति) (घटस्वरूपमिति) भेदो-
क्तिरयद्वा तत्स्वरूपशब्दानुवृत्तिरिति भावः (ततएवेति) अनुगतव्यव-
हारस्य निर्विषयत्वमसंगादेवेत्यर्थः (स्वधीति) समभिव्याहृतपदार्थवि
शेष्यांश स्वरूपशब्दार्थइतिनानुगतव्यवहारस्य निर्विषयतापातइतिभावः ।
दोषान्तरमाह(भेदेति) घटस्वरूपमिति व्यवहारात् तेनापि सर्वतादात्म्यमस
ज्येत नच तदुक्तन् भेदस्वरूपस्यैवासिद्धिमसङ्गादित्यर्थः । (यस्मिन्यद्दर्श-
नइति) अत्र अध्यासस्तादात्म्याध्यासो विवक्षितः, अन्यथा शुक्तित्व-
ज्ञानेपि शुक्तौरजतसंसर्गाध्यासत्सम्भवादव्याप्तेः । घटात्यन्ताभाव-
वत्तयाऽवगते घटाध्यासासम्भवेन घटस्यापि तादृशघटात्यन्ताभावव
त्तया घटाद्भेदप्रसङ्गादतिव्याप्तेश्च । अध्यासपदं च शुक्त्यादौ शु-
क्तित्वादिभेददर्शना निवार्यस्याभेदज्ञानस्य वस्तुतोऽध्यासस्वरूपाया-
द्वस्तुकीर्तनपरम् । प्रवृत्तिनिमित्तशरीरान्तर्गतन्तुतादात्म्यज्ञानत्वमात्रम्,
नतु तदध्यासत्वम् । तद्भिन्नतदैक्यज्ञानस्वरूप हितादात्म्याध्यासत्वं । तथा-
च भेदघटितत्वेन भेदपदप्रवृत्तिनिमित्तज्ञाने न्योन्याश्रयप्रसंगात् । नन्वे
कस्मिन् घटे क्रमेण श्यामरक्तरूपोत्पत्तौ श्यामिकादर्शनस्य रक्तद्र-
व्यतादात्म्याध्यासविरोधित्वा द्रक्तभेदत्वापत्तिः (तथाच घटस्यैव घट-
भेदप्रसङ्गः , नचात्रेष्टापत्तिः , कालभेदेनाविरोधादिति वाच्यम् ।
"परमात्मात्मनोर्योग परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्य हि नै-
तितद्द्रव्यतां यतः ॥ " इति वचनविरोधादितिचेन्न , तस्मिस्तत्स्व-

र्शने येषामभ्यासोनोपपद्यते । तस्यभेदः सतेभ्यस्स्या त्तदुक्तिस्तु विव क्षया ॥ इति। एवंतर्हि धर्मभेदपक्षएवांगीकृतः स्यात्,नपुन· स्वरूपस्यभेद त्वसिद्धिः; तस्यभ्रमसहत्वात इतिचेत् ; सत्यं ; तथापि धर्मविशेषाणां धर्म्यन्तरमनपेक्ष्यैव स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याध्यास विरोधित्वा त्तेषां स्वरूपमेव स्वेषांस्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेदइत्येष्टव्यं ,

---

रूपभेदस्य तन्निषेधात् । ननु विशिष्टभेदस्यापि निषेधः , यथा प्रमाणं विशिष्टभेदस्य विशेषणाभावदशायाम् तस्मिन्नेव सत्वात् । यद्वा तादात्म्यं तद्व्यक्तित्वरजतत्वादिकं नतु श्यामरूपादि , अतो नश्यामतासंसर्गाध्यासविरोधित्वेऽपि भेदत्वं पीतत्वादेः । ननु यदिघट त्वादिकं भेदः तर्हि तस्मिन् गृहीते घट इति व्यवहारवद्भिन्नइति व्यवहारोऽपिस्यादित्यत्राह (तदुक्तिस्त्विति) भिन्नशब्दस्यप्रतियोगिनिरू पिताकारे व्युत्पन्नत्वा त्तदाकारविवक्षायां तथाव्यवहार इत्यर्थः । (सत्यमिति) अवधारणांशोऽनंगीकृतः (धर्मविशेषाणामिति) -दण्डा- दि पृथक्सिद्धधर्मव्यावृत्ति· । स्वस्मिन्नन्यतादात्म्याध्यासविरोधि- त्वमितिवद् तत्स्वरूपं धर्मविशेषाणामिति विवक्षितम् । ननु स्वस्मि न्नन्य तादात्म्याध्यासविरोधित्वं न भेदत्वं, घटत्वादिधर्मस्य स्वस्मि न् घटतादात्म्याध्यासविरोधिनो घटाद्भेदत्वप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिः ,त- स्मिन्नेव तद्भेदस्य विरुद्धत्वादिति शंकानिराकरणार्थं "स्वेषां स्व- धर्मिपर्यन्तेभ्य"इति विशिष्योपादानं । अयंभावः – भेदप्रतियोगिनो न भेदाधिकरणत्वं विरुद्धं, परन्त्वनुयोगित्वमेव, घटत्वात्मक घट- प्रतियोगिकभेदस्यचनघटोऽनुयोगी किन्तु घटत्वं । ननु घटत्वात्मकं- पटभेदं प्रत्यनुयोगीच घटो भवत्येवेतिचेत्सत्यं, परस्परनिरूपितभे- दप्रतियोगितानुयोगितयोरेवैकत्र विरोधः । घटनिष्ठप्रतियोगिताच घट त्वनिष्ठानुयोगितानिरूपिता , अनुयोगितातु घटनिष्ठ प्रतियो- गितानिरूपितेति न विरोधः । ननु भेदएवानुयोगी, नतु तद्वा- न् , अतः कथमनुयोगी घट इतिचेन्न , भेदोहि यथा स प्र-

तत्र स्वरूपमाश्रयापेक्षया धर्मभेदइत्यपिव्यपदिश्यते, स्वपरनिर्वाह कत्वमाधिथ संवेदनादिषु त्वयापि स्वीकृतः ।

तियोगिकः तथा सानुयोगिकोपि, अस्मादस्य भेदइत्येव व्यवहारात् । तत्रास्मादिति सप्रतियोगिकत्वं, अस्येत्यनुयोगिसम्बन्धश्च सिद्धः । नचास्य भेद इति भेदाश्रयत्वमेव प्रतीयत इतिवाच्यं, प्रतियोगिनो वाश्रयाश्रयिभाव विलक्षणस्यैव सम्बन्धस्य तत्र वाच्यत्वात् । अन्यथा अनृतादिव्यावृत्ते ब्रह्मस्वरूपत्वेपि ब्रह्मणोऽनृतादिविलक्षणत्वं नस्यात् । यश्च सम्बन्धोस्य भेद इति व्यवह्रियते, स एव अनुयोगित्वमित्युच्यते । यद्वा सर्वत्र भेदएवा नुयोग्यस्तु, तथापि नदोषः, स्वप्रतियोगिकत्वेन सम्बध्यमानभेदसत्त्वं स्वस्यविरुद्धं, घटत्वात्मकश्च भेदः पटप्रतियोगिकत्ववेषावच्छिन्नो घटेनसम्बध्यते, नतु घटप्रतियोगिकभेदत्ववेषेण, तेनतु रूपेण स्वात्मना सम्बध्यते, तथाच घटप्रतियोगिक भेदत्वस्य पट सम्बन्धिता वच्छेदकत्वान्नविरोधः । अतिरिक्ताभावमतेपि घटनिष्ठस्य पटान्योन्याभावस्य घटाद्भेदः स्वरूपमेवेति घटस्य स्वस्माद्भेद प्रसगे यथोक्तएव परिहारो वाच्यः । अत्रच 'तेषां स्वरूपमेव स्वेषां स्वधर्मिपर्यन्तेभ्य इतरेभ्यो भेद' इति वदतां वेदान्ताचार्याणां 'धर्मभूतजात्यादौ भिन्न इतिप्रयोग औपचारिक' इत्याचार्यग्रंथो भिन्नइति शब्दस्यभेदाश्रयत्वरूपसम्बन्धे मुख्यताभ्युपगमेन प्रौढवाद इत्यभिप्रायः । ननु यदि घटव मेव भेदः, तर्हि तज्ज्ञानमात्रात् स्वरूपव्यवहारवद्भेद इत्यपि व्यवहारस्स्यादित्याशङ्कां निराकरोति (तत्रेति) (धर्मइति) –दृष्टांतार्थम् । यथा घटइति स्वरूपेण व्यवह्रियमाणं घटत्वं घटेनसह आश्रयाश्रयिभावविवक्षायां धर्म इति व्यपदिश्यते, तथा तत्प्रतियोगिकत्वस्य विवक्षायां घटाद्भेदइति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवं परनिर्वाहकस्य स्वनिर्वाहकत्वं नास्माकमेव मतं, किन्तु परेषामपीत्याह (स्वपरेति) पूर्वं विकल्पन्यूनतादोषोद्भावनसमये स्वाश्रयस्य स्वरूपधर्मशद्विभावादिति

धर्मिस्वरूपस्य नकदाचिद्भेदत्वसिद्धिरितिचेन्न : अगृहीतभेदेषु केषु चिद्धर्मेष्वाश्रयभेदात् भेदव्यवहारदर्शनात् , सौरभादिषु हि धर्मत्व मवगम्यकस्येदमिति सन्दिहाना स्तदाश्रय विशेषदर्शनादिभि स्त त्सन्निष्ठतामध्यवस्यन्त स्तदन्यनिष्ठादन्यतांमन्यन्ते । अतो ऽस्ति धर्मिणो ऽपि क्वचिद्भेदत्वं सोपिधर्मी स्वधर्मिमितरगतधर्माद्भिन्दा नो धर्मान्तरेणभिन्नइति ननिर्भेदेनभियतइतिशंका , येनभेदासिद्धि रनवस्थादिकंवा प्रसज्येत । यस्यचधर्मस्य धर्मिभेद: सो ऽपि कदा- चित्तस्यैव धर्मिणोभेदस्स्यात् , यदाह्याकारादिसादृश्यमात्रेण तस्यै व धर्मिणोधर्म्यन्तराद्व्यवच्छेदासिद्धिः - यथाविलीनेघृते तैलसन्देहदशा यां गन्धविशेषेणतद्व्यावृत्तिः , अतो ऽत्र नान्योन्याश्रयशंकापि,

---

धर्मिणो ऽपि भेदत्वमुक्तं, तदुपपादयितुं शंकते (धर्मिस्वरूपस्येति) (अगृहीतभेदेष्विति) स्वरूपतो धर्मतोवेतिशेषः(सौरभादिष्विति) सौरभविशेषे गृहीते तदाश्रयेचानवधृते तैलघृतगन्धयो वैषम्यमगृही- तवतोपद्रुकरणस्य भवति संशयः , किमीयो ऽयं गन्धः , किंतैलगत एवायंगंधः , उत ततो ऽन्य इति । तत्र घृतरूपाश्रयविशेषे निश्चि ते सति तैलादिगन्धोनेति भेदव्यवहारात् , तत्संशयनिवृत्तेश्च आश्रय एव भेद इत्यर्थः । ननुधर्म्यपि किंभिन्नएव धर्म भिनत्ति उतनि र्भेदएव ; द्वितीये तादृशेन नभिन्नत्वसिद्धिः । आद्येपि धर्मस्यैव धर्मि भेदकत्वस्य वाच्यत्वात् , तस्यच धर्म्यधीनभेदत्वे ऽन्योन्याश्रयमसंगा त् , निर्भेदस्यैव धर्मस्य धर्मिभेदकत्वं वाच्यम् , तच्च नसम्भव- तीत्युक्तं । किंच निर्भेदस्यैव भेदकत्वे भिन्नयोर्यदेकं तस्यापि भेद- स्तत्रापि यदेकं तस्यापि तथे त्यनवस्था स्यात् , तथाच - ए- कस्याप्यसिद्धे श्शून्यतापत्तिश्चे त्यत्राह (सोपिधर्मीति) धर्मान्तरेण- त्यन्योन्याश्रयः परिहृतः, यस्य धर्मस्य धर्मिभेदाय ततो ऽन्यस्य धर्मि भेदकत्वा न्नान्योन्याश्रय इत्यभिप्रायः (येनेति) निर्भेदेन भेद्यत्वपक्षेन- त्यर्थ. । ननुविलीनघृतादौ तैलादि तादात्म्य सन्देहस्य सौरभविशे- षोपलम्भादेव निवृत्तिः , अतएवधर्मिणोभेदकः सएवचे द्धर्मिणो भेद्य- त इत्यत्रएव अन्योन्याश्रय इत्यत्राह (यस्यचेति) (यदाचिदिति)

अपेक्षानियमाभावात्; गन्धजातिभेदस्य धर्मिभेदाप्रतीतावपि प्रत्यक्षेण प-टुकरणाना प्रतीते रस्फुटरूपधर्मद्वयभेदाभेदचिन्तायाश्च तद्भेदकस्याश्र यादिभेदस्य प्रत्यक्षानसिततदाकारान्तरयोगित्वेनैवासिद्धिः । एव विषय धर्मादिषु विषयादिभ्योऽपि भेद उदाहर्तव्य । यच्चोक्त - धर्मधर्मिन्या दिग्रहे भेदग्रहात्ततश्च सइत्यन्योन्याश्रयइति , तदपिन ; तयोर्भेदान-भ्युपगमात् , धर्मधर्मित्वादिरेवहि भेदउच्यते । तथात्माश्रयापातइतिचेन्न ; तस्यैव तत्रहेतुत्वानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षादिसामग्रीवशादेवहि तद्ग्रह । स-मर्थितएव सच जात्यादिरूपभेद. प्रत्यक्षादियोग्यइति । यच्च - वस्त्वन्तर सिद्धौ एकविधिरन्यव्यवच्छेद व्यवच्छेदसिद्धौवस्त्वन्तरासिद्धिरिति ; तद पिन, वस्तुनोर्द्वयोरपि प्रतिनियतधर्मविशिष्टतया प्रत्यक्षादिभि र्ग्रहणात्तात तएव व्यवच्छेदग्रहरूपत्वात् । यथोक्तमनियामशाद्भेदग्रह' तत्रचावि-चारितरमणीयतैकवेषत्वात् वस्तुतोविचारासहत्वात् नकश्चिद्दोषइति ;

यदास्वय धर्मिणाभेद्यते तदानधर्मिणस्स्वयं भेदक इति तात्पर्यम् । ननु तादृशधर्मस्य नियमतो धर्म्येवभेदक इति कदाचिदपि कथं तस्य धर्मिभेदकत्व मन्योन्याश्रयादित्यत्राह (अपेक्षेति) परस्प-रापेक्षानियमाभावादित्यर्थ । तत्र धर्मस्य धर्म्यपेक्षानियमाभावमुपपा दयति (गन्धजातीति) धर्मिणोधर्म्यपेक्षानियमाभावमुपपादयति (अस्फु टेति) प्रागुक्त धर्म्यन्तराणां भेदत्वमुदाहरति (एवमिति) विषयि ज्ञा-न,तद्धर्म विषयित्वःआदिशब्देन विषयोगृह्यते। घटज्ञानस्य घटाविषयक ज्ञा नापेक्षया घटोभेद , घटविषयित्वस्यापि पटविषयित्वापेक्षया सएवभेदः, त ज्ज्ञानविषयस्य तदविषयापेक्षया तज्ज्ञानभेदइति क्रमेण उदाहर्तव्यमित्यर्थ । (तयोरिति) धर्मधर्मित्वादेर्भेदस्यचेत्यर्थ. (तथेति) तथासतीत्यर्थः । धर्मत्वधर्मित्वादे र्भेदत्वमभ्युपेत्यैतदुक्त । वस्तुतोजात्यादेरे वभेदत्वात्तस्य-च वस्तुना सहैवग्रहणात् नान्योन्याश्रय शंकापीत्याह (यच्चेति) (वस्तुनो द्वयोरिति) विधिरेव व्यवच्छेद ; सच न तस्यैव, व्याघा तात् , किन्त्वन्यस्यैव, अन्यस्यश्च तत्तत्प्रतिनियतो धर्म , तत्तादात्म्यज्ञान-

तत्रकिप्रत्यक्षस्यैर शिरसि भारोऽयं निक्षिप्यते; तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमि-
तिचेत्, तदपिवा किमर्थं नपरित्यज्यते । लोकाविरोधादितिचेत्,
तुल्यं विकल्पेऽपि । तत्सिद्धे स्वरूपमात्रे बाधकाभावादितिचेन्न; भे-
देऽपि बाधकाभावस्य उक्तत्वात् । अस्तु तर्हि प्रयक्षमप्यप्रमाण
मितिचेत्, हन्ततर्हि तत्सिद्धस्वरूपमात्रस्यापि मिथ्यात्वाज्जितं मा-
ध्यमिकैः । केनाप्यसिद्धं तत्स्वतासिद्धमितिचेत्, तथाभावे तस्य किं
त्वया प्रमाणमुपन्यसनीयम् । नाकिंचिदितिचेत्, साधुसिद्धान्तस्समर्थितः

विरोधि धर्मं स्तदपेक्षयान्यत्वमिति यावत्; तद्यथा –घटादन्यत्वं पट-
स्यं तच्च प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः (तत्र किमि
ति) अन्योन्याश्रयादि दोषवर्जन लक्षणो भारः किमर्थं प्रत्यक्षस्य शिर
स्यारोप्यते न पुनर्भेदविकल्पस्यापीत्यर्थः । प्रमाणस्यैव विचारत्वं,
नान्यस्य; तथाच प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यसिद्धये अन्योन्याश्रयादि दोषव
र्जनापेक्षेति शंकते (तत्प्रामाण्येति) लोकेहि सन् घटइत्यादौ बुद्धयै
क्यं प्रतीति स्वरसिद्धं, तत्रान्योन्याश्रयादि दोषसहं प्रत्यक्षाद्भिन्नं
भेदभ्रमरूपमेकं ज्ञानं, अपरन्तु प्रत्यक्षप्रमात्मकं सन्मात्रविषयं दोषा
सहमिति कुतो ज्ञानद्वयं कल्प्यते; लाघवादेकमेव प्रत्यक्षाकरणैर्धर्म-
रूपं ज्ञानमुत्पन्नमस्त्वित्याशयेन परिहरति (तदपिवेति) (तत्सिद्ध इ-
ति) बाधात् असदिति प्रत्यक्षत्वाद् प्रमाण भेदविषयत्वेच तस्या-
न्योन्यान्याश्रयादि दोषप्रासात्प्रामाण्यं स्यादित्यतो ज्ञानभेदः कल्प्य
तइत्यभिप्रायः । (बाधकाभावादिति) नपरित्यज्यत इत्यनुषंगः (उक्त
त्वादिति) अतो बाध्यविषयत्वमवशिष्यत इत्याकूतार्थः (अस्तुत
र्हीति) प्रामाण्याप्रामाण्य लक्षणवैपम्यदेत्यभावात् एकमेव सत्स्वरूप
भेदोभयविषयकं प्रत्यक्षं अप्रमाणमेवेत्यर्थः (केनापीति) ऐन्द्रियकप्रमाण
केनेत्यर्थः । तथाभावे – तस्य स्वतस्सिद्धत्वे, किं प्रमाणमित्यर्थं ।

थप्रत्यक्षादिकमेव, किमप्रमाणमपि प्रमाणतया उपन्यस्तं कार्यकरं, तथाचसति परपक्षप्रतिक्षेपः कस्यापिनसिध्येत् । परैः प्रमाणतया भ्युपगमात्तदुपन्यासइतिचेन्नतान्नतानिर्णायकत्व, तदन्यत्र स्थित्यसिद्धेः । किंच स्वयप्रकाशप्रत्यक्षेणापि सकलेतरव्यावृत्तमेव प्रत्यगस्तत्त्वभासत इत्यतोपिभेदः प्रत्यक्षएठव्य', अन्यथा जडतादात्म्यप्रसगात्, आकारभेदानभ्युपगमेन सामान्यस्फुरणायोगात्, तावत श्वभ्रममहत्त्वेनभेदत्वासिद्धेश्चेति ।

इति श्री कवितार्किक सिंहस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूष्ण्या भेददूषणनिस्तार स्त्रयोदश ।

(अथेति) प्रमाणतयोपन्यसनीयमिति शेषः। परिहरति (किमिति) प्रमाणतयोपन्यासमात्रा न्न कार्यकरत्वं, येनोक्तदोषः स्यात् किन्तु परैः प्रमाणतया भ्युपगत कार्यकरमिति शङ्कते (परैरिति) (किञ्चेति) अत्र सकलेतरव्यावृत्त मित्यनेन व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं विवक्षितम्। स्वरूपातिरिक्त भेदविशिष्टमिति यावत् (अन्यथेति) स्वरूपस्य भेदाविषयत्वात्, प्रमाणान्तरस्य त्वदुक्तरीत्या असम्भवात्, जडाद्भेदे मानाभावात्, जडतादात्म्यप्रसगइत्यर्थः । किञ्च स्वरूपातिरिक्तजडभेदस्या स्फुरणे सामान्याकारेण वा प्रत्यग्वस्तुनः स्फुरण वक्तव्यं, स्वरूपमात्रेणवा, तत्र नाद्यइत्याह (आकारभेदेपीति) द्वितीयेपि किं स्वरूप जडभेद, उतन तत्राद्ये दोषमाह (तावतइति) प्रत्यग्वस्तुस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः । द्वितीये जडतादात्म्यप्रसग उक्तएव। अतः परिशेषादतिरिक्तभेदः प्रत्यक्षएष्टव्यइतितात्पर्यम् ।

यदुक्तं अन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वे घटात्यन्ताभावात् भेदो न स्यादित्यादि, तन्नकिमेकजातीयानां समानकालीनानां सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदादेव भेदइति विवक्षितम्, किं वा समानकालीनानां सम्बन्धिनिरूप्य स्वभावानां सम्बन्धिभेदो वैजात्य

प्रयोजकइति, यद्वा तादृशानां सम्बन्धिभेदादेव भेद इति। नाद्यः, एकघटगोचर नानापुरुषज्ञानानां भेददर्शनात्, एकस्य पुरुषस्य चरणादिनानावयवावच्छेदेन भूतले नानासंयोगदर्शनात्। एकावच्छेदेन विद्यमानानां भेदो न स्यादित्यापादनं विवक्षितमिति चेत्; तर्हि-भिन्नावच्छेदेन विद्यमानानां भेदः कुतइष्यते। ऐक्यासम्भवादितिचेत्त र्हि भिन्नाधिकरणे विद्यमानयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयो रैक्यं सुत रां न सम्भवतीति तयोरपि भेद इष्यताम्। नहि घटाधिकरणे वि द्यमानस्यान्योन्याभावस्य घटात्यन्ताभावेनैक्यसम्भवः। यद्यधिकरण भेदेन वृत्त्यभावएवापद्येत, तर्हि सम्बन्धिभेदाभावे भिन्नावच्छेदेन-वृत्त्यभावः कथं न स्यात्। भिन्नावच्छेदेन वृत्तेरुपलम्भादिति चेत, इहापि भिन्नाधिकरणे वृत्ते रुपलम्भादिति तुल्यम्। किञ्चैवमत्यन्ताभावान्योन्याभावयो रैकजात्याभावएव सिद्ध्येत्, कामं सिद्ध्यतु न काचित्क्षतिः। न द्वितीयः, एककालीन योर्भिन्नाधिकरणयो रेकघटगोचरयो र्ज्ञानेच्छयो र्ज्ञानद्वेषयोश्च दर्शनात्। किञ्चैव मत्यन्ताभावा न्योन्याभवयो वैजात्याभावएव स्यात्, तदंगीकारे कोविरोध', अधि करणभेदव्यतिरेकेण वैजात्यादर्शनात्। सम्बन्धिभेदाभावे वैजात्येन-विना अधिकरणभेदएव न सम्भवतीतिचेन्न देवदत्तयज्ञदत्तयोरेकघटगोचरज्ञानदर्शनात। यदि स्वगोचरप्रतीति वैचित्र्यात् प्रतिव न्यप्रतीतिवैचित्र्याच्च वैजात्यं सिध्येत्, तदा प्रतीतिसिद्धत्वादेव-न तदपह्नवशक्यः। एवं कल्पद्वयनिरासादेव कल्पान्तरमपि निरस्तं वेदि तव्यं। प्रतियोगिभेदाभावे अभावभेदोनसम्भवतीतिचेन्न,त्वयाव्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावांगीकारेण एकप्रतियोगिक समानाधिकरण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना भावद्वयांगीकारात्। ननु समानाधिकरण धर्मावच्छि न्न घटाभावो घटमात्रप्रतियोगिकः, पटत्वावच्छिन्नघटाभावस्तु इत्यादिप्रतियोगिकोपीति चेत्; किंप्रतियोगिनानात्वस्या भावनानात्वप्र योजकत्व मिष्यते; उतन, आद्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि-प्रतियोगिनोभिन्नत्वात् एकप्रतियोगिक समानाधिकरणव्यधिकरण धर्माव च्छिन्नाभावद्वयासिद्धिः। द्वितीये प्रतियोगिभेदाभावे प्यभावभेदे न-

क्षतिः । ननु योभावो यदभावापेक्षया भिद्यते सतत्प्रतियोग्यन्य प्रति योगिको दृष्टः, यथा घटाभावात् भिद्यमानः पटाभावः, व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावश्च सर्वप्रतियोगिक एकएव इति चेत्; तर्हि ज्ञानेऽपि तत्प्रतियोग्यन्यप्रतियोगिकत्वएव भेददर्शनाद्देशकालभेदेऽपि भेदो न स्यात् । तत्र यदि देशकालभेदे ऐक्यासम्भवात् तत्प्रतियोग्यन्यप्रतियोगिकत्वाभावे ऽपि भेद., उक्तप्रयोजकं चातन्त्रमितीष्यते ; तर्हि प्रकृतेऽपि अधिकरणभेदेनैक्यासम्भव स्योपपादितत्वात् भेदः उक्तश्चातन्त्रमिति पश्य । ननु नानातन्त्वरयं ज्ञानइव भिन्नाधिकरणैकप्रतियोगिकत्व निश्चयाभावात्, अस्मदुक्तरीत्या अभेदप्रतियोगिकत्वस्यैव सम्भवात् , इतिचेन्न; तदसम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् , ससम्बन्धिकपदार्थान्तरे प्रयोजकत्वाभाव निश्चयेनात्राप्यप्रयोजकत्व निश्चयाच्च , यत्र क्वचन सहचारदर्शनमात्रेण प्रयोजकत्वकल्पनेतिप्रसङ्गात् । किञ्च एतद्घटत्वरूपसमानाधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य एतद्घटान्यत्वरूपव्यधिकरण धर्मा वच्छिन्नाभावस्यच एतद्घटमात्रप्रतियोगिकत्वेनोक्तप्रयोजकस्य तत्रापि व्यभिचारः, अधिष्ठाने-प्रातिभासिकस्याभावो धिष्ठाना तिरिक्तस्सत्यः ततोन्यत्र प्रातिभासिकइतिमते तत्रापि व्यभिचार. । यद्युक्तव्यभिचारपरिहाराय विशेषणांतरदानेन प्रयोज्यसंकोच. क्रियते , तर्हि अप्रयोजकत्वमेव आविष्कृतं स्यात् । यदुक्तमभेदस्यैव भेदाभावस्स्यात् , नघटस्येति; तत्र किंघटभेदस्य घटान्योन्याभावत्वं , उत घटात्यन्ताभावत्वं , नाद्यः . इष्टत्वात् । नद्वितीयः , हेत्वभावात् । प्रतियोगिविरोधित्वाभावे अभावत्वमेव हीयेतेतिचेत् ? प्रतियोगिविरोधिनोवाभावत्व कुतः , प्रतियोगिविरोधादेवेति चेत् ? इहापि प्रतियोग्यविरोधादेवाभावत्व । प्रतियोगिविरोधिनो भावत्वेनोपलम्भादिति चेत्; प्रतियोग्यविरोधिनो-ऽभावत्वेनोपलम्भादिति तुल्यम् । *अतएव प्रतियोगिसमानाधिकरणस्याप्यव्याप्यवृत्ते रत्यन्ताभावत्वसिद्धि.* , त्वन्मते व्यधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिश्च । नच तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिविरोधो स्त्येवेति वाच्यम्. तादृश प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धे । ननु

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधः, विरोधश्च प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिन्यवृत्तिरेवेति चेत्? य द्येवं प्रतियोगितावच्छेदक विरोधात् घटाभावत्वं, कथं तर्हि तादृशविरोधवतोऽन्योन्याभावस्य घटप्रतियोगिकत्वा सम्भवः। प्रत्युता भावान्तरे कलप्तसामानाधिकरण्याभाव लक्षणविरोधस्य परित्यागात्, व्यधिकरधर्मावच्छिन्ना भावस्यैवासम्भवः । अन्योन्याभावस्यतु प्रतियोगितावच्छेदकेन सह सामानाधिकरण्याभाव लक्षणएवविरोधः । अभावान्तरे प्रसिद्धं प्रतियोगिविरोधित्वं, विरोधस्या सामानाधिकरण्यलक्षणत्व श्चोभयंव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्यक्तम्, अन्योन्याभावेतु प्रतियोगिविरोधित्वमात्रं त्यक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदक विरोधित्वंतु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे त्वदंगीकृतमेवान्योन्याभावेस्वीकृतम् । त्वदंगीकृतः प्रतियोग्यवृत्तित्वलक्षणविरोध स्त्वन्योन्याभावेपि । न न्वभावसमानाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकस्यावृत्तिरेवविरोधः,सचसमानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावमात्र साधारण इति चेन्न;प्रातिभासिकाभावे तदसिद्धेः, अभावसमानाधिकरणे अभावसमानसत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्य अभावो विवक्षितइति चेन्न; प्रातिभासिके घटाभावे व्यावहारिकघटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत याऽऽ भावसमानसत्ताक प्रतियोगितावच्छेदकस्या प्रसिद्धतया विरोधस्य दुर्वचत्वात्। अभेदेन विरोधात् भेदस्तत्प्रतियोगी त्येतच्चासंगतम्, तथासति गोत्वाश्वत्वयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः। तथालुभवाभावा त्तयोः परस्परप्रतियोगित्वाभावेच तत एव भेदो नाभेद प्रतियोगिकः, घटप्रतियोगिकत्वेनैव भानात् । भेदाभावइत्यपि प्रतीयते इति चेन्न ; घटभेदातिरिक्त घटभेदात्यन्ताभावस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वात्। भेदस्यैव तत्प्रतीतिविषयत्वेपि घटभेदः घटाभेदाभावइति प्रतीतिभ्यां घटं प्रति भेदत्वस्य घटाभेदं प्रत्यत्यन्ताभावत्वस्यच सिद्धेः । किञ्च अभेदाभावस्स्यादितियदुक्तं ; तत्र किं अन्योन्याभावापादनं - विवक्षितम्, उतात्यन्ताभावापादनं । नाद्यः प्रतियोगिविरोधिनोऽन्यो

न्याभावस्य क्वाप्यदर्शनात् । द्वितीये इष्टापादनवादिनं प्रति विमु-
तरम् । नञ्भेदात्यन्ताभावत्व घटान्योन्याभावत्व विरोधि । एतेन -
तादात्म्यप्रतियोगीति पक्षोऽपि निर्व्यूढ , एकएवाभावस्तादात्म्य घट
प्रतियोगिक , तादात्म्यस्यायमत्यन्ताभाव घटस्य त्वयमन्योन्याभाव ।
सम्भवतिहि देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रस्य पितेति । तच्च ता
दात्म्य घटत्वमेवास्तु, तादात्म्यहि तदात्मनो धर्म , अतस्तादात्म्य ध
र्मिणो भिन्नमेव वाच्यमिति तद्भिन्नस्य तादात्म्यत्वानुपपत्तेरिति व
चन व्याहतार्थ । स्वाभावानधिकरणत्व निबन्धनदोषश्च स्वाभावाधि
करणत्वादेव निरस्त , तथाहि- किमिद विरुद्धत्व विवक्षितम् , कि
वैय्यधिकरण्य, किंवा वध्यघातकभाव अथवा तदात्मत्वाभाव. , य-
द्वा उभयोरन्यतरस्यान्यतरानधिकरणत्व , तदभावात्मकत्वंवा ,
नाद्य , व्यधिकरणयोर्जातिव्यक्त्यो राश्रयाश्रयिभाव दर्श
नात् । न द्वितीय , असिद्धे । न तृतीय , आश्रयाश्रयिभावस्यैव तादर्थ्या
न्यात् । न तुरीय , घटाभावस्य घटानधिकरणत्वात् घटस्य घटाभावा
नधिकरणत्व साध्यते, उत घटस्य घटाभावानधिकरणत्वादेव नाद्य ,
जातेर्व्यक्त्यनधिकरणत्वेपि व्यक्ते र्जात्यधिकरणत्वदर्शनात् । नद्वितीय ,
आत्माश्रयात् । नपचम , अभावे प्रतियोग्यनधिकरणताया भावान्यत्व नि
बन्धनत्वात् । नच भावाभावसाधारण मभावत्वमेव प्रतियोग्यधिक
रणत्वे प्रयोजक । क्वचित्सहचरदर्शनमात्रेण प्रतीतिबाधमवधीर्य प्रयो
जकत्वकल्पनेतिप्रसगात् । दृश्यतेहि घटे घटो नास्तीति प्रतीति । किं

च भावाभावसाधारणमभावत्व किमनधिकरणत्वमात्रे प्रयोजक उत
प्रतियोग्यनधिकरणताया । नाद्य , घटादे रूपाद्यनधिकरणत्व प्रसगा-
त् । न द्वितीय , तथासत्यभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्ताधिकरणत्व प्रसङ्गात् ।
नन्वभाव त्वमनधिकरणताप्रयोजक भावाभावसाधारणमभावत्वतु प्रति
योग्यनधिकरणताप्रयोजकमिति चेन्न, अवश्यकल्प्येनानधिकरणताप्रयोज
केनैव अभावे प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्यापि सिद्धौ प्रयोजकान्तरस्य
गौरवेणाकल्पनीयत्वात् । यच्च किञ्चाभावाधिकरणत्वयोग्यत्वादि-
तन्न तद्योग्यताया स्वदभावाविरोधित्वात् । नहि दण्डोघटजननयोग्यो

ऽपि सर्वदा घटं जनयति । किंचैवमत्यन्ताभावस्य नित्यतया घटस न्निधानदशायामपि घटात्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वेन तद्दशायां घटाभावा नधिकरणत्वासम्भवात्, तत्प्रतीतिश्च घटाभावानधिकरणत्वं घटोपाधि कं, यथास्फटिके रक्तिमा जपोपाधिकइति कल्प्यते ; अथवा कमाग तकाष्ठे लवणसम्बन्धाल्लवणावयवद्घटाभावानिधकरण घटसम्बन्धाद्भू तले साक्षादेव घटाभावानधिकरणत्वं भवतीति, कल्प्यते । नाद्यः एवमपि घटाभावस्य घटदशायां तत्रसत्त्वे तद्दशायां घटाभावप्रतीति प्रसंगात । यदि स्फटिकशुक्लताया इवोपाधिसंसर्गादप्रतीतिः कल्प्य- ते, तथापि घटदशायां घटाभावाधिकरणत्वप्रतीति भ्रमोनस्यात् । तस्मा दभावस्योत्पत्तिविनाशांगीकारेणाभावसम्बन्धस्य कादाचित्कत्वां गीकारेणवा घटदशायां घटाभावानधिकरणत्वप्रतीते निर्वाहः कार्य., नतूपाधिसंसर्गेण । अतएव नद्वितीयः ; घटसंसर्गात् घटाभावानधिकर णत्वे सत्यपि घटाभावस्यापि विद्यमानतया घटदशायां घटाभावप्रती तिप्रसंगादेव । किंच घटाभावे विद्यमाने तदनधिकरणत्वं ब्रह्मणापि न तत्र सम्पादयितुं शक्यं । किंच एवंसति तृणादौदाह्यत्वानधिकरणे वह्निसम्बन्धाद्दाह्यत्वदर्शनात्, तत्र हेतुतया वह्नेरपि दाह्यत्वप्रसंगः, यदिच वह्ने रदाह्यत्वे ऽपि तत्संसर्गाद्दाहः तदा घटस्य तदभावा- नधिकरणत्वानधिकरणत्वे ऽपि घटसम्पर्काद्भूतले तत्सिद्धिरस्तु । किं च घटाभावाधिकरणे भूतले घटाधिकरणतायां किंनिबन्धनमभिमत- मायुष्मता? घटसामग्र्यां सत्यां तत्सन्निधानादेव घटाभावस्तत्र नतिष्ठ तीति यदि ; तर्हि घटसन्निधाने घटाभावो यतो नतिष्ठति अतए व तदधिकरणत्वमिति पश्य । प्रतीत्यवैलक्षण्यंच नप्रसज्यते, प्रतियो गिवैलक्षण्यात् । अन्यथा देवदत्त पुत्रत्वयज्ञदत्तपितृत्वबुध्यो देवविष्णु मित्रविषययो रवैलक्षण्यप्रसंगात्, नचैकस्योभयप्रतियोगिकत्वानुपप- त्तिः ; लाघवेन एकस्योभयप्रतियोगिकत्वे सम्भवे क्वचिद्दर्शनमात्रस्य अ किंचित्करत्वात् । यच्च किंच योगस्येत्यादि तन्न ; घटात्यन्ताभावस्य घटाभेद्यविरोधित्वेन घटभेदस्याव्युक्तभेदप्रयोजकानिबन्धस्तु दर्शणत ।

अभेद प्रतियोगीतिपक्षोऽपि निर्व्यूढ़, घटत्वस्यैवाभेदत्वात् तत्रच ना
न्योन्याश्रयशङ्कावकाश । एष प्रतियोगिनिरूपितो धर्म्योऽपि सुनिरूप
अभाव कुत्रवर्ततइति प्रश्ने कुत्रचिदित्युत्तरस्य सुवचत्वात, भावेऽपि
हि तथैव वाच्यम् । अतोऽधिकरणतावच्छेदकनियमस्य अभावे अ
दर्शनादभावे तन्निबन्धोनानिबन्धनएव । यत्र प्रतीयते तत्रेत्युक्तावपि न
विरोध, ईश्वरस्य यत्रप्रतीयते तत्रेत्युक्ते । यत्र प्रतीयतइत्युक्तावपि
नविरोध, ईश्वरस्य यत्र तदभावप्रत्ययोनास्ति तत्र तदितिविवक्षि
तत्वात् । मास्तुवाधिकरणनिरूपण नहानि । किमधिकरणमिति पृष्ट
तत्रोत्तर वक्तव्यमितिचेत किमय लौकिकाना प्रश्न उतवादि
न, नाद्य, विवक्षादिना तत्तज्जनै कुत्र घटोऽस्तीति पृष्टे कु-
लालगृह इत्यादि रूपेण तै स्तैरेव पुरुषै रुत्तरदा-
नेन तत्रास्मद्वक्तव्याभावात् । अभावेऽपि तत्तत्पुरुष प्रश्नस्यतैस्तैरेव पु
रुषैरुत्तरदानेनास्माभिर्वक्तव्याभावात । न द्वितीय घट कुत्रास्ति कि
यत्परमाणुकोय घट इत्यादि प्रश्नस्योत्तरानुक्तावपि तत्सिद्धिवद् अ
भाव सिद्ध्युपपत्ते । किञ्चैव मत्यन्ताभावाधिकरणस्यापि दुर्निरूपत
या तस्याप्यसिद्ध्यापत्ते । भेदबुद्धेरभेदात्यन्ताभाव विषयत्वकल्पनश्चा
नुपपन्न । अतएव भेदवद्घट तदत्यन्ताभावादीनामपि अधिकर
णस्य दुर्निरूपतया दूषणमिष्टमेव कृत्स्नस्यापि मिथ्यात्वादिति निर
स्तम्, भेदप्रतीतेरन्योन्याभाव विषयत्वमधिकरणानिरूपणेन परित्य
ज्याभेदात्यन्ताभाव विषयत्वकल्पनानुपपत्ते । यच्चोक्त घटेऽपि घट
भेदज्ञान प्रमैव स्यादिति तन्न, तत्र तत्सम्बन्धस्य बाधितत्वात् ।
नच स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वात सर्वेषा स्वरूपाविशेषात् इद स्वरू
प सम्बन्ध इद स्वरूप न सम्बन्धइति नियामकाभाव, सम्बन्धान्त
राङ्गीकारेऽपि अत्राय सम्बन्धो नात्रेति नियामकाभावात् । नाय स्वरू
सम्बन्धनक्षएव दोष, इद घटस्वरूप इद पटस्वरूप ब्रह्मस्वरूपमि-

त्यत्रापि नियामकाभावात् तत्स्वरूपाणा मप्यसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रतीतिश्च सर्वत्र समाना। यच्चोक्तं भेदधर्मित्वस्यानिरूपणे इदमस्माद्भिन्न मिदंनेति व्यवस्थाया आकस्मिकत्वप्रसङ्गइति तन्न; निरूपणं यदि ज्ञानं, सिद्धमेव तत। यद्यवच्छेदकोक्ति स्तदा त्यन्ताभावस्य घटादेर प्यसिद्धिप्रसंग, तत्राप्यवच्छेदकानुक्तेः। अतएव तेषामपि मित्थ्यात्व मितिचेद्, तर्हि सत्यस्य वस्तुनो ऽनुगतधर्मिनियम्यत्वं कुत्र दृष्टमा युष्मता। प्रतीतिरपि सुनिरूपणा,एतौ परस्परं भिन्नौ इदमिदंनभवति अय मस्माद्भिन्नइत्यादीनां तत्प्रतीतित्वात्। यदुक्तमाद्ये द्वित्वज्ञानं भेदज्ञानाधीन मितितन्न, द्वित्वभेदयोरेकज्ञानविषयतया तज्ज्ञानयोः परस्परकार्यकारणभावासिद्धे। नचदूरस्थवनस्पत्योर्द्वित्वज्ञानप्रसंगः, दूरस्थत्वादेव भेदज्ञानाभाववद्, द्वित्वज्ञानाभावस्या प्युपपत्तेः। यच्च परस्पराभावस्यापि भेदरूपत्वादिति तन्न , घटप्रतियोगिकभेदवान् पटः पटप्रतियोगिकभेदवान् घटः इतिहितस्यार्थः। तत्र भेदज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वाभावात। यदुक्त द्वितीयेभेदभेदत्वज्ञानं विनातद्विशिष्टज्ञानानुपपत्तिरिति तत्र किं भेदभेदत्वज्ञानयो र्भेदाविशिष्टज्ञानत्वमभिमतं उततयोर्भेदविशिष्टज्ञान विषयत्वं ; नाद्यः, असिद्धेः। द्वितीय स्त्विष्टएव , तत्र दोषाभावात। प्रतियोगित्वज्ञानंच नभेदज्ञानाधीनम् अतोनत्वत्प्रयुक्तदोषः। अतस्तृतीयोप्युपपन्नः। यच्चभेदज्ञानस्य तर्करूपज्ञानाधीनतया दूषणमुक्त तत्तर्कस्याभाव ग्रहहेतुत्वाभावादेवनिरस्तं, सत्तानिश्चयार्थं तर्कापेक्षायां घटज्ञानादावपि तर्कसापेक्षत्वप्रसंगः किंच अनवधारणात्मकज्ञानस्य प्रागुत्पत्तौ पश्चात्तर्कावतारेसत्यवधारणात्मकज्ञानस्य उत्पत्तौको- विरोधः। यच्चतस्यैतस्माद्भेदसंशये व्यतिरेकानिश्चयेच सति एतस्य तस्माद्भेदनिश्चयोनेति सार्वजनीनमतस्तस्यैतस्माद्भेदनिश्चय एतस्य तस्माद्भेदनिश्चयेहेतुर्वाच्यः, तथाचान्योन्याश्रयः इति; तन्न तत्रसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वात। व्यतिरेकानिश्चयोऽपि न तत्र प्रतिबन्धकः अयत-

स्माद्भिन्नोनेति ज्ञानानन्तरं समानसंवित्संवेद्यतया अनुमानेनवा सए तस्माद्भिन्नोनेति प्रतीतौ सत्यां सैवपाद्यव्यतिरेकनिश्चयत्वात् तस्यै- तस्माद्भेदग्रहं प्रतिबध्नाति । स सम्बन्धिकपदार्थेषु सर्वत्रायमेव निर्वाहः । अतएव देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तइति ज्ञाने सति देवदत्तो यज्ञदत्तपि तेति ज्ञानम् । अन्यथा भूतले . घटात्यन्ताभावनिश्चयो घटे भूतलवृ- त्तित्वाभाव व्यतिरेकनिश्चय प्रतिबध्य इति तत्राप्यन्योन्याश्रया दत्य न्ताभावस्यापि साक्षिवेद्यत्वापत्तिः । नचेष्टापत्तिः, षष्ठप्रमाणविलोपाप त्तेः । नच संशय पदोपादाना त्तत्संशयस्यचाप्रतिबन्धकत्वा दत्य- न्ताभाव निश्चये न सहेतुरिति वाच्यम् , अन्योन्याभावेपि तथा स भवात । किंच एतत्प्रतियोगिकभेदव्यतिरेकस्य एतन्निष्ठभेदप्रतियो- गित्वाभावव्याप्ति ग्रहात सएव प्रतिबन्धकः । किंचास्माकं घटस्य - घटाद्भेद. पटाच पटभेदश्च घटे पटत्व, नच घटे पटत्वव्यतिरेकनि श्चयः घटे घटत्वनिश्चयविरोधी । घटेनेऽव्यतिरेकत्र प्रकारनिश्चय पटभेद त्वप्रकारकनिश्चय विरोधीतिचेत् , तन्न, सर्वघटभिन्न नवेति संशयदशाया अयघटेनेति निश्चयदर्शनात । यश्च प्रतियोगित्वज्ञानाधीनोन्योन्याश्र य उक्त', सोऽपि नास्त्येव प्रतियोगित्वस्य पूर्वगृहीतस्योपनय सम्भ वात् । सम्भवतिहि प्रतियोगिसन्निकर्षदशायां तदव्यवहितदेशे तद- भावग्रहणस्थले प्रतियोगिताप्रत्यक्ष, पूर्वजन्मगृहीत प्रतियोगितायाः स्म रणापादनेष्टसाधनताज्ञत उपनयेऽपि न विरोध । किंच प्रतियोगि- त्वस्य संसर्गविधयैव भानेन विशेषणतया भानाभावात् न पूर्वज्ञा नापेक्षा । ननु प्रतियोगिद्वयसन्निकर्षाभावात् सम्बन्धप्रत्यक्षासम्भव , अभावस्य सन्निकृष्टभूतलाश्रयत्वात , प्रतियोगिनश्चोपनयात् सन्निक- र्षसिद्धेः । भिन्नइत्यत्र प्रकर्षसम्बन्धप्रतीतावपि न तस्य भेदज्ञानसा ध्यता , अन्वयव्यतिरेकासिद्धेः । यद्यन्वयव्यतिरेकौ स्यातां तत्कार णत्व त्वयाप्यङ्गीक्रियेत । साक्षिणा युगपदेव भेदसम्बन्धयो र्भानात्रा कारे जन्यज्ञानेनैव तथातथा भानमङ्गीक्रियताम् । यापि घटभि- न्न घट इत्यत्रानन्योन्यता , सापि नास्त्येव, विरुद्धधर्मज्ञानस्य भेद

ज्ञानसाध्यत्वे स्थूलोऽह चन्द्र प्रादेशपरिमाण इत्यादीना मनुदयप्रस
गात्। यच्च भेदज्ञानस्य विरुद्धधर्मज्ञानहेतुत्वे हेतूपन्यास , विरुद्धयो
रेकत्र ज्ञानासम्भवादिति, सचात्यन्तासगत , घट पटाद्भिन्नइत्यत्र –
घटपटयोरुभयोरेव विशेषणविशेष्यभावज्ञानात् । विरुद्धयोरेकतया ज्ञा
यमानयो र्ज्ञानासम्भवादिति विवक्षायामपि असगतिरेव, घटपटयोरेकत
याज्ञानासिद्धे । कलसकारणाभावेपीत्या द्युपसहारश्चासगत , यदि भे
दे भेदज्ञानेवा किंचित्कारणक्लृप्ति , तर्हि तस्याभावेपि कार्येसति त
स्यैव मायिकतास्यात् , नतु भेदमात्रस्य तज्ज्ञानस्य वा । भेदे भेदव्यवहा
रस्यच स्वरूपमेव विषय , नच स्वेन सम्बन्धासम्भव , तथासति
घटस्वरूपमित्यादि व्यवहारासम्भवात । आश्रयाश्रयिभावो भिन्नइ यत्र न
विषय , किन्त्वन्य एव सम्बन्ध , सचाभेदेऽपीति नविरोध । भेदा
न्तरागीकारेवा किं बाधक, यावत्प्रतीतिवस्त्वगीकारे बाधकाभावात्।
घटे पटाद्यनकभिन्न प्रतियोगिकानन्ताभाववत एकप्रतियोगिकानेकभे
दसत्त्वेऽपि विरोधाभावाच्च । प्रामाणिकस्यार्थस्य मिथ्यात्वकल्पनादपि
हि तदनुसार्यर्थान्तरकल्पनमेव युक्तम्। अन्यथा पीनत्वेन रात्रिभो
जन नकल्प्येत। एवमन्योन्याभावो भेदइत्यत्र न काचिदप्यनुपपत्ति ।
वल्क्षण्य वा भेद यत्र भेदप्रतीतिरबाधिता तद्गतो धर्मएव वैलक्ष
ण्य। निर्धर्मकेच कालसम्बन्धादिस्वरूपमेव वा भेद । अभेदेपि वि
शेषणविशेष्यभावो घटस्य स्वरूपमित्यादाविव नानुपपन्न । यदुक्त
पटात्मकपटाभेदविरोधित्वा भावा द्घटस्य घट पटभेदो न भवतीति
तत्र भेदस्याभेदविरोधित्व कुत्र दृष्टमायुष्मता, यनैव ब्रवीषि। विरो
धस्य भवद्भिरेवागीकारात् अभेदइत्यत्र नञाविरोधप्रतीतेश्च विरो
धो वाच्य इति चेत ? तर्हि यथाप्रतीति विरोधोऽगीकार्य , यस्य –
यस्माद्भेद तस्य तस्माद्भेदो विरुद्धोदृश्यते, पटस्वरूप पटस्य पटा
दभेद, घटस्तु यद्यपि पटाद्भेद , अथापि घटस्यैव भेद , नतु पट
स्य, अत पटस्य घटाविरोधित्वेपि न दोष । यस्य यस्माद्भेदस्तस्य
तस्माद्भेदो विरुद्धइत्युक्ते स्सम्भवएव, यस्य यस्माद्भेदस्तस्य तस्मा
द्भेदस्याप्रसिद्धे र्विरोधाश्रयानिरूपणाद्गिति चत्र तस्य तस्माद्भेदे त

स्माद्भेदस्य सप्रतियोगित्वाभावस्यैव विरोधरूपतया विवक्षितत्वात् । अतः पटाद्भेदरूपे घटे पटप्रतियोगिकत्वाभाव लक्षणविरोधोऽस्त्येवेति न दोषः । ननु कथं पटप्रतियोगिकत्वाभावः, पटाद्भेद इति प्रतियोगित्वस्य चाभिधानादिति चेत् ? अस्यैतस्माद्भेद इत्यत्र पञ्चम्यर्थः सप्रतियोगि तेति विवक्षितत्वात् । नच सप्रतियोगिभेदस्य निष्प्रतियोगिस्वरूपत्वानुपपत्तिः, सप्रतियोगिपुत्रस्य निष्प्रतियोगि देवदत्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नच धर्मधर्मिभावानुपपत्तिर्दोषः, धर्मधर्मिभावस्यैवासिद्धेः । भिन्न इति धर्मधर्मिभावः प्रतीयते । किन्तु ततोऽन्योऽन्यः कश्चित्सम्बन्धविशेषः । नचाभेदेसोऽप्यनुपपन्न इति वाच्यम् , घटस्य स्वरूपमित्यादौ सम्बन्ध दर्शनात् । सम्बन्धितावच्छेदकभेदस्यैव सम्बन्धप्रयोजकत्वात् । यच्च-स्वमतोपपादनं तत्परमतस्यैव साधकं, तथाहि अधिष्ठानरूपतैव अभेद इति यदुक्तं, तेन घटाद्भिन्नतया घटत्वं तत्तादात्म्यरूपं न सम्भवतीत्येतदू पजमुद्धृतम् । अभेदात्यन्ताभावस्यैव घटपटोभयनिरूपित भेदत्वाङ्गी कारेण घटत्वात्यन्ताभावस्य घटान्योन्याभावत्वं सम्भवं स्वसमर्थितं । भेदोविभागवदुभयनिष्ठ इति यदुक्तं, अस्तुवा तत्सर्वाभेदाङ्गीकारएवास्तु किनश्छिन्न भेदस्यैवोपपादनात् , घट पटोनेत्यत्र घट पट इत्यशस्य घटपटोभयोपस्थापनपरत्वेन घट इत्यशस्य निषेधा धिकरणानुपस्थापकत्वात् । किञ्च घटत्वात्यन्ताभाव एवघटान्योन्या भाव इतिव्यावहारिक मर्यादामनतिक्रम्य दुरवगमन बुद्धिविभ्रमादेव ! एवञ्च भेदोऽप्यभेदमेवसाधयतीत्यसङ्गतं । यच्चाधिष्ठानमेवघटादेः पारमा र्थिकरूपमित्युक्तं, तन्न, किमत्रषष्ठी मुख्या उतामुख्या, मुख्यत्वे घटत्वादि कमपि स्वरूपं स्यात् इतितदभावः कुतोभेदोनस्यात् । तदपरमार्थ इति चेत् अपरमार्थस्वरूपप्रतियोगिक एवभेदोऽस्तु किंतवच्छिद्यते । किंचाय घटाद्भिन्न इत्युपदेशे नायं घटाद्भिन्न इति बुद्धिर्निवर्तते, अयंघटेन तुल्या धिष्ठानक इति बुद्धिर्न निवर्तते, अतोनाधिष्ठानभेदः । पदद्वयसामानाधिकर ण्यार्थाभेदस्यैव नञर्थप्रतियोगित्वमनुभूयत इति यदुक्तं तन्न, तथासति निषेधाधिकरणाप्रतीतिप्रसङ्गात् । घटः पटोनेत्यत्र घट पट इत्यशस्य घट पटाभेदोपस्थापन परत्वेन घट इत्यश निषेधाधिकरणोपस्था-

पकत्वाभावात । किंच इह घटोनेत्यत्राभीहघटइति घटभूतल-संसर्गं प्रतिपाद्यतन्निषेधः क्रियतइतिस्यात्, तथाच वायौरूपनास्ती त्यादावप्रसिद्धसंसर्गनिषेधःस्यात, निरधिकरणनिषेधश्च, अनुवृत्तसदात्म स्वरूपमेव अभेदइत्यप्यसगतं, घटस्सन् पटस्सन्नित्यभेदज्ञानाविरोधिनो घ टपटौ भिन्नाविति ज्ञानस्यतदभावगोचरत्वानुपपत्तेः । नन्वियमनुवृत्तस त्तैवाभेदइति लौकिकानां ज्ञानाभावात् अभेदाभाव प्रतीतिरुपपद्यते, य थात्वन्मते घटकलशयोः घटत्वमभेद इतिज्ञानाभावात् घटस्वरूपाभेदज्ञाने पि घटकलशौ भिन्नाविति भ्रमइतिचेन्न ; त्वादृशामप्यनुवृत्तसत्तैव अ-भेदइति ज्ञानवतां घटपटयोर्भेदज्ञानदर्शनात्, घटत्वमेव घटकलशाभेद इति ज्ञानवतांतु घटत्वज्ञानेसति घटकलशभेदज्ञान नभवत्येव । अपर-मार्थस्य घटादेरात्मसत्तैव स्वरूपमित्यप्यसगत, तस्य ततो भिन्नत्वात । किंच दूरस्थ वनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य कोविषयः, आत्मसत्तैवचेत ? तयोरभेदज्ञान प्रमा, साचदूरत्वदोपजन्या, समीप गतस्य भेदज्ञानभ्रम , सचदोषनिवृत्तौजायतइतिपरिहास्यम् दूरस्थवनस्पत्योरभेदव्यवहारस्य मिथ्याभूत वनस्पतिस्वरूपमेवाभेदोविषय श्चेत् ? सर्वत्रसएवाभेदोऽस्तु । एतत्सर्वमभिप्रेत्यानुगृहीत "यथासम्भव स्वरूपधर्मयोर्भेदस्यातु प्रवे-शोपलम्भात् " इति ॥

इति श्री वाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासम धिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरण परिचरण परायणेन तत्प्रसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी व्याख्यानं चण्डमारुताख्यायां भेददू-षणनिस्तारो नाम त्रयोदशस्कन्धः ।

श्री ।
श्रीमतेरामानुजायनम ।
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः ।

॥ अथ चतुर्दशो वादः ॥

यदात्मानो वेदा यदनुगुणवर्णाकृतिगुर
प्रमाण यत्रैते नियतमपरिच्छेद्य निभेरे ।
यदाहर्ता दनुजमथनो वाजिवदन
स समेदेवश्रीमान्विदळयतु सम्मोहमखिलम् ॥
वेदप्रामाण्यवाङ्मात्र कञ्चुकच्छन्नमर्मणाम् ।
बुद्धसिद्धान्तसुहृदा सत पश्यतु बाध्यताम् ॥

अतीन्द्रियेऽहि धर्मादौ वेदा प्रमाणमिति साधित प्रथमकाण्डे । तदुपजीवनेन सिद्धेऽपि प्रामाण्य शारीरके । अतस्तथागता यागम स्तत्रानुष्ठानयो रप्रमाणमिति सर्वमीमासकसम्मत । तदेतत्सन्मात्रव्य

(यदात्मानइति) यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थ । वर्णा अक्षराणि । आकृति –आनुपूर्वी । यदनुगुणेत्यादिना पदवाक्यस्वारस्य विव क्षित । फलितमाह (प्रमाणमिति) अनेन निर्विशेष पदवाक्यस्वारस्य प्रामा ण्यच नास्तीतिगम्यते । आहर्ता-मधुकैटभहृताना आहर्ता । मर्म वेदमाह्य ता। नहि प्रपचमिथ्यात्वमते भेद प्रतिपादकवेदपूर्वभागस्य प्रामाण्यमभ्युप गम्यते, किं त्वद्वैतपरवेदान्तभागस्यैवेत्यत्राह (तदुपजीवने नेति) अ पौरुषेयत्वादिसिद्धवेदप्रामाण्योपजीवनेनेत्यर्थ. । सामान्येन प्रामा- ण्यसिद्धेहि वेदान्तास्सिद्धे प्रमाणमुतकार्ये इति विचारसम्भव एव च अपौरुषेयत्वादिभि' प्रामाण्यसिद्धे पूर्वभागेऽप्यविशेषात्तस्या पि प्रामाण्यमगीकार्यमितिभाव (अत इति) वेदविरोधादितिभाव । (तदेतदिति) मीमासक सम्प्रतिपन्न प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थापन (सवि न्मात्रेति) मिथ्याविषयत्वेन वेदाप्रामाण्य प्रसगात् , अन्यथाबुद्धाग

तिरिक्त मिथ्यात्ववादे नसगच्छते। तदुक्तमभियुक्ते ,॥*॥"प्रमाणत्वाप्रमा णत्वे पुण्यपापादितत्फल । विध्यर्थवादमन्त्रार्थ नामधेयादिकल्पना ॥ सर्वेषु लक्षणेष्वेव स्वप्रमाणगणेस्थिति । वचनव्यक्तिभेदेन पूर्व सिद्धान्तपक्षता ॥ कर्मभ्य फलसम्बन्ध पारलौक्येहलौकिक । स र्वमित्याद्ययुक्त स्या दर्थशून्यासुबुद्धिषु ॥*॥"इति । तदिह किंनाम वैषम्य माश्रित्य वेदा प्रमाण बुद्धाद्युपदेशानप्रमाणमिति निष्कृष्यते । किं शब्दस्वरूपसत्यत्वासत्यत्वाभ्युपगमेन, उतपरमार्थभूत प्रामाण्याप्रामा

मस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गादितिभाव । व्यतिरिक्तशब्देन स्वतन्त्रवस्त्वन्त रप्रतीति स्यात् , तथाच स्वगतभेदमिथ्यात्वस्याप्रतीते स्सगुणवाक्यस्य प्रामाण्य सम्भाव्येत, मात्रपदेनतु स्वगतभेदमिथ्यात्वसिद्धे स्सगुण वाक्यस्याप्यप्रामाण्य फलितम् (प्रमाणत्वेति) प्रमाणत्व प्रथमाध्यायार्थ , अप्रमाणत्व विरोधाधिकरणार्थ स्तृतीयपादार्थोपलक्षण । प्रामाण्यप्रतियोगि तयोपस्थितत्वात् पादान्तरार्थापेक्षया प्रागेतदुक्तम् । वदप्रामाण्यसमर्थनाति द्धमर्थमाह(पुण्येति)आदिपदेन मोक्षसाधनपरिग्रह । 'विधी' ति प्रथमपा दार्थ । "अर्थवादमन्त्रे"ति द्वितीयपादार्थ । "नामधेयादीति"चतुर्थपादार्थ । आदिपदेन नामधेया पवादपरिग्रह (सर्वेष्विति)द्वितीयाध्यायादिष्वित्यर्थ । सर्वेष्वेव लक्षणेषु परिनिष्पन्न तत्तदधिकारिणस्तत्तत्परिकरविशिष्टतत्त त्कर्मभ्यस्तत्तत्फलसिद्धिरूपमर्थमाह (कर्मभ्यइति) इत्यादिसर्व- मित्यन्वय । आदिपदेन लौकिकार्थपरिग्रह । तत् – तस्मात् , अर्थमिथ्या त्यात्वाविशेषात् । इह-प्रमाणा प्रमाणविप्रतिपत्ति विषयवेदपाखा गमयो । किं वैषम्यमाश्रित्यवेदा प्रमाण परागमोनप्रमाणमिति स्वय मध्यवसीयते पर प्रतिचसाध्यते , नकेनापि स्वयमध्यवसितु पर प्रतिसाधयितुचशक्यत इत्यर्थ । किमित्यादि व्य वहाराविसवादा त्प्राचीन विकल्पास्स्वयंभ्युपगमभेदपरा , द्विचिदुत्ति रूपलक्षणार्था । अभ्युपगमभेदेनिरस्ते अध्यवसायसाधनयोरुभयोरपि नि रासस्सिध्यतीति तन्निरास । भेदश्च-व्यवहाराभ्युपगमे इतरवादिनास त्यवादिगिरसामन्यवादिगिरसाचयोऽप्रमाश्रयोऽभ्युपेत तद्विपरीताश्रय

ष्याश्रयत्वेन, उतप्रमातृसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमभेदेन, यद्वा सत्यभूतप्र मिति हेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां, किंवा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां, अथानादित्वसादित्वाभ्यां, उतदोषतदभावाभ्यां, अथ व्यवहारविसंवादसंवादाभ्यां, अथवा महाजनपरिग्रहबहिष्काराभ्यां, आहोस्वित् वेदत्वावेदत्वमात्रेण, अथनिर्दोषविशेष जनिताभिमानानभिमानमात्रेण, अथवेक्षुक्षीरादिवत्स्वा त्ममात्र साक्षिकेणा निर्देश्यस्वरूपभेदेनेति । नाद्य –असिद्धे , नहियो गाचारादिभि बुद्धप्रणीतोऽक्षरराशिस्सत्यइत्यभ्युपगम्यते , नापि भव ता वेदरूप । न वयं वेदस्य शशशृङ्गादिवदसत्त्व मभ्युपगच्छामइ तिचेत् ? किं तर्हि सत्यत्वमभ्युपेत । तदपि नेतिचेत् ? तर्हि कोविशे ष । व्यावहारिकापरपर्यायकाल्पनिक सत्यत्वाभ्युपगमइति चेन्न तैरपि- संवृति सत्यत्वाभ्युपगमात् । अयमेव तावद्विशेषइति चेन्न , पर्यायमा त्रस्य वैषम्यानाधायकत्वात् । अन्ततो वञ्चनार्थत्वस्या प्युभयोरविशेषात् । यथाह " तुल्यार्थत्वेपिचैतेषा मिथ्यासंवृतिशब्दयो । वचनार्थउप

तागोचरत्व, तथासतिद्विपरानिरस नमुपपद्यते, नतूभाभ्या तुल्यरूपत यागीकारइतिभाव । क्वचिदेवाभ्युपगमभेदविवक्षाया मसाधारणहेत्वभा वात्, दूषणग्रन्थानुसाराच्च अभ्युपगमपरत्वमेषा विकल्पानामवग म्यते, अभ्युपगमभेदस्य विद्यमानत्वात् । सत्यत्वादिवैषम्यमाश्रित्य किञ्चित्कृष्यतइतियोजना (सत्यभूतप्रमितीति) प्रमितिशब्दोज्ञानप र । बुद्धप्रणीत वेदरूप इत्यत्र अवधारण द्रष्टव्य (तैरपीत्यादि) उभाभ्या मप्युभयत्रैकरूपस्य सत्यत्वस्यागीकारात्र तन्निराकरणसभवइतिभाव । परेणसर्वथा तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिक जनवचनार्थ सांवृतिकमित्यु च्यत इत्यत्राह (अन्ततइति) निरूप्यनिर्णयइतिभाव (तुल्यार्थत्वइति) यथापरेण तुच्छत्वमेवाभ्युपगम्यप्रामाणिक जनवचनार्थ सांवृतिकसत्यमि त्युच्यते तथावैदिकजनवचनार्थ एषा सांवृतिकशब्द परित्यज्यतस्यै वार्थस्य मिथ्याशब्देनोपन्यास यथाहुःपक्षे जुगुप्साजायेतेति पक्षास

न्यासो बालाक्रान्तासनादिवत् ॥ नास्तिक्यपरिहारार्थं संवृतिं कल्पिते तिच " इति । नच युष्माभिः संवृतिसत्यत्वस्याभ्युपगमः सङ्केतितः । उक्तंच - गूढपाषण्डिगोष्ठीगरिष्ठे, तदेतत्संवृतिरिति गीयत इति । अस्तु वा तदभ्युपगमेन वैषम्यं, भवतातु निपुणधिया द्वयोरपि व्यावहारिकसत्यत्वमविशिष्टमेष्टव्यम् , व्यवहारानुबन्धित्वमात्रस्य तुल्यत्वात् । अतो भवता परिख्यकपक्षपातेन न तद्बहिष्कारः कार्यः । यदि चाभ्युपगमसिद्धेन सत्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धिः, तर्हि वैभाषिकादागमानां तदभ्युपेतेन तेन तत्सिद्धिरनिवार्या । एतेन द्वितीयतृतीयचतुर्थाभिरस्ता । विशेषतोऽपि क्रम द्वितीयेताग्रामाण्यलक्षणविषयासिद्धिः प्रामाण्याश्रयत्वेनेति वदता साध्यमेवसाधनत्वेनोपन्यस्तं । ननु विशेषणविशिष्टाकारेण साधनत्वं, स्वरूपतस्तु साध्यत्वमिति चेन्न, विशेष्यासिद्धौ विशिष्टस्याप्यसिद्धेः । भवन्मते विशेषणमप्यसिद्धमेव, वेदप्रामाण्यस्यापि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थ्यानभ्युपगमात् , तदभिमानमात्रस्य चोभयाविशेषात् । तृतीयेऽपि सत्यप्रमातृत्वेनकर्तृत्व

चशब्दोपन्यास । (नास्तिक्येति) (संवृतिं कल्पितेतिचेति) नास्तिक्यपरिहारार्थमित्यन्वयः । संवृतिः स्वस्माभिरङ्गीकृतेति बाह्यानामुक्तिरपि वचनार्थमित्यर्थः । वचयिद मुधुक्तैरपि युष्माभिः स्वस्व स्वसभूया स्माभिस्संवृतिसत्यसंवृतिसत्यशब्देन न व्यवहर्तव्यं किन्तु मिथ्याशब्देनैव व्यवहर्तव्यमित्यसङ्केतितत्वात् जाड्यमेव प्रकटीकृतं । असङ्केतितत्वादेव त्वदीयैरभेदाभिधानादित्यभाह(नचयुष्माभिरिति) (गूढेत्यादि)खण्डनकाराविवक्षितं तत् बहिष्कारः । बाह्यतदागमयोर्दूषणान्तरमाह(यदिचेति)पारमार्थिकत्वातिरेकेण किञ्चित्सत्त्वमसिद्धमेव त्वदभ्युपगममात्रेण तत्सिद्धौ वैभाषिकादिभिः स्वागमे पारमार्थिकसत्यत्वस्यैवाङ्गीकारात्तेन तत्प्रामाण्यसिद्धिरनिवार्येत्यर्थः (एतेनेति) असिद्धत्वेपरस्परता - वत्स्यन्त उक्तेनेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यत्वमभ्युपगतमेवेत्यत आह (तदभिमानेति) त्वदभिमानमात्रेण तत्सिद्धौपरागमोपि धन सांवृति·

दिष्यते भवता किं सविमात्रमुत तदेवोपहितमुतोपाधिभेद एव । आद्ये व्याहत्यपसिद्धान्तौ । अनन्तरे प्रमातृत्वस्य सत्यतानभ्युपगमे नेष्टसिद्धिः । तत्र स्वरूपमात्रस्य सत्यता योगाचारैरप्यङ्गीक्रियते । उपाधिमात्रपक्षे तु उपाधिस्वरूपस्य तत्प्रमातृत्वस्याप्यसत्यत्वमेवेति । नापि चतुर्थः, विकल्पासहत्वात्, तत्र किं प्रमितेस्स्वरूपतः सत्यत्वं विवक्षितमुत विषयतः । न पूर्वः, शास्त्रजन्यायाः प्रमितेर्भवता स्वरूपसत्यत्वानभ्युपगमात् । तेन तु तदभ्युपगमेन तदागमस्यैव प्रामाण्यापातः । तुल्यैस्तु तदापि नेष्यत इति तत एव भवतोऽन्तरङ्गसन्निधिः । नाप्युत्तरः, विषयतः सत्यत्वस्य चिद्व्यतिरिक्तांशे भवता योगाचारेणाप्यनभ्युपगमात् । चिदंशस्य विषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि सत्यत्वमुभयसम्मतं, तत्र क्षणिकत्वनित्यत्वादिभेदस्तु दुरुपपा

चस्सत्यप्रामाण्याभ्युपगमात् तस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्वानुभूतिकत्व व्यावहारिकत्वयोरभेदस्समर्पितश्चेति भावः (व्याहतीति) निर्विशेष परमात्मपदप्रमातृत्वात्मा । (प्रमातृत्वस्येति) तदुपाधेरित्यर्थः । तत्र-विशिष्टे । स्वरूप- विशेष्यस्वरूपं । अपिशब्देन त्वयापीति गम्यते । तदागम प्रमातर्यपि विशिष्टे विशेष्यभूतचैतन्यस्य सत्यताया युवाभ्यामङ्गीकारात् तदागमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । अध्यवसायसाधनयोरुभयोरप्यस रूपत्वात्तन्नाय वाद्विद्वयग्रहणं (उपाधिमात्रेति) अत्र विकल्पोऽभिप्रेतः तेन योगाचारेण । त्वदुक्तप्रयोजकस्य तेनाभ्युपगमात्तन्मतानुसारेण तदागमस्य प्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । वेदे तु तस्य प्रयोजकस्य त्वयानभ्युपगमात्तस्य प्रामाण्यं त्वन्मते न स्यादित्येवकारार्थः (तुल्यैरिति) माध्यमिकैरनङ्गीकारात् उभयत्रापि तुल्यवेदेव युवयोरप्रामाण्यसिद्धिरिति भावः (चिद्व्यतिरिक्तेति) अत्र स्वातन्त्र्यं विवक्षितं तत्र क्षणिकत्वे न्यायतत्त्वग्रन्थानुसारात् (चिदंशस्येति) विषयतस्सत्यत्वोक्तौरिति शेषः । यद्वा चिदंशस्य विषयत्वं त्वन्मते नास्त्येव अभ्युपगम्यमानेऽपीत्यर्थः । नित्यस्य चैतन्यस्य क्षणिकत्वोक्तेरतदागमस्य विषयतोऽसत्यत्वं चिदंशेऽपीत्यत्राह (तत्रेति) कल्पितनित्यत्वादि विषयत्वे

द, निर्भूतसमस्तधर्मनिष्ठनाहि सनिद्धनद्भिस्तैश्च परिगृह्यते । न पिपञ्चम, आविद्यकस्य वेदस्य भवतापि नित्यत्वानभ्युपगमात, अभ्युपगमेवा नित्यसंसारादिप्रसंगात्, क्षणिकत्वनित्यत्वादि कल्पनाभेदस्या प्यप्रयोजकत्वात् । नापिषष्ठ, अविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमेनानादित्वासिद्धे, अनादित्वे नैवेय कल्पनेतिचेन्न, बाह्येरपि सर्वज्ञसन्तानान्तरित धर्मदेशनासन्तानस्य अनादित्वाभ्युपगमात, क्षणभंगतदभावादिकंतु वाक्यार्थयाथार्थ्य प्रयकिंचित्करमेव । नापि सप्तम, तत्पक्षेण तदागमस्य दोषमूलत्वाभावात, भवत्पक्षेणतूभयोरपि दोषमूलत्वा विशेषात, वक्तृदोषो वेदे नाभ्युपेत इतिचेत, किं दुष्टेंद्रियादिपुंसोऽभ्युपेत ? येनतदप्रामाण्य सिध्येत् । अतो येनकेनापि दोषेणाप्रामाण्य स्यादित्यनुसन्धत्स्व । अविद्याख्यदोषमूलत्वमपि वेदस्य नेष्टमितिचेदागतोऽसिपन्थान, अतएव कल्पितत्वादेरपि प्रतिक्षेपात । अकल्पितत्वेऽपि प्रतीतिबाधाभ्यामिथ्यात्वमितिचेन्न, ब्रह्मणोऽप्यकल्पितस्य त्वदभिमतयुक्त्याभासर्वाव प्रसंगात,

---

धा द्वयोरप्यप्रामाण्यं स्यादिति भाव (नित्य संसारादीति) सत्यत्वग्रह । ननु काल्पनिकक्षणिकत्व नित्यत्वाभ्या विशेषइत्यत आह (क्षणिकत्वेति) काल्पनिकस्यासत्यत्वादप्रयोजकत्व (अनादित्वेनैवेति) कल्पनमेवा ह्रूपेणानादिरित्यर्थ । धर्मदेशना-धर्मोपदेश । तत्र प्रवाहानादित्व मस्त्वेवेतिचेन्न त्वन्मते वेदेऽपि तस्यासत्त्वात । क्षणभ विशिष्ट प्रवाहानादित्व बौद्धानां, अस्माक तदभावविशिष्टमिति वैषम्यमाशंक्याह (क्षणभंगेति) अर्थयाथार्थ्यप्रयोजकताभिमानेनानादित्वादि कल्पपरिग्रह, तत्र तदप्रयोजकविशेषण प्रक्षेपोऽनुचितइति भाव । परागमस्य दोषमूलत्व वेदस्य तदभावश्च किं तन्मतेनोच्यते उतत्वन्मतेन, इति विकल्पमभिप्रेत्य दूषयति (तत्पक्षेणेति) (अतइति) नन्वसदर्थजनकत्वेनाविद्यादोष नत्वप्रामाण्यापादकतयेति चेत, एवमपि प्रमाणस्य मिथ्यात्वे तद्विषययाथार्थ्येऽनाश्वासात । नह्यारोपितधूमेन वह्निसिद्धि । पन्थान-सत्पथमार्ग । (त्वदभिमतेति)त्वभ्युपगत[illegible]

अनिर्वचनीय त्वेनैव निरसिष्यमाणत्वात् । नाप्यष्टम, कारणदोष विशेषनिमित्तानुदयस्य किंचित्करत्वात् ; दोषज्ञानेनैव बाधसिद्धे ; तथा चाहु:- " दुष्टकारणबोधेतु सिद्धेऽपि विषयान्तरे । अर्थात्तुल्यार्थताप्राप्य बाधोदोषज्ञानादिवत् ॥" इति । किंच बाह्यागमेषु नविसंवादस्तथापुरच , अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र तदयोगात् ; दृष्टार्थेषु विषहरणाद्युपदेशेषु तत्राप्यविसंवाददर्शनात् ; तत्रविषयेतु प्रत्यक्षादिविसंवादस्य तद्विरोध गम निकाकुसृतेश्चोभयतुल्यत्वात् , वेदार्थानस्य संविन्निय त्वादिरूपविसंवादस्य वेदप्रामाण्यसिद्धिमनन्तराभिधेयत्वात् ; अन्यथा विपरिवर्तप्रसंगात् । एतेन

धाविवक्षिताः । ब्रह्मणोदृश्यत्वमन्यत्रसमर्थितमेव । दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धासिद्धौ दृगधीनसिद्धिब्रह्ममिथ्यात्व जडप्रपंचवदेवस्यात् , सर्वशून्यवादेन ब्र- ह्मणोऽपि बाधोदृश्यते । शून्यवादस्याप्रमाणत्वात् कथंतेनबाधइतिचेत् ? तदप्रामाण्य कथमवभृत त्वया, प्रमाणविरोधादितिचेत् ? हन्ततर्हिततएव प्रपंचमिथ्यात्वमपि नसिध्येत् । अस्तिहि प्रत्यक्षादिभि' पूर्वभागेन उत्त- रभागेऽपि सविशेषपरार्थे प्रपंचनिषेधकस्यविरोध । अतो वेदान्ता प्रपंचस्यापि निषेधकानस्तु । प्रतीतिबाधाभ्या मनिर्वाच्यत्वरूप मि- थ्यात्वासिद्धिरपि नेति वक्ष्यतइत्याह (अनिर्वचनीयेति) (दोषज्ञानेने' ति) बाधः-अर्थाभावबुद्धि । (दुष्टकारणेति) विसंवादेन साक्षादर्थाभावएव परिच्छिद्यते, कारणदोषस्तु यद्यपि नसाक्षादर्थाभाव परिच्छिनत्ति, इद ज्ञान मप्रमाणं दुष्टकारणजन्यत्वादिति साक्षादप्रामाण्यस्यैवबोधनेन भि न्नविषयत्वात् , अथाप्यप्रामाण्यस्यार्थाभावाधीनतया तत्परिच्छेदेविष याभावस्याप्यर्थात्परिच्छेदात् , विसंवादेनतुल्यकार्यत्वादर्थाभावपरिच्छि त्तौ नविसंवादमपेक्षते , यथा प्रणयनार्थतया चमसवदविहितमपिगो दोहन प्रणयनाश्रितत्वेन प्रणयनस्य स्वेनावश्यकर्तव्यत्वात् , अर्थो च्चमसेनतुल्यकार्यत्वात् प्रणयनसिद्धौच चमसनापेक्षतइत्यर्थः । बा- ध -अनपेक्षत्व (त्वयेति) प्रत्यक्षादिविसंवादोऽस्माभिस्तुवच (सविन्नि त्यत्वादीति) तद्गोचरज्ञान विवक्षितम्(एतेनेति) कारणदोषाविशेषमहाजन

नयमोऽपि दत्तोत्तर, मनुजनविवक्षाया समानत्वात्, निपुणतान विवक्षा या सत्रमामध्यज्ञानभ्रमादि कलुषितताभ्युपगमेन त्वपक्षे त.सिद्धे, हेतुदर्शनरहित पुरुषपरिगहविरह्यामपि परमार्थत कारणदोषे निणा ते दोषानसिद्धे भ्रा तरेव परिग्रहइत्यायात, ततश्च नविशेष। नापि दशम, सद्वैधर्म्यमात्र या किंचित्करत्वात्, तद्व्यवहारभेदस्य पस्य तु किंचिकरस्य प्रस्तुतानुपयोगात। नाप्येकादश, तत्राभिमानस्य पुरुषभेदेलोभयत्रापि सुलभत्वात्, ननु वय प्रामाण्यमभिम यामहइतिचे त्वंतु किं वेदे, अतो यस्य कस्यचिदभिमानसिद्ध प्रामाण्यमिति तयत स्थापनाये त्वमेव कथ तत्प्रामाण्य नाभिमन्यसे। द्वादशस्तु परिशिष्यते, तत्र स्वामशब्देन किं सर्वेषा प्रमातृणा स्वामा विवक्षित, उतभवत्तरामा। नाद्य, इक्षुक्षारादिरसभेदवत "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" 'चैत्य वन्देत स्वर्गकाम' इत्यनयो प्रामाण्याप्रामाण्य लक्षणभेदस्या वैरनुपलम्भात्, नेतर, भवत्त मानमपिहि त्वमित रागसमानतयत्वेनयाम, रजत नपरीक्षाकनदहमतिशयित प्रज्ञइति चेत्, सोगतेनाप्येवमुक्तेविमुक्तर, मध्यस्थद्वारेति चेन तदसिद्धे, अस्तु वेदप्रामाण्यमथ्यविचारितरमणाय किं न दिडत्नमिति चेत्

परिग्रहस्या किंचित्करत्वादित्यर्थ। दोषान्तरमाह (मनुजेति) (सर्वषामिति/वेदतदर्थयागस्वर्गसाध्यसाधनभावादिज्ञानस्य त्वयाभ्रमावाभ्युपगमादित्यर्थ (हेतुदर्शनेति) दृष्टलाभादिरूपहेतुदर्शनरहित परिगृहीतोबौद्धागम, वेदस्तुतद्रहितैः परिगृहीतइति वैधर्म्यमित्यर्थ। (परमार्थतइति) दोषमूलस्यापि परिग्रहो दोषज्ञानेसति दृष्टहेतुदर्शनाद, हेतुदर्शनाभावेतु दोषाज्ञानेन प्रामाण्यभ्रमात्, तत्र प्रथमस्याभावाच्चरम परिशिष्यते, ततश्चेहेतुदर्शनवत्पुरुषपरिग्रहात अविशेषइत्यर्थ (स इति) अन्यथा परिवर्तप्रसंगादिति भाव। (अस्त्विति) न अविचारितरमणीय यस्य विध्यात्वसाधक

प्रथमं तावद्वेदप्रामाण्योपपादनाभिमानः, ततो वैदिकत्वविडम्बनम्, पश्चात्तदनुष्ठानव्यवस्थापनम्, ततश्च स्वर्गापवर्गगमनमरणे । एवञ्च सौगतसौहार्दमयस्थायिनेन दूरीकृतं महादुर्गमेवानुप्रविष्टमिति । अत्र च प्रामाण्यादेरप्रयोजकत्वं केचिन्मन्दमतिसंमोहशमनाय उपन्यस्य निरस्ता । एतदभिप्रायेण यादवप्रकाशैरुक्तम् —

" वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।
बोद्धाऽनृतो बुद्धिफले तथाऽनृते यूयं च बौद्धाश्च समानसंसदः " ॥ इति ।

किंच प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च भवद्भिर्निःशेषं प्रसाध्यते, तत्र प्रार्थनयापि शास्त्रप्रामाण्यं, द्विजायमानुभववाक्यपाठमात्रेण महाविद्यानिष्पत्तौ कः खलु मूढः श्रुतिनिकरशिरःपरिशीलनप्रयासादिकमारभेत । ननु प्रत्यक्षानुमानादिकमस्माभिरिष्टं तत्साधनतयेतिचेत्? किमिदं श्रुतिप्रामाण्यभङ्गभीरुतया, उतानुमानादेस्तत्प्रामाण्यायोगात् । नाद्यः, भवद्भिरनुक्तेऽपि तत्सद्भावमात्रेण श्रुतिप्रामाण्यभङ्गस्य दुर्वारत्वात्, तत्प्रत्युदयस्य च शास्त्रयोन्यधिकरणनिरस्तत्वात् । न द्वितीयः, ज्ञानोदयादन्य

त्वात् व्यावहारिकप्रामाण्यं न हीयत इति भावः । (प्रथममिति) एवमविचारितरमणीयत्वे सति तादृशं प्रामाण्यं बुद्धागमेऽपि स्यात्, तद्वैषम्यं च न स्यात्, ततश्च प्रमाणाप्रमाणविभागादिकमनुपपन्नमित्यर्थः (अभिमान इति) 'छिन्न' इति विपरिणामेनानुषङ्गः । (स्वर्गेति) भङ्ग इत्यनुषङ्गः । (सौगतेति) उक्तरीत्या वेदवत्सुगतागमस्यापि प्रामाण्याभ्युपगमप्रसङ्गभीत्या वेदप्रामाण्यस्य परित्यागे चार्वाकमतानुप्रवेशः स्यादित्यर्थः । अविसंवादादिरूपाणां प्रामाण्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वात् चक्षुरादिवत् किंतु योग्यत्वेऽपि स्वरूपसत्यत्वादिकं तत्प्रयोजकम् । कथं शङ्कितमित्यत्राह (अन्त्येति) ज्ञानजनकत्वाभावादप्रामाण्यमित्याह (द्वितीयेति) अध्ययनविधिबलादध्ययनमात्रसम्भवेऽपि अर्थज्ञानार्थं तदर्थविचारादिप्रयासो न भवतीत्यभिप्रायेण प्रयासादिकमित्युक्तम् (भवद्भिरिति)

नुपपत्तिलक्षणस्याप्रामाण्यस्यासिद्धेः; एककोटिनियततयाच संशयरूपस्याप्यभावात्; निपुणतर प्रयोगेच प्रयोगदोषाणामभावात् । विपर्ययलक्षण तु विषयापहारमन्तरेण न सिध्यतीति । तथा चसति तुल्यविषयतया तत एव शास्त्रमप्यप्रमाणमिति घट्टकुट्या प्रभात । एवच सति अद्वैतवाक्यानां नतत्त्वावेदकत्व द्वैतवाक्यानामेव तत्त्वावेदकत्वमित्यभिमतविपर्यासश्च । अतत शास्त्राप्रामाण्यमप्यस्माकमिष्टमेवेति चेन्न पूर्वन्यायेन दत्तोत्तरत्वात् । असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधोदयस्य दुरपह्नवत्वात् । बोध्यमिथ्यात्वेच वैदिकव्यपदेशकचुक मुंचतस्ते बाह्यसमयसुरगा प्रवेशमन्तरेणकथसमरसीम्निसशयापत्ते. । तदेतदखिलमभिसन्धाय भाष्येसन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षप्रतिक्षेपाय गृहीतमात्रग्राहित्वेन सन्मात्राभिमतब्रह्मस्वरूपपरवेदान्तवाक्यानामप्रामाण्य प्रसग उदाहृत । स्थलान्तरेपुविप्रकीर्ण शेषमवधातव्यमिति ।

इति शतदूषण्या वेदप्रामाण्यपरिग्रहानुपपत्ति वाद चतुर्दश ॥ १४ ॥

स्वार्थानुमानादपि तत्सिद्धेरित्यर्थः (निपुणतरेति) सन्निर्विशेषं सत्त्वाद्व्यतिरेके घटवदिति प्रयोगो विवक्षितः । नचाप्रयोजकत्वं त्वयावक्तुं शक्य, दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादि तर्काभावे बाधकतर्कसद्भावेच सविशेषश्रुतिषु जाग्रतीषु निर्विशेषश्रुत्यापि निर्विशेषासिद्धिप्रसंगात् । (अन्ततइति) परिहारान्तरस्यापि कथनादपौनरुक्त्यं । अविपर्यस्तत्वमसिद्धमित्याह (बोधेति) मिथ्यात्व विषयतो ग्राह्य (स्थलान्तरेष्विति) शास्त्रप्राबल्यनिरूपणभाष्ये–"अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यनिश्चयात् " इति । अत्रेदमनुसन्धेयम् । किन्तत्प्रामाण्यं यद्वेदे प्रसाध्यते बाह्यागमेषु निषिध्यतेच । नतावदबाधितार्थकत्वरूपं तत्त्वावेदकत्व, वेदे पूर्वभागे तदभावात् । ननु यस्य यादृशं रूप तदावेदकत्वमेव तत्वावेदकत्वं, ब्रह्मणश्च कल्पितं द्वैतरूपं अद्वैतरूपंचास्ति, तदुभय सविशेषनिर्विशेषवाक्यैः प्रतिपाद्यते, यागादेश्च स्वर्गसाधनत्वं रूपमिति पूर्वभागे तदावेदयत

या प्रामाण्यं, क्षणिकत्वादित्वतद्रूपमेव बाह्यागमेनावेद्यतइति न तस्य-प्रामाण्यमितिचेन्न; वेदस्याप्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपन्न शुक्तिरजतवाक्य तुल्यत्वप्रसंगात । नच शुक्तिरजतवाक्यमपि प्रमाणमेव? तद्वाक्यस्या प्रमाणतया सर्वसम्प्रतिपत्तेः । प्रमाणविरुद्धार्थकल्पना साहसमधिरूढेनापि त्वया तदप्रामाण्यरक्षार्थं ख्यातित्रैविध्यं कल्प्यते , तदंगमंगीकुर्वतापि तदप्रामाण्यरक्षार्थं भूयसीवैय्याकुल्यमनुभूय-ते, तदर्थमेव यथार्थख्यातिवादिभिरख्यातिसंवलनमिष्यते । परोक्षेप्यनिर्वचनीयोत्पत्तिपक्षे बाह्यागमेपि प्रामाण्यप्रसंगश्च । तदनंगीकारेपि किं-यस्य यद्रूपं वस्तुतस्तद्वतस्य तस्य रूपस्य प्रतिपादकत्वं विवक्षितं, किंवा तस्य तस्मिन् प्रतिपादनं, आद्ये चैत्यवन्दनादि वाक्यस्यापिवस्तुतो यागादिगतस्वर्गसाधनतादि बोधकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगः ; द्वितीये अद्वैतवाक्यानां प्रामाण्यं नस्यात् , तस्य तस्मिन् बोधनमित्य स्य तत्प्रकारक तद्विशेष्यकत्व पर्यवसानात । एतेन तद्वति तत्प्रकारक त्वमपि निरस्तम् , अद्वैतवाक्ये तदसिद्धेः । ननु अबाधितार्थकत्वमेकं प्रामाण्यं, तदद्वैतवाक्ये; तद्वति तत्प्रकारकत्वमपरं, तद्वैतवाक्यइतिचेत्? किं वेदप्रामाण्यसिद्धे तदुपजीवनेन प्रामाण्यभेदः कल्प्यते, उतासिद्धे; आद्ये किन्तत्प्रामाण्यं अबाधितार्थकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वंवा? आद्ये भेदवाक्यसाधारण्येन तत्कल्पनात्तद्वति तत्प्रकारकत्व प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तिः । द्वितीये अद्वैतवाक्यसाधारण्या दबाधितार्थकत्व प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तिः । नापि व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावः, तस्य वेदे सिद्धौ तद्व्यतिरिक्त प्रामाण्यकल्पने प्रयोजनाभावात । किंचाबाधितार्थकत्वं परित्यज्य शुक्तिरजतवाक्यसाधारणं व्यधिकरणाप्रकारकत्वं कथमिव पूर्वं वेदे प्रामाण्यतया कल्प्येत । एतेन प्रातिभासिकार्थकान्यत्व विशेषित मिदमेव प्रामाण्यमिति निरस्तं, एतस्य प्रामाण्यत्वे प्रामाण्यभेद कल्पने मानाभावात् । किंच प्रातिभासिकान्येति विशेषणंच व्यर्थं । व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावे सत्यपि बाधितार्थकत्वेन शुक्तिरजतज्ञानस्याप्रामाण्या तद्वारणात्सार्थकमिति चेत् ; तथासति व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावे बाधितार्थकत्वा दप्रामाण्ये ऽबाधितार्थकत्वमेव प्रामाण्यम् ।

ननु प्रमाणपदमुख्यार्थजनकत्वं प्राग्वेदे साध्यते, अनन्तरंच द्वैताद्वै-
तश्रुत्यनुसारा द्विधाप्रमाशब्दार्थनिर्णयः क्रियते इति चेत्; नहीयं वैधीक-
ल्पना, येन कल्पनाक्रमनियमस्सिध्येत; किन्तु न्यायाधीना, ततश्च अ-
निर्वचनीयसिद्धौ तद्बुद्धिव्यावृत्तमबाधितार्थकत्वं तद्वाप्यधर्मो वा कश्चित्प्र-
मापदप्रवृत्तिनिमित्तमिति कल्प्येत, तदसिद्धौ तद्वति तत्प्रकारकत्वं त-
द्व्याप्यधर्मो वा कल्प्येत। किंचैवं वेदाधीने प्रमापदार्थावधारणे लौकि-
कानां प्रमापदव्युत्पत्त्यभावप्रसंगः। अपिच अपौरुषेयत्व स्वतः प्रामा-
ण्याभ्यां हि वेदप्रामाण्यसिद्धि, तत्रापौरुषेयत्वं भ्रमप्रमादविप्रलिप्साक-
रणापाटव मूलत्वसम्भावना निरसनमुखेन प्रामाण्यं साधयति, तत्र-
भ्रमप्रमादादीना मयाथार्थ्यहेतुत्वनिर्णयपूर्वकं अपौरुषेयत्वेन निर्णीय-
मानं प्रामाण्यं याथार्थ्यमेव स्यात्, नतु प्रमापदमुख्यार्थजनकत्वमात्रं, प्रा-
माण्यस्य स्वतस्त्वंच तद्योग्यतास्वरूपविशेषनिर्धारण पूर्वकमेवनिर्णीय-
तेति न प्रमापदार्थनिर्णयो वेदापेक्षः। अपिच तथा कल्पनायामपि क-
ल्प्यमानं तच्छुक्तिरजतवाक्यव्यावृत्तमेव कल्प्येत, तथाच कथं तद्विरो-
धात् तत्साधारणं तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते। एतेन
स्वरूपार्थगोचरत्वं प्रामाण्यमिति निरस्त, शुक्तिरजतवाक्यसाधारण्यात।

नच-प्रातिभासिकान्यत्वविशेषणं युक्तं, स्वरूपार्थकत्वे सत्यपि तत्र
बाधात्। प्रामाण्याभावे भेदवाक्यानां कथं प्रामाण्यसिद्धिः? ब्रह्मप्र-
मान्येना बाध्यविषयत्वात प्रामाण्यमितिचेन्न, शुक्तिरजतवाक्यस्य घ-
टज्ञानाबाध्यविषयकत्वात् प्रामाण्यप्रसंगात्। शुक्तिरूपाधिष्ठान-
तत्त्वज्ञानेन बाध्यत एव रजतं, ततएवा प्रामाण्यमिति, अन्येन बाधो
न तन्त्वमिति चेत्; तर्हि द्वैतवाक्यस्यापि तदर्थाधिष्ठान ब्रह्मज्ञाने-
न बाधोऽस्तीति कथं नाप्रामाण्यम्। किन्च किं बाधोनिवृत्तिः, उतसाध्या-
भाव प्रमा। आद्येबाह्यागमस्यापि प्रामाण्यप्रसंग., तदर्थस्य विशेषणवि-
शेष्यसंसर्गात्मकत्वस्य ब्रह्मज्ञानेनैव निवृत्ते.। नद्वितीय, ब्रह्मप्रमा
न्येन प्रपञ्चोमिथ्येति ज्ञानेन प्रतीयमानाभाव प्रतियोगिविषयत्वात
द्वैतवाक्यानाम प्रामाण्यापत्तेः। ननु वेदप्रामाण्यसमर्थनदशायामे-
व द्विविध प्रामाण्य द्वैताद्वैतवाक्यपर्यालोचनया कल्प्यत इति चेन्न,

एकस्यैव प्रामाण्यस्य लोकसिद्धतया तस्यैव वेदेकल्पनीयत्वात । अ-
न्यदपि किञ्चित् यदिप्रामाण्यमिति त्वयाव्यपदिश्यते वयमपितथाव्यपदिश्यतां, न संकेतं वयंवारयामः । नद्वितीयः; कल्पकाभावात,
भेदविधिनिषेधाभ्यांहि तत्कल्पनं, प्रामाण्यस्यैवासिद्धौ कथं वेदमूला-
कल्पना । ननु युक्तिभिः प्रपञ्चमिथ्यात्वे सिद्धे व्यवहारानुरोधात् त
द्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमिति कल्प्यते, निरधिष्ठान भ्रमायोगेन
अधिष्ठानेसिद्धे तस्याप्यधिष्ठानान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसंगेन तस्यात्म
त्वे तत्प्रतिपादकस्याद्वाक्यार्थकत्वेचसिद्धे तस्य तदेव प्रामाण्यमि-
तिकल्प्यतइतिचेन्न; मिथ्यार्थस्योपपत्ति सापेक्षत्वाभावस्य युष्माभिरेवा-
भिधानात्, अनधिष्ठानानवस्थयोर्दोषत्वात । अन्योन्याश्रयोऽपि नश्च
तिः । श्रुतेरपि प्राप्तार्थतया अनुवादकत्वप्रसङ्गश्च । नचज्ञानानन्दात्मकत्वं
न्यायेनासिद्धं श्रुत्याबोध्यत इति वाच्यम्; मिथ्यावस्तुनोदृग्यधीनसिद्धि
तया अधिष्ठानातिरिक्त दृग्यङ्गीकारेऽधिष्ठानस्यापि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वप्रस-
ङ्गेन तस्यैव दृशित्वसिद्धेस्स्वप्रकाशत्वस्यापि तत एव सिद्धेः; ज्ञाना
तिरेकेण ज्ञातुर्निरासात् तस्यैवात्मतया निरुपाधिप्रेमास्पदत्वेन आ
नन्दरूपताया अपि सिद्धेः । अधिष्ठानान्निवर्तकाभावाच्च त्रिविधपरिच्छे
दाभावसिद्धेश्च । अथैवं कल्प्येत, तद्वति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यं, त-
दभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं, शुक्तिरजतवाक्यन्तु प्रमाणमेव, अद्वैत-
वाक्यन्तु न प्रमाणं नाप्यप्रमाणं, किन्तूभयविलक्षणं, तत्रप्रमाणव्यपदेशोऽ
प्रामाण्याभावमात्रेणगौणः, बाह्यागमस्तु अतद्वतितत्प्रकारकएव, अत-
स्सिद्धः प्रमाणाप्रमाणनिष्कर्ष इति; एवंहि शुक्तिरजतवाक्यं
प्रमाणं, वेदान्तवाक्य मप्रमाणमिति साधुसमर्थितः प्रमा-
णाप्रमाणविभागः । अपिच बाह्यागमः प्रमाजनकान्यत्वा-
द्वा भ्रमजनकत्वाद्वा अप्रमाणमिति वाच्यम्, अन्यथा तत्राप्रमाणव्य
पदेशस्य पारिभाषिकत्व प्रसंगात, एवंच सति आद्ये अद्वैतवाक्या-
नां बाह्यागमवत अप्रामाण्यमनिवार्यम् । द्वितीये त्वन्मते प्रपञ्चज्ञा
नस्य भ्रमरूपत्वात् भेदवाक्यादीनामप्रामाण्यं । ततश्च तद्वति तत्प्र-
कारकत्वं न प्रामाण्यं तदभाववति तत्प्रकारकत्वमपि नाप्रामाण्यं ।

ननु भ्रमजनकत्वादेव बाह्यागमोऽप्रमाणमित्युच्यते, भ्रमश्च तदभावव ति तत्प्रकारकः, प्रपञ्चज्ञानं शुक्तिरजतज्ञानञ्च न भ्रमः, तत्र तद्व्यपदेशो बाधसाम्यादौपचारिकः। नचैवं सति प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वभङ्गप्रसङ्गः, ज्ञानमात्रसामग्रीप्रयोज्यत्वं हि स्वतस्त्वं, अद्वैतवादिनयस्यापि ज्ञानसामग्री त्वात् तज्जन्यज्ञाने प्रामाण्याभावाच्चेति वाच्यम्, सविशेषगोचरं ज्ञान सामग्रीग्राह्यत्वस्यैव स्वतस्त्वरूपत्वात्। युक्तञ्चैतत्, तत्रैव प्रामाण्याप्रा माण्ययोः प्रसङ्गात्। मात्रपदञ्च न कार्त्स्न्यपरं, अपितु प्रयोजकान्तरव्यव च्छेदकं, एवञ्च प्रामाण्यस्य स्वाश्रयज्ञानसामग्र्यतिरिक्तप्रयोजकानपेक्षणा न्न स्वतस्त्वविरोधः। किञ्च कार्यतानवच्छेदकत्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं, अप्रामाण्यस्य परतस्त्वञ्च कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः, तथा शाब्द भ्रमत्वस्य योग्यभ्रमजन्यतावच्छेदकत्वे। अद्वैतवादिनय प्रमाजनकत्वाभा वेऽपि न प्रमान्यस्य कार्यतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः। नच प्रपञ्चज्ञानस्य शुक्ति रजतज्ञानस्य च भ्रमत्वाभावे दोषजन्यत्वाभावप्रसङ्गः, बाधितार्थकत्वादेव तदुपपत्तेः। नचैवं सति दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वं न स्यात् दोषे सत्यप्य प्रामाण्यादर्शनादिति वाच्यम्, अविद्यारूपदोषस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वा भावात्, परसम्प्रतिपन्नयोग्यताभ्रमादीनामेव तथात्वात्: अविद्याया दो षत्वं चार्थाभासोत्पादकत्वात् इति।

मैवं - प्रपञ्चज्ञानस्य भ्रमत्वाभावे " भ्रान्तिज्ञानेन पश्य न्ति जगद्रूपमयोगिनः " इत्यादिविरोधात्, भ्रान्तिशब्दस्योपच रितार्थत्वे भेदवादिना विजयशङ्खोऽध्मायत। किञ्च बाह्यागमस्या पि प्रामाण्यमेव स्यात्, प्रातिभासिकविषयत्वात्। परोक्षे प्रातिभासि क नास्त्येव, तत्रान्यथाख्यातेरेवाङ्गीकारादिति चेन्न, अनिर्वचनीयासि द्धिप्रसङ्गात्, ख्यातिबाधाभ्यां हि तत्सिद्धिः, तयोः परोक्षे प्यविशेषे तत्र च ताभ्यां न तत्सिद्धिः। सन्निकर्षाभावेनापरोक्षेऽन्यथाख्यातेरसम्भ वादेव तत्रानिर्वचनीयसिद्धिरिति चेन्न, तथापि शुक्तिरजतापरोक्ष्या भावप्रसङ्गात, साक्षिभास्यत्वस्याङ्गीकारात् साक्षिणश्चानादित्वान्न सन्नि कर्षापेक्षेति चेन्न; घटादिज्ञानइव चैतन्य स्फोरकाविद्यावृत्तेरिदमा कारान्तःकरणवृत्तेर्वा सन्निकर्षापेक्षत्वात्। ननु तद्विषयणी वृत्तिः स्वतःस न्निकर्षजन्या इदमाकारवृत्ते रिन्द्रियजन्यभूत शुक्तिसन्निकर्षापेक्षित,

ननु रजतस्यानिरूपणमिति चेन्न, तत्प्रकाशकचैतन्य प्रतिफलनप्रयोग-स्वरूपातिरिक्त विषयतायां मानाभावात्। ननु घट जानामीत्यनुभूयमाना विषयतातद्वृत्तिरेवेति चेत्, तर्हि शुक्तिरजतज्ञाने रजत जानामीत्यनुभूयमाना विषयतापि वृत्तिगतैव स्यात्। किञ्चैवमतिविषयतानुभूयमान घ-स्तुनएव व्यवहारहेतुत्वावगमात् वृत्तेरेव व्यवहारहेतुत्वे सविदो-निर्विषयत्वव्यवहारा हेतुत्वयोरापत्तेः स्वाजडैव स्यात्। किञ्च तस्याः शुक्तिविषयत्व तदैव दृश्यत्वमिति तस्या मिथ्यात्वमनिवार्यं, तदविषयत्वे च मानाभावादसिद्धिः। अतस्वप्निरूपाभावा दन्यथाख्यातिरप्य-पो दुर्वचः। ततश्च ख्यातिबाधाभ्यां मध्यानिर्वचनीयसिद्धिः। तौ सर्वदेशपीति यथान्तरमनिर्वचनीयम्। किञ्चदेवदत्तस्यैव प्रमात्रा स्वृत्तिदशायां यज्ञदत्तस्यापि तादृशवृत्त्युत्पत्तौ इदमवच्छिन्न-चैतन्यस्य देवदत्तयज्ञदत्त चैतन्याभ्यामभेदात् तच्चैतन्याभेदेनोत्पन्न-रजत देवदत्तस्यैव भासतइत्ययं नियमो नोपपद्यते, यज्ञदत्तस्यापि प्रसङ्गात्। अतो रजतवृत्तिरपि रजतविषयैत्यङ्गीकृत्य तत्प्रमातृसम्ब-न्धि तद्व्यविषयवृत्ति प्रयुक्तविषयचैतन्याभेदस्यैव तदीयताप्रयोज-कत्वात्, दुष्टेन्द्रियतया देवदत्तस्यैव रजतविषयवृत्त्युत्पत्तेः यज्ञदत्त-स्याभावाच्च देवदत्तस्यैव रजतभासो न यज्ञदत्तस्येति वाच्यम्, अतो-रजतविषयवृत्तेरावश्यकत्वात् सनिरूपणात्पक्षोऽपि दुर्निवारः। य-द्यपीय वल्पना परैर्न कृता तदीयबहुग्रन्थविरुद्धाच, तथापि सर्वतो ग-तिविरहे परेषा मियमेव गतिरिति सापि विरुद्धेति मन्तव्यमिति॥

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचिता या शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्याया वेदप्रामाण्यनिरासो नाम चतुःषष्टः।

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

श्रीमतेनिगमान्तमहादेशिकायनमः ।

अथ पंचदशस्कन्धः ।

अबाधादध्यक्षप्रभृतिमितिवर्गैर्ध्यवकृतं
शरीरं यस्येदं जगदखिलमन्तर्यमयितुं ।
स मे तर्कैस्तैर्निजविभवलुण्टाकगर्भनैः
प्रसीदन्नासीदन्निगमशतसीमा हयमुखः ॥

(अबाधादिति) मितिवर्गैष्ववाधात् जगदखिलं यस्य शरीरमवधृतमित्यन्वयः, मितिविषयाणामबाधित विषयत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षादीनामबाधितविषयतया प्रपंचस्य सत्यत्वादेवहि लोके सिद्धं नियाम्यत्वात्मक शरीरत्वं कृत्स्नस्य श्रूयमाणमुपपद्यते, अन्यथा ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वे जीवब्रह्मभेदस्यापि मिथ्यात्वेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया शरीरत्वासम्भवात् " यस्यात्माशरीरं" मित्येतद्व्याहन्येत । नच शिलापुत्रकस्य शरीरमितिव न्निर्वाहः, " यस्य पृथिवीशरीरं" मित्यादिना वैरूप्यप्रसंगादिति भावः । नन्वाध्यासिकभेदान्नियमन मुपपद्यतइति चेत ? किमय विम्बप्रतिबिम्बभावनिबन्धनः, उतचन्द्रद्वित्वादिव दौपाधिक, उत घटाकाशवदौपाधिकः । पक्षत्रयेऽपि नब्रह्मणो जीवान्तः प्रवेशसम्भवः; नहि बिम्बस्य प्रतिबिम्बेनुप्रवेशः क्वचिदुपलब्धः, चन्द्रस्य वा चन्द्रे घटाकाशस्य वा घटाकाशान्तरे । तथा नियमनमप्यनुपपन्नं, स्वरूपात्मकस्य स्वाभाविकाभेदस्य नित्य प्रकाशमानत्वात् । नन्वभेदे भासमानेपि न नियमनानुपपत्तिः, स्वप्रयत्नेन व्यापारोत्पादनरूपस्य नियमनस्य स्वस्मिन्नपि सम्भवात्, इति चेन्न, प्रयत्नस्य प्रयत्नान्तराधीनत्वप्रसंगेन अनवस्थानात् आत्मनि प्रयत्नातिरेकेण व्यापारान्तरासिद्धेः । किंच भेदाप्या

यदेतत्सन्मात्रग्राहि प्रत्यक्षदूषणान्तेभाष्यम् "सन्मात्रग्रहण. प्रमेय भारस्य, तनोऽजन्य नाशित्वादयस्त्वयैवोक्ताः "इति । अनेनपक्ष्यतोहराणां दृश्यत्वानुमानस्यानैकान्तिकत्वमपि सूचितं । उत्तरत्रापि क्वचित्परमत- व्याहतयाप्रसंगं प्रायुङ्क्त-"ब्रह्ममिथ्या ज्ञानविषयत्वात् ", इति । सांख्याधिक रणेच व्याघातमसूचयत- "दृश्यत्वबाध्यत्वाभ्युपगमः सुतरामसंगतम् "

क्षेरि नियन्तृनियाम्य वयो र्व्यवस्थाकृतः । कुतस्तर्हि चन्द्रभेदाध्यासे द- क्षिणोत्तरत्वव्यवस्था ? न कथंचित् , अयं दक्षिणश्चन्द्रः अयमुत्तरश्चन्द्रइति- व्यवहारस्तु तदवधिकदक्षिणत्वस्य तदवधिकोत्तरत्वस्यच तत्रैव दो- षविशेषेणारोपात् । नहि प्रतीतिमात्रेण व्यवस्थासिध्यति । अनिर्वचनी यांतरविपक्षेऽपि भेदस्य दक्षिणोत्तरत्वयोश्च एकत्रोत्पत्तौ कथं व्यवस्था । ननुभिन्नाधिकरणत्वं हि व्यवस्था, अनिर्वचनीयभेदोपत्तौ साकथं नस्या दितिचेत्तर्हि दक्षिणत्वशुक्लभास्वरत्वयो रपि व्यवस्थाप्रसंग, अतस्त दधिकरण.नधिकरणत्वं व्यवस्थेति त्वया वाच्यम् , अतो न दक्षि- णोत्तरव्यवस्था । तदधिकरणानधिकरणत्वस्य तत्राध्यासाद्व्यवस्थोपपद्य त इति चेन्न; उत्तरत्वे चन्द्रप्रतियोगिक दक्षिणत्व.धिकरणाधिकरण त्वे प्रातिभासिके विद्यमाने तदभावस्य तत्र प्रातिभासिकस्यासम्भ- वात् । किन्त्वेश्वरस्य सर्वज्ञतया काल्पनिकत्वं भेदस्यजानतः कथं नि- यमनं ; नहि काल्पनिकत्वेन ज्ञातं कार्यकरं, तथासति काल्पनिकतया- ज्ञातपीतभ्रमतः पीतार्थिनः शंखे प्रवृत्त्यापत्ते । एतैः- वक्ष्यमाणैः । नन्वेत त्कुव्यनुसारे अद्वैतश्रुतीनां भूयसीवैष्याकुलीस्यात् इत्याशंक्य तासामपि विशिष्टाद्वैतएव तात्पर्यमित्यभिप्रायेणाह (आसीदादिति) आसीदादित्यनेन- स्वारस्यं सूच्यते । शतपदेन कृत्स्नस्वारस्यं. पक्षान्तरे बहु स्वारस्यंच व्यज्यते । सीमा-पर्यवसान भूमिः। "जडत्वनाशित्वा दय" इत्यादिशब्दे न मिथ्यात्वं गृह्यते । तत्र मिथ्यात्वापादनेन तदभावसम्प्रतिपत्तियोरन- नात् । "अनैकान्त्य सूचितम् " प्रसंगाभिप्रायत्वात प्रयोगस्येति भाव. (सां ख्येति) "अपारमार्थिकत्वेतु दृश्यत्वं बाध्यत्वाभ्युपगमात् सुतरामसंगत"

इति । योगाचारोक्तसंवेदनहेतुनिरासेनेदमपि निरस्तं भविष्यतीत्यनन्तम् । तदिहानुविस्तृणीमहे । विगीतं मिथ्या दृश्यत्वात् , यदित्थं तत्तथा, यथा शुक्तिरजतमित्यादि । तत्र किमिदं मिथ्यात्वमभिप्रेतं किं तुच्छत्वं, उत यथाख्यातिविषयत्वं, उत सदसद्विलक्षणत्वं, अथ प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं, अथवा स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वं , यद्वा सत्यब्रह्मविलक्षणत्वम् , यद्वा यदेव किंचिदिति । नाद्यः , प्रतीतिविरोधादपसिद्धान्ताच्च । अतएव न द्वितीयः , मिथ्यात्वाध्यासादिविषयतया सिद्धसाधनताच्च शुक्त्यादेरपि हि रजताद्यात्मनाध्यस्यत इति विषयत्वमभ्युपगम्यते ,

---

मिति भाष्यम् । अत्राचार्याः यदविद्याविरोधि तदेव तत्साक्षीति वचनमप्यनुगतमित्यर्थ इति । तेन दृग्भाव्यत्वाद्धि मिथ्यात्वं, तद्गर्भितसिद्धिकस्य न भवतीति हेतुसाध्ययोर्व्याघातस्सूचितः । चैतन्यं स्वरूपतः साधकत्वापेक्षावृत्त्यवच्छिन्नं निवर्तकमित्यादि निरासस्तु निवर्तकानुपपत्तौ द्रष्टव्यः (योगाचारेति) जाग्रत्प्रत्ययाः निरालम्बनाः संवेदनत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति बौद्धानुमानं "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति सूत्रभाष्ये भगवता दूषितम् । मायिनां प्रपञ्चो मिथ्या दृग्विषयत्वात् शुक्तिरजतस्वप्नादिपदार्थवदित्युक्तं , एवञ्च ज्ञानत्वेन मिथ्याविषयत्वसाधकस्य ज्ञाननिष्ठत्वस्य मिथ्यात्वसाधकस्य चाविशेषात् ज्ञानत्वहेतुदूषणमेव तद्विषयत्वहेतोरपि भवतीत्यर्थः (यद्वेति) सत्यं यद्ब्रह्म तद्विलक्षणमित्यर्थः । ब्रह्मभिन्नत्वमेवात्रेति । ब्रह्मणः सत्यत्वात् तद्वैलक्षण्ये साधिते मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीत्याशयेन सत्यपदोपादानम् । (प्रतीतिविरोधादिति) असत्त्वप्रतीतेर्बाधितेति सत्त्वाभिधानादिति भावः । अतएव अपसिद्धान्तादित्यर्थः । मिथ्यात्वाध्यासेत्यादिशब्दः क्षणिकत्वपरः । अध्यासादीत्यादिशब्दः शुक्तिरजतादिविषयाध्यासपरः तथापि तद्धर्मादेरपि विषयत्वात् । अत्र च मिथ्यात्वं घटत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यपि निरसितम् । मिथ्यात्वाध्यासस्य नित्यत्वेन विषयः, प्रपञ्चस्तु यथाविषयतयाभावात् (तुच्छादेरिति) ननु -

अथारोपितत्वेन मिथ्यात्वमिष्येत, तथापि सिद्धसाधनता, न ह्येकस्यापि वस्तुनो यत्र क्वचिद्येनकेनचिदारोप्यमाणत्वात् । न तृतीयः, परं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणत्वात्; अर्थापत्तिप्रसिद्धं तदिति चेन्न, तस्या अग्रे दूषयिष्यमाणत्वात् । न चतुर्थः, तद्धि बाध्यत्वं बाध्यमबाध्यं वा; पूर्वत्र सिद्धसाधनत्वं, तस्य प्रपंचसत्यत्वाविरोधित्वात् ।

स्वाभाविकाधिकरणेऽन्यथाख्यातिविषयत्वं विवक्षितमित्याशंक्यते (अथेति) (अर्थापत्तीति) ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या शुक्तिरजतप्रसिद्धमित्यर्थः । (तद्धि बाध्यत्वमित्यादि) मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे मिथ्याभूतस्य शङ्खारोपितपीतिम्नः श्वैत्येनेव पारमार्थिकसत्यत्वेना विरोधात् अर्थान्तरमित्यर्थः, ननु यथाश्रुतसिद्धसाधनमेव विवक्षितं, असम्भवात् । न तावत्प्रतिपन्नाधिकरणे निषेधप्रतियोगित्वमात्रेऽयं दोष, विकल्पवैयर्थ्यात्; अबाध्यत्वकोटावसिद्धसाधनस्य येनाविकल्प्यापि सिद्धसाधनदानसम्भवात्; नच प्रतिपन्नाधिकरणे सर्वत्रेति विवक्षाया मयं दोषः, तादृशबाध्यत्वस्य प्रपञ्चेऽभावात् बाध्यत्वकोटावपि सिद्धसाधनासम्भवात्, नच बाध्यत्वकोटौ मिथ्यात्वाभावसिद्धेर्नायं दोषः, अधिकरणपदेनाधिष्ठान विवक्षायां प्रपंचस्य तन्मिथ्यात्वस्यच चैतन्यनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वेपि प्रपंचे मिथ्यात्वाभावासिद्ध्यासिद्धसाधनाभावात्; आश्रयमात्रविवक्षायां मिथ्यात्वस्य प्रपंचनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वेऽपि स्वाधिकरणांशेन प्रपंचस्य मिथ्यात्वस्यापि सिद्धेः, तादृशमिथ्यात्वाभावस्य स्वानिष्टत्वात् । किंच मिथ्यात्वाभावसिद्धौहि सिद्धसाधनशंकापि, नच वस्तुतो मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेपि तेनरूपेण मिथ्यात्वस्या साध्यत्वात् सिद्धसाधनासम्भवात्; अतोऽर्थान्तरमेव । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं "सत्यत्वाविरोधित्वा"दिति । ननु वियदादिसमान सत्ताक मिथ्यात्वं साध्यं, तथाच प्रपंचस्य तन्मिथ्यात्वस्य च पारमार्थ्यस्य विरुद्धत्वात् तस्य धर्मिसमसत्ताकत्वस्य धर्मधर्मिणोर्द्वयोरप्यपारमार्थ्यं विना असंभवान्नार्थान्तरमितिचेन्न, मिथ्यात्वस्य कल्पितत्वे तस्यापारमार्थ्यविरोधितया तदवश्यम्भावे सति धर्मिसमसत्वस्यैवासम्भवात् । अथस्यात्

घटे घटत्वविरोधिधर्मराहित्ये घटत्वस्याकल्पितत्वं न प्रयोजकं कल्पयितुं युक्तं, तस्य विप्रतिपन्नत्वात्, किन्तूभयाभिमतं धर्मिसमसत्त्वमेव, एवंच प्रपंचमिथ्यात्वस्य धर्मिसमसत्त्वसाधनात् तद्विरोधिनः पारमार्थ्यस्य राहित्यं स्यादेवेति; तन्न, एवंसति घटत्ववति प्रातिभासिकस्य घटत्वाभावस्य विरहप्रसंगात्। ननु यावद्विरोधिधर्मराहित्ये नेदं प्रयोजकम्, किन्तु विरोधिधर्मस्य राहित्य मात्रे, तथाच व्यावहारिक घटत्वराहित्य प्रयोजकत्वान्नान्वयव्यभिचारइति चेत्तर्हि शुक्तौरजतस्य प्रातिभासिकेन रजताभावेन विरोधाद्व्यतिरेकव्यभिचारः। एतेन धर्मिसमसत्ताकत्वं तद्धर्मसमानसत्ताक विरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति निरस्तम्। किंच तत्स्वरूपमेव तत्समानसत्ताकविरोधिधर्मराहित्ये प्रयोजकमिति कल्पना युक्ता, लाघवात्; तथाच पारमार्थिकत्वस्य कल्पितमिथ्यात्वसमानसत्ताकत्वाभावाद्विरोध्यभावेन तस्यावश्यकत्वाद्धर्मिसमसत्त्वासम्भवएव। यदिच प्रातिभासिकस्य घटाभावस्य भिन्नसत्ताकत्वात् घटेन विरोधएव नास्तीत्युच्येत, तर्हि पारमार्थिकेन सत्त्वेन मिथ्यात्वस्य समसत्ताकत्वाभावान्न विरोधइति तुल्यम्। ननु व्यावहारिकसमानत्वमादाय समानसत्ताकत्वसिद्ध्या न पूर्वोक्तधर्मिसमसत्त्वासम्भवइति चेन्न; पारमार्थिकसत्वे विद्यमाने व्यावहारिकसत्वस्यासम्भवात्। ननु मिथ्यात्वस्य कल्पितत्वाद्वस्तुप्रपंचे तदभावः, तथापि तदभावमात्रं न पारमार्थ्यं, किन्तु मिथ्यात्वासमानाधिकरण मिथ्यात्वाभावः। प्रपंचेच मिथ्यात्वाभावो मिथ्यात्वसमानाधिकरणइति चेन्न, प्रपंचगतमिथ्यात्वाभावे मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य तदभावयोस्सत्त्वात्, प्रपंचस्यमिथ्यात्वासमानाधिकरण तदभावस्यसत्त्वात्। ननु मिथ्यात्वाभावनिष्ठ मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वेसति मिथ्यात्वाभाववत्त्वं पारमार्थिकत्वं, मिथ्यात्वस्य ब्रह्मावृत्तितया तदवच्छेदेन मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभावेन ब्रह्मणोमिथ्यात्व सामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वात् तत्पारमार्थिकं; प्रपंचस्यतु मिथ्यात्ववत्तया मिथ्यात्वाभावस्य तदवच्छेदेन मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वेनसामानाधिकरण्याभावस्य तदवच्छेदेनासम्भवान्नासौ परमार्थइतिचेन्न; मिथ्यात्व सामानाधिकरण्यस्य-

मिथ्यात्वेन तदभावस्य प्रपंचावच्छेदेनापिसत्त्वात् । ननुमिथ्यात्वा भावस्य प्रपंचावच्छेदेन यन्मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यं तत्समसत्ताक-स्तद्विरोधेन तदभावोब्रह्मावच्छेदेन वक्तव्यः, अन्यथाब्रह्मावच्छेदेनापि-तस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य प्रसंगात् , प्रतियोगितदभावयो विरोधिनोरन्यतराभावेऽन्यतरस्य सत्त्वनियमात् ; तथाच मिथ्यात्वसामानाधिकरण्य समसत्ताक मिथ्यात्व सामानाधिकरण्याभावावच्छेदक' मिथ्यात्वाभावाधिकरणत्वं पारमार्थिकत्वं । प्रपचावच्छेदेनापि यद्यपि मिथ्यात्वाभावस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्याभाव स्तथापि नायं सामानाधिकरण्य समसत्ताक इति न प्रपंचः परमार्थः, ब्रह्मावच्छेदेन सामानाधिकरण्याभाव स्तथैवेति ब्रह्मपरमार्थ इति चेन्न, समसत्ताकभावाभावयोरन्यतराभावेऽन्यतरसत्त्वनियमस्य तवासिद्धेः, घटेघटतदभावयोर्द्वयोरप्यवृत्तेः । किञ्चमोक्षे अविद्याया असत्त्वेऽपि तत्समानसत्ताकाभावा प्रसिद्धेर्व्यभिचार । नचव्यवहारदशाया मयंनियमः, अप्रयोजकत्वात । अविशेषित एव ह्ययं नियम औपपत्तिकः, नियमविरोधि शंकाया एव अनुत्थानात् । भावाभावयोर्विरोधिनोरेकस्यासत्त्वे इतरसत्त्वनियमः कुतः ? उभयमपिमाभूदिति नाशंका, उभयाभावोऽप्यन्यतरप्रतियोगिकएवेति ननियमविरोध ; तस्माद्विशेषितनियमएवाप्रयोजकः । एवञ्चाविद्यानिवृत्ते र्ब्रह्मस्वरूपातिरेकपक्षे अविद्याया स्तत्समसत्ताकाभावस्य चाविद्यानवृत्तावनङ्गीकारादपिव्यभिचारः । किंच यद्येतत्पारमार्थिकत्व तदाप्रपंचेमिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकत्वंनस्यात् , मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वाभावाभावत्वेन मिथ्यात्वाभावस्य प्रपंचरूपस्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वस्य सत्त्वात् मिथ्याभावगतस्य मिथ्यात्वाभावस्य मिथ्यात्वसामानाधिकरण्यात् । ननुमिथ्यात्वसामानाधिकरण्यान्यत्व विवक्षितम् , अत्रचसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावे सत्यपि नसामानाधिकरण्यान्योन्याभाव· , नच तदत्यन्ताभावे तदवच्छिन्नान्योन्याभावनियमः, अप्रयोजकत्वादितिचेन्न ; प्रतियोगिताभिन्नसत्ताकधिनात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकाभिन्नसत्ताकतयाः

न्योन्याभावस्य विरोधाभावेन तद्व्यावृत्तेरावश्यकत्वात् '। किंच यथा शुक्तयादौ शुक्तिरजततुल्यस्य मिथ्यात्वस्यारोपेपि तदधिकसत्ताकस्य तदभावस्य सत्त्वाद्व्यावहारिकं सत्यत्वम् , तथाप्रपंचेऽपिव्यावहारिकमिथ्यात्वसत्त्वेऽपि तदधिकसत्ताकं तदभावस्य सत्त्वात्पारमार्थिकत्वमविरुद्धं । ननुस्वसमसत्ताको मिथ्यात्वाभावः पारमार्थिकत्वं, ब्रह्मणिमिथ्यात्वाभावो ब्रह्मसमसत्ताकः, प्रपंचगतस्तुमिथ्यात्वाभावः परमार्थत्वात् धर्मिभिन्नसत्ताक इतिचेन्न ; पारमार्थिकसत्तामेवादाय धर्मिसमानसत्ताकतावक्तव्या, ततश्च पारमार्थिकत्व घटकीभूतं पारमार्थिकत्वं किं स्वयमेव उतान्यत् । नाद्यः, आत्माश्रयात् । नान्यः, अनवस्थितेः । एवं प्रपंचगतस्य मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावो धर्मिणः पारमार्थ्याभावात् , तत्तदभावश्च मिथ्यात्वाभावस्य धर्मिसमसत्ताकत्वाभावादिति प्रपंचे पारमार्थ्याभावज्ञाने आत्माश्रयः । एतेन धर्मिसमसत्ताकत्वं धर्मिसमानसत्ताक विरोधि धर्मरादित्ये प्रयोजकं, एवंच मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकस्य प्रपंचे सत्त्वेपि नतत्प्रपंच समसत्ताकं, तत्समसत्ताकेन मिथ्यात्वेन विरोधात्, अतः प्रपंचा पारमार्थ्यसिद्धिः धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्यात्वाभावस्य पारमार्थिकत्वरूपत्वादिति निरस्तम् ;–घटत्वाघटत्वयोर्विरोधस्य लाघवेन परस्परसमानसत्ताकत्वनिबन्धनत्व कल्पनस्यैवोचितत्वात्प्रातिभासिकयोरपि विरोधस्यावश्यकत्वाच्च । वस्तुतस्तु विरोधेभावा भावात्मकत्व मेव प्रयोजकम्, तत्र तद्विरुद्धधर्मरादित्येच तत्र तद्विद्यमानधर्मेव प्रयोजकम् । नचैवं सति प्रपंचमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेतद्भावापादनं नस्यादिति वाच्यम् । प्रपंचेसति ब्रह्मणिप्रपंचाभावस्यायोगात् । किंच घटत्वादावघटत्वादि धर्मविरोधित्वे सत्त्वमात्रं प्रयोजकम् , नतु धर्मिसमसत्त्वमपि तत्र प्रवेश्यं, गौरवात ; तथाच मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं ब्रह्मणिमिथ्यात्वाभावेन 'निर्वाह्यम् ; तत्र च मिथ्यात्वकल्पनाया असम्भवात् कल्पितमपि मिथ्यात्वं प्रपंचे नस्यात् । एवं प्रपंचाभावाधिकरणे ब्रह्मणि प्रपंचो नस्यात् । धर्मिसमसत्ताकत्वस्य विरोधिधर्मरादित्ये-

प्रयोजकत्वेऽप्ययं दोषः समानः, अधिष्ठानातिरिक्तत्वे भावस्य तत्सम-सत्ताकत्वात् । अधिष्ठानात्मकत्वेऽपि अधिष्ठानातिरिक्ताभाव कार्यकारित्वात् । अन्यथा ब्रह्मणि प्रपंचः पारमार्थिक एव कुतो न स्यात्, ब्रह्मणि तादृशप्रपञ्चविरोधिधर्माभावात् । किञ्च शुक्तिरजतस्य सत्ताया अभावात् कुतस्समानसत्ताकत्वं । ननु तथापि प्रातिभासिक-सत्तास्तीति चेन्न, बाधायोग्यत्वं हि सत्त्वं, तस्य चाभावे तद्विशेषासम्भवात् । ननु बाधमात्रायोग्यत्वं न सामान्यम्, किन्तु बाधनिरूपितायोग्यत्वमात्रम्, एवञ्च बाधमात्रायोग्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वं, ब्रह्मज्ञानेतरबाधायोग्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मस्वाधिष्ठानज्ञानेतरबाधायोग्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वमिति सम्भवत्येव सत्ताविशेषत्वमेतेषामिति चेन्न, प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्पारमार्थिकत्वेऽपि शुक्तिज्ञानाबाध्यत्वस्य प्रपञ्चे तत्र साध्यमिथ्यात्वे वा विशिष्टपर्यवसानात् । ननूक्तरीत्यान्यतमसत्तया समानसत्ताकमिथ्यात्वं साध्यमिति चेन्न, प्रातिभासिकेऽपि रजते मिथ्यात्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वादर्शनेन रजतस्य व्यावहारिकत्वोपपत्तेः साध्यवैकल्यं । किञ्च प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तस्य ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वेन मिथ्यात्वसाम्योपपत्तेरर्थान्तरं । ननु सत्त्वेन हि साम्यं विवक्षितं, ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमात्रं न व्यावहारिकसत्त्वं, ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गात्, किन्तु ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वे सति तदितराबाध्यत्वं, तेनाकारेण साम्यसिद्धौ न प्रपञ्चपारमार्थ्यसम्भव इति चेन्न, ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्याप्रसिद्धत्वात्, बाध्यत्वमात्रविवक्षायामपि विशिष्टाप्रसिद्धेः, एतादृशसत्त्वपरिकल्पनस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वाच्च, एवं साध्यनिर्देशासम्भवात् । ननु स्वाबाधकाबाध्यत्वं मिथ्यात्वं समानसत्ताकेत्यादिना विवक्षितमिति चेन्न, अनुदितबाधकस्थले शुक्तिरजतयोर्द्वयोरपि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वेन शुक्त्यबाधकाबाध्यस्यापि रजतस्य शुक्तितुल्यरजताभावप्रत्यक्षाप्रवर्तकत्वात्, प्रपञ्चेऽप्युक्तसाध्यसिद्धावपि प्रपञ्चतुल्यमिथ्यात्वाभावाव्यावर्तकत्वेनार्थान्तरत्वात् । किञ्च बाध्यत्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वे स्वाबाधकाबाध्यत्वं स्वानिवर्तकज्ञानानिवर्त्यत्वं, इदञ्च प्रपञ्चे सत्यत्वेऽपि मिथ्यात्वस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् भासमात्रादुपपन्नं । तथापि मिथ्यात्वस्य प्रप-

चेत्तत्तुल्यमिथ्यात्वाभाव विरोधित्वाभावादर्थान्तरं । यद्यभावप्रमाबाधः, तदास्वस्य यद्भावप्रमापकं तेनप्रमीयमाणाभावकत्वं साध्यंस्यात, तथाच दृष्टान्तस्साध्यविकलः; शुक्तिरजतभ्रमदशायान्नेदं रजतं मित्यैव भाति अपितु वस्तुनोरजतमेवे त्यनुभवेन मिथ्यात्वे बाध्यमानेऽपि रजतस्याबाधात् । यदपि परिहारान्तरमुक्तं; योयस्यस्वाभाविको धर्मस्तत्र स्वाभावविरोधी, मिथ्यात्वंचकल्पितमपि प्रपंचस्य स्वाभाविकमितिस्वाभावविरोध्येव. स्वाभाविकत्वन्तु तत्साक्षात्कारनिवृत्त्ययोग्यत्वमेवेति-तदपि घटत्वस्यप्रातिभासिका घटत्वाविरोधित्वात् प्रातिभासिकरूपस्य प्रातिभासिकतदभाव विरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंचैवं ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वात् स्वप्रकाशत्वं नस्वाभाविकमिति तद्ब्रह्मणि अस्वप्रकाशत्वाविरोधिन स्यात् ।नचस्वप्रकाशत्वविशिष्टस्यात्मन स्स्वप्रकाशत्वं स्वाभाविकं, स्वप्रकाशइति साक्षात्कारानिवर्त्यत्वादिति विशिष्टे तदस्वप्रकाशत्वविरोधीति वाच्यम् ; तर्हि स्वप्रकाशत्वविशिष्ट अस्वप्रकाशत्वं माभूत , स्वरूपेस्यादेव , स्वप्रकाशत्वस्यास्वप्रकाशत्वेन विशिष्टेस्वप्रकाशस्यात्र त्याविशिष्टेऽपि नस्वप्रकाशत्वं अस्वप्रकाशत्वविरोधिस्यात । इदमिति साक्षात्कारनिवर्त्यं च रजतमिदमर्थस्य स्वाभाविकमिति तत्र तदभावोनस्यात् । नन्विदमर्थे रजतविरोधादेवनरजताभावः, इदंत्वेन तस्य रजतात्मकत्वयोग्यत्वात: ; किंतु शुक्तित्वेन रजतात्मत्वायोग्य वा द्रजतत्वं शुक्तेर्नस्वाभाविकमिति शुक्तावेवरजताभाव इति चेन्न; इदमर्थस्यैव शुक्तितया रजतस्य स्वाभाविकस्य इदमर्थेऽपि-रजताभावविरोधित्वात् । ननु रजताभावस्य पारमार्थिकत्वात स्वाभाविकमपि रजत नविरोधि, भिन्नसत्ताकत्वादितिचेत् ; तर्हि समानसत्ताकत्वमेव विरोधप्रयोजकमितिस्वाभाविकत्वस्य तत्प्रयोजकत्व कल्पनमयुक्तम् । किंच इदं शुक्त्योरभेदादिदं नरजतं किं त्विय शुक्तिरितिबाधकसाक्षात्कारस्य इद मर्थगोचरत्वस्य अविवादाच्च तन्निवर्त्यं रजतं नेदमर्थस्यापि स्वाभाविकं । यदपि परिहारान्तरम् , यत्र यस्य वैशिष्ट्यमबाधितं सएव तत्र स्वाभावविरोधी नतु परमार्थ , मिथ्यात्व वैशिष्ट्यस्य नप्रपंचेसति तद्बाध, प्रपंचेन सद्ब्रह्मण्येव बाधात , यदाहौमहद्भिर्मुक्तात्मनाधिष्ठान सन्निव

उत्तरत्रकिं ब्रह्मस्वरूपमुत ततो भिन्नं। आद्ये सिद्धसाधनत्वं, ब्रह्मसम्बन्धस्या स्माभि रिष्यमाणत्वात्; बाध्यत्वधर्मयोगोहि प्रपंचस्य साध्यते, बाध्यत्वंच ब्र

पत्वात् न प्रपञ्चमिथ्यात्वबाधिकेति – तदपि घटत्व रजतयोर्घट-शुक्त्योः प्रातिभासिकाघटत्व रजताभावाविरोध प्रदर्शनेन निरस्तमिति । किंच बाधोपधभावः तत्प्रमावा, तदा कथं प्रपञ्चेमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेन तदभावापादने मिथ्यात्ववैशिष्ट्यस्य बाधितत्वेन परिहारः, आत्माश्रयात् । अथ ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध, तदाब्रह्मणिस्वप्रकाशत्वस्य अस्वप्रकाशत्वविरोधिता नस्यात् । यदपि परिहारान्तरं – अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं स्वविरोधिधर्मराहित्येप्रयोजकमिति; तदपिघटत्वस्य प्रातिभासिकाघटत्वाविरोधित्वात् , प्रातिभासिकस्यापि प्रातिभासिकस्वाभावविरोधित्वाच्च निरस्तम् । किंच प्रपंचस्याविद्यातिरिक्त दोषाजन्यत्वात् ब्रह्मणि प्रपंचाभावोनस्यात् । ननु ब्रह्मणि प्रपंचाभावोभिन्नसत्ताक इतिद्विविरोधी प्रपंच इतिचेत्। तर्हि समानसत्ताकत्वप्रयुक्त एव विरोधइति किमन्येन । कथंचिदस्माभिः प्रपंचे आपाद्यमानस्य पारमार्थिकाभावस्य कल्पितं मिथ्यात्वं व्यावर्तकमुक्तविरोध प्रयोजकमुक्तविरोध प्रयोजककल्पनयापि स्यात् । किंचा विद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वं घटादेरपि नास्ति, भेदसंस्कारजन्यत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतया विपरीतकार्यजनकतया च भेदवासनाया अपिदोषत्वाविशेषात् । संस्कारएव हिवासना । प्रातिभासिकव्यावर्तने च न किंचित्प्रयोजनमुभयोरपि समानसत्ताकविरोधित्वात् , भिन्नसत्ताकाविरोधित्वाच्च । किंच शुक्तिरजतवत्तन्मिथ्यात्वमपि प्रातिभासिकं स्वबाधाक्षमम् , अन्यथा स्वसमानसत्ताकमिथ्यात्ववत्त्वे साध्ये तस्य दृष्टान्तत्वा सम्भवात् । तत्र च मिथ्यात्वस्य रजतसत्यताव्यावर्तकत्वं नोक्तविधयासम्भवति, रजतवन्मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिकस्या विद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वात् । बाध्यत्वांगीकारेसाध्यं गतमेवेत्यत्राह (तस्येति) बाध्यबाध्यत्वस्येत्यर्थः । बाध्यत्वं साध्यते बाध्यत्वसम्बन्धोवेति विकल्पमभिप्रेत्याद्यदोषमाह (आद्यइति) आद्यमाह (बाध्य येति) ततश्चध्याहृतिः, ब्रह्मणस्तमाहिमप्रतिष्ठ-

ह्यस्वरूपमित्यभिधत्से। द्वितीये तेनैव दश्यत्वहेतोरनैकान्त्यं। तेनव हेतुना तत्सिद्ध्यसिद्ध्योर्वा नैकान्त्यमिति चेन्न; तेनैव तत्सिद्धा वनैकान्त्यप्रसंग, तदसिद्धौ हेतोरसाधकत्वमिति प्रसङ्गपर्यवसितत्वात्। तेनैव तत्सिद्धौ तत्साधनस्य सतः कथमनैकान्त्यम्, नहि तत्साधकत्वे तदसाधकत्वप्रसंगइत्युन्मत्तोपि ब्रूयादिति चेन्न; अभिप्रायानभिज्ञानात्, नहि ततएव तत्सिद्धिमभ्युपगम्यानैकान्त्यं ब्रूमः अपितु साधिते बाध्यत्वे

स्यानन्याधारत्वादित्यर्थः। तदुक्तं सत्यमिथ्यात्वं ब्रह्मात्मकमिति को टिनिराकरणे सर्वार्थसिद्धौ – 'ब्रह्मस्वरूपस्य सत्यस्य निराधारस्या सत्य वृत्तित्वव्याघाता'दिति। बाध्यत्व धर्मयोगः पक्षसाध्यत्वसम्बन्धाभा वो विवक्षितः। साध्यतइति सिद्धिविषयत्व मात्रविवक्षितं नतु साध्यता वच्छेदकावच्छिन्नत्वं (तेनैव हेतु नेति) तेनैव हेतुनामित्यात्वसिद्धचनन्त रज्ञातमनैकान्त्यं मित्यात्वसिद्धावप्रतिबन्धकत्वान्नदोषः, असिद्धिदशायां त्वनुपस्थितत्वादेवेत्यर्थः (तेनैवेति) अयंचानिष्टप्रसंगस्सिद्धेः प्रागेवास्तीतिसिद्धि प्रतिबन्धइतिभावः। शंकते (तेनैवतदिति) (नहीति) अनैकान्त्येनासाधकत्वं फलितमित्यभिप्रायः। आपाद्यापादकव्याघातेन प्रसगानुपपत्ते र्नसिद्धेः प्रतिबन्धइत्याशयः (नहि तत एवेति) यद्येनेन साध्यसिद्धिचे त्तदनैकान्तिकमिति नापादयामः, येनव्याघातः किंतु तेन हेतुनासाध्यासिद्धे स्तत्रसाध्याभाव इत्योश्च त्वयांगीकाराद त्वन्मतेनैवान्त्यप्रसंगइति भ्रमइत्यर्थ। नन्वेवमपि नानुमिति प्रतिव न्धइतिचे त्प्रपंचेबाध्यत्वंवा तदभावोवावाच्यः, तृतीयप्रकारासम्भवात्। तथाचः बाध्यत्वे तत्रैवव्यभिचारः। तदभावेतु प्रपंच, एवेति सर्व धाय व्यभिचार्यैवेति, निश्चयस्य प्रागेवसत्त्वान्नानुमितिरित्याश यात्। ननु कथं सिद्ध्यसिद्धि व्याघातशङ्कोत्थानं, प्रपञ्चेमित्यात्वा सिद्धावपि शुक्तिरजतं तस्य सिद्धत्वेन तत्र व्यभिचारोद्भा वनासम्भवात; कथंच तदंगीकारेण परिहारग्रन्थः; इत्थं, मित्था

दृश्यत्वहेतुर्वर्ततइति भवता ऽभ्युपगतत्वेन तथाभ्युपगमेऽप्यतस्य नैका न्त्यप्रसंग इति। तर्हि तत्र दृश्यत्व हेतु र्नवर्तत इत्यभ्युपगम्यानैकान्त्य प रिहरिष्याम इतिचेत्तदादृश्यत्वानुमानेन तत्साधन न शक्यते, तज्जनित ज्ञानविषयत्वे तस्य दृश्यत्वाव्यभिचारात् , अतोऽनुमानमेव परित्यज्यानै कान्त्य परिहर्तुमर्हसि । ननुबाधितस्याबाधितस्य च साधारण बाध्यत्वमा त्र साध्यत इति चेन्न, तथापि सिद्धसाधनत्वस्य दुष्परिहरत्वात्, बाधित बाध्यत्वमभ्युपगच्छ त साधारणाकारस्याभ्युपगमात्, पक्षधर्मताबलादस्म दभिमतविशेषलाभ इति चेन्न, तस्या स्वाद्विरुद्धत्वात् । अविरोधेऽपि पूर्वोक्त नि कान्त्यस्यापरिहारत्वात् ,

---

त्वेव्यभिचार इति सामान्ये नोद्भाविते प्रपञ्चगतमिथ्यात्वेव्यभिचार उ द्भावितइति भ्रान्त्याचोदित, तदभ्युपगमेन परिहार उक्त । अभ्युपग म्यपरिहारस्य च प्रयोजन दृष्टान्तेऽपि द्रव्यत्वेन व्यतिरेकिणामिथ्या त्वे साध्यमानव्यभिचारोद्भावन प्रकारप्रदर्शन (नन्विति)बाधितार्थस्याबा धितार्थस्य च साधारण बाध्यत्वमात्र साध्यम् , नतु बाधितासाधारण मबाध्यबाध्यत्व एवच प्रपञ्चेसामान्यरूपेण सिसाधयिषितस्याबाध्य बाध्यत्वरूपविशेषस्य प्रागसिद्धे नसिद्धसाधन, साध्येच बाधितबाध्य त्वरूपविशेषमादाय बाध्यत्वसामान्यस्य सत्त्वान्नानैकान्त्यमित्य र्थं । (तथापीति) त्वदभिमतविशेषासिद्धावपि बाधितबाध्यत्वमादाय साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नस्य सिद्धत्वा त्सिद्धसाधनमित्यर्थ । ननु पक्षधर्मताबलादबाधित बाध्यत्वरूप विशेषएव प्रपञ्चे सिद्ध्य ति, अन्यथा जडस्य दृशिकल्पितत्व स्वाभाविकमन्तरेणा परोक्षत्वानुपप त्ते , नच सोपि विशेष साध्यतावच्छेदकरूपेण न सिध्यति भिन्नविषया पि तत्समानाकारसिद्धि प्रागेवास्तीत्युक्तमिति वाच्यम् , पक्षधर्मताब लान्विता बाधितबाध्यत्वत्वेनैव सिद्धे , विशेषाकारसिद्धेश्च पूर्वमभावात्स द्धसाधनमिति शङ्कते (पक्षधर्मतेति) (तस्या इति) दृगधीनासिद्धिक स्य दृश्यत्वस्य दृग्बाध्यत्वेन विरुद्धत्वादित्यर्थ (अविरोधइति) पक्षधर्म-

न पचम' प्रत्यक्षार्थः तद्विधायके स्तदभावग्रहासम्भवात् । श्रुतीनामपि निषेधिकानामन्यत्र व्यवस्थापनात् । अतएव योग्या नुपलम्भ निराकृतसद्भावस्य तदभावस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वात् ।

तावलादबाधित बाध्यत्वंहि प्रपंचे सिद्ध्यति, अत्राबाधितेति बाध्यत्वं विशेषयतस्तत्रापि बाध्यत्वे बाध्यत्वाभावसम्प्रतिपत्ते दृश्यत्वस्यापि स स्वात् अनैकान्त्यमित्यर्थः । ननु प्रपचस्याबाधितबाध्यत्वमेव, तच्च बाध्यत्व वदिति न व्यभिचारः, नचाबाधितत्वविशेषणविरोधः बाध्यत्वगतबाध्यत्व स्य बाधितत्वेन अबाधितत्वस्य परमार्थतस्सत्त्वादिति चेन्न, तस्मिन्नेव-तृतीयवाक्येव्यभिचारात । नच तस्यापि बाधितत्वं, प्रपंचबाध्यत्वस्य-असत्यत्वप्रसंगात । ननु चतुर्थबाध्यत्वस्यापि बाधितत्व, एवं मुत्तरो त्तरस्यापीत्यनवस्था , अतः कुत्रापि नानैकान्त्यं, प्रथमादिपूर्वपूर्वायुग्म बाध्यत्वस्य तृतीयाद्युत्तरोत्तर युग्मबाध्यत्वेन परमार्थतया स्थापितत्वा त् सत्यमेव प्रपंचबाध्यत्वं, अतो न सिद्धसाधनमपीतिचेन्न, एवंसति द्वितीयचतुर्थादि युग्मबाध्यत्वादिपरंपरया प्रपंचस्यापि परमार्थ तया स्थापनप्रसगात् । (प्रत्यक्षार्थेरिति) स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत-या प्रतीयमानत्वंहि स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्य प्रकारकप्रतीतिवि षयत्व । साच प्रतीतिर्नसम्भवति प्रतियोगिग्राहिकया प्रतीत्या तत्रैव तद भावग्रहासम्भवादित्यर्थ । ननु प्रपचविधायकनिषेधक श्रुतिभ्यां तादृगप्र-तीतिस्सम्भवस्तत्राह (श्रुतीनामिति) (व्यवस्थापनादिति) विहित-व्यतिरिक्तविषयतया स्थापनादित्यर्थः । ननु स्वात्यन्ताभाव समाना-धिकरणत्व प्रकारकप्रमितिविषयत्वं साध्यम् , तच्च स्वात्यन्ता भावसमानाधिकरण विशेष्यकस्वात्यन्ताभाव समानाधिकरणत्व प्रका रक प्रतीतिविषयत्वं , साच प्रतीतिरेतदनुमान जन्यानुमितिरेव, स्वा-त्यन्ताभावसमानाधिकरण विशेष्यकेत्यशे स्वात्यन्ताभाव सामानाधि करण्यस्य प्रकारतया घगादिनादित्यत्राह (अतएवेति) प्रतियोगिसमा नाधिकरणतया ऽभावप्रत्यक्षस्यासम्भव निरस्ततया प्रतियोगिसामाना धिकरण्यावच्छिन्ना भावानुपलम्भेन तादृशाभावस्य निरस्ततया तत्साध

कृत्स्नप्रपञ्चोपरोधेन च निर्मूलतया ऽनुमानप्रामाण्यस्यैवासम्भवात् । तदभ्युपगमे च स्वोक्तिविरोधात्, परसिद्धान्तस्वीकरणाच्च । अप्रमाणेन साधितस्यापि सत्यत्वे ऽस्मदुक्तिमात्रेणापि तद्दूषणस्य दुर्वारत्वात् । नापि पक्षः, सिद्धसाधनादेव । सर्वं क्षणिकमिति भास्करादिभिरिव त्वयापीष्यत इति चेन्न, तदपृथक्सिद्धिमात्रेणाऽस्माभिरुक्तेः । तत्रापि सत्य भूतत्वव्यतिरेकसाधनादसत्यत्व फलतीति चेन्न,– स्वयमपि सत्यस्य सत्यान्तरव्यतिरेकमात्रेणासत्यत्वप्रसङ्गाभावात्, स्वस्य घटस्य घटान्तरव्यतिरेकेऽपि तदघटत्वाभाववत् । एकमेव सत्यमिति सिद्धे तद्व्यतिरेकसाधनेनैवासत्यत्व सिद्ध्यतीति चेन्न, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, अवधारणेन हि प्रपञ्चासत्यत्वं विवक्षितं, ततश्च तत्सिद्धिरिति । श्रुतिसिद्धब्रह्ममात्रसत्यत्वोपजीवने अनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गः, अनन्तश्रुतेरेव पुरस्करणीयत्वात्, तस्याश्च निरपेक्षत्वात् । विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानं सप्रयोजनमिति चेन्न श्रुतिप्रामाण्यम

नस्यानेनानुमानेना सम्भवादित्यर्थः । (कृत्स्नेति) अनेनानुमानेनाभावसाधने एतद्बाधिततयाकृत्स्नप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यात् पक्षहेतुव्याप्त्यादीनामसिद्ध्यानुमानप्रामाण्यासम्भवाच्चेत्यर्थः । अनुमानाप्रामाण्यप्रसङ्गइष्टइत्यत्राह (तदभ्युपगमइति) एतदनुमानस्याङ्गविरोधादित्यर्थः (परेति) बाधकाभावात् सत्यत्वस्यैव सिद्धिप्रसङ्गइत्यर्थः । प्रामाण्यमयोजकत्वानवधारणविरहिणापि लिङ्गेन साधितस्य सत्यता यादृच्छिकसंवादस्थले दृष्टा तद्वदिहापि स्यादित्याशङ्क्य तर्हि सत्यस्मदुक्तिमात्रेण तदभावोऽपि सत्यः स्यादिति परिहरति (अप्रमाणेनेति) (तत एवेति) अनेनानुमानेन प्रपञ्चासत्यत्वसिद्धाविव प्रपञ्चासत्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । ननु श्रुतिवदनुमानस्यापि प्रामाण्यानन्यतरेण व्यवस्थाप्यमित्यत आह (अनन्तेति) अनुमानात्पूर्वं नियमेन श्रुतेः प्रवृत्तेस्तयानुमानवैयर्थ्यस्य श्रुतेस्त्वनुमाननिरपेक्षत्वात् तेनात्र नतस्यावैयर्थ्यस्य नितिं । विप्रतिपन्नमति श्रुतिप्रामाण्यविप्रतिपन्न प्रतीत्यर्थः । ननुनक्रैर

निष्टत्वस्य तदुपजीवनासम्भवात् , इष्टत्वस्तथैव तासिद्धे । श्रुतेश्च प्रत्य क्षादिविरोधिविषयत्वे सिद्धे सा कथं प्रत्यक्षादिबाधकानुमानस्योपजीव्या । ननु सत्यमिति केनचित्सामान्यतो निश्चितस्य तद्व्यतिरेक स्साध्य तइति चेन्न, प्रत्यक्षादिभिस्तन्निश्चये प्रपञ्चस्यैव सत्यतया तस्य तद्व्यतिरेकसाधनायोगात् । ततश्च शास्त्रनिश्चित सत्यव्यतिरेक साधनेपि तस्य सत्यान्तरत्वमात्र सिध्येत । सत्यत्वात्यन्ताभाव साध्य इति पक्षेप्येवमेव दोषोग्राह्य । नापि सत्त्वम् , तल्किलोक्त शुक्तिरज तादिषु निषातुमापणिकरजतादिषु निषेद्धु च शक्य किंचिदथाशक्यमिति,

न प्रथम , प्रत्यक्षादिभिर्बाधस्य दुर्निवारत्वात । नद्वितीय , तस्याप्रसिद्ध त्वात् । तथाविधस्य कस्यचिदन्यस्य साधने तेनाप्युपाहितस्य प्रपञ्च स्याक्षतत्वेना निष्टाभावात । एव प्रत्यक्षबाधे निरूपिते सत्त्व धर्मापत्त्यभावयो पृथक्प्रामाण्यमिच्छता ताभ्यामपि बाध. सिद्ध । अ था यत्वलक्षणव्यवहारा विसवादान्यथानुपपत्त्या सत्त्वत्वसिद्धि । अभा वोपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वाभावाख्य सत्यत्व प्रकाशयन् मिथ्यात्वानुमान बाधत एव । नचात्र योग्यानुपलब्धि नास्तीति वाच्य- योग्यत्वस्योपपादि तत्वात् । नहि लोकसिद्धमिथ्यात्वा दन्यत् किमप्ययोग्य मिथ्यात्वमस्ति । नचानयो श्रुतिबाध , तदन्यपर्यवस्थापनात् ।

मेव सत्यमिति निश्चित्य नसत्यवैलक्षण्य साध्यते, येन मिथ्यात्व· श्रुति स्वरजाड्येत, किन्तु सत्यमस्तीति निश्चित्येति शङ्कते (नन्वि- ति) (प्रत्यक्षादिभिरिति) तेषा विशेषविषयत्वनियमादिति भाव । (एवमेवेति) प्रत्यक्षादिबाधो ग्राह्य (प्रत्यक्षादिभि र्बाधस्येति)सत्यत्वप्रा हिप्रत्यक्षादिनेत्यर्थ. । तथाविधस्य-उक्तविधिनिषेधाशक्यस्य । अन्यस्य- प्र पंचादन्यस्य । एवच प्रपञ्चमपजिहीर्षताधिकमपि साधितमिति भाव ।(प्र त्यक्षबाधे निरूपितेसतीति)तद्वदितिभाव (योग्यत्वस्येति)चरमविकल्पदूष णे शुक्तिरजतादिप्रसिद्धातिरिक्तस्यवस्यचिन्मिथ्यात्वरूपतानिषेधान्मिथ्या त्वस्यैवोपपन्नमुपपादितमिति भाव । तदेव स्मारयति (नहीति) नह्यत

ननु सत्यत्वे सिद्धसाध्य, तदेव न किञ्चित्पश्याम, किं सत्तासामान्य, उतस्वरूपसत्त्व, अथवा भावत्व, यद्वा प्रामाणिकत्वमात्र, अथवा किञ्चिदिति । नाद्य, सामान्यमनिच्छतस्तदयोगात्, इच्छतोऽपि समान्यादिषु मिथ्यात्वसाधनस्य निरवकाशत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीय, तत्रापि किं स्वरूपमेव सत्त्व, उतस्वरूपस्य सत्त्व, पूर्वत्र मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपस्वरूपमेवेति न किञ्चिद्व्यतिरिक्त भवति । निस्स्वरूपतदितिचेन्न, तेनैव रूपेण तत्स्वरूपनिर्णयात्, अन्यथा प्रातिस्विकवस्त्वन्तरस्वरूपाभावे सर्वेषा निःस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । उत्तरत्र तत्सत्त्वस्य सत्त्वान्तराभावे मिथ्यात्व दुर्वार, ततश्च विश्वमिथ्यात्व । न तृतीय, अभावस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । इष्टमिदमिति चेन्न, अविशेषाद्भावस्यापि तत्प्रसङ्गात् । भावान्तराभाववादिनामभावभावत्वात् तत्प्रसङ्ग । न चतुर्थ, दृश्यत्वानुमानमनपोद्यतदसिद्धे ।

स्वत्वग्राहिप्रत्यक्षेण बाधो न सम्भवति प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवानिरूपणादिति शङ्कते (नन्विति) ब्रह्मणितु प्रामाणिकत्व रूप सत्व सम्भवतीति भाव (न किञ्चिदिति) मिथ्यावस्तुव्यावृत्त किञ्चित्सत्यत्व नोक्त भवतीत्यर्थः (निःस्वरूपमिति) सत्यत्वानङ्गीकारेतुच्छत्वपर्यवसानादिति शङ्कितुर्भाव (तेनैवेति) असद्विलक्षणत्वस्याभ्युपगमात् मिथ्यात्वाश्रय स्वरूपेणैव सत्स्वरूपत्वमित्यर्थ (अन्यथेति) यत्किञ्चित्स्वरूपे सत्यपि यत्किञ्चित्स्वरूपाभावेन निस्स्वरूपत्वइत्यर्थ (वस्त्वन्तरस्वरूपाभावइति) सतीतिशेष । प्रातिस्विकरूपाभावस्य सत्त्वादित्यर्थ (उत्तरत्रेति) सत्त्वान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था, सत्त्वस्याद्यस्यानिरूपणा इत्यादिश्च पक्षेऽपि द्रष्टव्य (इष्टमिति) अभावत्वादेव तत्र मिथ्यात्वमिष्टमित्यर्थ (भावस्यापीति) प्रमाणसिद्धत्वाविशेषेऽप्यभावस्य मिथ्यात्वे भावस्यापि तत्प्रसङ्गइत्यर्थ । (भावान्तरेति) अभावत्वस्य मिथ्यात्वप्रयोजकत्वे इष्ट पर्यवसानादिति भाव । दृश्यत्वे मिथ्यात्वानुमान प्रवृत्तिक्षमय प्रपञ्चग्राहिप्रतीति प्रामाण्यसन्देहात् प्रामाणिकत्वासिद्धे

न पञ्चम, तस्य सर्वत्र प्रमाणबाध्यत्वे शशविषाण वदसिद्धे । योग्यानुपलम्भ बाधादिति ॥

तदेतदसार,— प्रामाणिकत्वमेव हि सर्वत्र सत्त्वमभ्युपगम्ठाम । तदुक्त भाष्ये—" व्यवहारयोग्यतासत्त्व " मिति । नचैतद्ग्राहकानुमाने जीवति न सिद्ध्यतीति वाच्यम्, कालात्यय पदेशस्य निर्मूलत्वप्रसगात् । यथा वह्न्यनुष्ण त्वानुमान प्रतियोगिभूतोष्णत्वग्राहिणा बाध्यते, तथेहापि सत्त्वव्यतिरेकानुमान प्रतियोगिविशेष सत्त्वग्राहिणा बाध्यते । नच तत्तगृहाइति वाच्यम्, तद्व्यतिरेकासिद्धिप्रसगात् । नह्य तद्ग्रहाद्व्यतिरेकसिद्धिरिति चेन्न ब्रह्मण्यपि सत्त्वस्य त्वदुक्तयुक्तिभि खण्डनात् । तत्राखण्डितत्वे तदेव त्रि व्याभि सत्र

न सत्त्वग्राहि प्रत्यक्षबाधइत्यर्थ (सर्वत्रेति) ब्रह्मणि तदीयवचेत्यर्थ (प्रामाणिकत्वमिति) एतेन जगत्सत्वानुपपत्तिरेव विपक्षे बाधिकेति नवीनोक्त निरस्त ।

यदुक्त प्रमात्व यदि तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञान तदा शुक्तिरजतस्येव प्रपञ्चेपि न तादृश सत्त्व निवार्य मिथ्यात्वाविरोधित्वात्, तत्र लाघवेन प्रतियोगिमात्रस्य अभावविरोधित्वेन इस्तस त्वस्य मिथ्यात्वविरोधित्वात्, अतएव शुक्तिरजतस्यापि निवार्यत्वायोगात् (काल्पयेत्यादि) प्रपञ्चविषय ज्ञान स्वप्रकाश स्वत प्रमाणञ्च, अतो घटादिविषयकत्व प्रमात्वग्राहिणाप्रत्यक्षेण प्रमाणविषयत्व घटे गृहीतमिति उष्णत्वप्रत्यक्षेणा नुष्णत्वानुमानस्यैव मिथ्यात्वानुमानस्यापि बाध । उष्णत्वग्राहि प्रत्यक्षस्येवास्यापि बलवत्तया नात्रानुमानमात्रेण प्रत्यक्षविषय प्रामाण्ये सन्देहइति भाव ।

ननु प्रपञ्चे सत्यत्वस्यैवाग्रहणात्कथ प्रत्यक्षबाधइति पूर्वोक्तभाव नभिज्ञ शङ्का निराकरोति (नचेति) (तद्व्यतिरेकेति) प्रतियोगिप्रसिद्धस्यैव निषेध्यत्वादित्यर्थ (त्वदुक्तेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेरिति भाव (तत्रेति) दृश्यत्वादीना ब्रह्मण्यबाधकत्वे प्रपञ्चेप्यबाधकत्वात्

मिति पदस्य । स्वतस्सदेव ब्रह्मेतिचेत् ? किमहेतुकत्व निरक्षितगुतारस्य प्रकाशत्व, यद्वा सत्त्वाभावेऽपि सदिति । पूर्वत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य कार्यत्वेन साधित स्यात् । ततश्चाशतासिद्धसाध्यता । द्वितीयेपि परस्परव्याघातसाधना दोष । तृतीयेतु प्रपञ्चस्यापि तद्वत्त्वे को विरोध । एतेन सत्त्वस्य सत्त्वान्तराभावादसत्त्व प्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्त । अनात्मतमात्रप्रतिक्षेपे शून्यवादावतार । क्वचित्तदभ्युपगमे प्रामाणिकेषु सर्वेषु तत्सिद्धिरनिवार्येति । नचैव मिथ्यात्वासत्त्वादौ तस्य सामान्यतोऽस्माभिरप्रतिक्षेपात् सत्यस्यैवहि रजतत्वादे

तत्र सत्यादिशब्दैर्ब्रह्मणीव प्रपञ्चेपि प्रत्यक्षेण तद्वैव सत्त्व सिद्ध्यतीति भाव (स्वतइति) ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् ज्ञानत्वानन्दत्वादिशून्यस्यापि ज्ञानानन्दादिस्वरूपत्ववत् सत्यत्वशून्यत्वेपि सत्यस्वरूपत्व सम्भवति, अतो मदुक्तयुक्तिभि ब्रह्मण्यपि धर्मभूतसत्त्वखण्डनेऽपि न दोष, प्रपञ्चेतु सधर्मके सत्त्वखण्डने सत्स्वरूपत्वमेव नस्यादित्यर्थ । शङ्कार्थसम्भवमात्रेण विकल्पयति (किमिति) (तृतीयेत्विति) प्रत्यक्षादिना सदिति प्रतीत वस्तुतस्सत्यत्वधर्मनिषेधेपि सत्स्वरूपमेव स्यादित्यर्थ । ननु यदि मिथ्यात्व सत्त्वञ्च क्वचिद्दृष्टं, ततोऽन्यत्र सर्वत्रापिस्यात्, अन्यत्र नचेच्छुक्तिरजतशशशृङ्गादावपि नस्यादित्याशङ्क्याह (नचैवमिति) मिथ्यात्वासत्त्वादिशब्दार्थमात्र न प्रतिक्षिप्यते किन्तु त्वदभिमते, तच्च नक्वापि, मदभिमतंतु मिथ्यात्वासत्त्वे सर्वत्रापीत्यर्थ (सत्यस्यैवहीति)

ननु रजतादेरत्र सन्निकर्षाभावादथच तज्ज्ञान, सन्निकर्षाभावेऽपि प्रतीतावतिप्रसङ्ग, ज्ञानञ्च नसन्निकर्ष, तस्मान्नान्यथाख्यातिसम्भव, अतो निर्वचनीयमेव रजत स्वाभावाधिकरण उत्पद्यते, तदेव भ्रमविषयत्वेनेष्टव्यम्, अतोऽनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वमिति । उच्यते, यद्यन्यत्र कल्पककारण नास्ति, तर्हि यथाचक्षुषा घटाभाव पश्यामीत्यनुभवे सत्यपि त्वयापि कल्पप्रत्यक्षकारणाभावादभावाख्यप्रमाणान्तरमङ्गीक्रियते, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोश्चाधिकरणपरे

णोपक्षय , पश्यामीतिप्रतीतिश्च तावन्मात्रादितिकल्प्यते, तथेष्टापिदोषाख्यं अन्यद्वा किंचित् कारणान्तरं कल्प्यतां। यदि रजतपश्यामीत्यनुभवानुसारेण तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षान्तर्भाव इष्यते, तदा अभावोपलब्धौ प्रत्यक्षवादिभिर्वाङ्गी कारस्तव विरुध्येत, घटाभावं पश्यामीत्यनुभवस्य तत्रापि सत्त्वात्। वस्तुत स्तु नात्र प्रत्यक्षसामग्रीविरहः , विशेष्य सन्निकर्षस्यैव विशेषणे प्रत्यक्ष हेतुत्वात्। नच विशेषणसन्निकर्षस्याकारणत्वे दण्डीपाच्छन्नकुण्डले - कुण्डलीति बुध्यापत्ति , तथापि कुण्डलसंयोगमादाय संयोगीति प्र- त्यक्षापत्ते । नच संयोगप्रत्यक्षेप्रतियोगि प्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षस्य वा हे- तुत्वात् तदभावइति वाच्यम् , ममापि तुल्यत्वात् । कुण्डलीतिप्रत्य क्षस्य संसर्गविधया संयोगप्रत्यक्षत्वात्। अव्याप्यवृत्तिप्रत्यक्षे तद्विशेषणक तत्संसर्ग तद्विशेष्यकेन्द्रियसन्निकर्षेण इन्द्रियसंयोगप्रदेशावच्छेदेन समग्रा यस्य हेतुत्वाच्च। ननु त्वया प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावेपि दण्डसंयमासीदि ति दण्डिमत्यभिज्ञारूप दण्डसंयोगप्रत्यक्षाङ्गीकारात् इत्तौल्यमिति चे न्न संस्कारजन्य संयोगप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्षस्येन्द्रिय संयुक्तदेशाव- च्छेदेन समवायस्यच हेतुत्वात् । ननु संयुक्तसमवायाभावात् कथ- द्रव्यगतजातिप्रत्यक्षमिति चेन्न , द्रव्यगतजातिविशेष्यक प्रत्यक्षत्व- तस्य हेतुत्वात् । विशेष्यसन्निकर्षत्वेन विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन सामान्यत कार्य कारणभावेन यत्सामान्ययोरिति न्यायेन तद्विशेषयोरेव कार्यकारण- भावौचित्यात् । किंच गुणकर्माद्यग्रहाव्यापकत्वात् संयुक्तसमवायप्रति न द्रव्यजातिप्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदक , शब्दे सत्ताजाति प्रत्यक्षानुपप त्तेश्च । ततएव न द्रव्यसमवेत प्रत्यक्षत्व शब्दग्रहणानुपपत्तेश्च । अत- स्संयुक्तेतरसमवायमात्राविषय संयुक्तसमवेत प्रत्यक्षत्व संयुक्तसमवा यकार्यतावच्छेदक, अतो नाप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ, तथाच भ्रमस्थले रजतत्वस्य संयुक्तसमवेतत्वाभावात् न प्रत्यक्षसम्भव । नचासन्निकृष्टरूपादिप्रत्य- क्षापत्ति विशेष्यसन्निकर्षाभावात्। नचासन्निकृष्टरूपविशेषणकसन्निकृष्ट रूपनिष्ठरूपत्वविशेष्यकप्रत्यक्षापत्ति , रूपेतरावृत्ति वर्तते सकलरूप वृत्तित्वभाने तद्ज्ञानस्येष्टत्वात । क्वचिद्विशेषणज्ञानाभावात् त- त्स्मरणेसति तद्विशिष्टज्ञानमिष्टमेव । नचतीतश्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्षम

सग इतिचेन्न, लौकिकप्रत्यक्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेनविषयग्राहकत्व नियमात, तस्यात्रबाधादोषाभावाच्चाभावात्। लौकिकप्रत्यक्षेच वर्तमानका लावच्छेदेन विषयोल्लेखित्व नियतम्। अतः प्रत्यक्षस्यायं स्वभावः। तथाच तत्सामग्रीविशेषसामग्री, न तया विना सामान्यसामग्र्या कार्यमितिनातीतश्यामताविशिष्टलौकिकप्रतीतिप्रसग। नचैवं वाच्यम् सामग्रीसन्निधानप्रयुक्तोऽय नियमोनस्वभावादिति;विशेषणसन्निकर्षहेतुत्वेऽपि श्यामता दशायामपी दानीमयश्यामोनेति भ्रमेसतिश्यामतामात्रधीप्रसगात्। समानप्रकारकप्रत्ययेव प्रतिबन्धकत्वात् तत्कालावच्छेदेन श्यामताभा व बोधपन्देपोऽपि तद्विपरीतस्यतत्कालावच्छिन्न श्यामताध्यक्षस्यैव प्रतिबन्धक। यथाच शाब्दत्वस्य शब्दजन्यतावच्छेदकत्वे ऽपि तज्ज्ञानस्यान्वयविषयतानियमात् योग्यताज्ञान शाब्दज्ञानकारण प्रतियोग्यर्थज्ञानमादि तदपेक्षाबीजाभावात, तथावर्तमानकालावच्छेदार्थ तत्सामग्रीविशेषतो लौकिकप्रत्यक्षसामग्री। किंच सयुक्तसमवेतप्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदक ननु तत्कालीनसयुक्तसमवेतप्रत्यक्षत्व, गौरवात्, अतइदानीं सयुक्तसमवायाभावात् नातीतश्यामताप्रत्यक्ष। नन्वेव घटे रक्तता दशायां अतीतश्यामतारोपो नस्यादितिचेन्न, इष्टापत्ते, श्यामान्तरस्यैव तत्रारोपात, अगृहीतश्यामान्तरस्यापि सामान्यप्रत्यासत्त्या श्यामान्तर ज्ञानसभवात्। पूर्वकालीनरूपवानयमित्यारोप कथमितिचेन्न, तत्रापि रूपे तत्कालीनत्वस्यारोपात् अलौकिकप्रतीतश्यामतादिविशिष्टप्रत्यक्ष तत्सामग्र्या सत्यामिष्टमेव। किंच द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे त्वन्मते रजतत्वस्यैव शुक्तित्वरूपत्वात् तदेव शुक्यैव रजतत्वात्मनाभिव्यज्यता, दोषादिति नान्यथाख्यातिविरोध। ननु सामान्यतोपि विषयसन्निकर्षत्वनैव हेतुतास्तु, लाघवात, नविशेष्यसन्निकर्षत्वेन, गौरवादिति चेन्न, तत्सन्निकर्षस्य तत्प्रत्यक्षहेतुत्वे दण्डवयमासीदित्यादिप्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षोच्छेदप्रसगात्। दण्डादिसन्निकर्षाभावात्। ननु तत्सन्निकर्षस्तदवच्छेदेन प्रत्यक्षकारण, अत प्रत्यभिज्ञा देवदत्तेसन्निकर्षसत्त्वात तदवच्छेदेन प्रत्यक्ष, दण्डादौ स

त्रिरर्षाभावात् तदवच्छेदेन स्मृतिरितिचे तर्हि घटे सन्निकृष्टे पटेवा सन्निकृष्टे तदुभयविषयक घटांशग्रहणात्मक पटांशस्मरणात्मक मेक ज्ञान स्यात् , अतएवयापि तत्परिहारार्थ विशेष्यसन्निकर्षो ऽपि कारणमिति वाच्यम् , अत. कारणतद्वयोरुचित आवश्यकत्वात् । नतु त्वत्पक्षेपि विशेष्यसन्निकर्षस्य हेतुत्वासपव्यातिप्रसग इतिचेन्न , मयातद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तत्सन्निकर्ष कारणमित्यङ्गीकारात । ननुममापि स- स्कारोविशेषणाश एवहेतुरीत्यगौरवानातिप्रसगइतिचेन्न, विशेष्यस्मृ त्यभावप्रसंगात् । ननु प्रत्यक्षसामग्री प्रतिविशेषणाश एव सहकारि सस्कारइतिनत् , किं सहकारित्व दण्डस्येवचक्र प्रति, किंवा घटपट सन्निकर्षयो स्समूहालम्बनइव सस्कारप्रत्यक्षसामग्रयोस्समाहारमात्र । नाद्य, प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानप्रत्यासत्तिस्वीकारप्रसगात । विशेष्य सन्निकर्षस्य विशेषणाशे हेतुत्वस्वीकारप्रसगाद्वा । ननु नप्रत्यक्षसाम ग्रीविशेषणाश हेतु , किंतिवन्द्रिय, तथाच तज्जन्यमपि विशेषणाश ज्ञा न नतत्सन्निकर्षापेक्ष मनाजन्यानुमिति वदितिचेन्न, इन्द्रियत्वेनेन्द्रिय जन्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वनियमात । नान्त्य , सन्निकृष्टा सन्निकृष्टवि शेष्यकप्रत्यक्ष स्मृत्यात्मक ज्ञानप्रसगतादवस्थ्यात् । ननु प्रत्यक्षान्तर्गत विशेष्याश भिन्नस्मृतित्व कार्यतावच्छेदक सस्कार प्रति, अतोनाय मतिप्रसग , नचासन्निकृष्टविशेष्यज्ञानाशे प्रत्यक्षत्वाभावात् तत्राप्युक्तकार्य तावच्छेदक सम्भवादति प्रसग एवेतिवाच्यम्, प्रत्यक्षत्वाधिकरणज्ञानान्त र्गत विशेष्याशत्वस्य प्रत्यक्षत्वानधिकरणेऽप्यशेऽनपायात् , इति चेन्न, गौरवात , लाघवेन स्मृतित्वस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वात । ननु ममापि विषयसन्निकर्षस्य कारणत्वाल्लाघव, तवतु विशेष्यसन्निकर्षस्य कार- णत्वात् गौरवमितिचेन्न, दण्ड्यासीदित्यादौ दण्डादेरपि प्रत्यक्षत्वाथ य तदेव ज्ञान प्रतिविषयत्वेन तत्सन्निकर्षकल्पनाप्रसगात् , अशविचशा यातु यद्विषयकत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षत्व तत्सन्निकर्षत्व पर्यवस्यति इदच वि शेष्यसन्निकर्षत्वापेक्षया गुरु तुल्यवास्याद्यित्य स्मत्पक्षे गौरव सत्यपि गौरवे ऽस्मिन् प्रत्यक्षान्तर्गतविशेष्याशभिन्नस्मृति रूप त्वदभिमतकार्यात

वच्छेदकापेक्षया लाघवं विशेष्यसन्निकर्षस्यस्पष्टम् । किंचास्तितावद्देवद-त्ते दण्डितयानुभूते यद्गदत्ते ऽयमेव पूर्वं दण्ड्यासीदिति भ्रमः प्रत्य-भिज्ञारूपः, एवं पूर्वमयं श्यामआसीदिति; तत्र नदण्डीत्यंशे स्मृतिः, तस्य पूर्वं दण्डितयाननुभवात्, अतो परोक्षभ्रमएव वाच्यः, तद्वचनानिर्वच नीयोत्पत्तिसम्भवः, अतीतत्वानुभवानुरोधेन इदानीं दण्डस्य तद्धंसस्य च प्युत्पत्ते वाच्यत्वात् तस्यच विरोधेन असम्भवात्; अतो ज्ञानस्य प्र-त्यासत्तित्वं विशेष्यसन्निकर्षमात्रस्य हेतुत्वंवा स्वीकृत्य अन्यथाख्याति रेवस्वीकार्येति तत्र फलतसामग्र्या सर्वत्रान्यथाख्यातिसिद्धिः ।

ननु दण्डतत्संसर्गयोः स्मृतिः विशेष्यांशेऽनुभवइति नप्रत्यक्षान्यथा ख्यातिरिति चेत्; तथासति रजतादिभ्रमस्यापि रजतत्वाद्यंशे स्मृतिरूपत्व संभवादन्यथाख्यातिः कारणबाधाभावात् सिद्ध्येत् । नचारोप्यांशे साक्षा त्कारत्वानुभवविरोधः; स्मर्यमाणस्यापि रजतस्य साक्षात्क्रियमाणशुक्त्य भेदारोपात्, जातेस्तु साक्षात्क्रियमाणसंसर्गारोपात्तादृशानुभवोपपत्तेः । किंच शुक्तिरजतविपरीतसमूहालम्बने सन्निकर्षस्य विद्यमानत्वाद्-न्यथाख्यातिर्दुर्वारा । नच यद्रूपतया गृह्यते तद्घटितसंयुक्तसमवायोहेतु रितिवाच्यम्; गौरवात् । नचैवं सत्येकघटे सन्निकृष्टे सति घटान्तरे घटत्वग्रहापत्तिः; घटान्तरसन्निकर्षइष्टापत्तेः, असन्निकर्षेच विशेष्यसन्नि कर्षाभावेनैव तदभावात् । एतेन विशेषणसन्निकर्षस्याकारणत्वे पर्वते परा मर्शानन्तरं वह्निविशिष्टप्रत्यक्षस्यादिरिनिरस्तं, प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावात्, तत्संयोगावच्छेदेन सन्निकर्षाभावाच्च । किंच तवमते पर्वतो वह्निमा-निति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानं कुतो न स्यात्, पर्वतस्य पूर्वं वह्निमत्वेन अननुभवादिति चेत्? तथासति अदण्डिनि दण्ड्यासीदिति ग्रहणस्मरणा त्मकं ज्ञानं नस्यात् । यदि तत्र दण्डिसदृशधर्मदर्शनमात्रात् तत्रानुभवाभा वेपि तस्यैव दण्डितया स्मरणं, तर्हिदापि धूमवत्वेन सादृश्यदर्शनाद्वह्नि वि शिष्टत्वेन स्मरणापत्तिः । अननुभूत विषयस्मृति सामग्र्यपेक्षयानु मिति सामग्र्या बलवत्वादनुमितिरेवेतिचेत्? तर्ह्यनुमिति सामग्र्याः प्राय स्यात् अनुमितिरित्यस्तु । ननु संशयोत्तरमुपप्रत्यक्षं न स्यात्, यदिसमानविषये प्रत्यक्षसामग्रीप्रबला-तर्हि पर्वते वह्न्यनुमितिर्न स्यात्, प्रत्यक्षंचस्यात् ।

उपनीतप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्रीप्रबलाचेत, संशयोत्तर प्रत्यक्षभ्रमस्तर्हि नस्यात्। दोषाघटितोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीतो नुमितिसा मग्रीबलवतीतिचेन्न – पर्वते वह्निभ्रमानुमित्यनुपपत्तेः, तत्र विशेषभ्रमरू पदोषस्य सत्त्वात्। प्रत्यक्षमात्रप्रयोजक दोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्र्य पेक्षया नुमितिसामग्रीप्रबला, संशयोत्तर प्रत्यक्षभ्रमेच साहश्यस्य तत्प्र क्षस्यच प्रत्यक्षासाधारणदोषस्यसत्त्वात्, पर्वते तदभावात्; भ्रमविशेष दर्शनस्यानुमिति साधारणतया साहश्य तत्प्रत्यक्षयोः कथञ्चिदत्रापि सम्भवेपि तस्य वह्निभ्रमंप्रति दोषत्वे मानाभावादिति चेन्न; – सौर- भ्यव्याप्यदर्शनाभावदशायां चन्दनत्वभ्रमात् सौरभ्यप्रत्यक्षभ्रमो जायत इत्यवच्छेदका भ्रमोदोषइति सिद्धम्, तथाच व्याप्यदर्शन दशाया मप्यनुमिति नैस्यात, अवच्छेदकदर्शनरूप प्रत्यक्षमात्र- प्रयोजकदोषसत्त्वात्; नचेष्टापत्तिः, प्रमास्थलेऽ वच्छेदकदर्शनकालीनेना- पि व्याप्यदर्शनेनानुमिते रस्वीकर्तव्यत्वात्, त्वदुक्तप्राबल्यप्रयोजकस्यापि तत्रसत्त्वात्। स्वकल्पितप्रयोजकमानानुसारेण प्रमास्थलेऽनुमितिरेव भ्र- मस्थले प्रत्यक्षमेवेति वैषम्यकल्पनस्यानुचितत्वात्, अनुमिति भ्रमविष पर्वतेप्यवच्छेदकदर्शन सत्त्वात्।

यदपि संशयानुत्तर प्रत्यक्षसामग्रीतः अनुमितिसामग्रीप्रब ला, तेन संशयोत्तरपुरुषप्रत्यक्षोपपत्तिरिति, – तदपि न, स- न्दिग्धवह्नौ पर्वते प्रत्यक्षापत्ते. । असन्दिग्धपुरुषत्वे सन्निकृष्टे पुरु- षे व्याप्यदर्शना दनुमित्यापत्तेश्च। नन्व सन्निकृष्टद्रव्यविशिष्ट प्रत्यक्षसा मग्रीतो ऽनुमितिसामग्रीबलवती, तेन पुरुषप्रत्यक्ष वह्निप्रत्यक्षाभावश्च- सिद्धः । नच घटे पच्यमानत्वेन भाविरक्तिमानुमाना नुपपत्तिः, अव- र्तमानविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वादितिचेत्;-एवमपिकरभ्रमात पुरुषतादात्म्यारोपानुपपत्तेः। किंच सौरभ्यव्याप्यदर्शने ऽपि सौरभ्यानु मिति नैस्यात, सौरभ्यस्य वर्तमानत्वात, अद्रव्यत्वाच्च । नचेष्टापत्तिः, यत्र प्रत्यक्षत्वे नानुभवसिद्ध तत्र प्रत्यक्षत्वस्य मानान्तरासंभवनिबन्ध नतया मानान्तरासम्भवे तज्जन्यत्वस्यैव वाच्यत्वात्।

अथ प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षानाश्रयविशेषणकप्रत्यक्षसामग्रीतो-ऽनुमितिसामग्रीबलवतीति पुरुषभ्रमाभ्रमयोरुपपत्तिः, सौरभ्यानत्यक्षतोपपत्तिश्च, चक्षुस्संयुक्तसमवायस्य गन्धाग्राहकत्वात्; एवं पर्वतेनवह्निप्रत्यक्षापत्तिरितिचेत् ? पर्वते वह्निभ्रमानुमित्यनुपपत्तेः । नचासन्निकृष्टद्रव्यविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीतोऽपि बलवत्त्वान्न दोषइति वाच्यम् ; -अचन्दने चन्दनत्वेन गृह्यमाणे सौरभ्यव्याप्यभ्रमात् सौरभ्यानुमित्यनुपपत्तेरितिचेत ॥-

उच्यते; वर्त्तमानकालावच्छेदेन विशेषणावगाहिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्रीबलवती, अतो सन्निकृष्टस्य वह्नेर्वर्तमानकालावच्छेदेन प्रत्यक्षासम्भवात् पर्वते वह्न्यनुमितिसामग्री बलवती । ननुवर्तमानकालावच्छेदेनैव वह्नेः प्रत्यक्षं पर्वते स्यात् , प्रत्यक्षसामग्र्या एसत्त्वात् , इतिचेन्न,-वर्तमानकालस्यायोग्यत्वेन तद्भानासामर्थ्यात् । नच वर्तमानकालोपस्थितिमात्रं तत्कालावच्छेदेन विशेषणवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे सहकारि; गृह्यमाणजम्बूफलादौ श्यामिकोपनये कालोपनयेऽपि तज्जन्यप्रत्यक्षेणवर्तमानत्वाग्रहात् । अतोयस्मिन् काले यत्र यत्सत्तापादनमात्रेण तद्विशेष्यकप्रत्यक्षापादनसम्भवः सकालःस्वावच्छेदेन तत्र तद्विशेषणावगाहने हेतुः, नचानुमितिकाल स्तादृशः । ननु चन्दनमिदानीं सुरभीति चन्दनत्वावच्छेदेन ज्ञाते चन्दनविशेषे तदा दृष्टे इदानीमिद सुरभीत्य-स्त्युपनीतसौरभ्यप्रत्यक्षं, तथाच यदा तत्प्रत्यक्षसामग्रीकाले तद्व्याप्यचन्दनत्वादिपरामर्शोऽपि तत्र स्यात् , तदा तत्रानुमिति नैस्यादितिचेन्न ; तादृशकालप्रयुक्तवर्तमानकालीन विशेषणावगाहिताप्रत्यक्षान्यप्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वस्यविवक्षितत्वात् । यद्वा-साक्षात्कारत्वसन्देहयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्री बलवती, उपनयापेक्षसाक्षात्कारश्च तत्सन्देहयोग्य । असाक्षात्कारत्वभ्रमयोग्य प्रत्यक्षसामग्रीतइतिवा, अचाक्षुषत्वादिभ्रमयोग्यप्रत्यक्षसामग्रीतइतिवा, योग्यसन्निकृष्टग्रहप्रतिबन्धकदोषाघटितोपनीतप्रत्यक्षसामग्री तइतिवास्तु, -तथाप्यननुभूतविषयस्मृत्यपेक्षया नुमितिसामग्रीप्राबल्यस्य वाच्यत्वात् । तत्र च नाननुभूतविशिष्टस्मृतित्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं, सदायानन्तरमपि विशेषदर्शनात् सोऽयं पुरुषइति भ्रमप्रत्यभिज्ञोच्छेदापत्तेः । दोषाघटित

त्वविशेषणेच भ्रमानुमित्युच्छेदापत्तेः । योग्यत्वविप्रकृष्टग्रहप्रतिबन्धकत्वादि
ना दोषविशेषणेच कुतो गौरवं, तत्तु विशेषणांशे सन्निकर्षस्य का
रणत्वमधिकं कल्पनीयं । किंचत्वन्मते संशयानन्तरं पुरुषभ्रमस्थलेऽनुमि-
तिरेव स्यात्, प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकाया स्तत्राभावात्, तत
श्च प्रत्यक्षसामग्रीमन्यपरत्वं विशेषणसन्निकर्षस्य हेतुत्वंवा त्याज्यं ज्ञा
नमत्यास्तित्वा स्वीकार्या । नचानिर्वचनीयोत्पत्ति सामग्र्यपि प्रति
बन्धिकावाच्यतद्दति वाच्यम्, तथासति प्रतिबन्धकान्तरकल्पनागौरवात्।
किंचार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे पर्वते वह्निभ्रमानुपपत्ति दोषस्तवा
पि तुल्यः, अर्थसामग्र्याखरत्वेन पर्वते वह्निमदुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च ,
स्थाणौपुरुषवत्। नच तत्रार्थजनकदोषो नास्तीतिवाच्यम् , तथास-
ति तादृशदोषा घटित प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षयानुमिति सामग्र्याः प्रा
बल्यसम्भवेनपर्वते भ्रमप्रत्यक्षापादनायोगात् । किंचार्थसामग्र्या प्र-
तिबन्धकत्वेऽनुमित्सया पुरुषभ्रमानुमितिर्नस्यात , तथाच तत्रापि
सिषाधयिषा विरह सहकृतार्थसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य वाच्य
तया पुनरपि गौरवं । तत्रैव सिषाधयिषा सहकृतानुमिति साम-
ग्र्या अर्थप्रतिबन्धकत्वं च कल्प्यमित्यपिगौरवं । अस्तुवाविशेषणस-
न्निकर्ष कारणं, अस्तुप्रमाणामेव, नतु भ्रम इतिकल्प्यतां । ननु लाघ-
वा जन्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं , नतु प्रमात्वपर्यन्तं गौरवादि
तिचेन्न ; भ्रमव्यभिचारोपस्थित्या लोके सामान्येन कारणत्व ग्रहास-
म्भवात । नच भ्रमस्तात्त्विकरूपत्वान्न जन्यइतिवाच्यम् . लोकेप्र-
माया इव भ्रमस्यापि उत्पत्तिप्रतीतिस्सामान्यकारणत्व ग्रहपरिपन्थि-
व्यभिचारोपस्थिते रावश्यकत्वात् । नच परीक्षकाणां साक्षिरूपभ्र-
मे उत्पत्तिप्रतीते र्योत्पत्त्युपाधिकत्व ग्रहाद्व्यभिचारज्ञानाभावात्
सामान्येन करणत्वग्रह इतिवाच्यम् , तथा सति चक्रकप्रसं-
गात् , जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन कारणत्वे निर्णीते भ्रमस्यछे-
कारणबाधेनान्यथा ख्यात्यसम्भवेऽनिर्वचनीयोत्पत्तिसिद्धौ तद्भ्रमरूप-
साक्षिणि उत्पत्तिप्रतीते र्योत्पत्त्युपाधिकत्वे सिद्धे जन्यप्रत्यक्षत्वा
भावा द्व्यभिचारग्रहनिवृत्तौ तदवच्छेदेन कारणत्वग्रहइति । अस्तु

वाविशेषणसन्निकर्षः प्रत्यक्षमात्रकारणं , नचात्रतदनुपपत्तिः, ज्ञानस्यै-
व प्रत्यासत्तित्वात् । ननु ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे काशीस्थपदार्थवा-
क्याज्ज्ञानतस्तत्पदार्थं शब्दतोजानामीत्यनुभूतयतो ऽपरोक्षतोजानामी-
त्यनुभवप्रसंग इति चेत्तर्हि शुक्तिरजतादिस्थले ऽपरोक्षतो जाना-
मीत्यनुभवादस्तु तत्र प्रत्यासत्तित्वम् । यत्र तथानुभवो ना-
स्ति तत्रमाभूत्प्रत्यासत्तित्वं । त्वन्मते प्रत्यभिज्ञायां तत्तांश इव-
काशीस्थपदार्थं जानामीत्यनुभवस्य विषयांशे स्मृतित्वोपपत्तेश्च ।
वस्तुतस्तु तत्सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकं तद्विषयप्रत्यक्षत्वं ननु
तदंशप्रत्यक्षत्वं गौरवात । तथाच दण्डयासीदित्यत्र दण्डांशेस-
न्निकर्षापेक्षायां ज्ञानप्रत्यासत्तिसिद्धिः । किंच कर्णनामौत्प्रेक्षिक-
ज्ञानसिद्धये संशयाद्यर्थंच ज्ञानप्रत्यासत्ति स्स्वीकार्या, तदनुरोधा द्दो
षविशेषासहकृत ज्ञानप्रत्यासत्ति जन्यप्रत्यक्षेषु वृक्षशिलादौ पृथि-
वीत्ववद्भिन्यञ्जकाभावान्नोपलभ्यते इतिकल्प्यताम् ।

नच-संशयादेर्ज्ञानाभासत्वं, तवैव पुरुषाभासत्वत । ज्ञानत्वेनानु
भवात् । अतएवहि त्वयापि ज्ञानाभासत्वमुच्यते । नचज्ञानेवलप्रकारणा
भावादज्ञानत्वं , कार्यानुसारेण कारणस्य कल्पनीयत्वात् ।
अन्यथा रजतभ्रमस्यापि प्रत्यक्षस्थलतकारणाभावेन प्रत्यक्षाभासत्वा-
पत्तेः । चक्षुर्जन्यत्वाभावेन स्पर्शज्ञानस्य ज्ञानत्वापरोक्षत्वयोरभाव-
प्रसंगाच्च । ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे पर्वते वह्न्यनुमित्यभाव प्रसंग
स्तु अनुमितिसामग्रीप्राबल्यसमर्थनेन परिहृतः ।

ननु ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽनुमानप्रमाणोच्छेदः , तत्र-ज्ञानप्रत्या-
सत्तिसम्भवेन वह्निज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपत्वसम्भवात् । नचानुमितित्वोपलंभात्
प्रत्यक्षत्वाभावः; अनुमितेः प्रत्यक्षविशेषत्वसम्भवादिति चेन्न,- अनुमितौ
प्रत्यक्षत्वाभावोपलम्भादेव नप्रत्यक्षान्तर्भावः । अयं दण्डयासीदित्यत्रापि
दण्डज्ञानप्रत्यक्षत्वाभावस्यानुभवसिद्धत्वा त्तस्यप्रत्यक्षान्तर्भावो नस्यादिति
चेन्न;- तत्रकारणान्तराभावात । नचोपनय एवकारणमस्त्वितिवाच्यम् ,
शुक्तिरजतं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वा एतत्कालीनतया
एवं साक्षात्करोमिचन्दनेसौरभ्यं साक्षात्करोमीत्युपनीते प्रत्यक्षत्वस्या

तुभयसिद्धतयाच स्वविषयविशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन उपनयस्येन्द्रिय सहकारित्वकल्पनान्नतस्य प्रमाणान्तरत्वम् । क्वचित्प्रत्यक्षत्वाभाव-ग्रहस्तु चक्षुरादिसम्बन्धाग्रहेण तच्चक्षुस्सन्निकर्षजन्यत्वाभावविषयो भ्रमएव । व्याप्तिज्ञानस्यतु प्रत्यक्षसहकारित्व नक्लृप्तमिति तस्य प्रमाणांतरत्व सम्भवान्नानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावग्रहस्य भ्रमत्वकल्पनमुचितं । यद्यपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेविशेषदर्शनस्य हेतुत्वमस्ति ; तथापि अवच्छेदकज्ञानत्वे न संशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुत्व, व्याप्तिज्ञानाभावेपि अवच्छेदकज्ञानात्, संशयो त्तरप्रत्यक्षादर्शनात् । व्याप्यज्ञानस्थलेऽपि अवच्छेदकग्रहणस्यावश्यकत्वात् । व्याप्यत्वपरामर्शस्य हेतुत्वेपि संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छेदेनैव तस्य हेतुत्वात । अनुमितेश्च संशयोत्तरत्वनियमाभावात् करणान्तरत्व कल्पनमा वश्यक, तस्यच सम्भवत्येव प्रमाणान्तरत्वं, विशेषदर्शनस्य कोट्यन्तरप्रति बन्धकत्व पक्षे सहकारित्वाभावाच्च । अपिच प्रत्यक्षस्थले सिसाध यिषायां सत्यां प्रत्यक्षाभावविशिष्टसिसाधयिषा सहकृतानुमिति साम-ग्र्या प्रतिबन्धकत्वात् । तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदक प्रत्यक्षत्वमेव लाघवात् नचानुमिति भिन्नप्रत्यक्षत्व गौरवात । तथाच स्वकार्यस्य स्वेनैव प्रतिब-न्धायोग,दनुमिते प्रत्यक्षभेदसिद्धि ।

ननु-अनुमित्साऽसहकृतानुमिति सामग्रीप्रतिबध्यशाब्द ज्ञानादिक-मपि न प्रत्यक्षमात्र , ततश्च अनुमिति भिन्नज्ञानत्व प्र-तिबध्यतावच्छेदकं अनुगतत्वात् , न प्रत्यक्षत्वं न्यूनवृत्तित्वात् , अतो नानुमितेः प्रत्यक्षत्वेपि तत्सामग्र्याः स्वकार्यप्रतिबन्धक-त्वापत्तिरिति चेन्न, प्रत्यक्षान्येन जानीयामितीच्छाया सत्यामपि शाब्दादि सामग्रीसत्त्वे तज्ज्ञानोत्पत्ते स्तादृशानुमित्सासहकृतानुमिति साम ग्रीप्रत्यक्षं प्रत्येव प्रतिबन्धिका तत्रच प्रतिबध्यतावच्छेदकं, प्रत्यक्षत्व मेवेति लाघवावतारात् ।

किंच यदवच्छेदेन यद्धर्मदर्शनं तत्सामानाधिकरण्येन त द्धर्मग्रहे उपनयस्य सामग्रीत्वे । अतः पर्वतो वह्निमानित्यनु-मितिः सिद्धिप्रत्यक्षरूपा नस्यात् । नन्ववच्छेदकदर्शनवत् व्याप्यदर्शी

नमपि ज्ञानप्रत्यासत्ते र्नियामकमस्तु, तथाच कारणे फलेवा किमव-च्छेदकोल्लेखेने ति चेत् ? तथाप्यनुमिति स्थले खत्यवच्छेदकपुरस्का रेणोपनीत प्रत्यक्षसामग्रीधूमाद्यवच्छेदकपदात् , अनुमितिस्तुनावच्छेदक गोचरा, नचान्यत्तदानीं तादृशज्ञानमस्तीति तादृशस्यावश्यमनुमिति सा-मग्रया प्रतिबन्धो वाच्यः , तत्रच न प्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमिति - भिन्नप्रत्यक्षत्वं गौरवात् , किन्तूपनीत प्रत्यक्षत्व , तथाच स्वकार्यस्य स्वेनाप्रतिबन्धादनुमानं पृथक् । लिंगोपहित भानाभ्युपगमेऽपि प्रत्य-क्षेण वह्निव्याप्यधूमस्य धूमाभावव्याप्यस्यच परामर्शे पर्वतो वह्निमा नित्यनुमिति र्जायते , तत्र धूमाभावव्याप्य परामर्शेन धूमज्ञानासम्भ वात् नोपनयनसामग्रीसम्भवः , एवं पित्तोपहतनयनस्य श्वैत्ये पीतत्वभ्रमदशायां श्वैत्याभावव्याप्यत्वेन पीतत्वस्य पीतत्वाभावव्याप्य त्वेनच कस्यचित्परामर्शे श्वैत्याभावानुमिति र्जायते , तत्र पीतत्वाभा वव्याप्यपरामर्शस्य सत्त्वेन पीतत्वस्य श्वैत्याभावानुमिति विषयत्वासं म्भवात् नोपनयसामग्रीत्यनुमान पार्थक्यं ।

वस्तुतस्तु अनुमितौ क्वापि न लिंगभानं, मानाभावात् । ननु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यसिद्धिरनुमाने फलं, तत्रच पक्षतावच्छेदकं परामर्शविषयीभूत धर्ममात्र नतु लिंगान्यत्व विशेषितं गौरवात् ; अतो लिंगभानमनुमितावचिति चेन्न ,- धूम-सामानाधिकरण्येन वह्नेस्सिद्धत्वेन सिद्धसाधनात , लाघवेन स्वसमानप्रकारकानुमितिं प्रत्येव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् । किंच पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानादनुमिति दर्शनात्तत्रच धूमाद्य वच्छेदकविशेष ज्ञानादुपनयसामग्र्यभावादनुमान पृथक् । किंच - अनुमितेर्ज्ञानप्रत्यासत्ति जन्यत्वे परामर्शाविषयीभूत ,मपि सन्निकृष्टं-सर्वं प्रतीयेत, चन्दने उपनीतसौरभ्य ज्ञानस्य तात्कालसन्निकृष्टरूपा-दिविषयकत्व दर्शनात् ।

यदुक्तं - कैश्चिदनुमिते रुपनीतान्तरवैलक्षण्यमुभयसिद्धं , तथा चानुमितिस्थले तादृशप्रत्यक्षानुत्पत्ति रनुमितिसाम-ग्रया प्रतिबन्धाद्वाच्या , तत्रानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक मुप

नीत प्रत्यक्षत्वं नत्वनुमिति मित्यत्वविशेषितं गौरवा - त् ; तथाचानुमिति सामग्रयानुमितेः प्रतिबन्धा सम्भवात् - अनुमितिःप्रत्यक्षभिन्ने त्यनुमानं पृथगिति । तन्न, तयोर्हि वैलक्षण्यमनुमितित्वतदभावविच, अन्यस्यादर्शनात्, तथाचानुमितित्वाभावविशिष्टप्रत्यक्षा नुत्पत्ति रनुमितिसामग्रयाः परामर्शस्य सत्वात्, विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्रया जनकत्वात् ; ततः किं प्रतिबन्धककल्पनया ।

यच्चोच्यते - अनुमितित्वस्यानुभवत्वव्याप्य प्रत्यक्षत्वव्याप्यमानसत्व व्याप्यत्वकल्पनापेक्षया लाघवादनुभवत्वव्याप्यत्वमेव कल्प्यतामिति । तं- च , प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वाभावमानसत्वव्याप्यत्वाभावकल्पनापेक्षया तदनुभ- वव्याप्यत्वकल्पनस्यैव लघुत्वात् ॥

यदप्युक्तं -- अप्रसिद्धाभावसाध्यके अयं वह्नित्वाभा - ववह्निविशेष्यकोन दाहसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिव्यतिरेकिणि साध्यस्य पूर्वाज्ञाततया उपनयनासम्भवात् पृथगनुमानमिति तन्न ; साध्यस्या प्रसिद्धतया तद्विशिष्टानुमिते रसम्भवात् ।

नच पक्षविशेषणिकैव सास्यादिति वाच्यम् ; अनुमितेः पक्षविशे- ष्यकत्वनियमात् , अन्यथा वह्न्यनुमाने ऽपि वह्निविशेष्यकवह्निविशेषण कोभयाकारानुमितिप्रसंगात् । ननु दण्डविशिष्टप्रत्यक्षादिष्विव अदृष्ट शादेव प्रकारविशेष्यव्यवस्थेतिचेत् ? प्रसिद्धसाध्यके सर्वत्र साध्यप्रका- रतानिर्वाहकादृष्टनियमकल्पनेमानाभावात । वेदान्ताचार्यास्तुन्यायपरिशु द्धौ व्यतिरेकिदूषणप्रस्तावे " प्रकृतस्य व्यतिरेकित्वपरामर्शाभावे कथं प्रकृतस्योपकारिष्यती " ति ' अनुगृह्णन्ति । तेषां मयमाशयः,- साध्यांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानंहि साध्यतावच्छेदक- प्रकारकानुमितौ कारणं, एवंचाभावसाध्यके ध्यर्मामाण्याभावत्वादे स्सा ध्यतावच्छेदकत्वात् अप्रामाण्यो भावाभावत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमे- वोपकारकं स्यात् , नत्वप्रामाण्यत्वेन, प्रकृतेचाप्रामाण्याभावाप्रसिद्धेः ता दृशव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासम्भवान्नानुमितिरिति ।

ननु तस्य साध्यांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वमपि प्रयोजकमिति वाच्यम्। यत्र वह्न्यभाववदभावस्तत्र धूमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि तेनरूपेण प्रकारकानुमित्यभावात्।

नच यद्रूपेण व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं तदवच्छिन्नाभाववत्प्रकारकानुमितिरित्येव नियमः। तथाच प्रामाण्यत्वे नव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादप्रामाण्याभावत्वप्रकारकानुमितिर्भवतीति वाच्यं, तथासति यत्र वह्न्यभावस्तत्र धूमाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्वह्न्यभावाभाववत्प्रकारकानुमितिः स्यात्, नतु वह्नित्वप्रकारिका नचेष्टापत्तिः, इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वेन वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नच वह्निमानित्यनुमानान्तरात्प्रवृत्तिः, तादृशप्रमाणान्तरकल्पने मानाभावात्। किंचान्वयव्यतिरेक्यनुमितौ वह्नित्वप्रकारकत्वं सुप्रसिद्धं, तत्रान्वयव्याप्ते र्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रयोज्यवह्न्यभावाभावत्वप्रकारकानुमितिं प्रतिबन्धकताकल्पनागौरवं स्यात्। किंच संयोगव्यतिरेकविशेषानुमानं विभागविशेषेणव्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण नस्यात्। तत्र नतु संयोगाभावमात्रव्याप्तिरुपयोगिनी, तथासति तद्विभागविरुद्धसंयोगस्याप्यनुमानप्रसङ्गात्, किन्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावव्याप्तिः तादृशसंयोगाभावाभावश्च नसंयोगः, संयोगाभावप्रदेशेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसंयोगाभावस्याभावात्। इतरभेदानुमानञ्च न स्यात्, भेदस्य तादात्म्याभावत्वाभावात्। तादात्म्याभावेन भेदानुमानस्याप्युक्तरीत्यैवासिद्धेः। येन रूपेण व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं तद्विरोधिनोऽनुमितिः, अतो भेदस्याप्यनुमितिविरोधित्वादिति चेत् किं विरोधिविषयानुमितिमात्रम्, उत विरोधित्वेनानुमितिः किंवा विरोधितावच्छेदकरूपेण। नाद्यः, प्रमेयत्वाभिधेयत्वाभावः तत्र प्रमेयत्वाभाव इति व्याप्तिग्रहे प्रमेयत्वेनाभिधेयत्वानुमानाभावप्रसङ्गात्। नद्वितीयः, अप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यसिद्धेः, अभावस्य विशेष्यत्वाद्भावत्वस्य च पूर्वज्ञातस्य प्रकारत्वादेव ह्यभावसाध्यकोऽप्रसिद्धसाध्यकोऽपि सम्भवतु तद्विरोधित्वज्ञानं नप्रकार इति न तत्प्रकारकाप्रसिद्धसाध्यसम्भवः।

न सुरभि-, व्यापकाभावस्य व्याप्यतावच्छेदकनिर्वाहकत्वेऽपि स- र्वत्र व्यतिरेकिणि सिद्धसाधनात् ; भूतत्व व्यतिरेकिसद्भावो यदि व्यवच्छेदकाभावाभावस्य वद्वद्भावावच्छेदकत्वविषयकव्याप्त्यनुमितिप्रसङ्गात्, गन्धवत्त्वाभावस्य पृथिवीत्वाभावव्याप्तिग्रहात् तत्र गन्धस्य स- मानाधिकरण तद्वृत्तित्व गन्धाभाववद्भेदत्व गन्धवत्त्वाभावाभावस्य पृथिव्यनुमिति प्रसङ्गात् ; सुरभिधूमस्य चन्दनवह्निव्याप्तिग्रहे धू- माभावाभावस्य व्यनुमानापत्तेः ; यत्र निरवच्छिन्नत्वं तत्र समवेतत्वाभा- वहति व्याप्तिग्रहे समवेतत्वेन निरवयवाभावव्याप्यत्वभावस्य सिद्धिप्र सङ्गाच्चेति ।

किञ्च व्यतिरेकव्यनुमाना सिद्धे गौरवादिव्यनुमानवार्थं चर सम्भव । तथाहि – व्यतिरेकसहचारग्रहजन्यव्याप्ति गृह्यते सा व्यतिरेकीत्युच्यते मते, व्यतिरेकव्याप्यधीवशानुमिति रत्र व्यतिरेकित्व परं मतं । तत्र नाद्यः, तावत्सहचारस्य तद्व्याप्तिग्राहकत्वात् । ननु – प्रमेयत्वेन सहचारग्रहे व्याप्यत्वग्रहात् यत्किञ्चिदधिकरणे सहचारो गृह्य ते तत्र व्यभिचारज्ञानविरोधि सहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकं वाच्य, तादृशञ्च व्यतिरेकसहचारज्ञानमपि, नचात्र तावत्सहचारित्वमपि विशे षणं प्रवेश्यं गौरवादिति चेन्न ; धूमस्यान्वयव्यतिरेकित्वा नुपपत्तेः, व- ह्न्यभावधूमाभावयोः क्वचिद्ध्रदे तत्रैव धूमो भविष्यतीति वा भूत- इति वा ज्ञानस्य अविरुद्धत्वात् व्यभिचारज्ञानाविरोधात् । ननु यत्का लीनतया सहचारग्रहः तत्कालीनतया व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं वि- वक्षितं, तथाच यावत्तिष्ठेतदि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यावद्विषयस हचारग्रहाद्धूमस्य वह्निव्याप्तिर्न गृह्येत । किञ्च सहचारज्ञानेऽपि प्रमेयत्वेन व्यभिचारज्ञान सम्भवात्तस्य कारणतावच्छेदकत्वं । नच व्यभिचार ज्ञानेऽपि व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं विशेषणं, प्रमेयत्वेन व्याप्तिज्ञानं प्रति तस्याप्यविरोधित्वात् । नच यद्व्याप्तिज्ञानविरोधि यद्व्यभिचारज्ञानं - तद्विरोधिसहचारज्ञानं तद्व्याप्तिग्रहे हेतुरिति वाच्यम् । अनुमितेरपि विरुद्धधर्मावच्छेदेन यद्व्याप्तिज्ञानं तस्य विरोध्यनुमित्यौपयिक धर्माभावत्वे न व्यभिचारज्ञानं तद्विरोधिव्यानुमित्यौपयिक धर्मत्वेन सहचारज्ञानमि

ति तस्य तादृशव्याप्तिज्ञान हेतुत्वापत्तेः । नच व्याप्तिज्ञानेऽनुमिति जनकत्व विशेषणं, फलोपधानस्य अत्सार्वत्रिकत्वादनुमिति जननस्वरूप-योग्यत्वस्य विशेषणज्ञानत्वादिना नुमिति जनके तस्मिन्नपि सत्त्वात । अनुमितित्वावच्छिन्न जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितमिति चेन्न, अनुमित्यौपयिकधर्मधर्मपक्षके परामर्शे विषयतया ताद्वत्वात् ; तत्रानुमित्यौपयिक धर्मत्वेन व्याप्त्यवगाहनात तद्विरोधिव्यभिचार-ज्ञानविरोधि सहचारज्ञानत्वेन अनुमित्यौपयिकधर्मवानिति सहचार ज्ञानस्य हेतुत्वापत्तेः ।

एतेन यस्मिन् ज्ञाने यस्याप्तेर्विषयतया अनुमिति जनकतावच्छेदक त्व तद्व्याप्तिज्ञानविरोधि व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं विवक्षितमिति निरस्तम्, व्याप्ते' पक्षतावच्छेदकतया तद्विषयताया अपि तत्रावच्छेदकत्वात् । ननु-लिङ्गव्याप्तिप्रकारकत्वेन यज्ज्ञानमनुमिति हेतुः तद्विरोधित्व व्यभिचारज्ञाने विवक्षितमिति चे द्व्याप्तिप्रकारकत्वस्य प्रमेयव्याप्तिति ज्ञानसाधारण्येना नव च्छेदकत्वान् । अतो व्याप्तौ व्याप्तित्वातिरिक्त धर्ममात्राप्रकारक व्याप्तिप्रकारकत्वेनानुमिति हेतु र्यद्व्याप्तिज्ञान तद्विरोधित्वं वाच्यम्, तथाच सहचारत्वातिरिक्त धर्ममात्राप्रकारक सत्सहचारज्ञानहेतुर स्तु लाघवात् । अवृत्तित्वव्याप्यतावच्छेदकयो रभावसामानाधिकरण्याभाव व्याप्यतावच्छेदकयोश्च सहचारज्ञाने त्वदुक्तावच्छेदकमति प्रसक्तम् । व्यतिरेकव्याप्त्यैवानुमिति रिति पक्षोऽप्ययुक्तः, त न्निरूपितव्याप्तिज्ञानस्य तदनुमिति हेतुत्वात् । नच प्रमेयत्वेन व्याप्तिज्ञाना दनुमित्यदर्शना द्व्यभिचारज्ञानविरोधिव्याप्तिज्ञान हेतु, तच्च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपीति वाच्यम् । व्याप्तिज्ञानेपि प्रमेयत्वेन व्यभिचारज्ञानसम्भवात् , धूमो यत्किञ्चिद्व्यभिचारीति ज्ञानसम्भवाच्च तस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् । नच यस्यकस्यचिद्व्यभिचारज्ञान स्य विरोधीति विवक्षितं, वह्निव्याप्यइति ज्ञानच वह्निव्यभिचारिधूमइत्या कारकज्ञानविरोधीति वाच्यम्, यद्वत्नुमित्यौपयिकधर्मत्वेनव्याप्तिज्ञानस्य यद्वत्नुमित्यौपयिकधर्मशून्यइत्याकार व्यभिचारज्ञानविरोधितया तिप्रस ङ्गात् । तस्मादनुमितौ साध्य यदवच्छिन्नप्रकारताक तदवच्छिन्नप्रकारताक

व्यभिचारत्वान्यधर्ममात्रप्रकारकयन्निरूपितव्यभिचारज्ञानं तद्विरोधिव्या
प्तिज्ञानत्वेनानुगमो वाच्यः । तथाचानुमितौ साध्ये यदवच्छिन्नप्र-
कारतायास्तत्साध्यांशे तदवच्छिन्नप्रकारताया तन्निरूपितव्याप्तिव्या-
प्तित्वातिरिक्तधर्ममात्रप्रकारक तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुरस्तु
लाघवात् । किंच-एवसति पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्शा दनुमि
त्यभ्युपगमविरोधः, तस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् । किञ्च व्यतिरे-
किणि साध्यसन्देहस्य साध्याभावरूपव्याप्यसन्देहरूपत्वाद्धेतुनिश्चयस्य
व्यापकाभावनिश्चयरूपत्वात् व्यभिचारसंशयाद्व्याप्तिग्रहा दनुमित्य
सम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेनेद प्रतिबन्धकः, किन्त्वन्वयव्याप्ति
ग्रहएवेति वाच्यम् - धूमवह्निव्याप्तेरपि धूमवह्न्योः स्वाभावव्यतिरेक
तया व्यतिरेकव्याप्तित्वा दन्वयव्याप्तावपि प्रतिबन्धकत्वाभावापत्ते ।
नच व्यतिरेकत्वेन व्याप्तिग्रहं प्रति नप्रतिबन्धकत्व मन्यत्रतु प्रतिबन्ध
कत्वमिति वाच्यम्, तथा सति वह्न्यभावेद्धूमाभावानुमान कृत
कत्वेनानित्यत्वानुमानं चान्वयव्यतिरेकिनस्यात् । धूमत्वनित्यत्वाभ्यां
व्याप्तिग्रहाद्व्यतिरेकत्वेना ग्रहाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धात । नचैत
दर्थं व्यतिरेकत्वेनैव व्यतिरेकव्याप्तिग्रह कारणमिति वाच्यम् ,
तथा सत्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुपपत्ते । नच तत्र स्वरूपेणैवाप्र-
सिद्धसाध्याभावस्य व्याप्तिग्रहादनुमिति रिति वाच्यम् , तथा स
त्यनुमानचातुर्विध्यप्रसङ्गात । नच साध्याभावस्य यत्र व्याप्तिग्रह स
व्यतिरेकी, सचस्वरूपेणवा साध्याभावत्वेनवेति नविशेष अतो नचातु
र्विध्यमिति वाच्यम् , यत्राभिधेयत्वाभाव स्तत्र प्रमेयत्वाभावइत्य
त्यन्ताभावे प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमाद्व्याप्ति ग्रहादभिधेयत्वानुमान
स्यासद्ग्रहापत्ते, साध्याभावाप्रसिद्धे । किंच यदि व्यतिरेकत्वेन व्या
प्तिग्रह प्रति नप्रतिबन्धकता तदा यत्र व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण
वह्न्यभावेन धूमाभावोऽनुमीयत तत्र धूमाभावसंशयेऽपि धूमा-
भावाभावत्वेन व्याप्ते र्ग्रहणधूमवत्ता ग्रहणञ्च स्यात् । वस्तुतस्तु
गौरवणावच्छेदकपात्रधूमाभावाभाव वत्त व्याप्तिग्रह व्यभिचार

संशयाच्च नधूमावेन व्याप्तिग्रहइत्यनुमानमेव तत्र नस्यात । त-
स्मा दस्मदुक्तरीत्या नुमानपार्थक्यं नान्यथा।

वेदान्ताचार्यैस्तु न्यायपरिशुद्धौ " नापिसंस्कारादिप्रत्या-
सत्त्या मानसत्वे " ति मानसत्व माशंक्य, " बाह्येन्द्रि-
यग्राह्येष्वपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसत्वप्रसंगात् । नचैतदिष्टं बा
ह्यान्तरप्रत्यक्षविभागायोगात् , बाह्यार्थेषुच मनस स्स्वातन्त्र्यादर्शनात् ,
यत्परतन्त्रता मनसः तत्पृथक्प्रमाणमित्युच्यते। " इति पार्थक्यं सा-
धितं। तत्र शंकाग्रन्थे संस्कारादीत्यादिशब्दाज्ज्ञानप्रत्यासत्ति र्वि-
वक्षिता। परिहारग्रन्थस्यायमाशयः, बाह्यप्रत्यक्षस्य मानसत्वप्रसंगपरि
हारः चक्षुरादीनां मन. प्रतिसहकारित्वात् यदसाधारणं सहका
र्यंतत्ध्यमनोबहिर्गोचरप्रमांजनयति तदेव प्रमाणान्तरमितिन्याया-
त्कार्यः तदनु मानेपि तुल्यमिति। नचानेन प्रकारेणालोकस्यापि-
पृथक्प्रमाणतापत्तिः, प्रमाणान्तरमित्यनेन प्रमित्यन्तरकरणत्वस्य विवक्षि
तत्वात् । प्रमित्यन्तरमितिच मानसभिन्नप्रमिति विवक्षिता । एवं
न्यायानुगृहीतंवचनमपि तत्रैव वेदान्ताचार्यै रुदाहृतम्- "तथाच-
भगवता मनुनोक्तम् ' प्रत्यक्ष मनुमानं च शास्त्रं च विवि
धागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ ' इति,
शौनकेनाप्युक्तं -'दृष्टानुमानागमजंप्यानस्या त्प्रमाणं त्रिधा 'इति "इति ॥

यत्तु यत्रयदनुभूतं तत्रैवज्ञानं प्रत्यासत्तिर्भवदपिभवेत , अन्यथापूर्वं द
ण्डिनिदण्डवत्तया विज्ञातेऽपि पश्चात्तन्निकृष्टे स्मृतदण्डवैशिष्ट्यानुभवप्रस
ङ्गादिति । तदयुक्तम् - काष्ठादिमूलभूतार्थेऽशिकज्ञान प्रतियोगिविशि-
ष्टाभाव प्रत्यक्षादीनां विशेषणोपनयमात्रेण दर्शनात् ज्ञानमात्र-
स्य प्रत्यासत्तित्वकल्पनात् ।

नचैवमुक्तातिप्रसंगः , तत्रावच्छेदकज्ञानदोषोत्प्रेक्षादीना म-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां सहकारित्वकल्पनात् । सामान्यकारणमात्रात्का-
र्योनुत्पत्तिस्थले विशेषकारणकल्पनस्य युक्तत्वात् । अन्यथा त

पापि तत्रग्रहणस्मरणात्मक दण्डविशिष्टज्ञानप्रसंगात् , तद्धर्मावच्छेदकज्ञानस्य स्मृतिसामग्रीसहकारित्वकल्पनस्य तथाप्यावश्यकत्वात् । अथवास्तु दोषएव प्रत्यासत्तिः । यदुक्तं दोषस्य प्रत्यासत्तित्वेन कारणत्वे अप्रामाण्यस्य परतस्त्वं नस्यात् , प्रत्यक्षसामान्यहेत्वातिरिक्तहेत्वभावात् , दोषान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यासत्ति विषयत्वेन दोषत्वेन कारणत्वकल्पने मानाभावात् , यथार्थरजतादिविशेषणांशज्ञाने तस्या जनकत्वाच्च नदोषः प्रत्यासत्तिरिति । तत्रदोषविधयापि कारणत्वात्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः ।

——तत्र-तथाकारणत्वकल्पकाभावः, अनुमिति भ्रमादौ दोषस्य कारणत्वदर्शनात् , प्रमात्वाप्रमात्वयोरुभयोरपि स्वतस्त्वेज्ञानमात्रस्या प्रामाण्यप्रसंगाच्च दोषविधयापि कारणत्वावश्यम्भावात् ।

नच-यथार्थरजतांशस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तिः, रजतस्यशुक्तौबाधितत्वेन तदंशज्ञानस्या यथार्थत्वात् । नहि स्वरूपेण बाध्यं यत्तद्विषयत्वमयथार्थत्वं, तथापिपरोक्षभ्रमस्य दोषजन्यत्वानुपपत्तेः ।

एतेन सत्यरजतस्थले रजतांशज्ञानस्य दोषाजन्यत्वाद्व्यभिचारेण भ्रमेऽपि रजतांशज्ञानस्य नदोषजन्यत्वमितिनिरस्तं । किंच तथापि प्रमास्थलीयरजतस्य दोषाजन्यत्वा द्व्यभिचारेण भ्रमस्थलेऽपि दोषजन्यता नस्यात्। अप्रमात्वस्यैव दोषजन्यतावच्छेदकत्वा न्नोक्तव्यभिचारः, तच्चाप्रमात्व तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वात्मकम् , तच्च प्रकारविशेष्यसंसर्गरूपांशत्रयघटित मित्युक्तरूपांशत्रयसमुदायो दोषविधया दोषजन्यः, विशेषणांशवैशिष्ट्यांशौ प्रत्येकं प्रत्यासत्तितया तज्जन्यौ, तत्प्रत्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वादिति विवेकः ।

यत्तु प्रत्यासत्तिविधयाप्रमाजनकजातीयस्यैव विशेष्यांशे सन्निकर्षस्य दर्शनात् विशेषणांशेपितादृशस्यैव सन्निकर्षत्वमिति कथं दोष· प्रत्यासत्तिरिति।-तन्न, कथंचित्साजात्यस्यात्रापि सत्वात् । प्रत्यासत्तिनिष्ठविशेषकारणतावच्छेदकरूपेण साजात्यं विवक्षितम् , तच्च संयोगत्वदोषत्वादि-

यमितिचेन्न। अप्रयोजकत्वात्, अन्यथा संयोगस्यैव प्रत्यासत्तित्वमित्य पि निर्बन्धो दुर्निवारस्स्यात्।

यच्चोक्तमन्यथाख्यातिमते रजतएव प्रवृत्तिस्स्यात् नशुक्तौ, ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्तकत्वात्। ननु नरजत विषय शुक्तिरेवेतिचेत, अन्याकार ज्ञानमन्यालम्बनमिति सविद्विरोधइति। तन्न – रजताकारज्ञानस्य शुक्त्या लम्बनतया स्वविषयएवप्रवर्तकत्वात्। नच सविद्विरोध, आकारशब्देन प्र कारविवक्षायां सप्रकारकज्ञानासिद्धिप्रसङ्गात्। विषयविवक्षायामपि तथा। अन्यमात्रविषयत्व स्वसिद्ध। एवच नसविद्विरोध, नवा प्रवृत्त्यनुपपत्ति, यत्रेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्य विषयी क्रियते तत्र ज्ञानस्य प्रवर्तक-त्वात्। नन्विद रजतमिति ज्ञान पुरोवर्तिनो रजतत्वविशिष्टाभेद वि-षयीकरोति, नरजतत्वससर्ग, रजतमिति स्मृतावुपसर्जनस्य तस्या रोपासम्भवात्, स्वातन्त्र्येणानुपस्थितस्याप्यारोपे ससर्गाभावधीनियाम कत्वविरोध्यारोपसमये तादात्म्यारोपप्रसङ्गइतिचेन्न।-त्वया मया चारो पभेदस्याभावधीभेदनियामकत्वानङ्गीकारात्। किचारोपहेतूपस्थितौ स त्यामपि तद्धेतुदोषाभावान्न स आरोप, दोषस्य फलकल्प्यत्वात्। वस्तुतस्तु तादात्म्यससर्गक प्रतियोग्यारोपएव अन्योन्याभावधीनियामक, यदि तादात्म्यस्यैव ससर्गारोप स्तदा घटत्वात्यन्ताभावघटान्योन्याभा वयो र्युगपत्प्रतीतिनियमापत्ति, तन्नियमाभ्युपगमे भूतलनिष्ठाभ्या घ टान्योन्याभावघटात्यन्ताभावाभ्या किमपराद्ध। तदुभयारोपेच दोषादेव व्यवस्था। ननु तथापि लाघवादिष्टज्ञान स्वविषये प्रवर्तकमस्तु, न विष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञान स्वविशेष्येप्रवर्तक कार्यतावच्छेदकका रणतावच्छेदकयो र्गौरवात्, तस्माद्रजतत्वविशिष्टज्ञानान्नैव प्रवृत्ति-स्स्यात्, रजताभेदारोपात्तु इष्टस्य पुरोवर्तिन्यभावाद्दापणएव प्रवृत्तिप्रसङ्गइ तिचेन्न।-इष्टशब्देन किमिच्छाविषयो विवक्षित इष्टतावच्छेदकाश्र योवा? आद्ये न शुक्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति, तस्या इच्छाविषयत्वात्। द्वि तीये तथापि शुक्तौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति। रजतएव प्रवृत्ते इष्टापत्तिरिति चेन्न। अस्ति तावच्छुक्तौ रजतेच्छा जपाप्रवृत्ति रजतप्रकाश शु

त्किविषय शुक्तौ प्रवर्त्तकत्वादित्यादिस्वोक्तिविरोधात् । किंच परोक्ष-
भ्रमे तवाप्ययमतिप्रसङ्गस्समान , तत्रान्यथाख्यात्यङ्गीकारात् । किञ्च
दर्पणादिषु पृष्ठभागस्थरजतादिप्रतिबिम्बभ्रमदशायां विशेषादर्शनेसति
पुरतः प्रवृत्ति नैस्यात् । पृष्ठभागएवतुस्यात् । दूरस्थवनस्पत्यादे बिंम
कृष्टपर्वतसंसर्गभ्रमे सति पर्वते प्रवृत्ति नैस्यात् । किंच तवापि क-
थ रजतस्मृतिमात्रात्रापणे प्रवृत्तिः । तत्स्थतया ज्ञानाभावादिति
चेत्तुल्य ममापि । किंच इष्टज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे रजतभ्रमदशायां
शुक्त्यर्थिन शुक्तौ प्रवृत्त्यापत्ति इष्टतावच्छेदकप्रकारत्वाव मप्यपेक्षितमिति
चेत्ताह रजतशुक्त्यो शुक्तिरजते इमे इति भ्रमेरजतभ्रमविषयशुक्त्यंशे प्र
वृत्त्यापत्तिः । इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञान तत्प्रकाराश विशेष्येष्टप्रव
र्त्तमिति चेन्न । कार्यतावच्छेदके इष्टप्रवेशेगौरवात् । वस्तुतस्त्विष्टसाध
नता ज्ञानमिच्छाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः , एवचेद रजतमशुक्तौप इष्टसाधन
रजतत्वादित्यनुमाने रजतज्ञान पक्षज्ञानतयोपयुज्यते , तथाच शु-
क्तौरजतत्वे ज्ञाते तेन हेतुना इष्टसाधनताज्ञान तत्र सम्भवतीति-
न तत्र प्रवर्त्तकतावच्छेदकचिन्तावकाशः ।

ननु शुक्तिरजतत्वसंसर्गस्य शून्यतया सन्निकर्षाभावात् , अ-
पूर्वतया तस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविरहाच्च , तत्प्रतीतेरसिद्धे नान्यथा-
ख्यातिसम्भव । नैव, सत्यस्यैव रजतत्वसम्बन्धस्य ज्ञानेन प्रत्यासन्नस्य
प्रतीतिसम्भवात् ।

ननु सत्यस्यैव प्रतीतौ कथमन्यथाख्याति । तत्राविद्यमानस्य संस
र्गस्य तत्र प्रतीतिरन्यथाख्यातिरिति चेत् ; केय तत्र प्रतीति॰, न-
तावत्तत्र विद्यमानस्य प्रतीति , तत्राविद्यमानस्य तत्र विद्यमानत्वासम्भ
वात । नापि तत्र विद्यमानतया प्रतीतिः, संसर्गे विशेषणाप्रतीते । शुक्ति
विशेष्यकरजतत्वविशेषणक प्रतीतौ रजतत्वसंसर्गस्सत्यएव संसर्ग
विधया भासते , तस्यच संसर्गस्य तस्मिन् शुक्तिलक्षणविशेष्ये अवि
द्यमानत्वादन्यथाख्यातिरिति चेन्न, समूहालम्बनमात्रस्य भ्रमत्वप्रस
ङ्गात, घटपटसमूहालम्बन हि घटरूप विशेष्याविद्यमानसंसर्गविषयमिति ।
उच्यते , विशिष्टज्ञाने वास्तविशेषणविशेष्यसम्बन्धानां भासमानता

सर्वलोकप्रसिद्धा दुरपह्नवा, एवं समूहालम्बने विशेषणादिव्यवस्था ह्यपते , किंचित्प्रत्येव किंचिद्विशेषणं नान्यं प्रतीति; इयमपि व्यवस्था सर्वप्रसिद्धा नापह्नवमर्हति । ततश्च घटपटसमूहालम्बने घटविशेष्य-तावच्छेदेन पटत्वं विशेषणं, तत्सम्बन्धस्संसर्गः, घटत्व विशेषणक-त्वावच्छेदेन घटो विशेष्यः । एतदुक्तं भवति - अस्ति तावज्ज्ञाने वि-षयितासर्वलोकप्रसिद्धा , साच विशेष्यविशेषण संसर्गनिरूप्या, घट विशेष्यिका घटत्वविशेषणिका तत्संसर्गिकाचेति । ततश्च विषयितांप्र त्येव विशेष्यताविशेषणताच , अतएव विशेषणविशेष्यभावोज्ञानकृत - एव नतु वस्तुकृतइत्युच्यते, एवंच विषयितांप्रति विशेषणविशेष्ययोः तादृशस्वभावनिबन्धनएव परस्परविशेषणविशेष्यभावव्यपदेशः, साच विषयिता समूहालम्बने विशेष्यभेदेन नाना , तत्र यत्र विषयितायां येषां विशेषणविशेष्यसंसर्गाणां निरूपकत्वं तेषामेवेदमस्यविशेषण-मित्यादिरूपेण परस्परसम्बन्धित्वं नान्येषां । किंचिद्विषयितायां विशेष णभूतं यदा समानाधिकरणसमानकालीनविषयितान्तरे विशेष्यं भ-वति तदा विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानव्यपदेशः, यज्ज्ञानविषयिताया विशेष्या वृत्तिविशेषणसम्बन्धो निरूपकः सान्यथाख्यातिः ।

ननु सिद्धान्ते ज्ञातु रेकस्य ज्ञानमेकमेव , विषयिता भेदादेव ज्ञानभेदव्यपदेशो वाच्यः, तत्र विषयिताभेदे कथं समूहालम्बनमेकं ज्ञानं । उच्यते, प्रसरणात्मिकावस्था एकज्ञानैक्यव्यपदेशप्रयोजिका । नच परोक्षे प्रसरणाभावः, तत्राप्यान्तरस्य प्रसरणस्य सत्त्वात् । यद्वा वि-षयत्वमेवावस्था । नच समूहालम्बनासिद्धिः, विषयितानां समूहीभूयैक तामापन्नानां ज्ञानैक्यव्यपदेशनिबन्धनत्वात् । समूहीभावश्चैककालावच्छे देन एकज्ञानगततयेति । एवंच संसर्गस्य सत्वेऽपि विशेष्यासंसर्गि-प्रकारकत्वादन्यथा ख्यातिसिद्धिः ।

यत्तु -- विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्यो भयसंसर्गविषयं, अभेदज्ञानंच स्वप्रकारीभूत धर्मद्वयाश्रयाभेद विषयमिति नि-यमात् कथं नाप्तख्यातिरिति । तन्न ; तादृश नियमे मा-

नाभावात् । विशिष्टज्ञानत्वंतु सप्रकारकत्वमेवेति नतदनुपपत्तिस्तत्र मानं । नन्विह प्रतीतस्य रजतस्यान्यत्र सत्त्वं विना नान्यथाख्याति स्सिध्यति, तच्च नभ्रान्त्या बाधेन वा सिद्ध्यति, तयो रिह स दसद्भावमात्रविषयत्वात् । नच भ्रान्तेः पूर्वजन्यत्वात् अनुभवस्य देशान्तरे वाच्यत्वात् भ्रान्त्यनुपपत्त्या न्यत्र सत्त्वं सिद्ध्यति, भिन्न विषयादपि समानप्रकारकपूर्वानुभवात् भ्रान्त्युपपत्तेः । नचासतो नि षेधायोगात् त्रैकालिकनिषेधविषयस्य चात्रसत्त्वायोगात् बाधानुपपत्त्या तत्सिद्ध्यति -- तत्र रजतस्या प्यनु - भूयमानतया त्रैकालिक तदभावस्यैवा सिद्ध्या पातात् । सदसद्विलक्षणरजतस्य त्रैकालिकाभावेऽपि सत्त्वोपपत्ते श्चेति चेत्, न, रजतत्वस्यैव शुक्तौप्रतीयमानतया तस्यान्यत्रसत्त्वे आपण रज तानुभवस्यैव मानत्वात् । रजतस्य तत्र प्रतीयमानत्वेऽपि कल्प्त प्रविषयत्वकल्पने लाघवम् । तत्र रजतस्य विद्यमानत्वे सर्वैरु पलभ्येत । सामग्र्यभावाच्च नतत्र रजतसम्भवः । यद्विभ्रमादौ च दाहादिप्रसंगइत्यादि तर्कोपहतेन शुक्तिप्रवृत्तिप्रयोजिका रजतबुद्धिस्सत्य रजतविषया रजतबुद्धित्वात् , संप्रतिपन्नवदित्यनुमा नेन अन्यत्रसत्त्वसिद्धिः । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिश्च तत्रमानं । ख्या त्यनुपपत्ते स्सत्त्वसिद्धिः, बाधान्यथानुपपत्ते स्तत्रासत्त्वसिद्धिः ।

नच-तत्र सत्त्वप्रतीतिबलात् त्रैकालिकाभावस्यैवासिद्धिप्रसंगः, दोषजन्यत्वेन निषेधप्रतीत्यपेक्षया तस्यादुर्बलत्वात् । अन्य था तवापि निषेधस्य सत्यत्वं रजतस्य मिथ्यात्वंच कथं सिध्ये त । यदुक्तंत्रैकालिकाभावसत्त्वेऽपि सदसद्विलक्षणप्रतियोगिनितत्रैवोप पद्यते इति । तच्च - वक्ष्यमाणदूषणग्रासात् । तस्मात्त्रैकालिकनिषेध एव अन्यत्रसत्त्वे प्रमाणं । क्वचिन्मद्दीपमिदं रजतमितिभ्रमानन्तरं गेहं गतस्य तत्र तद्दर्शनेसतीदमेव रजतं मयातद्देशस्थतया ज्ञातमितिप्रतीतिः तत्र स्थितमेवेदं रजतं इह गेहेतिष्ठतीति भ्रमश्च तत्रमानं । "यावंधे नुमुपासीत" त्यादिश्रुतिः " अधर्मं धर्ममिति यामन्यते तमसावृता" इत्या

दि स्मृतिश्चान्यथाख्यातौ प्रमाणं, अनिर्वचनीयख्यातौ च नमानं, भ्रमविषय रजतस्य सद्वैलक्षण्येमानाभावात् ।

यदाहुः सद्रजतमिति प्रत्यक्षं तत्प्रमानं । तत्र नतावद्रजतस्वरूपमेव सत्, सच्छब्दस्य पर्यायत्वेनासिद्धेः । सत्ताजातेस्सर्वत्रासिद्धेश्चैतन्यातिरिक्तसत्तायां मानाभावाच्च । बाधायोग्यतायाश्च सत्ताया आत्मनोऽन्यत्रमानाभावात् । तस्मादधिष्टानसद्वयक्तितादात्म्यमेवेदं ज्ञानं विषयीकरोति । तस्यचभिन्नत्वेसत्यभिन्नसत्ताकत्वरूपतया सद्भेदघटितत्वात् सदन्यद्रजतं प्रत्यक्ष विषयइति । तन्न, सद्भेद विषयत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।

नचतादात्म्यस्य संसर्गविधयाप्रतीते प्रवृत्त्युपपत्तिः, संसर्गमर्यादयाभेदज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे सदन्यद्रजतमिति प्रकारतयातज्ज्ञानात् प्रवृत्तिप्रसंगात् । इदं रजतं रजतत्वसमवायीतिज्ञानयो रविशेषेण प्रवर्तकत्वात् । संसर्गमर्यादया भानेसद्वैलक्षण्येनप्रतिपन्नमपि प्रमाणतया सद्रजतमिति प्रतीते रुपन्यासायोगाच्च ।

ननु तादात्म्यांशभूतं अभिन्नसत्ताकत्वं प्रत्यक्षविषयः, तस्य चा शान्तरमन्तरेणानुपपत्तेः सद्भिन्नत्वमपि सिध्यतीतिचेत् । किंते न सदेकसत्ताकं तदभिन्नसत्ताकं, उततदभिन्नसत्तायस्य तत्तदभिन्नसत्ताकं । आद्येसत्तादात्म्यानुपपत्ति, सत्सम्बन्धसत्ताया असिद्धेः । द्वितीयेकार्यगुणादेः कारणगुण्यादितादात्म्यानुपपत्तिः । किंचसद्रजतमितिप्रतीते स्सत्ताधर्मोविषयः, साचत्वयाभ्युपगता चैतन्यातिरिक्ताविद्यमानैव, अरितविद्यत्योरेकार्थत्वात । बाधायोग्यत्वं वा विषयोऽस्तु, आत्मनोऽन्यत्रसत्वाभावेऽपि प्रतीतिमात्रोपपत्तेः । प्रमाणाभावश्चासिद्धः, सद्रजतमिति सत्सामानाधिकरण्यप्रतीतेरेव मानत्वात्।

नच-रजते सद्बुद्धेर्ब्रह्मसत्तयान्यथासिद्धिः, ब्रह्मसत्ताया रजतेप्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसंगात , सदभेदप्रतीतावपि सएव दोषः । ननु अनिर्वचनीयस्सद्भेदोरजते उत्पद्यते, तत्प्रतीतिरेव सामानाधिकरण्य-

व्यवहार निमित्तमितिचेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल मित्यादौ सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव निमित्तमितिचेत् , तथापि विशेषणस्यैव तद्भेदाभावरूपतया तत्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानपायात् । नह्यभेदइति नामकरणमात्रेणतत्कार्यसिद्धिः , तथासत्यपांवह्निनामकरणे ततो दाहप्रसंगात् । अन्यत्रक्लृप्तभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमेव । लाघवेन सएवहितद्भेदाभावः । भेदाविरोधित्वाच्च नायमभेदः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सद्वैलक्षण्येप्रमाणमिति, तत्रार्कि रजतस्यसद्वैलक्षण्यं विना नेह रजतमिति निषेधोऽनुपपन्नः, उत नेदं रजतमिहेति, अथवानेदं रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्वेन विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं पदार्थगतरजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात् , नहि घटस्य पटान्यत्वं पटसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव नसदिति प्रतीतिस्तु बाधिका स्यात् , सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्वं, तत्कथं बाधे स्यादितिचेत् । कोऽत्र बाधः यदयोग्यत्वं सत्वं । किं प्रतिपन्नोपाधौनिषेधः, उत स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येपि किंप्रतिपन्नोपाधि रधिकरणतया प्रतिपन्नमुताधिष्ठानं । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नाधिकरणे क्वापि निषेधायोग्यत्वं सत्वं, उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीत्या त्वद्रीत्याच्च सच्छब्दार्थत्वाभावात् , लोकेहि गेहे देवदत्तो वर्ततइति ज्ञानानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नासौ किन्तु आपणे अस्तीतिहीदानीमपि सत्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेवास्माकमपि नतत्सच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽपनामयाऽस्पादिना क्वचिद्ब्रह्मणि प्रतीते सति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र निषेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचित्प्रतिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, अधिष्ठानं किं भ्रमे धर्मी उताप्यस्यमानाभिन्नं अध्यासाधिकरणं । नाद्यः, शुक्तौ रजतारोपाद्रौ कररीयादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमान्तिपये निषधायोग्यत्वस्य सत्व-

रूपत्वाभावात् । द्वितीये एतासत्वाश्रयवैलक्षण्यं यद्वाधानुपपत्त्या साधयः किं भ्रम विषया धिकरणे निषधधी मात्रम् , उता ध्यस्य मानाभिन्न तदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियो व्यधिकरणताया निषेधानुपपादकत्वात् । नाद्वितीयः, तथासति कल्पका सिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधाबाधद्रयाद्वितीयेपि कल्पकासिद्धिरेव ।

यदपि प्राक्कार्यस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च, असत्त्वे निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगात् , सदसद्वैलक्षण्यसि द्धिरिति । तत्तुच्छं, प्रागसत्त्वंहि प्राक्कालीनाभावः, सच नकालान्तरस्थ त्वविरोधी, स्वदेशे सत्येव घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत् । दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमंवा गगनकुसुमशब्दार्थः, तत्र चोत्पत्ति रस्त्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्विलक्षणत्वे वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावेच खपुष्पवदेव नोत्पत्तिसम्भवइति त्वदभिमतासद्विलक्षणस्यविद्यमानत्वेोत्सत्वादप्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्वाध्यत्वात्, व्यतिरेकेणात्मवदिति । तन्न, स्वाधिकरणे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वं यदिसाध्यंतदा साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व प्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनिर्वचनीय ख्यातौ नकिञ्चित्साधकं । बाधकानिच भूयांसि । तथाहि बाधानन्तरमपि इह पूर्वं रजतमासीदिति धीप्रसंगः । नचाभावज्ञानेन प्रतिबन्धा प्रमति योगिज्ञानमितिवाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रयुक्तोहि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् - नच त्वन्मतेऽर्थयो र्विरोधः । रजतज्ञानमुत्पन्नं रजतज्ञान नष्टमिति प्र तीते रर्थ विषयत्वांगीकारेणाभावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतत्रैकालिक रजताभावविरोधाच्च नतत्र प्रतियोगिसम्भवः । ननु प्रतियोगिसत्त्वैव- विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोधइति चेन्न, लाघवेन प्रतियोगिनैव विरोधात् । घटाद्यभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात् , तत्रा पि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासात् । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्स त्तातयैवाभावो विरुध्यतइति यदि तदा इहाप्यधिष्ठानात्मिकया रजत

व्यवहार निमित्तमितिचेन्न; विशेषणद्वयसंसर्गस्यैव नीलमुत्पल मित्यादौ सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वदर्शनात् । तत्राप्यभेदएव· निमित्तमितिचेत् , तथापि विशेषणस्यैव तद्भेदाभावरूपतया त- त्संसर्गस्यैव सामानाधिकरण्यव्यवहारनिमित्तत्वानपायात् । नह्यभेदइ- ति नामकरणमात्रेणतत्कार्यसिद्धिः , तथासत्यपांवह्निनामकरणे ततो दाहप्रसंगात् । अन्यत्रक्लृप्तभेदाभावा विलक्षणतया तस्य नाममात्रमे- व । लाघवेन सएवह्तितद्भेदाभावः । भेदाविरोधित्वाच्च नायम- भेदः । अंगीकृतोहि रजतस्य तद्वैलक्षण्यमंगीकुर्वतात्वया सद्भेदः ।

यदप्याहुः बाधान्यथानुपपत्तिः सद्वैलक्षण्येप्रमाणमिति, तत्रकिं रज तस्यसद्वैलक्षण्यं विना नेह रजतमिति निषेधोऽनुपपन्नः, उत नेदं रजतमि हेति, अथवानेदं रजतमिति । नाद्यः, देशान्तरनिषेधस्य देशान्तरसत्वेन विरोधाभावात् । नद्वितीयः, तादृशस्य बाधस्यासिद्धेः । नतृतीयः, इदं प- दार्थगतरजतान्यत्वस्य रजतसत्त्वेन विरोधाभावात् , नहि घटस्य पटान्य त्वं पटसत्त्वविरोधि । इदं रजतमेव नसदिति प्रतीतिस्तु बाधिता स्यात् , सातु नास्त्येव । ननु बाधायोग्यत्वं सत्वं, तत्कथं बाधे स्यादि- तिचेत् । कोऽत्र बाधः यदयोग्यत्वं सत्त्वं । किं प्रतिपन्नोपाधौनिषेधः, उत स्वाधिकरणे निषेधः । आद्येपि किंप्रतिपन्नोपाधि रधिकरणतया प्रतिपन्नमु ताधिष्ठानं । आद्येऽपि किं प्रतिपन्नाधिकरणे क्वापि निषेधायोग्यत्वं सत्त्वं, उत प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधायोग्यत्वं । नाद्यः, तस्य लोकरीत्या त्वद्रीत्याच सच्छब्दार्थत्वाभावात् , लोकेहि गेहे देवदत्तो वर्ततइति प्र नानन्तरं गेहे भ्रान्त्या देवदत्तः प्रतिपन्नः तत्र नास्ती किन्तु आपणे अस्तीतिहीदानीमपि सत्वं प्रतीयते । लोकव्यवहारानुसारादेवास्माभिरपि नतासच्छब्दार्थः । त्वन्मतेऽपनात्मत्वात्मपादिना क्वचिद्दृष्टानि प्रतीतिं स- ति तत्र निषेधसम्भवात् । नद्वितीयः, क्वचिन्निषेधायोग्यस्याप्यन्यत्र नि- षेधयोग्यत्वात् । प्रतिपन्नाधिकरणे क्वचिन्निषेधा योग्यस्याप्यन्यत्र क्वचित्प्र तिपन्नाधिकरणे निषेधसम्भवात् । नद्वितीय , अधिष्ठानं किं भ्रमे ध र्मी उतात्यस्यमानाभिन्नं अध्यासाधिकरणं । नाद्यः, पूर्वोक्तरीत्या· लोकरीत्यादिविरोधे नाधिकरणतया भ्रमविषये निषधायोग्यत्वस्य सत्व

रूपत्वाभावात् । द्वितीये एतत्साध्याश्रयवैलक्षण्यं यद्बाधानुपपत्त्या साध्यः किं भ्रमविषयाधिकरणे निषेधधीमात्रम्, उतान्यस्य मानाभिन्न तदधिकरणे निषेधधीः । नाद्यः, तत्र प्रतियोग्यधिकरणतया निषेधानुपपादकत्वात् । नाद्वितीयः, तथासति कल्पकासिद्धेः । स्वाधिकरणे निषेधाबाधदशायाद्वितीयेऽपि कल्पकासिद्धिरेव ।

यदपि प्रागभावस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं, उपलम्भप्रसंगश्च, असत्त्वे निःस्वरूपत्वेन शशविषाणवदुत्पत्त्ययोगात्, सदसद्वैलक्षण्यसिद्धिरिति । तदुक्तं, प्रागसत्त्वं हि प्राक्कालीनाभावः, स च नकालान्तरसत्त्वविरोधी, स्वदेशे सत्येव घटे देशान्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत् । दृष्टान्तासिद्धिश्च, गगनकुसुमे गगनारोपितं कुसुमं वा गगनकुसुमशब्दार्थः, तत्र चोत्पत्तिरस्त्येव । किञ्च पूर्वं विद्यमानत्वे सदसद्विलक्षणत्वे वा कारकव्यापारवैयर्थ्यं, तदभावे च खपुष्पवदेव नोत्पत्तिसम्भव इति त्वदभिमतासद्विलक्षणत्वविद्यमानत्वोरसत्त्वादप्रसंगः ।

यच्च विमतं सदन्यद्बाध्यत्वात्, व्यतिरेकेणात्मवदिति । तत्र, स्वाधिकरणे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वं यदि साध्यं तदा साध्याप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणतया प्रतिपन्ने त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वायोग्यान्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनप्रसंगात् । एवमनिर्वचनीयख्यातौ नकिञ्चित्साधकं । बाधकानि च भूयांसि । तथाहि बाधानन्तरमपि इद पूर्वं रजतमासीदिति धीप्रसंगः । न चाभावज्ञानेन प्रतिबन्धः अप्रतियोगिज्ञानमिति वाच्यम् । अर्थयोर्विरोधप्रयुक्तो हि ज्ञानयोर्विरोधः अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिप्रतीत्यभावप्रसंगात् । न च त्वन्मतेऽर्थयो विरोधः । रजतज्ञानमुत्पन्नं रजतज्ञानं नष्टमिति प्रतीते स्वं विषयत्वांगीकारेणाभावज्ञानासम्भवश्च । शुक्तिगतत्रैकालिकरजताभावविरोधाच्च न तत्र प्रतियोगिसम्भवः । ननु प्रतियोगिसत्तयैव विरोधात् सद्विलक्षणरजतस्य नाभावविरोध इति चेन्न, लाघवेन प्रतियोगिनैव विरोधात् । घटाद्यभावानां प्रतियोगिनैव विरोधात्, तत्रापि प्रतियोगिसत्त्वस्य त्वया निरासात् । अधिष्ठानात्मिका या घटादे स्सत्तातयैवाभावो विरुध्यत इति यदि तदा इहाप्यधिष्ठानात्मिकया रजत

सत्तया विरोधादेव नाभावसम्भवः। नन्वधिष्ठानसत्तातिरिक्तैव शुक्तिर-जते घटादौच प्रातिभासिकी व्यावहारिकीच सत्ता, भावाभावयोश्च समानसत्ताकयो विरोधः, अतो रजततदभावयोः प्रातिभासिकव्यावहारिकयो र्नविरोधइतिचेत्; किं सत्ताभेदेपि विरोधाभावः क्वचिद्दृष्टस्त्वया। इहैव कल्पये किं सत्ताभेदकल्पनागौरवेण; सत्यैक्येप्यविरोध-कल्पनोपपत्तेः, अव्याप्यवृत्ते भिन्नावच्छेदेना विरोधकल्पनव स्मृतीतिवत्ता देकावच्छेदेना प्यविरोधकल्पनस्य सम्भवात्। यत्तूच्यते अस्ति तावच्छुक्तौ रजतं, तच्च तत्रैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि-प्रतीतं, रजतमिह नास्तीति तस्य त्रैकालिकनिषेधात्; नच रजतस्य स्वात्यन्ताभाव सामानाधिकरण्यं विरुद्धमिति वाच्यम्, वि-षमसत्ताकयो र्भावाभावयो रविरोधात्, विषमसत्ताकत्वंच रजत-तदभावयोरन्यथासिद्ध विधिप्रतिषेधप्रत्यक्षाभ्यामंगीकर्तव्यम्। तत्रापि रजतस्येव तदभावस्य बाधाभावा त्सत्त्वमिति। तत्र यद्यभाव-बुद्धिर्बाधस्तदा रजतबुद्धिरपि बाधः प्रसजेत्। यदिविरद्धैकस्यभावस्य अभावस्य बुद्धिर्बाधः, यदिवाभावत्वेन बुद्धिः, तदाघटप्रागभावप्रमान-न्तरं घटबुद्धिर्बाधोनस्यात्। एतेन त्रैकालिकाभावधीर्बाध इति-निरस्तं, घटस्य भूतलेत्रैकालिकत्वाभावात्। यदिच पश्चात्तनाभाव बुद्धिर्बाध। तदाघटप्रमोत्तरभावि घटाभावभ्रमेण घटप्रमाबाधःस्या-त्। यदिवा भावप्रमाबाधः तदाप्रमात्वं यद्यबाधितार्थगोचरत्वं, तदाऽन्योन्याश्रयः। यदितत्संसर्गवति तत्प्रकारकत्वं तदासिद्धेर्व्याघाता-तिः। रजतज्ञानबाध्यत्वार्थ इति निरुक्तप्रमात्वाभावे वाच्ये तत्प्रकारके त-स्मिन् रजतत्वसंसर्गवद्विशेष्यकत्वरूपविशेषणाभाव प्रौव्येण रजतत्व-संसर्गाभाववति रजतत्वप्रकारकत्वपर्यवसानात्। यदिच ज्ञानेन-निवृत्तिर्बाधः, तदा उत्तरकालं सत्त्वाभावेऽपि स्वकालेसत्त्वाभावः कुतः नहि मुद्गरनिवृत्तस्य घटस्य स्वकालेप्यसत्त्वं इष्टमिष्टंवा, प्रागुप निवृत्त्यनुपपत्त्या सत्यमेवाक्षिप्येत्। ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तद्विलक्षणार्थनि र्बन्धोऽपि निर्निबन्धनः। यदिच मिथ्यात्वबुद्धिर्बाधः, तदामिथ्यात्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वरूपतया स्वस्वभिन्नत्वात्

बाधस्यासिद्धिरेव । प्रमाणबलात्तत्सिद्धौ चाविशेषात् प्रतियोगितदभावयोर्द्वयोरपि सत्यत्वं सिध्येत् । सत्ताभेदादविरोध इत्यपि न । यदि व्यवहारदशायां अबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशायामबाध्यत्वं प्रातिभासिकसत्यमिति रजततदभावसत्त्वयो र्भेदोऽभिमतः, तदा रजतप्रतिभासदशायां तद्व्यवहारस्यापि सत्त्वात् तदानीमबाधितस्य कथं मव्यावहारिकत्वं । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्त्वं प्रतिभासदशायाम बाध्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वमित्यपि न, बाध्यत्वस्य स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वात्मकत्वे दशाविशेषणवैयर्थ्यात् । निवर्त्यत्वात्मकत्वेऽपि नाविरोधसिद्धिः, कालह्रासदैर्घ्यमात्रस्य अविरोधाहेतुत्वात् । तथासति घटं समागभावाभ्यां घटादेरविरोधप्रसंगात् । सत्ताभेदमनादृत्य सत्त्वमिथ्यात्वाभ्यामिव विरोधपरिहारे आत्माश्रय. । स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेनैव अभावसामानाधिकरण्य रूपाविरोधसमर्थनात् ।

किञ्च बलवत्तकारणाभावान्न रजतोत्पत्तिसम्भवः । ननु सत्यरजते यत्कार्यतावच्छेदकं रजतत्वं न तदिहास्तीति कथमसम्भवइति चेत्, तर्हि यदेव सत्यरजत गतं रजतत्वं तदवच्छेदेनेष्टसाधनत्वं गृहीतमिति तद्रहिते प्रातिभासिकरजते प्रवृत्ति र्न स्यात् । शुक्तिरजते तादृशरजतत्वासंसर्गे ग्रहाद्वा रजतयोर्भेदाग्रहाद्वा यदि प्रवृत्तिः तर्ह्यनिर्वचनीयख्या तिर्दत्तजलाञ्जलि स्स्यात् । शुक्तिरजतं सत्यरजततादात्म्ये नोत्पन्न इति तत्तादात्म्यग्रहात् तत्र प्रवर्ततइति चेन्न, सत्यरजतावच्छिन्नसदधिष्ठानकत्वाभावेन तादात्म्यासिद्धेः । अभेदएवानिर्वचनीय उत्पद्यतइति चेत्; किं तेन, तस्येष्टसाधनतावच्छेदकत्वेनाग्रहात् तद्ग्रहेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किंच ज्ञानकारणाभावाच्च न प्रत्यक्षभ्रमसम्भवः । न हि ज्ञानात्प्रागविद्यमानेनार्थेन सन्निकर्षसम्भवः, तदभावादेव प्रत्यक्षानुत्पत्तिः । ननु - अविद्यावृत्तिरेव हि भ्रमः, नान्तःकरणवृत्तिः, अतो न सन्निकर्षापेक्षेति चेन्न; अविद्यावृत्तेरपि साक्षात्कार रूपत्वे तदपेक्षा धौव्यात् । तदभावेचान्यथाख्यातिपक्षेपि तथा सुवचत्वात् । अनुभवविरोधकरणान्तर कल्पनाप्रसंगयोस्साम्यात् । विक्षेप

मविद्यावृत्तिरन्यथाख्यातिरूपेति कुतो नेष्यते । तथासति ह्यर्थात् विकल्पनागौरवं न प्रसज्जेत् । अथ स्यात् साक्ष्येव भ्रमः, सचाना दिरिति न सन्निकर्षापेक्षेति ; तन्न, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्यस्यै व रजताभासकत्वाभिमानात् तद्वृत्तेश्च जन्यतया तत्सन्निकर्षावश्यम्भा वात् । नन्वभिव्यक्तचैतन्याभेदोऽभिभासमानता, तस्यचेदमाकारवृ-त्त्यवच्छिन्न चैतन्याध्यासादेव सिद्धेः रजताकारवृत्तेरनपेक्षितत्वात् रजतावभासस्यान्यथासिद्धे नसन्निकर्षापेक्षेति चेत् । यद्येवं तद्विषयजन्यप्र त्यक्षस्य तत्सन्निकर्षजन्यत्वनियममनादृत्य अन्यथासिद्धिरवलम्ब्यते तर्हि दोषेणैवान्यथासिद्धिरस्तु, नियमसंकोचस्य उभयत्रतुल्यत्वात् ।

नच-चैतन्याभेदाभावे प्रकाशानुपपत्तिः । परोक्षवदुपपत्तेः । नह्य-तीतादौ तत्सम्भवः । रजतस्यापरोक्ष्यव्यवहारश्च परोक्षधर्माभे-दाध्यवसाया दुपपन्न इति नापरोक्ष्यसिद्ध्यर्थमपि चैतन्याभेदसिद्धिः ।

वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानाभेदो यथा नपारोक्ष्यनिमित्तं तथा अपरो-क्षज्ञानाभेदोऽपि नापरोक्ष्यनिमित्तं, किन्तुसामग्रीभेदएवेति । किंच यदु त्पद्यते रजतं नश्यति च तदुभयं प्रतीयेत । नतुरजतज्ञानमुत्पन्नं वि नष्टमिति प्रतीतिरेवरजतोत्पत्तिविनाशयोः प्रतीतिः, साक्षिरूपज्ञानस्य उत्प त्तिविनाशयो रसम्भवेन सविशेषणेहि विधिनिषेधौ विशेषणविशेष्य-यो रन्यतरबाधे एकतरमुपसंक्रामत इति न्यायेन तस्याः प्रतीते र जतरूपविशेषणविषयत्वादितिचेन्न,- तस्य न्यायस्य वाक्यविषयत्वा-त्, प्रतीतेर्व्याख्याना नर्हतया तद्विषयाभावात्, अन्यथा इदं रजमिति प्रतीते रबाधितं शुक्तित्वमेव विषयइतिगंगापदवत् व्याख्यानप्रसंगा त् । ततश्चोत्पत्त्यादिशून्ये ज्ञानेऽउत्पत्त्यादिकं विषयीकुर्वदिदं ज्ञानं अन्यथा ख्याति रूपं स्यात् । रजतोत्पत्त्यादिप्रतीतौ च रजतमुत्पन्नं र-जतं विनष्टमित्यपि व्यवह्रियेत । किंच यत्रचाकचक्यादियुक्तवस्तु ज्ञा नानन्तरं व्यासंगादिना बहुकालं विलम्बेसति अनन्तरं दोषात् रज-तभ्रमोजायते तत्र इदं रजतं इदपूर्वमेव बहुकालंतिष्ठति ममत्विदानी मेव तद्विषयज्ञानमुत्पन्नं इतिप्रतीतिर्दृश्यते, नचेयंप्रतीति विशेषणवि-

पयावस्तु राश्या, रजतं प्रागेव वर्ततइतिज्ञाने विद्यमाने इदानीमेवोत्पन्नमिति तद्गोचरप्रतीते रसम्भवात्। किंच ज्ञानस्यानुत्पत्तिश्चनसम्भवति, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यैववा अविद्यावृत्त्यवच्छिन्नज्ञानस्यैव वा रजतभासकत्वेन त्वदभिमततया रजतज्ञानानुत्पत्तेः दुर्भणत्वात्। त्वयैवप्रातिभासिकविषयाविद्यावृत्तिभंगस्थले इदमाकारान्तःकरणविनाशादेव तदुपहितसाक्षिविनाशात् संस्कारोत्पत्ते र्नतदर्थमप्यविद्यावृत्तिरित्युक्तावाच्च। रजतज्ञानस्याजन्यत्वाभिनिवेशे घटादिवचैतन्यमात्रेऽध्यासोवाच्यः, तथाचदेवदत्तस्य रजतभ्रमकाले यज्ञदत्तस्यापीदमाकारवृत्त्युत्पत्तौ इदमधिष्ठानचैतन्यस्यदेवदत्त वृत्त्येव यज्ञदत्तवृत्त्यापि व्याप्ततया तस्य देवदत्तप्रमातृचैतन्यवत् यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्यत्वस्यापि सत्वाद्रजतस्य देवदत्तप्रमातृचैतन्येनेव यज्ञदत्तप्रमातृचैतन्येनाप्यभेदाद्देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्यापि तद्रजतव्यवहारप्रसङ्गः । ननु वृत्तेः प्रत्यक्षरूपायास्सन्निकर्षस्सामान्यसामग्री, तदाकारवृत्तौ स्तत्सन्निकर्षो विशेषसामग्री, इहचेदमाकाराया वृत्तेरिदमर्थे न्द्रियसन्निकर्षसत्वात् नानुपपत्तिरितिचेत् । उच्यते, शब्दजन्यापरोक्षवृत्तौ त्वन्मते सामान्यविशेषसामग्र्यो र्व्यभिचारान्नेदं युक्तं। नन्विन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वात् न व्यभिचारइति चेन्न, उक्तव्यभिचारादेवेन्द्रियजन्यत्वेपि जन्यप्रत्यक्षत्वमात्रस्यानवच्छेदकतया सन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षत्वस्य अवच्छेदकत्वमसगेन विनिगमकाभावेन अन्यतरस्यान्यतरानवच्छेदकत्वात्, अतस्तत्संसृष्टतदाकारापरोक्षवृत्तौ तत्सन्निकर्षोहेतुः, शाब्दापरोक्षत्वान्तरत्वात् न विषयसंसृष्टमित्येवं वाच्यं, रजतभ्रमस्यापि विषयासन्निकृष्टतया सन्निकर्षापेक्षेति न हेत्वभावादन्यथा ख्यातिनिरास श्शक्यः । ननूक्तकार्यतावच्छेदकं दशमस्त्वमसीत्यत्रापरोक्षेति प्रसक्तं, अतश्शब्दाजन्यापरोक्षत्वमेवावच्छेदकं, अस्तिचैतद्रजतभ्रमेऽपीतिचेन्न । लाघवेन बहिः प्रत्यक्षत्वस्यैवा वच्छेदकत्वात्, शब्दाजन्यत्वस्यापिप्रत्यक्षादृष्टवह्नौ सिसाधयिषानुमितौ सत्वात्, अनुपलब्धज्ञानेपि सत्वात्, शब्दानुमानानुपलब्ध्यजन्यत्वेन विशेषणीयत्वात् गौरवात्, प्रत्यक्षाजन्यत्वस्य गुरुत्वात्, प्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षप्रमाकरणार्थकत्वेन

शब्दस्यापि तथात्वेन शाब्दापरोक्षेऽप्रसंगतादवस्थ्याच्च । किञ्च यथा शब्दाजन्यत्वेन विशेष्यते तथा भ्रमान्यत्वेनापि विशेष्यतां, जन्यत्वापरोक्षत्वयोरिहापि – प्रतीत्य विशेषात् । यदिचावच्छेदक लाघवादरेणार्थोत्पत्ति कल्पनया जन्य साक्षात्कारत्वबुद्धेरन्यथा सिद्धिक ल्पनं तदा शाब्दापरोक्षेपि अन्यथा सिद्धिप्रसंगः, स्वाप्नरथादिवदन्तःकर णावच्छिन्न साक्षिणि घटाद्यर्थोत्पत्तिसम्भवात्, भ्रमस्थलीयज्ञानकार णानामिवज्ञानकारणत्वाभिमतशब्दादीनामर्थोत्पादकत्वसम्भवात्, यंचक्षुषा द्राक्षन्तमेवेदानींशब्देन जानामीतिमत्यभिज्ञापि यद्रजतमापणेपूर्वमद्राक्षं त-देवात्रपश्यामीतिभ्रमस्थलीयप्रत्यभिज्ञा वदुपपाद्यतां । किंच भ्रमान्यत्वेनैव संकोचोयुक्तः, अन्यथा वह्निजलपृथिवीभ्रमेषु अर्थोत्पत्तौ "वायोरग्निः । अग्ने रापः । अद्भ्यःपृथिवी"ति श्रुतिबाधप्रसंगात् । अतोरजतं नोत्पद्यते॰ नापिनिवर्तते । किन्च रजतत्वव्यापकद्रव्यत्वाद्यभावात् कटकमकुटा द्ययोगाच्च नतत्रानिर्वचनीये रजतत्वमिति तत्रतत्प्रतीतावन्यथाख्याति॰ रनिवार्या ।

ननुतत्रभावत्वद्रव्यत्वादिकमप्यस्त्येवेतिचेत्, नतावत्संसर्ग मातिभा सिकः तत्प्रतीत्यसिद्धेः । नचव्यावहारिकः, तथासति द्रव्यत्ववदेवव्यावहा रिकगुरुत्वप्रसंगेन तत्कार्यपतनाद्यापत्तेः । वह्न्यारोपेव्यावहारिकोष्णस्पर्शा पत्त्याद्दाहाद्यापत्तेः । स्वाप्नार्थेषु श्रुत्यैव सत्यत्वप्रतिपत्तेः रथत्वाद्यव्य॰ भिचरिते पृथिवीत्वादिके सिध्यति मानान्तराविरोधात् । गुरुत्वादि व्याप्तिस्तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेव संकोचमर्हति । नचेदरजते तादृशीश्रुति॰ रस्ति । अपि चार्थक्रियायोग्यताविरहेपि तद्बुध्यैवप्रवृत्तिरिति अनिर्वच नीयोत्पत्तावपि कुतोनान्यथाख्यातिरिति । तद्योग्यतापि तत्रानिर्वचनीयो त्पद्यतइति चेन्न, योग्यताज्ञानं फलोपधानदर्शनात्तत्साधनतावच्छेदकद र्शनाद्वा भवति, नैवोभयमिहास्तीति कथंयोग्यताप्रतीतिः । अवच्छेदकप्र तीतेश्चान्यथा ख्यातिप्रसंगः । यदि सत्यरजते यदवच्छेदकं गृहीतं तदिहास्ति, सत्वेच प्रागेव दोषउक्तः ।

ननु सिद्धान्ते स्वाप्नप्रतीतिर्नान्यथाख्यातिरिष्यते, त-त्र रथादीनामुत्पत्तिश्रवणात्, अतएव तेषांनाशत्वं, नापिच॰

त्यबाधात् , अतस्तत्रानिर्वचनीयोत्पत्तिरङ्गीकार्या , अतः क-
थमनिर्वचनीय निरासः । उच्यते-स्वाप्नार्थास्सत्या एव. । यदि सु
प्तोत्थितो मया स्वप्ने दृष्टा पदार्थालौकिकविजातीयाः क्षणिकाः-
र्थक्रियाक्षमा नभवन्तीति जानाति तर्हि नपदार्थस्वरूपबाध । यदितुपदा
र्था एव नसन्तीति जानाति सतर्हि भ्रान्तएव । तथाहि-न तावदयमेव
प्रत्यक्षेणजानाति,अतीतत्वात् । किन्त्विदानीं दर्शनाभावादिनानुमानेन
जानाति, तच्चानुमानं श्रुतिबाधितमिति ।

ननु 'नतत्र रथा' इतिश्रुत्यैवबाधात् कथं सत्त्वमितिचेन्न, 'अथरथा'इत्य
नन्तरवाक्ये सृष्ट्यभिधानेन प्राक्नास्तितायाएवाभिधानात् । यदुक्तं मिथ्या
रजतमभादितितस्यमिथ्यात्वमनुसन्धीयते,नचतन्मिथ्यात्व सर्वदेशीयसर्व
कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्व तस्य बाधकप्रत्यक्षा विषयत्वादिदु
ष्ट, नापि विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व, मिथ्यारजतमभादित्यनु
भूतधर्ममात्रतया तस्यानुसन्धानात् देशान्तरीयादेस्तदसम्भवात् , अत
स्स्वसमानाधिकरणसमानकालीनात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमेव तत्त्वमि
ति । नतावदिद मिथ्यात्व भ्रान्तिदशायामनुभवितु शक्य, दोषेणप्र-
तिबन्धात् । तदनुभवेबाधदशायामिव रजतप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । नापि-
बाधदशाया, तदानीं रजतानुभवाभावात् । बाधदशाया ग्रहणस्मरणा-
त्मक मिथ्यात्वज्ञानमितिचेत् , घटनाशेसति यथापूर्वं घट स्थितइति
व्यवहार' तथापूर्वमिहरजत स्थितमितिव्यवहारप्रसङ्गात् । तस्मा-
च्छुक्तौरजततया ज्ञातेतिप्रतीते स्सुप्रसिद्धत्वात् तदनुसारेण रजत
शब्दोभावप्रधान मिथ्यात्व च विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व । यत्र-
त्वापणस्थरजत अपवरकनिष्ठतया ज्ञातमिति प्रत्यय तत्र स्थलेऽपि
मिथ्यैव रजतमभादिति अपवरकनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वरूप. मि
थ्यात्व रजतस्यैवोच्यत इतिरजत पदमुख्यमेव । यद्वा मिथ्यारजत रज
तत्वाभाववत्त्वेसति रजतवदवभासमानमित्यर्थं , अतएव कृत्रिमपटमृगा
दौ मिथ्यामृगो मायामृगइत्यादिप्रयोग. । नहि तत्रानिर्वचनीयमृगोत्प-
त्तिस्सम्भवति, कृत्रिम वपरिज्ञाने तदसम्भवात् । अतएव भग-

यतिमित्थ्यागोरइत्यादिप्रयोगश्च । स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वमपि दुर्ज्ञेयमेव, अधिष्ठानमेवाध्यस्ताभावइतित्वदीय प्रलपनं शृण्वतामेव विषदुर्बुद्धेरसम्भवात् । भक्तचक्रवर्णोपि खलुन्मत्तः कोऽपि नैवमध्यवस्यति । बाधकज्ञानविषयोऽप्यभाव. । बाधकज्ञानञ्च नेदं रजत मितिवा नायरजतत्वमिति वास्यात् । ननुनास्मिन्नजतमितिश्रुतौ रज-ताभावावगाहि, इदं रजतमिति भ्रमकालेऽपि विद्यमानस्य तस्य बाधकत्वायोगात् । एतेन स्वानधिकरणावृत्ति स्वाभावत्वमिथ्यात्वमिति-निरस्तं तदनधिकरणावृत्तित्वतदभावत्वयोर्व्याघातात् ।

समर्थनेत्वयैव चन्द्रस्वरूपे प्रत्यक्षेणभासमानेऽपि नज्ञाननिवृत्ति , तस्य चन्द्रस्वरूपप्रत्यक्षस्य अनवधारणात्मकत्वात् , अत कश्चन्द्र इति स्वरूपप्रश्नोपपत्तिरिति ज्ञाननिवृत्त्यभावेऽपि प्रत्यक्षमुक्त कथमनावृ-तसंविदभेदापरोक्ष्यम् । अपि च अनिर्वचनीयेविवदमान प्रतिकथमनिर्वचनीयसंविदभेदमुपजीव्यानिर्वचनीय समर्थनमिति नविद्मः ।

ननुप्रकारान्तरेणापरोक्ष्यासम्भवात् पारिशेष्यादनेनैव प्रकारेणापरोक्ष्य वाच्यमिति आपादनेन प्रातिभासिकोत्पत्ति स्समर्थितेति चेन्न प्रातिभासिकस्समर्थनदशायामत्र प्रपञ्चस्यापि मिथ्यात्वसिद्धौ सिद्धसाधनप्रसङ्गात । नन्विदानीं ब्रह्माभेदमात्रमेव प्रपञ्चस्य सिध्यति नमिथ्यात्वमितिचेन्न ब्रह्मभिन्नतयासप्रतिपन्नस्य तदभेदसाधनेनतत्सिद्धेः । भिन्नस्याभेदसाधनमभेदमात्रमिथ्यात्वादपि उपपद्यतइति न प्रपञ्चमिथ्यात्व सिद्धिरितिचे त्तर्हिशुक्तिरजतस्यापिनमिथ्यात्वसिद्धि ,तत्रापि सत्यरजतस्यैव संविदभेदारोपसिद्धेः ।

ननु रजताज्ञानस्या निवृत्तत्वेन अनावृतसंविदभेदोना-स्तीतिचेत् , न भ्रमान्तर प्रमास्थलइव रजतज्ञानेन रजताज्ञान निवृत्तमित्यनुभवानुसारेण तत्राप्यज्ञाननिवृत्तेरेव कल्पनीयत्वात् , इहापि निचायमनुभवो बाध्यते यथास्य रजतस्य अज्ञानविषयत्वानङ्गीकारात् भ्रमकाले रजता सिध्दातदावारकज्ञान निवृत्त्यसंभ-वाच्च । ननु सत्यरजतस्यतावत्पर्यन्तमन्त करणवृत्ते प्रसरणाभावेन प्रमावृत्तेरन्यादेरसिद्धेः कथ भानमितिचेत्, परोक्षवदितिब्रूमः । अपिरोक्षस्या ज्ञाननिवृत्तेरुपपन्नमित्युक्त । वृत्तिरस्पृशन्ती कथमज्ञान निवर्तयतीति चेत् , स्पृशन्ती वा कथ । नहि त्वयिनवदन्त प्रविश्यावयवशैथिल्य कुर्वती निवर्तयति । ननु नहि तादृशव्यापारेण निवर्तकत्व मस्माभिरिष्यते, अतएव नाज्ञानसम्बन्धापेक्षापि । नन्वति प्रसङ्गवारणार्थं विषयसम्बन्धो ज्ञानसम्बन्धो वेष्यतइतिचेन्न परोक्षवृत्त्यवच्छिन्न चैतन्येनाज्ञाननिवृत्तौ अतिप्रसङ्गाभावात् । अपिच वृत्तेस्सम्बन्धाङ्गीकारेवाकानामक्षति , स्फटिकादेः चक्षुःप्रतीव सम्बन्ध वृत्तिव्यवधायकत्वकल्पनापि

पत्तेः। अतीतादौ कथमितिचेत्, तदुत्पत्तिवदिति ब्रूमः। नचयत्रातीता
द्युत्पत्तिभ्रमः किन्तुभ्रमस्थले किंचिदनिर्वचनीय रजतमुत्पद्यते तत्रातीताभे
दोऽपि तादृशउत्पद्यतइतिचेत्, तर्हि सर्वत्राभेदएवोत्पद्यतइति कल्प्यतां
किंरजताद्युत्पत्तिकल्पनया। नन्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्तेरपरोक्षत्वं, अर्थस्य
तु यदनावृतसंविद् भेदएवापरोक्षत्वंतदानावरणस्य अपरोक्षवृत्त्यधीनत-
यायां परोक्षवृत्त्या परोक्षयोरन्योन्याश्रयापातात्, अतस्तत्प्रमातृचैतन्याभे
दस्तं प्रत्यक्षापरोक्ष्य, घटादिचैतन्यस्यच प्रमातृचैतन्याभेदोवृत्त्य
वच्छेदाधीनइति विषयसम्बन्धोपेक्षितइतिचेत्, तथासति धर्माधर्मसु
खत्वादिकं अपरोक्षस्यात्। अनावृतप्रमातृचैतन्याभेदोऽपरोक्षत्वमितिचेत्,
तर्हि घटादावनावरणस्य अपरोक्षवृत्त्यधीनत्वात् सएवान्योन्याश्रय.। तस्मा
द्वृत्तावपरोक्षत्वं विलक्षणकारणप्रयोज्यज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकमन्यदेव, अ
र्थस्यतु तत्स्वनावृत संविताादात्म्यमापरोक्ष्यमितियुक्तं। वस्तुतस्तूक्तविध
या ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्थाप्रयुक्तत्वात् नतदर्थमनिर्वचनीयोत्पत्तिरङ्गीकार्या।
यच्चेदमुच्यते शुक्तिरजतं सोपादानं भावकार्यत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति
सोपादानत्वे सिद्धे पारिशेष्याच्छुक्त्यज्ञाने सति रजतं नोचेन्नेत्य
न्वयव्यतिरेक सिद्धकारणभाव मज्ञानमेवोपादानं, शुक्तिज्ञानेसति -
नियमेन निवर्त्यमानरजतस्य नियमेन तन्निवर्तनीयाज्ञानोपादानत्व
स्यैव युक्तत्वाच्चेति - तन्न, रजतत्वेन पृथिव्युपादानकत्वस्यापि प्र-
सङ्गात। त्वदुक्तान्वयव्यतिरेकप्रतीतिश्चा सिद्धैव। यदित्तु क्वचित्तथा-
व्यवहार तदा शुक्तित्वेन जानत पश्चाद्रजतभ्रमेसति रजतज्ञानेसति शु-
क्तिर्नोचेन्नेतिवत् ज्ञानविषयतयान्यथा सिद्धेः। ननु तत्रार्थोत्पत्तेर्बाधा तथा
सिद्धिरिति चेन्न, इहापि तत्र रजतं नोत्पन्नमिति प्रतीत्या बाधित
त्वात्। ज्ञानोत्पत्तिस्तु न बाधिता, ज्ञानं नोत्पन्नमिति प्रतीतेरभावात्।
प्रत्युत रजतं नोत्पन्नं ज्ञानमुत्पन्नमित्येव हि प्रतीतिः। यद्यपि तव ज्ञा-
नानुत्पत्त्युत्प्रेक्षा वर्तते, तथापि नसा लौकिकप्रतीतिविरोधिनी, यस्या
पि त्वदीया दुर्बुद्धिस्तस्यापि न साविरोधिनी, यौक्तिक बुद्धे-
र्प्रत्यक्षबुद्धयविरोधित्वात्। अन्यथातथ प्रपञ्चानवभास प्रसङ्गात्,

अतो ज्ञानस्योपत्तिरस्तु वा माया, सर्वथैवेयमन्वय व्यतिरेकप्रतीतिर्ज्ञा- नोत्पत्तिविषयैव । तस्मादिहान्वयव्यतिरेक बुद्धौ भ्रमतत्प्रमात्वयो- रेव विप्रतिपत्तिः, न ज्ञानविषयत्वइति न सात्वदभिमतसाधिका । किं- चेयं प्रतीतिः शुक्तिज्ञानाभाव विषयैव, तत्त्वज्ञान प्रतिबन्धकत्वात् । न च दोषादिघटितसामग्रीकाले रजतोत्पत्तिनियमात् न तस्य प्र- योजकत्व, सामग्रीकालीनकार्यानुत्पादप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वा दिति वाच्यम् । तथापि दोषाभावादेव कार्याभावसम्भवात् स्व तन्त्रान्वयव्यतिरेकाभावात् भावरूपाज्ञानस्यापि कारणत्वासिद्धेः । किंच सादृश्यादिदोष, सच तत्त्वज्ञाने प्यनुवर्तते, तदानीं च रजत भ्रमाभावश्शुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादेवाच्य । नन्वज्ञानस्य कारणत्वा भावानिश्चयात् तत्रचाज्ञानस्याभावात् सामग्र्यास्सन्दिग्धत्वात् क- थं प्रतिबन्धकस्य सिद्धिरिति चेत्, एवमप्यनन्यथा सिद्धत्वनिश्चयाभा वात् न कारणत्वावधारणसम्भव । किंच तत्राज्ञानस्यापि सत्वात् कथं त्वदभिमतसामग्र्या अपि विरह, बाधकज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावपि त स्यैव अनन्तरदिने रजतभ्रमदर्शनात् तत्राविद्यान्तरं तिष्ठतीतिहि - त्वदीयाकल्पना । अथ स्यात्, आवरण भ्रमकारण भ्रमविद्याया भ्रमका रणतावच्छेदक वा, इदन्त्वावरणाभावात् सामग्री नेति चेन्न । नदीतीरस्थवनस्पता वृक्षाग्रभवेन साक्षात्क्रियमाणपत्र जले प्रतिबि म्बिते तस्मिन्नधोग्रत्वदर्शनेन तत्र विक्षेपमात्रमेव नत्वावर णमिति त्वयैवावरणस्य विक्षेपप्रयोजकत्व भगात्, आवरणयो ग्यतानिद्धापीति कथ सामग्र्यभाव । किंच शुक्तिज्ञानोत्पत्तिक्षणे ऽज्ञान घटितसामग्र्यास्सत्त्वात् शुक्तिज्ञानेन प्रतिबन्धादेव कार्याभाव । किंच तत्र शुक्त्यविज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादपि शुक्तिज्ञानस्य प्रति बन्धकत्वकल्पनैव लघीयसी अज्ञानस्य ज्ञाननिरूप्यत्वात् ।

नच ज्ञानाभावस्य कार्यप्रयोजकत्वकल्पनादपि भावत्वादेव - भावरूपाज्ञानस्य कारणत्वकल्पनं उचितेति वाच्यम् । अभावेहि गौर व प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्, तच्चाज्ञानस्य भावरूपत्वेपि तुल्यमेव, प्रयोज

कत्वादप्यनन्यथासिद्धत्वगर्भे कारणत्वस्य गौरवं स्थितमेव । किंच कार्याभावप्रयोजकत्वं शुक्तिज्ञानस्यैव कल्पनीयं लाघवात्, नतु-शुक्त्यज्ञानाभावस्य गौरवात् । यदुक्तं शङ्खपीतभ्रमो विशेषादर्शनजन्यः कादाचित्कभ्रमत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्, तच्च विशेषादर्शनञ्च्याप्य दर्श नाभावः, श्वैत्यव्याप्य शङ्खत्वज्ञानात्, नापि ग्राह्यनिश्चयाभावः तदनुमितै स्सत्त्वात्, नच ग्राह्यप्रत्यक्षाभावः-यस्य यस्मिन् शङ्खे कदापि न श्वैत्यप्र त्यक्षं तस्य तत्रपीतभ्रमे प्रतियोग्यप्रसिध्या भावासम्भवात्, अन्य-विशेष्यक श्वैत्यप्रत्यक्षाभावस्तु न भ्रमकालनियत-समानविषयकयो रेव भ्रमाज्ञानयोः कार्यकारणभावाश्चेति । तन्न, विशेषदर्शनस्येश्वरादौप्र-सिद्धत्वात् । नच विशेषदर्शने सत्यपि पुरुषांतरीय विशेषदर्शनाभावा त्कार्यप्रसंगः, तस्यापि विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया तदभावविर-हादेव कार्यविरहात् । अन्यथा व्यभिचारज्ञानानुपलब्धेः व्याप्तिग्रहा-भाव ज्ञानकारणता न स्यात् । तद्विशेष्यक व्यभिचारज्ञानस्य त्व-दुक्तरीत्या प्रसिद्धेः, अन्यविषयक व्यभिचार ज्ञानस्य तदानी-मपि सत्त्वात् । नच – तत्रापि भावरूपमेव तद्ज्ञानं हेतुः प-रोक्षव्यभिचारज्ञानेपि तत्सम्भवाद्व्याप्तिग्रहाप्रसंगात् । एवं वायौ-रूपाभावग्रहे रूपोपलब्ध्यभावमात्रं नहेतुः । घटेरूपोपलब्धे स्सत्त्वात्, तदधिकरणीयरूपोपलब्धे स्त्वदुक्तरीत्याप्रसिद्धेः तदभावायोगात् । रूपावाच्छिन्न वायुचैतन्याज्ञानस्य विषयाप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धेः । अस्तु-वा कथंचि दविद्यायाधम हेतुत्व, उपादानत्वन्तु कुतः । नच शुक्तिज्ञा नानन्तरं रजतनिवृत्तिस्तन्निवृत्त्या ज्ञानोपादनकत्वादेवेतिवाच्यम्, अ-ज्ञाननिवृत्त्या तदनुपादानकस्यापि जीवेशभेदाध्यासादे स्तादर्थान्यमात्रात् निवृत्तौपायानुदयस्थले वृत्तिरूपकारणविनाशाद्रजत विनाशस्यत्वया प्यु-क्तत्वात् । पारिशेष्यादुपादानत्वमित्यप्ययुक्तम्-आत्मन एव सद्रजतमिति कार्यानुवृत्तस्यमृदइवोपादानत्वसम्भवात् । नन्वात्मनोऽधिष्ठानतयोपादानत्वे ऽपि नपरिणामधर्मित्वं निर्विकारत्वश्रुतिविरोधादितिचेत् । रूपान्तरापत्तिः परिणामः, तत्वतोनिर्विकारस्यापि कल्पितरूपान्तरमविरुद्धमेव । समा नसत्ताकरूपान्तरापत्तिः परिणामइतिचेन्न, एतादृशपरिणाम्यपेक्षा नि

यमेमानाभावात्, अज्ञानस्यापि तदसम्भवाच्च । नह्यज्ञानं प्रातीतिकं, तथात्वे प्रपञ्चोपादानभिन्नप्रातिभासिकाज्ञानस्य प्रतिभाया असिद्ध्या असिद्धेः । यदि च अधिष्ठानसत्तैव सर्वत्रसत्तेतिकल्प्यते नसत्ताभेदइतिमतं, तदासमानसत्ताकोपादानकल्पने मानाभावादिति प्रागेवोक्तोदोषः । शुक्तीदमंशस्योपादानत्वमस्तु तस्यकार्यसमानसत्ताकत्वात्, इदं रजतमिति मृदइवकार्यानुवृत्तेश्च । नच सर्वकार्याननुवृत्तिर्दोषः, अधिष्ठानावच्छेदकतयानुगतिसम्भवात् । किंच नहि सर्वकार्यानुगतत्वमुपादानत्वे प्रयोजकं, निमित्तवदननुगतस्य उपादानत्वसम्भवात् । तथासति मृदादीनां अनुपादानत्व प्रसङ्गाच्च । अतएवानुगतसंभवे तदेवग्राह्यमितिनिरस्तं, मृदादीनामनुपादानत्वप्रसङ्गात् । तत्राप्यविद्याया अनुगतत्वात् कार्यानुवृत्तिस्तुल्या । मृदादीनामनुपादानत्वेच "यथासोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वंमृण्मयं विज्ञातंस्यादि"ति श्रुतिविरोधश्च । किंच ज्ञानसामग्र्या अर्थोत्पादकत्वे चक्षुषाऽजरां पश्यामीत्यनुभवविरोध । नन्विदमाकारचक्षुर्जन्य वृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभास्यत्वाद्रजतस्य तथा नुभवइतिचेत् । तर्हि चक्षुषानीलं नभः पश्यामीत्यनुभवोनस्यात्, तत्राधिष्ठानाकाशगोचर चाक्षुषवृत्तेरभावात् । यदुक्तं सर्वगताकाशे प्रसृतमकाशाकारान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यवभास्य मानाश प्रकाशाश्रयचैतन्यस्यैवा काशावच्छिन्नत्वादिति । तन्न, तद्देशस्थवायोरपि ग्रहप्रसङ्गात् ।

नच-गुरुत्वादिवद्योग्यत्वा न्नप्रकाश , आकाशस्या प्ययोग्यत्वात् । अतएवहितदाकारापरोक्ष्यवृत्त्यभावः । अयोग्यत्वेऽप्याकाश- कारणं नावृतत्वा प्रजते, तदाकाशावच्छिन्नचैतन्यस्या प्यावृतत्वात सोपि नप्रकाशेत । यदिचाकाशमनावृतं तदा अहमित्यादिभानेऽपि तत्प्रकाशप्रसङ्गः । किंच सत्यरजते व्यभिचारात् नदोषादिस्य रजते हेतुः । यदुक्तं स्वोचितार्थक्रियाप्रत्ययोग्यत्वाद्रजतत्व नमन्यतावच्छेदकमिति । तन्न, रज्जुसर्पस्य सत्यसर्पसाध्यभयजनकत्वस्या सत्यासत्यसिद्धिं वर्णयता त्वयैवोक्तत्वात , रङ्गरजते नरजतेत्यर्थ रजतेन वञ्चनमुत्पद्य

तद्दृतिप्रतीतेः । किंच स्वोचितत्वं यदितद्व्यक्तियोग्यत्वं तर्हि तद् प्युक्तमेव । यद्यारोप्यजात्यवच्छिन्नकारणकत्वं तदामिथ्यारजतवृत्तेरति प्रसक्तस्तस्य रजतत्वस्य कटकजनकतावच्छेदकत्वात् असम्भवए व । किंचशुक्तौ रजताभावोनकल्पितः समानस्वभावयोः प्रति योग्यभावयोरेकत्राभावात् । नापि पारमार्थिकः, ससम्बन्धिकपदार्थस्य प्रतियोगिसमानस्वभावत्वनियमात् । प्रतियोगिनश्च सद्विलक्षणत्वात् ।

अत्राह नवीनः — प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावएवा भावः, प्रतियोगिसमानस्वभावत्वे श्रुतिप्रमितप्रपंचाभावस्य वास्तवत्वा नुपपत्तेः । श्रुतेश्च तत्वावेदकत्वमौत्सर्गिकं । अत्रच सत्त्वमेव प्र तियोगितावच्छेदकं । नच – तस्यप्रतियोगिताव्यधिकरणत्वादवच्छेदक त्वासम्भवः , व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याभ्यु – पगन्तव्यत्वात् । अन्यथागविशशश्रृंगंनास्तीति बुध्यनुपपत्तेः ।

नच - प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिप्रमाया अभावाद् – भावधीसामग्रीविरहः, प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोर्ज्ञानस्यैव अभा– वधीहेतुत्वात् । अस्तुवा प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानमेवा भाव धीहेतुः , प्रमात्वपर्यन्तस्य गुरुत्वात् , तच्च प्रकृते प्याद्या- र्य सम्भवति । तादृशाभावानभ्युपगमे यस्यकदापि रजतं नास्त्येव तस्यानाप्तवाक्यान्मदीयं रजतमितिज्ञाने आप्तवाक्यान्मदीयं रजत- मिदं नभवतीति ज्ञानंप्रमानस्यात् ।

नच-तत्र मदीयत्वस्य निषेधः; तस्य तत्रसत्वात् , प्रतियो गिविशेषणत्वानुभवाच्च । अतएव नरजतत्वस्य निषेधः , मदीयत्वा- भावाद्वा रजतत्वाभावाद्वा आप्तेनैत्यमुक्तमिति जिज्ञासाभावप्रसंगाच्च । यत्रविशिष्टाभावतात्पर्यज्ञानं श्रोतुस्तत्रतस्यैवा परपकत्वात् । ननु - व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नस्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्वविरो- धीतिचेन्न ; सत्वावच्छिन्नाभावस्य स्वाधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधि त्वादिति । अथवा प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिसम्बन्धोपेक्षितः , नतद्धर्मत्वमपि, अन्यथा घटत्वघटरूपादिनिषेधायोगात् । अस्तिच

रजते अधिष्ठानसत्तावैशिष्ट्यं प्रतियोगिसमानस्वभावं, अतः प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावो रजताभावः परमार्थ इति ॥

तदनुपपन्नं, लाघवेनाभावस्य प्रतियोगिसमानस्वभावत्वात् । नच श्रुतिप्रमितप्रपंचाभावपारमार्थ्याय गुरुभूतमपि प्रतियोगितावच्छेदकसमानस्वभावत्वं कल्प्यमितिवाच्यम् ; एवं श्रौतप्रपंचमिथ्यात्वोपजीवनेन दृष्टान्तसमर्थनस्य व्यर्थत्वात् सिद्धसाधनात् । किंच श्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वमौत्सर्गिकमित्येतदपि चिन्त्यं, तद्धिततत्प्रकारकत्वस्यैव बाह्यागमेषु बाधापोद्यस्य कर्मकाण्डसाधारणस्यौत्सर्गिकत्वात् । किंचौत्सर्गिकंहि बाधकापोद्यं, अतः तुल्यप्रतियोगिसमानसत्ताकस्वभावत्वानुपपत्त्या प्रपंचाभावश्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वमेव त्यक्तुमुचितं । निरूपकसमसत्ताकस्वभावत्वमभावस्य, तथाच नगौरवं, निरूपकंच प्रतियोगितावच्छेदकमपीतिचेत्तथापि सप्रतियोगिकत्वस्वभावस्या भावस्य प्रतियोग्यसिद्धौस्वभावासिद्ध्या स्वरूपहाने दुर्वारत्वात् । किंच यत्किंचिन्निरूपक समसत्ताकत्व मधिकरणमादायैव सिद्धम् । सद्भ्यामभावो निरूप्यत इत्युक्तं । यावन्निरूपक समसत्ताकत्वंतु प्रतियोगिनोमिथ्यात्वा दैव सम्भवतीति सर्वथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावानुसरण मनर्थकं । किंच प्रपंचस्येव प्रपंचाभावस्यापि ब्रह्मस्वरूप सत्तावच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य ब्रह्मणिसत्वात्प्रपचाभावस्य - मिथ्यात्वमनिवार्यं । नन्वबाध्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् , तच्च प्रपंचाभावस्या सिद्धमेव, तस्याबाध्यत्वादिति चेन्न, बाध्यत्वस्याबाध्यत्वगर्भत्वे अन्योन्याश्रयात् । किंचैवं पारमार्थिकाभावांगीकारे सम्बन्धिखण्डन मनुपपन्नम् । नच - तत्रापि सम्बन्धो मिथ्या , अद्वैतश्रुते रतत्त्वावेदकत्व प्रसङ्गात् । भेदखण्डनं - चानुपपन्नं, ब्रह्मप्रपंचाभावयोरिव तदुपपत्तेः । किंच कथं तस्याभावस्य अपरोक्षत्वं, अध्यस्तत्वेनापरोक्षतादात्म्याभावात् , तदभावेप्यापरोक्ष्य इदन्त्वसम्बन्धखण्डन मनुपपन्नं । ननु प्रपचाभावस्यापरोक्षत्वाभाव इष्ट एव, नच · शुक्तिरजतनिषेधस्य प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गः, शुक्तिरजता -

भावस्य व्यावहारिकसत्त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वात् ; व्यावहारिकात्वेनाध्यस्तत्वा द्ब्रह्मरूपापरोक्ष तादात्म्यमुपपद्यतइति चेन्न – तथासति ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्व भंगप्रसंगात् । किंचात्र रजतमस्तीति भ्रमः किं व्यावहारिकसत्वाविषयः उतप्रातिभासिक सत्वविषय. । आद्येत्वन्यथाख्यातिप्रसंगः । द्वितीये रजतनिषेधोपि प्रातिभासिकसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका भावविषयएवेति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव – विषयता । भ्रमाविषयधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव विषयस्यापि - निषेधस्य बाधत्वे घटत्वावच्छिन्न रजतं नास्तीति बुद्धिरपि बाधः स्यात् । नन्वभावस्य प्रत्यक्षत्वाभाव इष्टएव, तस्यानुपलब्धिगम्यत्वात्, अतो ब्रह्मरूपसत्त्वमेव भ्रमगृहीतं तदवच्छिन्न रजताभावएव - निषेध विषय इति न भ्रमनिषेधयो भिन्नविषयत्वमिति चेन्न, अभाव प्रतीतौ साक्षात्व बुद्धि विरोधात् । आपरोक्ष्ये सत्येव कारणांतरत्वात्वमनुपलब्धि स्स्यात् । परोक्षत्वे ऽ पि ब्रह्मप्रतिपारोक्ष्या सिद्धेः ब्रह्मणोसर्वज्ञत्व प्रसङ्गःस्थितएव । किंच रजत नास्तीति प्रतीतिरजतत्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकंवाच्यम्, ततश्च तस्यापि निरूपकत्वात् तात्वमसत्वमप्यभावस्य प्रसज्यते । नचरजतत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेवनेतिवाच्यम् ; उपलब्धि विरोधात्, प्रत्युतसत्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्व मुपलम्भविरोधादनुपपन्नं । नहि सद्रजतं नेति प्रतीयते किन्तु रजतं नास्तीति, तथाच यथा रजतमुत्पद्यते मुत्पादयती त्युक्ते रजतत्वं कारणतावच्छेदकं प्रतीयते तथा रजतं- नास्तीत्युक्ते, रजतत्वं निषेधप्रतियोगितावच्छेदकं प्रतीयते । अतएवनेत्ये तत्समानार्थतयानास्तीति पदप्रयोगः । अतोनास्तीत्यंशो निषेधमात्रमेव । रजतमित्यंशएव प्रतियोगितावच्छेदकविषय. । अपिचेदं रजतमिति भ्रमस्यनेदं रजतमिति मितिरेवहि बाधिका, तत्रचेदमर्थ रजतत्व तदवच्छिन्न रजतभेदातिरिक्तं किमपि नभासते, अतोप्रतीतं सत्त्वं कथम वच्छेदकं । किंच यथा रजतमिति प्रतीते स्तत्र रजतत्वं विद्यते तथासदिति प्रतीतेस्सत्त्वमपि विद्यतइति कथं सत्त्वं व्यधिकरणं । ब्रह्मगतसत्त्वभानाद्वैयधिकरण्ये अन्यथाख्यातिः । ननुपृथग्भेदेन रजतं प्रती-

पते ननु सत्त्व प्रतीतिरस्ति तेननान्यथाख्यातिः, सद्भेदमतीति प्रत्य- पि निषेधधियो विरोधित्वात बाधकत्वञ्च युज्यतइतिचेन्न,- सद्भेद- स्य सद्वेदाभावरूपस्य सत्त्वात्मकत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव- श्चासिद्धः । यदुक्त मदीयमिदं रजतं नभवतीति आप्तवाक्यजन्यज्ञाने मदीयत्वावच्छिन्न रजताभावो विषयइति । तन्न, अन्यदीयरजतप्रतिविद्य मानेपीह मदीय रजतवन्नास्तीति बुद्धेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छे दकताकस्याप्यभावस्य सिद्ध्यापत्तेः । एवमेवोत्तरोत्तर व्यधिकरण धर्मानादाय निषेधेऽनन्ताभाव वैजात्यकल्पनाप्रसङ्ग । तथाच प्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्न विरोधोऽपि भज्येत । यच्चाधिष्ठानात्मक सद्वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगिनिसत्त्वात् सत्त्वावच्छिन्न रजताभाव- सत्सृष्टावच्छिन्न प्रतियोगि कएवेति प्रतियोगितावच्छेदकसत्त्व समानस्वभावोभावः परमार्थइत्युक्त । तदपि न, यथा प्रपंचाभाव पारमार्थिकत्वा नुपपत्ते र्लाघवा त्क्लृप्तमपि प्रतियोगिसमानस्वभावत्व त्यज्यते तथा गुरोरव्यावर्तक स्य प्रमेयघटत्व वदवच्छेदकत्वा योगेन सदभिन्न रजतत्वस्यावच्छे दकत्वानुपपत्तेः प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभावत्वस्यापि कल्प यितुमशक्यत्वात् । ताकल्पनेऽपि क्लृप्तप्रतियोगि समानस्वभावत्व- स्यात्यागे इष्टासिद्धेः । तत्त्यागेतु प्रतियोगितावच्छेदक समानस्वभाव त्वाकल्पने पीष्टसिद्धेः । यच्चेद मतं-शुक्तिरजताभावो रजतत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकएव, सचपरमार्थः, अतः प्रतियोगिसमानसत्तानेति न- तेन विरोधः; नच घटे सोऽप्यभावो रजतविरोध्येव दृश्यतइति वा च्यम्, रजतसादृश्यतदभावात्मक विरुद्धधर्माध्यासेन तदुभयवृत्त्यभा वयो र्भेदात्; एवञ्च घटाभाव प्रातिभासिकः; नच प्रतियोगिनः कल्पितत्वे सप्रतियोगिकत्व स्वभावविरोध, प्रतियोगिविद्यमानतामा त्रेण तदुपपत्तेः, प्रतियोगिकल्पितत्वस्यै वा भावसत्यतापादकत्वाच्चे ति । तन्न, प्रतियोगिनो ऽभावा द्भिन्नसत्ताकत्वेपि प्रतियोगित्वाभावस्व रूपयोः प्रयोजकत्ववत् विरोधेपि प्रयोजकत्वस्या निवार्यत्वात् । अनन्य था सिद्धप्रतीतिबाधाभ्यां भिन्नसत्ताकत्व मविरोधप्रयोजक कल्प नीयमितिचेन्न, अन्यथासिद्धे रुक्तत्वात् । विरुद्धधर्माध्यासाद्भाव

भेदइत्यपि तुच्छं, घटस्यापि पटत्वादेरिव तदभावाभ्यां भेदप्रसंगात्। अ
धिकरणभेदेन विरोधपरिहारश्चोभयत्र तुल्यः। घटादौ शुक्तिरजता-
भावस्य प्रातिभासिकत्व मित्यप्ययुक्तं, अबाधा सत्यत्व सम्भवा-
त्। नच समसत्ताकस्यैव विरोधित्वात्तदभावात्प्रतियोगिसत्व
प्रसंगः, तथाप्यभाव प्रतीति दशायां घटे रजतसत्व प्रसंगात्।
ननु, कारणाभावादेव न तत्र रजतं तदभावोवा प्रातिभासिक, इतिचे
त्,- तर्ह्युभयसत्वप्रसंगः, परस्पराभावात्मकत्वात् उभयशून्यत्वा-
भ्युपगमे रजताभावाभ्युपगमाच्च। यदपी दम्मतान्तरं- रजताभावो-
नाधिष्ठाना द्भिद्यते अधिकरणभिन्नसत्ताक प्रतियोगिकाभावस्यैवा-
धिकरणाद्भेदात्। नच लाघवादधिकरणभिन्नप्रतियोगिकत्वमेव तत्प्रयोजक
मितिवाच्यम्, तत्त्वावेदका द्वैतश्रुतिविरोधात्। नचभावाद्वैतपरात्वा,
संकोचकाभावात्; ब्रह्मणोऽनन्तत्वानुपपत्तेश्च। सत्याभावस्यचिद्विषयत्वे
दृश्यत्वस्य व्यभिचारः, नचेद्ब्रह्म सर्वज्ञं स्यात्। अभावश्च न सिद्ध्येत।
प्रतियोगिसमानस्वभावत्वा याग्गाच्च न विरहात्माभावः सत्यस्सम्भवति।
प्रतियोगितावच्छेदकं सत्वं तत्समानस्वभावो भावइतिच गौरवं,
रजतमिह नास्तीति स्वरूपतो निषेधविरुद्धंच। अतो रजतमिदमि
ति सत्तैक्यानुभवात् अधिकरणैकसत्ताकस्य रजतस्याभावोधिकर-
णात्मैव। घटादौ तूक्तभेद प्रयोजकसत्वाद प्रतियोगिसमानस्वभावोन्य-
एव रजताभावः। नचाभावद्वै विध्यानुपपत्तिः, यथा घटात् घटभे
दस्यभेदःस्वरूपं पटादौत्वभावः तथात्रापि सम्भवात्। एवं ध्वंसोपि-
द्विविधः, अधिष्ठाने अधिष्ठानात्मा, अन्यत्रतु तदर्थयत्नदर्शनेनाधिकर-
णाद्भिन्नः। नच प्रतियोगिनो ध्वंसकालीनत्वा सम्भवः, अधिष्ठानेतत्काली
नाभावस्यावश्यकत्वेन तदतिरिक्तध्वंसएव तथा नियमात्। प्रपंचान्योन्या
भावोपि ब्रह्मैव। नचैव मभावसांकर्यदोषः, क्वचित्तस्यप्रामाणिकत्वात्।
घटस्य प्रागभावध्वंस ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावात्यन्ताभावत्वस्य परैरप्य-
भ्युपगमात्। नच वाच्यं शुक्तिनिष्ठतया प्रमितो रजताभावो नाधिष्ठानात्म
कः, भ्रमत्वे त्वभावएव न सिद्ध्येदिति। घटाभावे घटो नास्तीति बुद्धिवद्वै
शिष्ट्यांशे भ्रमत्वेप्यभावस्वरूपे अभ्रमत्वात्। वस्तुतो भूतलादायपि घटाय

भावश्चैतन्यमेव, भेदेमानाभावात् । अन्यथा भूतले घटसत्वानुपपत्तेः तत्कालेपि तत्र तदभावस्यावश्यकत्वात् । अस्तिहि घटानयनात्पूर्वं भूतले तदभावः, सघटकालेपि तत्र वाच्यः, नित्यत्वाक्रियत्वाभ्यां गतिनाशयो रयोगात् । नच सम्बन्धस्तयो स्तदा नेति वाच्यं, पूर्वोत्तरकालयोरपि तदभावापातात् । जननविलयशील सम्बन्धस्याभावे असम्भवात् । स्वरूपद्वयस्य सर्वदासत्वात् । एतेन समयविशेषमवेक्ष्य स्वरूपद्वयं सम्बन्धइति निरस्तं, स्वरूपयोः तत्समयाजन्यत्वा त्तदनपेक्षत्वात् । नच प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं सम्बन्धइति वाच्यम्, तस्याप्यभावात्मकतया कदाचित्सत्वे सर्वदा तत्र सत्वात् । घटदेशस्य तद्भेदायोगाच्च । अतएव भूतलाभावयोर्विशिष्टप्रतीति जननयोग्यत्वंसम्बन्ध इत्यपास्तम्, घटकालेपि यावद्वस्तुभाविन्यायोग्यतायाः सत्वात् । दुर्निरूपत्वाभावत्वं, विरहैकस्वभावत्वे चात्यन्ताभाव.प्रागभावयोरप्रतियोगिकाद्योनी न स्यात्, अनित्यश्च स्यात्, जन्याभावप्रतियोगित्वस्य तत्पदार्थत्वात्, स्वजन्यत्वघटितत्वे गौरवात्, नियता नन्यथासिद्धतया ऽत्यन्ताभावस्यापि जनकत्वसम्भवाच्च ।

ननु-ब्रह्मणोप्यत्यन्ताभावत्वे प्रतियोगिनोधटादेरपि तदभावत्वाज्जन्यत्वाद्या नित्यत्वास्यादितिचे दारोपितस्य जन्याभावप्रतियोगित्वस्य नित्यमात्रे सुलभतया धर्मिसमसत्ताकस्यैवतस्या नित्यत्वात्मकत्वात् । तस्माद्विरहैकस्वभावशून्यचैतन्यमेवाभावः । नास्तीतिबुद्धे रेकः ब्रह्मविषयत्वे लाघवाच्चनानन्ताभावा.कल्प्याः । प्रतियोगिसत्वाविरोधिनो भावत्वस्य पारिभाषिकत्वाच्च । यद्यपि रजतवत् घटस्य त्रैकालिकनिषेध स्वप्रतिबन्धके सत्यपि कार्यंच प्रसज्यते, तथापि तस्योभयसमाधेयत्वात् नदोषः । श्रुतिरपि " प्रपंचोपशमश्शिवोद्वैतःस्वप्रकाशमानन्दं शून्यमभवत् " "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू"दित्याद्या प्रपंचाभावात्मत्वन्दर्शयति । तथाच स्वानधिकरणाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं भवति । नचैतत्पारिभाषिकं, सतो श्रुतिमतःस्वानधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । सत्यसम्भावितस्यैव

मिथ्याशब्दार्थत्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं सत्यमतेप्यस्तीति द्वितीयानधिकरणविशेषणं । परमतेपि भवत्यन्ताभावेसिद्धसाधनतात स्वानधिकरणपदं । नच स्वानधिकरणं स्वाभाव. तदधिकरणकाभावश्च सप्येति तत्प्रतियोगित्वात् घटादे स्सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , स्वानधिकरणाधिकरणकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् , घटाभावस्यच पटवृत्तित्वात् । स्वानधिकरणावृत्तित्वं वामिथ्यात्वमस्मिन्मते ग्राह्यं । स्वाभाववृत्तित्वं परमते घटाद्यभावेसिद्धमित्यवृत्तिविशेषणं । परमते गगनाद्यभावे सिद्धसाधनमित्यतः स्वानधिकरणेति । पृथिवीत्व घटान्यत्वादिव्यावृत्त्यर्थं द्वितीयस्वपदं । तदधिकरणपटाधिकरणस्य घटान्यत्वपृथिवीत्वानियमादिति सिद्धान्तरहस्यमिति ॥

तत्तथैव सदस्युक्तौ साद्भिरुपलम्भात् . । तथाहि- नेह नानास्तीत्यभावाधिकरणतया ब्रह्मणः प्रतीते नांधिष्ठानमभावः । नचा द्वितीयश्रुतेः संकोचो दोषः, एतच्छ्रुत्यनुरोधा त्तस्य न्याय्यत्वात् । सप्तम्यर्थबाधादपिहि संकोचमावश्यकं । वस्तुतस्तु नसंकोचः , नद्वितीय यस्मिन्निति सप्तमीबहुव्रीह्याश्रयणे ब्रह्मणि द्वितीय नास्तीति निषेधे एकत्वाविरोधात् प्रत्युततदाक्षेपात् । षष्ठीबहुव्रीहित्वेपि द्वितीयावधिप्रतियोगिविशेषे पेक्षिते एकमेवेति नेनानाइतिच विहितस्याभावस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वयात् । नचानन्त्यश्रुतिविरोधः, देशकालपरिच्छेदाभावमात्रपरत्वात् । यच्च विरहैकस्वभावो भावः प्रतियोगिसमानस्वभावस्स्यात् अतोधिष्ठानमेवाभावइति । तन्न, ब्रह्मणोप्येवं प्रपंचविरहत्वानुपपत्तेः । योहि विरहस्वभावोन्यस्वभावश्च तस्य कथं प्रतियोग्यभावे तत्प्रतियोगिकस्वरूपलाभः । नहि स्वभावान्तरमात्रे तत्स्वभावोपपत्तिः, तथासति देवदत्तस्य द्रव्यत्वादिस्वभावसत्वा द्रव्यान्तरपुरुषस्यापि प्रसंगात् । तस्मा त्प्रतियोगिनो विद्यमानता मात्रेण विरहैकस्वभावस्यापि सत्यत्वंवा स्यात् । प्रतियोगिनस्सत्वाभावेन ब्रह्मणः प्रपंचविरहत्वाभावोवा स्यात् । ब्रह्मणोपि विरहत्वांगीकारे तदेकस्वभावमेव ब्रह्मस्यात् , निर्धर्मकत्वेन स्वभावां

तराभावात् स्वरूपाद्भेदाभावाच्च । किंच घटवति भूतले प्रातिभासिकघटाभावस्य विरुद्धस्य भावत्वेपि न प्रतियोगिसमानस्वभावत्वम् । नच सत्ताभेदो नास्तीति वाच्यम्, सामानाधिकरण्याविरोधात् । एतेन प्रतियोगिस्वरूपाधीन स्वरूपसत्ताको भाव. प्रतियोगिसमानस्वभावइति निरस्तम् , प्रतियोगिस्वरूपमात्रस्याभाव स्वरूपलाभप्रयोजकत्व सम्भवे अभावसमानस्वभाव प्रतियोगिस्वरूपस्य गुरुत्वेनाप्रयोजकत्वात् । तस्माद्रजतावच्छिन्नाभावः पारमार्थिकएवाधिकरणात् भिन्नोंगीक्रियतां । एवं सति लाघवमधिष्ठान तदितरयोरेकत्वाद्भावस्य । इह रजतन्नास्तीति अधिष्ठाने प्रतीतिसत्वे तदनुग्रहश्च । तदभावेतु नाधिष्ठानस्वरूपस्यात्यन्ताभावस्य सिद्धिः ।

यच्चोक्तम् अधिकरणभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकाभावोधिकरणाद्भिद्यते, अन्यस्त्वधिकरणात्मेति । - तन्न, भूतले रजतन्नास्तीति बाधावतारकालीन ज्ञानविषयस्याभावस्य भूतलभिन्नसत्ताक रजतप्रतियोगिकतया भूतलाद्भिन्नस्य विरहैकस्वभावतया प्रतियोगिसमान स्वभावस्य प्रातिभासिकत्वापत्याभूतले तद्रजततदभ,वबुद्धयो भ्रमत्वप्रमात्वविभागाभावप्रसंगात् । दोषेष्वैक्याभावभ्रमे तस्या भावस्य अंशात्मत्वप्रसंगात् , गुणगुणिनोरभिन्नसत्वात् । किंच घटादीनां ब्रह्मणि कल्पिततया तदभावोब्रह्मणि कल्पितोनस्यात्, घटादेरधिष्ठानब्रह्मसत्ताकत्वाभावात् । किंच घटेनदाभावोघटाद्भिद्येत- घटे घटाभावो नास्तीतिहि त्वदीयप्रलापः। अपिच घटाभावे घटाभावोधिकरणा द्भिद्येत, घटाभावभिन्नसत्ताक घटप्रतियोगिकत्वात् । गौरवादेव न ध्वंसद्वैविध्यमपि । प्रतियोगिसमानकालीनत्वाच्च नाधिष्ठानं ध्वंसः । प्रपंचनिवृत्तेर्दृश्यत्वाच्च । अभावद्वयकल्पनेगौरवादेवनाधिष्ठानमन्त्येऽप्यभावः । सर्वत्राभावश्चेतन्यमेवेत्यपितुच्छं, घटेविद्यमानेतदभावबुद्धेरभ्रमत्व प्रसंगात् । अविरुद्धस्य वा भावत्वं

घटन्कर्षःनुमानीभवेत् , घटकालेपि तत्र घटाभावस्या वश्यकत्वा त्तस्य प्रध्वंसातिरिक्तत्वे समानसत्ताकत्वेन घटासिद्धिप्रसंगात् । प्र- ध्वंसस्वरूपमेवा भावइत्यनुपपन्नम् , घटदशायां तद्देशेघटाभावस त्वे मानाभावात् ; विपरीतमानसद्भावाच्च । न प्रात्तत्र स्थितस्य प- श्चादप्यावश्यकता , अभावांतरपक्षे कालविशेषरूपाभावसम्बन्धाभावस्य- भावान्तरपक्षे कालविशेषसम्बन्ध रूपाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात ।

नच विरहैकस्वभावत्वे प्रागभावप्रतियोगिकालीनत्वानुपपत्तिः, विरह-स्वभावत्वेपि तुल्यत्वात् । तद्विरहत्वमेव हित्वावच्छत्र प्रयोज कं । प्रमाणबलात्तत्परित्यागे ततएव विरहैकस्वभावत्वमपि नप्रयोजकम् । अत्र घटस्तत्रनेत्यबाधितप्रतीतिः । नापि विरहैकस्वभावत्वे प्रागभाव- वदनित्यत्व प्रसंगः , सर्वकालसत्त्वरूपनित्यत्वस्य बाधाभावात् । पारिभाषिकानित्यत्वे प्यविरोधात् । स्वजन्याभावप्रतियोगित्वस्यैवा नित्यत्वरूपत्वाच्च । लोकानुसाराच्च गौरवं नदोषाय; प्रामाणि- कत्वात् । अन्यथासिद्धत्वाच्च गन्धं प्रतिरूपप्रागभाववन्नात्यंताभावः प्रतियोगिजनकः । प्रपंचोपशमञ्चिव इत्यत्र उपशमशब्दस्य लोक व्युत्पत्त्यनुसारे परत्वमेव, प्रतियोग्यसमानकालीन प्रतियोग्युत्तरका- लीनाभावे व्युत्पत्ते र्ध्वंसगितदभावात् । तदननुसारेत्वा भावत्वमेव नसिद्ध्येत् ।

यत्तु –स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमित्यत्या- त्वमिति निर्वचनं, तन्नाकाशा त्यन्ताभावस्य स्वाधिकरणत्वात्स्वयाकाशरूपां त्यन्ताभावस्य व्याप्यत्ववादिभिरप्यंगीकारात्तदविरोधित्वादर्थांतरं । प्रध्वंसे प्रध्वंसनास्तीति वृद्धरुक्तमते प्रध्वंसेपि पत्तनात्, प्रध्वंसःस्वानधिकरणभूतस्वा नधिकरणक स्वात्मकाभाव प्रतियोगित्वादतिव्याप्तिः । संयोगएव न्धावच्छिन्न घटात्यन्ताभावे चातिव्याप्तिः । अवृत्त्यभावमादायार्थांत-

स्यात्यन्ताभावाश्रयनिष्ठतया प्रतीयमानत्वेनैव मिथ्यात्व, तत्तन्निष्ठात्य न्ताभावप्रतियोगित्वमेव तस्यासत्त्वमिति यथालोकमभ्युपगमात् । किंच यएष विश्व विचारासहमखिलमनिर्वचनीय चेत्यादिरूपं व्याहतप्रतिज्ञानमाद्रियते , स किं स्वपक्ष किंचित् स्थापयति नवा, स्थापनेपि प्रमाणतोऽप्रमाणतोऽपिवा । नेतिपक्षे परपक्ष दूषयतोऽयमेव

त्व । ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तोभावो वृत्तिमानेवेति नतमादायार्थान्तर, ब्रह्मरूपाभाव प्रतियोगित्वसिद्धौ चेष्टसिद्धिरेवेति चेत्न, ब्रह्माति रिक्ताभावस्य वृत्तित्वनियम इत्त । नचसंसर्गाभावत्वस्य वृत्तिमत्वव्याप्ति बलात्तन्नियम, ब्रह्मणोप्येवमत्यन्ताभावत्वासिद्धे । ननुब्रह्माधिकरणक तयैवब्रह्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्यप्रपायगमात्ब्रह्मातिरिक्ताभावाभावासिद्धि बाधादेव न सम्भवतीति चेत्तर्ह्यनुमानमेव बाधित स्यात् । ब्रह्मरूपा भावप्रतियोगित्वसिद्धौ नबाध इतिचेत्तर्हि ततएवार्थान्तरता, तत्सि द्धावपि सत्यत्वाविरोधात् । अप्रतियोगिनो भावरूपस्य ब्रह्मण अप चाध्यासाधिष्ठानत्वेनैवाभावत्वासिद्धिर्नोन्यथेतिचेन्न अधिष्ठानताया अभावत्वानुपपादकत्वात् । शुक्तौ रजताभावस्य दृष्टमिति चेत्, का सेदृष्टि । बाधदशाया नेह रजतमितिप्रतीतिरिति चेत्, अस्याभ्रमद शाया नेह रजतमितिप्रतीतेर्विशेषाभावात् । यदपि स्वानधिकरणावृ त्ति स्वाभाववृत्तित्वमित्यसत्त्वमिति लक्षण, तदप्युक्तरीत्या अर्था न्तरेणैव निरस्तम् । अवृत्तिस्वभावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वे ब्रह्मरूपत्वेपि सत्यत्वाविरोधात् । किंच घटात्यन्ताभावस्य स्वानधिकरणतन्तु कपालाद्यवृत्ति स्वाभाववृत्तित्वगगनादेः स्वाभाववृत्तित्वाभावादसत्त्वाविरोधादर्थान्तरमिति ।

(व्याहतप्रतिज्ञानमिति)- साध्यस्य कृत्स्नमिथ्यात्वस्य सिद्धौ पक्षहेत्वादीना मसिद्धिः, तेषां सिद्धौ साध्यासिद्धिरिति व्याघातइत्यर्थः ।

निरूप । तत्र प्रमाणतदतिपक्षे तत्प्रमाण तत्यात्वेन विचारसह नवा । पूर्वत्र कथ निश्चमिथ्यात्व । तस्यापि तद तर्माभात् उत्तरत्र कथ तत्प्रमाण । प्रमाणताभ्रमेणेति चेत्तथापि किंतेन, अन्यथा हेत्वा भासाना मप्रतिक्षेपे सर्वसनयसामान्यप्रसगात । लोकव्यवहारसिद्धमि ति चेन्न ,

---

यदाह नवीन , अविद्यातिरिक्त दोषाजन्यत्व पक्षहेत्वादे साधकत्वे प्रयोजक , तेन कल्पितैरपि हेत्वादिभि मिथ्यात्वादि सिद्धिरिति । तन्न शुक्तिरजतस्य दृष्टान्तत्वेन त्वयोक्तत्वात् , शुक्तिरजत पक्षीकृत्य त्वया सोपादानत्वानुमानात्, तदेव-पक्षीकृत्य सद्भिन्नत्वाद्यैते त्वाद्यर्थापत्ति प्रवर्तनात् , तदेव पक्षीकृत्य - मिथ्यात्वसाधक व्यतिरेक्यनुमानाभिधानात , प्रतिबिम्बेन बिम्बानुमानस्य स्वाप्नार्थ शुभाशुभानुमानस्यच त्वदुक्तस्थैरभिधानात , गगनदिगादिव्यावृत्त रूपित्वादित्यनुमानसम्भवस्य त्वयाभिधानात् । यद्वा विचारासहत्वप्रतिज्ञयापि स्वप्रतिज्ञान व्याहतम् , विचार्यवात्वस्व निर्णयात् । अलीकत्वेन निर्वचनादेव तदनिर्वचनीयत्व प्रतिज्ञया व्याहन्यत । तथा प्रथमेन मतनापि व्याहतम्, विचारस्यैवानिर्वचनीयत्व स्थापनात । एव व्याहतप्रतिज्ञादरोक्त्या स्वपक्षस्थापनाभावकोटे स्वप्रमाणम स्वपक्षस्थापनकोटे स्वप्रमाणेन परपक्ष दूषणवादिश्चात्र पराभिमततयापूर्वदूषणमयुक्तमिति शवा निराक्रियते । एव वदतो व्याहतान्तरभाषणे वैयमसम्भावनेति भाव । तथा चेन प्रमाणत्वेन (तथापीति) (किंतेनेति) भ्रमविषयेणप्रमाणता अस्तुवा, तथापि न-किंचित्प्रयोजनमित्यर्थ (अन्यथेति) तादृशेनापि प्रयोजनसिद्धावित्यर्थ । (लोकव्यवहारेति) स्वपक्षसाधकत्वेनाभिमत प्रमाणत्वेन लोकव्यवहार सिद्ध, नतु हेत्वाभासास्तथेत्यर्थ । (नेति) सपरिकरस्य प्रमाणस्य

तस्य सपरिकरस्य परिग्रहे लोकस्थिरीकरणात् । प्रमाणान्तराविरोधादे-
श्च तत्परिकरत्वात्, अन्यथा लोकतोऽप्यसिद्धेः । विचतुरकक्ष्या विमर्शाव-
स्थापितमिति चेन्न ; तत्रैव विश्वानुग्राहकप्रमाणानां मध्ये व्यवस्थापनात् । त-
त्तद्विमर्शावस्थ विश्वद्वेषिण्यपि निराकांक्षाभावात् । तस्यतु प्रथमकक्ष्या
यामेव स्पष्टप्रतीतिर्व्याघातादिभिर्विलयइति विशेषइति । नचापच्छेद-
निमित्तनैमित्तिकशास्त्रयोः प्रामाण्याविशेषइव अप्रामाण्याविशेषेऽपि
परत्वात्प्राबल्य; नमिथ्येत्यस्मदुक्ते स्ततोऽपि परत्वात् । अविश्रम स्तर्हीतिचे
न्न, स्वदोषस्य परत्रारोपात् । परत्वमात्रेण प्राबल्यं ब्रुवत स्तवैवासौ
दोषः । किंच यद्यप्रमाणं परं स्वविषयं नावस्थापयेत् कथं प्र

परिग्रहे प्रमाणान्तराविरोधानुकूलतर्कादेः स्वतत्परिकरतया तादृशप्र
माणेन प्रपंच सत्यत्वमेव सिद्ध्येत्, प्रपचमिथ्यात्वसाधक
प्रमाणस्य प्रमाणान्तरविरोधादनुकूलतर्काभावाच्च तेन वि
श्वमिथ्यात्वं नसिद्ध्येदित्यर्थः (अन्यथेति) अपरिग्रहस्य
परिग्रहे लोकतोऽपि नतस्य प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः । यद्वा
लोकव्यवहारसिद्धमित्यत्र लोकव्यवहारः किं सपरिकर सा-
धकपरिगृहीतो परिकरो वेति विकल्पाद्ये दोषमाह (तस्येति)
लोकव्यवहारस्येत्यर्थः (अन्यथेति) अपरिकरस्य लोकव्यवहारस्य
साधकत्वेन विवक्षितत्वे (अवस्थापितमिति) प्रमाणमिति शेषः । वि
श्वानुग्रहो विश्वसत्यत्वस्थापनम् । ननु सत्यत्वविचारस्य बाधो दृ-
श्यते, नतु मिथ्यात्वविचारस्येति वैषम्यमस्तीत्यत्राह (तत्तदिति)
विश्वद्वेषिप्रमाणम् । उक्तदोषं परिहरन्नप्रमाणत स्साधनन्दूषणमिति वि-
कल्पद्वयं युगपदुत्थापयति(नचेति) अपच्छेदनिमित्तक नैमित्तिकशास्त्रयो
रित्यर्थः । परं स्वविषयं स्थापयति नवेति विकल्पमभिप्रेत्याह (किंचेति)

वल, तापयतोरा कथमप्रामाण्य । ननु प्रमाणत्वे कथ बाध्यत्व तस्मिन् वा कथ तदित्यपच्छेदेपि प्रसज्यत इति चेन्न, अनियतविरोध पौर्वापर्यतया ऽन्यतरोदयसम्भावनयाच प्रयोगान्तरेषु प्रामाण्योपपत्ते । किंच त्वदुक्तप्रमाणस्यापि दुष्टकारणप्रसूतत्व त्वयाभ्युपगम्यतइति अदोषप्रसूततयापि न प्राबल्यदौर्बल्यविभाग । अन्यथा माध्यमिकयुक्तीना सर्वसिद्धान्तजालिताबाधिनाना सर्वत परत्वेन प्राबल्यप्रसगात्। तदत सिद्ध न कथचिदपि विश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञान शक्यमिति।

दृश्यत्वच किमभिप्रेत, किंचाक्षुषत्व, उतप्रत्यक्षज्ञानविषयत्व, यद्वा ज्ञानविषयत्वमात्र, उतदन्यतिरिक्तत्व, अथवान्यत्किंचिदिति । नाद्य, भागासिद्धत्वात् । अतएव नद्वितीय, व्यर्थविशेषणत्वाच्च। ब्रह्मण्यवच्छेदार्थं विशेषण सार्थकमिति चेन्न, तस्य ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेवा योगिप्रत्यक्षादिविषयतया सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्ष वर्णनाच्च हेतोस्तत्र वृत्ते । नच तृतीय, अनैकान्तिकत्वादेव । ज्ञानविषयत्वमात्रमपि

(अनियतेति) अनियतविरोधतयानियतपौर्वापर्यतया चेत्यर्थ । एकैकापच्छेदसम्भवा दनियतविरोधिता (अन्यतरोदयेत्यादि) युगपदपच्छेदे विकल्पेनानुष्ठेयत्वात तत्रान्यतरशाखानुष्ठानसम्भवादित्यर्थ । परस्य प्राबल्य वदतापि दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्या वैषम्य वाच्यम्, तच्च नत्वन्मते सम्भवतीत्याह (किंच त्वदुक्तेति) (अन्यथेति)परत्वमात्रेण प्राबल्यइत्यर्थ. । मिथ्यात्वनिर्वचनासम्भवात् पक्षहेत्वादिभि र्व्याघातात् साधनासम्भवाच्च नविश्वमिथ्यात्वप्रतिज्ञा शक्येत्युपसहरति) (तदेवमिति) (व्यर्थेति) सत्यपक्षत्वद्विशेषण व्यर्थमित्यर्थ' (ब्रह्मेति) तत्र व्यभिचारवारणार्थं विशेषणमित्यर्थ (अनैकान्तिकत्वादेवेति)

यदाहुनवीन, चिद्विषयत्व, दृश्यत्व, तच्च ब्रह्मणि नास्त्येव, विषयत्वस्य भेदाधीनत्वा त्मानाभावाच्च । ब्रह्मणासाक्षिदृग्भरस्यावस्थावृत्तिवि

पयतयोपपत्ते, व्यवहारस्यच स्वरूपात्मकप्रकाशादुपपत्तेः,अविद्यानिवृत्तेर पि स्वप्रकाशमात्रादुपपत्ते, अविद्यासमानविषयप्रकाशाभावेपि समान- विषयापरोक्षवृत्ते स्सहकारित्वेनातिप्रसगनिरासात्, आत्मविषयकस्व- स्वारस्यापि वृत्त्यादिविशिष्टात्मरूपप्रकाशस्य वृत्त्यादिविनाशे विशिष्ट रूपेण विनाशादियोपपत्तेः, विज्ञातारमरेकेन विजानीयादिति श्रुतिः स्पष्ट साटोपमाह, तस्मान्नात्मास्वगोचरइति । इदमप्यनेन निरस्तम् तथाहि- सविज्ञानात्वसमर्थनेन ब्रह्मस्वरूपान्यज्ञानस्य सत्याज्ञविषय- त्वमविरुद्धम्। मानं च ब्रह्मजानामीति प्रतीतिरेव घटादिवत्। नच- वृत्तिविषयतयान्यथासिद्धि· , घटादावपि तथा प्रसगात् । कृत्य न्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तुल्यत्वात् । जीवकर्तृकब्रह्मविषयकव्यव हारेपि मानं, ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वेपि तस्य जीवभेदस्यवा तत्स- मवायस्य वाभावेन जीवस्य तद्विषयज्ञाना भावेन तद्व्यवहारासम्भवा त्। एवं जीवब्रह्मणो र्भेदादेवाविद्यानिवृत्तिसस्वारायपि तत्र मानम्। किंच किंजीवब्रह्मज्ञानाना मभेदसमर्थनं मुपजीव्य इदमनुमानं प्रवर्त ते, उतानुपजीव्य। द्वितीये उक्तरीत्या व्यभिचार. तत्सन्देहोवा दुर पह्नव । आद्ये सार्वलौकिकस्य श्रुतिप्रतिपन्नस्य भेदवायुक्तोपपत्तिसि- द्धस्यच भेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनं विना जीवब्रह्मविज्ञानाना मभेदा सिद्ध्या मिथ्यात्वोपजीवनावश्यम्भावे आत्माश्रयो दुष्परिहर । विज्ञाता रमरे केनेत्यादिश्रुतौहि प्रत्यक्षश्रुत्युपपत्तिभि जीवस्य ब्रह्मज्ञानाश्रयत्व- प्रतीतेः विशुद्धमनोग्राह्यत्वोक्तया येन विजानीयादिति ज्ञानकरणव्यु- दासस्वारस्याच्च दुष्टकरणग्राह्यत्वनिरासपरत्ववार्थान्तरमेववाप्रतीये- तेति भेदमिथ्यात्वसमर्थनमन्तरेण श्रुतितोपि ब्रह्मणो मज्ञानाविषयत्व सिद्धि·। कल्पितभेदं मादाय ज्ञानविषयत्वसत्वाच्च ब्रह्मणि व्यभि- चार.। तत्र यदुक्त, स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगिज्ञानविषयत्व हृश्यत्व मिति, तत्र हि ब्रह्मणि ज्ञानप्रतियोगिकभेदस्य मिथ्यात्व सिद्धम्,

ब्रह्मणो नास्तीति चेन्न, "आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" "अथातोब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादि स्वपराभ्युपगत श्रुतिसूत्रादिविरोधात्, सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षमिति वादस्यापि प्रहाणप्रसङ्गाच्च । व्यावहारिकं ब्रह्मणो दृश्यत्वं नतु पारमार्थिकमितिचेत्? हन्तकिं प्रपञ्चदृश्यत्वं पारमार्थिकं, येन तस्मिन् मिथ्यात्वं सिध्येत् । तथाच सति पारमार्थिकं दृश्यत्वं ततएव दृश्यमपारमार्थिकमिति भ्रान्तजल्पितायेत । अतः प्रपञ्चस्यापि व्यावहारिकं दृश्यत्वमभ्युपेयं, तच्च ब्रह्मणोप्यविशिष्टमिति । तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गस्याविशेषेऽपि सत्यत्वे प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गः । यदिच व्यावहारिकमपि दृश्यत्वं ब्रह्मणो नास्तीत्युच्येत तदा ब्रह्मविज्ञानान्मोक्षइति वेदान्तसिद्धान्तविरोधश्च । किंच ब्रह्मणो दृश्यत्वं नास्तीत्यत्र ब्रह्मशब्दः किं कस्यचिदप्यबोधकः, उताब्रह्मबोधकः, अथवा ब्रह्मबोधकइति । नाद्य, ब्रह्मशब्दप्रयोग नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अब्रह्मणस्तेनाभिधाने तस्यैव दृश्यत्वनिषेधात् ततः प्रपञ्चे हेतोरसिद्धेश्च । न तृतीयः, ब्रह्मणो दृश्यत्वस्य दुस्त्यजत्वात् ।

उतासिद्धम् । आद्ये प्रपञ्चे ज्ञानप्रतियोगिकभेदस्यापि भेदत्वाविशेषेणमिथ्यात्वसिद्ध्यास्वसमानसत्ताकत्वाय प्रपञ्चेपि मिथ्यात्वासिद्धमितिसिद्धसाधनम् । द्वितीये ब्रह्मणिसन्दिग्धानैकान्त्यं । किंच किं चिद्विषयत्वं स्वरूपसम्बन्धधर्मान्तरयोरन्यतरत्, उदचिद्भेदः, उताचिद्विषयत्वं । नाद्यः, तत्रासिद्धेः । नद्वितीयः, धर्मासिद्धेः । नतृतीयः, ब्रह्मणि व्यभिचारात् । उच्यतेहि तत्त्वविदा ब्रह्मचिद्विषयइति (भ्रान्तेति) धर्म्यसत्त्वात् हेतोर्विश्रान्तभावाच्च हेतूच्छेदइतिभाव । दूषणान्तरमाह (अतइति) प्रपञ्चस्यैवा ब्रह्मत्वादितिभाव. । ननु ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् नदृग्विषयता,तदेव दृश्यत्वं विवक्षितं, ब्रह्मपदेन चतदाकारवृत्त्युत्पत्तिमात्रं नचैवमपि वाच्यत्वप्रसङ्गेनापरिहारातः, दृश

स्वयंप्रकाशस्य ब्रह्मणो यथाकथंचिल्लक्षणया ब्रह्मशब्देन प्रतिपादनमिति चेत् ? तथापि लक्षणया वृत्त्या शब्दजन्यप्रतीतिविषयत्वं सिद्धं, तावतैव दृश्यत्वमवर्जनीयम् । ब्रह्मशब्देन ब्रह्मणो लक्षणाचानुपपत्तेर्यादवेनोक्तम् । एतेन सर्वशब्दागोचरत्वं ब्रह्मणो वदन् प्रयुक्तः, ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यत्र पूर्ववद्विकल्पदूषणयोरवर्जनीयत्वात् । 'यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यत्रापि यच्छब्देन ब्रह्मानुवादोऽवर्जनीयः । उपहितमनूद्यत इति चेत्तथापि ज्ञानविषयत्वं सिद्धम् । उपहितानुवादे नानुपहिते तन्निषेधः शक्यः । एवमनुभूतिः स्वयंप्रकाशेत्यादिभिरेवात्र प्रतिपादनमपि तन्निरासस्समये निरस्तं द्रष्टव्यम् । न च तुर्यं, पारमार्थिकव्यतिरेकस्य शुक्तिकारजतादौ प्रपञ्चेऽप्यनभ्युपगमेन साधननिरूढव्याप्तित्यादिदोषात् । अपारमार्थिकव्यतिरेकस्य ब्रह्मण्यपि विद्यमानत्वेनानैकान्त्यादेः । अतएव प्रातिभासिकव्यतिरेकपक्षोऽपि निरस्तः । किंच घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्यादिषु सत्त्वमनुभूतिविषयतयैव प्रतिभासते ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां दृश्यत्वानु

माननिरासः पञ्चदशः ॥

णांगीकारादिति शङ्कते (स्वयंप्रकाशस्येति) (तावतैवेति) ज्ञानातिरिक्तवृत्तौ मानाभावात् लक्ष्यत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वमवर्जनीयमित्यर्थः (प्रतिपाद्यमितीति) दृश्यत्वेनेत्यर्थः (तथापीति) उपहितस्वरूपस्यापि प्रवेशादित्यर्थः । यद्वा तथापि अनुपहितस्य निषेधरूपज्ञानविषयत्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षप्रतिभाससिद्धो हाव्यतिरेको हेतुः, अतोन पूर्वोक्तदोषइत्यत्राह (अतएवेति) ब्रह्मण्यनैकान्त्यादेवेत्यर्थः । (अनुभूतिविषयतयेति) घटोऽस्तीत्यादौ व्यवहारहेतु ज्ञानं

स्वप्रकाशं प्रति विषयभूतत्वेन सत्तारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिभासाद्विष-
यत्वस्य च भेदगर्भत्वादिति भावः ।

वृत्तिविषयत्वस्योक्तदूषणेनैव निरासात् पंचमपक्षोनपृथक् दूषितः ।
तत्र यदुक्तं स्वसमानसत्ताकवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वमिति । तत्रापि कृत्स्नमि-
थ्यात्वसिद्धेः प्राक् ब्रह्मणिसन्दिग्धानैकान्त्यं दुर्निवारम् । साधनवैकल्यंच,
रजत विषयवृत्ते स्त्वयानंगीकारात् । शुक्तिगोचरेदमाकारवृत्त्यवच्छि-
न्नचैतन्यमेव रजतप्रकाशइतिहि त्वत्प्रलापः । वृत्तिप्रतिफलितचैत
न्यप्रकाश्यत्वमेव वृत्तिविषयत्वमिति विवक्षायामपि वृत्तेः प्रातिभा
सिकत्वाभावात् साधनवैकल्यं । सत्तात्रैविध्याभावपक्षेपि वृत्ति-
निरासादेव साधनवैकल्यं । किंच वृत्तेर्मिथ्यात्वं सिद्धं नवा ।
आद्ये समानसत्ताकत्वाय प्रपंचेपि मिथ्यात्वसिद्धे र्वाच्यतया सिद्ध-
साधनम् । द्वितीये उक्तएव व्यभिचारः । किंच वृत्तौच नांकिंचि
न्मानं पश्यामः । ननु उत्पत्तिप्रतीति र्मानं, ज्ञानस्य नित्यतया इ-
दानीं घटं जानामीति प्रतीते र्ज्ञानविषयत्वासम्भवात्, तस्मात् ज्ञाना
भिन्नतया प्रतीयमानवृत्तिविषयैवोत्पत्तिप्रतीतिः । एवं ब्रह्मजानामीत्यनु
भवोपि तत्र मानम्, ज्ञानाभिन्नस्य ब्रह्मणो भेदघटितविषयत्वास-
म्भवात् । मैवम्, इदानीं घटज्ञानामीति प्रतीते र्ज्ञाने घटविषयितोत्प
त्तिविषयत्वेप्युपपत्तेः । एतेन ब्रह्मजानामीत्यनुभवोपि निर्व्यूढः । अभेदे
प्याविद्यकभेदविषयितोत्पत्ते रविरोधात् । विषयितयैवाविद्यानिवृत्तिसम्भ
वे नतदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

नन्व परोक्षज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिः, वृत्तिपक्षेच करणविशेषेणापरो-
क्षवृत्ति रुपपद्यते । विषयितापक्षे कथम् परोक्षापरोक्षविभागः । नच करण
विशेषजन्यविषयिताविशेष एवापरोक्ष्यमिति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानस्या
ज्ञाननिवर्तकत्वाभावप्रसंगात्; तत्र विषयिताया शब्दजन्यतया इन्द्रियज
न्यत्वाभावेना परोक्ष्यरूपत्वाभावात् । नच मनस एवापरोक्षहेतुता, तस्या
निन्द्रियत्वात् । वृत्तिपक्षे त्वपरोक्षार्थविषयत्वमेव वृत्ते रापरोक्ष्यं । अर्था

परोक्ष्यं चापरोक्षसंविद्भेदात् । अत श्शब्दजन्यापा ब्रह्मगोचरवृत्तेरपरोक्ष विषयत्वादपरोक्ष्योपपत्तिरिति ।

उच्यते । अपरोक्षज्ञान मज्ञान निवर्तकमिति परिभाषांगीकारेपि ज्ञान स्य स्वनिरूपितमापरोक्ष्यं स्वतइत्यस्तु । अन्यनिरूपितंत्वापरोक्ष्यमिन्द्रिया धीन मित्यस्तु । ब्रह्मापरोक्ष्ये स्वाभाविकेसत्यप्यविद्या निवृत्ते रदर्शनात् करणाधीनविषयित्वा ङ्गकारित्वेनेप्यतां । घटाज्ञाननिवर्तके घटज्ञाने घटविषयत्वमापरोक्ष्यञ्च निवर्तकताप्रयोजकंदृष्टमिति तदुभयमपि ब्रह्मज्ञाने नाविद्यानिवृत्तावप्यपेक्षितमेव । इयांस्तु विशेषः, एकत्र तदुभयं कारणा-धीनमन्यत्रा न्यतरदिति ।

किंच यदि अपरोक्षसंविदभेदेनार्थस्यापरोक्ष्यं, तद्विषयतया-वृत्तेरापरोक्ष्यात ब्रह्मविषयकापरोक्ष्य वृत्तिस्सम्भवतीति वृत्तिकल्पनं; तदात्माश्रयः, संविदभेदस्य मिथ्यात्वाधीनत्वात् । व्यवहारस्यापि तथैव सिद्धेः न तदर्थमपि वृत्तिकल्पना ।

यदाह । अयं-घटइति ज्ञाने ज्ञानाकारता यथावगम्यते एवं जानामी ति ज्ञानेपि ज्ञानाकारता वगम्यते, तदाकारत्वंच तद्विषयत्वमेवेति । तत्र-इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखमनुभवामीत्यत्र वृत्त्यभावेन ज्ञान-स्य विषयत्वासम्भवात् स्वप्रकाशमात्रं यथा जानामीति व्यवहार-विषयः तथैव सर्वत्रोपपत्तेः ।

यच्चोक्तम्-ज्ञानपदवाच्यत्वार्थं वृत्तिः कल्प्या, स्वरूपज्ञानमा त्रस्य ज्ञानपदवत् सत्यादिवाक्यार्थस्य तदेकदेश ज्ञानपदवाच्यत्वा योगादिति । तदप्यखण्डार्थवादे निर्विशेषस्य वाक्यार्थत्व निरासादेव निरस्तम् । किञ्च वृत्तिविशिष्टं वृत्त्युपहितं वाचैतन्यं ज्ञानपदार्थ इति हि त्वत्प्रक्रिया, तत्र पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमसहमानः पदार्थै-कदेशस्य वाक्यार्थत्वं कथमनुमन्यसे । अपिच ज्ञानत्वविशिष्टे ज्ञानपदशक्तिसम्भवात् किं वृत्तिकल्पनया ।

यदप्युक्तं जानामीति विशेषणविशेष्यभावो नुभूयते, तच्चैकस्य न सम्भवतीति वृत्तिकल्पनमिति। तन्न, विषयताविशिष्टस्य स्वरूपमन्तःकरणावच्छिन्नं प्रति या विशेषणत्वात् ।

यदाह-घटं जानामीति ज्ञाने सविषयतामतीयते, स्वस्य स्वविषयत्वासम्भवात् अन्यंमति विषयतावाच्या, यदेवान्यत् सैव वृत्तिरिति। -नैतत्, घटं जानामीति घटस्य हि ज्ञानविषयतानुभूयते न ज्ञानस्य । ज्ञानविषयकव्यवहारस्य समानविषयकज्ञानाभावे असम्भवा दवश्यं ज्ञानविषयतावाच्येति चेत्, समानविषयकज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वं कुत्र दृष्ट मायुष्मता। घटज्ञानइति चेत्तर्हि यथा दर्शनं कल्पने ज्ञानमेव कल्पनीयम् - नतु तदसम्भवाद्वृत्तिः । नहीदमदृष्टार्थं, येन प्रतिनिधिरुपादीयेत। ज्ञानाभेदाज्ज्ञानकार्यं वृत्त्या भवतीति चेन्न, आध्यासिका भेदमात्रात्स्वकार्यासम्भवा त्तथासति शुक्तिकार्यप्रसंगात् । किंच वृत्तेर्हि घटादिगोचराया ज्ञानावच्छेदकत्वन्तवसिद्धान्तः , तस्याः कथं ज्ञानगोचरत्वं । तथात्वेपि वा इच्छां जानामि सुखं जानामि दुःखं जानामीति व्यवहारः कथं? तत्रेच्छादिगोचरवृत्ते रभावात्। तत्र स्वप्रकाशादेव ज्ञानव्यवहारे घटज्ञानेन किमपराद्धम् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत परावरतत्व याथात्म्येन तदेकदैवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां दृश्यत्वानुमान भंगोनाम दशमः स्कन्धः ॥

